

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE • JAARGANG 6 • 1953

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter; Mr. H. Hardenberg, Secretaris; Mr. G. J. Kalf, Penningmeester; Dr. P. Glazema, Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel; Ir. G. M. Leeuwenberg; Dr. R. van Luttervelt; Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer; Prof. Dr. M. D. Ozinga, Prof. W. A. E. van der Pluym, Jhr. D. C. Röell.

REDACTIE: Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal; *Secretaris:* N. E. H. J. J. Zon; *Redactie voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. Dr. A. W. Bijvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring; *Redactie voor de voorl. Monumentenraad:* *Oudheidk. Bodemonderzoek:* Dr. P. Glazema; *Monumentenzorg:* P. J. van de Velde; *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Redactie voor „De Museumdag”:* D. F. Lunsingh Scheurleer.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BELONJE, MR. J. —, IR. A. BOEKEN †, D. BOLTEN, IR. P. A. N. BRIËT, PROF. DR. E. H. TER KUILE, IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE, IR. F. P. J. PEUTZ en C. W. ROYAARDS Het restaureren van Historische Monu- menten 169	GRODECKI, LOUIS Les expositions de vitraux anciens à Rot- terdam et à Paris 77
BOOM, DR. A. VAN DER Corpus vitrearum medii aevi 127 Het eerste internationale Congres voor Glasschilderkunst gehouden te Bern . . . 89 Nieuwe publicaties over Glasschilderkunst buiten Nederland verschenen sedert 1945 109	HELBIG, DR. J. La restauration des anciennes verrières de la collégiale des S. S. Michel-et-Gudule à Bruxelles 81
BOTTEMA, HIL Negen Scandinavische openluchtmusea be- keken en vergeleken 17 Volkscultuur in enkele Scandinavische musea, over bewaring en opstelling . . 143	KALF, DR. JAN Carillons zijn monumenten 129
BUURMAN, D. J. G. De Cannenburch weer open 67 Redding van familieportretten in nood . 71	LUNSINGH SCHEURLEER, D. F. Herinrichting zalen in het Friesch Mu- seum te Leeuwarden 153 Het hernieuwde Gemeentemuseum te Arn- hem 61
BYVANCK, PROF. DR. A. W. Noord-Nederlandse Miniaturen 37	LUTTERVELT, DR. R. VAN Matthias Melin en zijn epitaaf 51
FILZ, J. „De geheimen van de grond”, een goed voorbeeld van een rondreizende tentoon- stelling 75	PELINCK, E. De nieuwe inrichting van het Historisch Museum te Rotterdam 159
	TIMMERMANS, FERDINAND Carillons zijn monumenten 189
	WEBER, DR. R. E. J. De verbouwing van de voormalige Ko- ninklijke Bazar te 's-Gravenhage tot Post- museum, 1950-1952 1
	ZADOKS-JOSEPHUS JITTA, DR. A. N. Het Penningkabinet als museum 59

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

FISCHER, GERHARD Norske Kongeborger, Bind I J. G. N. RENAUD 31	JANSSEN, CORNEILLE F. Het Paleis op de Dam *141
FOCKEMA ANDREAE, MR. S. J. Poldernamen in Rijnland 36	LES PRIMITIFS FLAMANDS Corpus de la peinture des anciens Pays- Bas Méridionaux au quinzième siècle . H. VAN DE WAAL 195
HASLINGHUIS, E. J. Bouwkundige termen, woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis . . . J. J. TERWEN 165	MEER, DR. F. VAN DER Atlas van de Westerse beschaving . . H. VAN DE WAAL 195

INHOUD

TUULSE, ARMIN Borgar i västerlandet	J. G. N. RENAUD 33	ZEVENBOOM, K. M. C. — en DR. D. A. WIT- TOP KONING Nederlandsche gewichten, stelsels ijkwe- zen, vormen, makers en merken	R. J. FORBES 202
VISSER, H. F. E. Asiatic art in private collections of Hol- land and Belgium	NANNE OTTEMA 197	BOEKAANKONDIGINGEN	75, 165

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgaande door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUN- DIGE BOND	Vacatures en Benoemingen
Bondsnieuws	*15, *29, *135, *143, *175
Mededelingen	
Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 2 Mei 1953 te Zuilen	
Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 11 September 1953 te Alkmaar	
Wijzigingen in de Statuten K.B. dd. 27 Mrt 1953 no 37	
VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD	
<i>Monumentenzorg (Afd. II)</i>	
Restauratienieuws *1, *9, *19, *33, *49, *65, *97, *137, *145, *155, *177, *189	
<i>Musea (Afd. III)</i>	
Filz, J.	
Het gebruik van oude vitrines in een modern museum-interieur	
Museum propaganda	
Forbes, R. J.	
Bescherming van metalen voorwerpen	
Hoog, J. de	
Delft, De brand in de Ethnografische verzameling	
Lunsingh Scheurleer, D. F.	
Maastricht, Bonnefantenkazerne als mu- seum geopend	
Restauratie van het Glas-in-lood venster in het Carmelietenklooster te Boxmeer	
Museumnieuws *3, *11, *21, *39, *53, *69, *123, *147, *167, *179, *197	
Tentoonstellingsagenda *7, *15, *31, *47, *61, *93, *133, *141, *151, *173, *183, *199	
Toegankelijk gestelde verzamelingen	
UNESCO Seminar "The rôle of museums in education"	
	DE MUSEUMDAG
	Bouma, S. J.
	Het Festival of Britain 1951
	Engel, Prof. Dr. H.
	Imitatie en evocatie in het natuurhisto- risch museum
	In Memoriam
	Houten, Marinus Cornelius van
	Schneider, Dr. Hans
	Thieme, J. A. F.
	Vorenkamp, Dr. A. P. A.
	Lugard, G. J. —, E. Pelinck en Dr. R. van Lutervelt
	Over de verhouding tussen musea en ar- chieven
	Museumdag
	5 en 6 Juni 1953 te Leeuwarden
	Programma *53
	Verslag *101
	28 November 1953 te Rotterdam
	Museumpublicaties
	Overdracht van het Secretariaat
	Pelinck, E. — en Dr. R. E. J. Weber
	Welke regelen kunnen gesteld worden ten aanzien van het fotograferen in mu- sea en van de reproductierechten?
	Waarom wensen de musea het fotografe- ren in hun collecties te regelen?
	Terwen, Ir. J. J.
	Het fotograferen door particulieren in musea en andere openbare verzamelingen
	Vraag en antwoord
	Waal, Prof. Dr. H. van de
	Imitatie of evocatie in de museumopstel- ling

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

- De verbouwing van de voormalige Konink-
lijke Bazar te 's-Gravenhage tot Postmuseum
1950—1952 1

Dr. R. E. J. Weber

- Negen Scandinavische openluchtmusea,
bekeken en vergeleken 17

Hil Bottema

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 6, AFL. 1 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 2) LEIDEN, 15 FEBR. 1953

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

De verbouwing van de voormalige Koninklijke Bazar te 's-Gravenhage tot Postmuseum, 1950-1952	KOL. 1
<i>Dr. R. E. J. Weber</i>	
Negen Scandinavische openlucht musea, bekeken en vergeleken	17
<i>Hil Bottema</i>	

BOEKBESPREKINGEN

Gerhard Fischer, <i>Norske Kongeborger</i> <i>J. G. N. Renaud</i>	31
Armin Tuulse, <i>Borgar i vasterlandet</i> <i>J. G. N. Renaud</i>	33
Mr. S. J. Fockema Andreae, <i>Poldeinamen in Rijn- land</i>	36

BOEKAANKONDIGINGEN 35

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	9
De Museumdag	11
Museum-nieuws	11
„The rôle of museums in education”	13
Tentoonstellings-agenda	15
Vacature	15

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Klooststeeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: *Oudheidkundig Bodemonderzoek:* „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p. a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

DE VERBOUWING VAN DE VOORMALIGE KONINKLIJKE BAZAR TE 's-GRAVENHAGE TOT POSTMUSEUM, 1950—1952

DOOR

DR. R. E. J. WEBER

Karakter van het oude complex.

In 1948 kreeg het Nederlandse Postmuseum te 's-Gravenhage de beschikking over een, in het centrum van de stad aan de Zeestraat gelegen, merkwaardig gebouwencomplex: de voormalige Koninklijke Bazar van Dirk Boer (Afb. 1). Deze zaak in antieke meubels, ceramiek en vooral Oosterse kunstvoorwerpen is in de 19de eeuw een der bezienswaardigheden van de residentie geweest. Sommige, thans beroemde, objecten in Europese musea zijn indertijd door Dirk Boer verhandeld. Het complex is tijdens deze bloei-periode dan ook herhaaldelijk uitgebreid, waarbij de nieuwe zalen steeds gelijkvloers aan de bestaande werden toegevoegd¹. Dit was dus de eerste voorname karaktertrek van de situatie, welke wij aantreffen, dat het complex, hoewel in het stadscentrum gelegen, overwegend slechts een begane grond bevatte. Voorts toonde de plattegrond het beeld, dat bekend is van verschillende 19de eeuwse, kunstschaten-herbergende gebouwen en het beste negatief is aan te duiden met de woorden „geen circulatie”. De galerijen waren van binnen uit wel alle bereikbaar, doch men moest herhaaldelijk op zijn schreden terugkeren om weer een volgende zaal te bezoeken. Daarbij kwam nog dat zowel de verschillende toevallige uitbreidingen als de latere verminkingen na verval en liquidatie van de Bazar, het aanzijn gegeven hadden aan enige donkere gangetjes en portalen, welke de onoverzichtelijkheid verergerden. Tenslotte had de verwaarlozing, gevoegd bij de vele brekerijen, een diep bouwkundig ingrijpen noodzakelijk gemaakt.

Plattegrond.

Met deze hoofdtrekken van de situatie: gelijkvloers complex, afzonderlijke galerijen en ver-

vallen toestand voor ogen, was de verleiding groot, om met krachtige middelen te streven naar een moderne dispositie der ruimten, naar een rondgang, welke zou beginnen en eindigen in de hal en gemakkelijk door het publiek zou kunnen worden gevolgd. Temeer drongen de omstandigheden in deze richting, omdat tegelijk met het overleg over de verbouwing, besprekingen waren aangevangen over een eeuwfeest-tentoonstelling van de Rijkstelegraaf, waarvoor het gehele gebouw na gereedkoming terstond zou worden ingericht; en het element „circulatie” speelt bij een speciale expositie van oudsher nu eenmaal een grote rol².

Bouwheer en bouwmeester hebben deze invloed — een verleiding, naar het hun toescheen — echter gemeend te moeten weerstaan. Zij overwogen dat het arbeidsterrein van het museum, n.l. *de weergave van de geschiedenis en de huidige werking van het bedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie*, zoveel heterogene elementen bevatte, dat men deze uitstekend in enige op zichzelf gelegen galerijen kon onderbrengen. Bovendien zag de architect, Prof. Ir. J. F. Berghoef, in het oude complex ruimten verborgen, de moeite waard om op de bestaande grondslagen gaaf tevoorschijn te brengen. Hij accentueerde daarom de uitgestrektheid van de eerste galerij, welke 37 m lang is en schiep aan het einde daarvan een verkeerspleintje met een postkantoorje of boekenstalletje en een rustig zitje (Afb. 4). Hierop komen thans vier andere galerijen uit, hetgeen deels bereikt is door een oude, dichtgemetselde verbinding te herstellen en deels door enige onooglijke portalen samen te trekken tot één lage doorgang, welke door een speciale betimmering is gekenmerkt als verbindend lid tussen het verkeerscentrum en drie andere zalen.

¹ Zie: Mr. W. J. M. Benshop, *De Koninklijke Bazar van Dirk Boer in Jaarverslag 1949 van de Stichting Het Nederlandse Postmuseum*.

² Dr. R. E. J. Weber, *De Tentoonstelling „Eeuwfeest Rijkstelegraaf”*, in: Het PTT-Bedrijf, Dec. 1952, blz. 1.

De bezoekers komen telkens na het bezoek aan een afdeling in het verkeerscentrum terug en blijven zodoende georiënteerd.

Na de schepping van dit centrum durfde de architect het aan, het karakter van het gebouw nog te versterken door de vorming van een nieuwe galerij, welke zich evenwijdig aan de lange zaal uitstrekt en geen vensters heeft. Hier worden de postzegelverzamelingen in wissellijsten uitgesteld³.

Verticale verbindingen.

Nog drie verbindingen bleven daarna ter verzorging over.

Het voorgebouw aan de Zeestraat bevatte boven de ontvanghal twee verdiepingen met werkkamers voor de staf. De toegangstrap lag terzijde van de hal, zoals die van een afzonderlijk bovenhuis. De architect schiep de gewenste verbinding met de hal door middel van een betonnen trap van interessante constructie, welke als een meubel, los van de wand, in de ruimte is geplaatst. De glazen pui, welke bovenaan toegang geeft tot de verdiepingen, suggereert aan de bezoekers, dat buiten de museumzalen nog een zekere activiteit elders in het complex heerst (Afb. 7).

Geheel achter aan het complex werd een museumzaal op een eerste verdieping geschapen door een ruimte van overmatige hoogte, versierd met een smalle gaanderij, door een vloer in tweeën te delen (Afb. 5). Er werd van af gezien, voor de verbinding een afzonderlijk trappenhuisje te bouwen, omdat betwijfeld werd, of het publiek wel geneigd zou zijn om zulk een ter zijde liggende trap te beklimmen. Prof. Berghoef bouwde daarom een eveneens interessante betonnen wenteltrap van een luchtige vorm, die hij als een meubel in de ruimte plaatste (Afb. 6). Het Ingenieursbureau Van der Mast voerde de bereke-

ningen uit voor deze nog weinig toegepaste constructie⁴. De trap is zo geplaatst, dat het publiek na een rondgang door de benedenzaal, voor de voet er van uitkomt en dan aangetrokken wordt door het van boven stromende licht.

Het complex heeft een dwarsarm, die in een zijstraat van de Zeestraat uitkomt, namelijk in de Bazarstraat, die indertijd nog door Dirk Boer is aangelegd. Aan deze zijde bevond zich een bijna nieuw vierkant gebouw met twee verdiepingen, dat vanwege zijn zware constructie uitstekend kon worden ingericht voor werkplaatsen en dépôts. De trappen echter waren smal en bochtig.

Tegen dit gebouw werd een hijskoker gemaakt met elektrische takel er in, waarmede grote werkstukken en zware objecten op elke verdieping gebracht kunnen worden. Gelijkvloers komt de hijskoker uit boven een afzonderlijke, van een museumzaal afgenomen ruimte, welke naar analogie van een fabrieksindeling met de weidse naam „montagehal” bestempeld is. Hier komen n.l. de museummeubels en objecten bijeen uit de dépôts, de werkstukken uit de ateliers, om eventueel vereenigd te worden in een proef-opstelling alvorens zij de museumzalen binnen worden gebracht.

Een bijzondere constructie.

Een der eisen van het bouwprogramma was, dat de gehele staf in de nabijheid van secretariaat, bibliotheek en centrale catalogus moest kunnen worden ondergebracht. De logische plaats was boven de hal in het voorgebouw aan de Zeestraat, doch dit was een zwak huis met slechts één steunpunt in het inwendige. Bovendien bezat de bij de staf behorende afdeling Postzegelkunde 15 grote brandkasten, terwijl het werkvertrek zelf ook brandvrij gesitueerd moest worden.

³ *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 6de Serie V (1952) Afb. 4 (na kol. 176).

⁴ Ir. A. van der Mast, Een spilloze wenteltrap, in: *Cement*, IV (1952), blz. 363.

Afb. 1. *De Koninklijke Bazar van Dirk Boer in vogelvlucht omstreeks 1884.*

Afb. 2. *Gevel van het Postmuseum in zijn tegenwoordige toestand.* Bij een vroegere wijziging waren winkelramen met bovenlichten aangebracht. Thans zijn in de pui de verhoudingen van de gevel zoveel mogelijk herhaald en is het accent gelegd op de verticale tracerings. Op de vensters zijn figuurtjes aangebracht om te voorkomen, dat zij overdag het effect zouden veroorzaken van donkere gaten of van etalage vensters. De wandschildering op de muur van de insteek verhoogt de ruimtewerking van de hal.

Pl. 1. *Bird's-eye view of the Royal Department Store of Dirk Boer about 1884.*

Pl. 2. *Façade of the Postal Museum in its present condition.* On a previous occasion shop windows had been inserted, with windows over them to provide adequate lighting. Now the same proportions have been used in the façade wherever it was possible and the upright lines have been emphasized. The windowpanes have engraved decorations lest they should suggest an effect of dark holes or shop-windows in the day-time. The mural painting on the wall of the mezzanine enhances the effect of space in the hall.

DE KON. BAZAR TOT POSTMUSEUM VERBOUWD

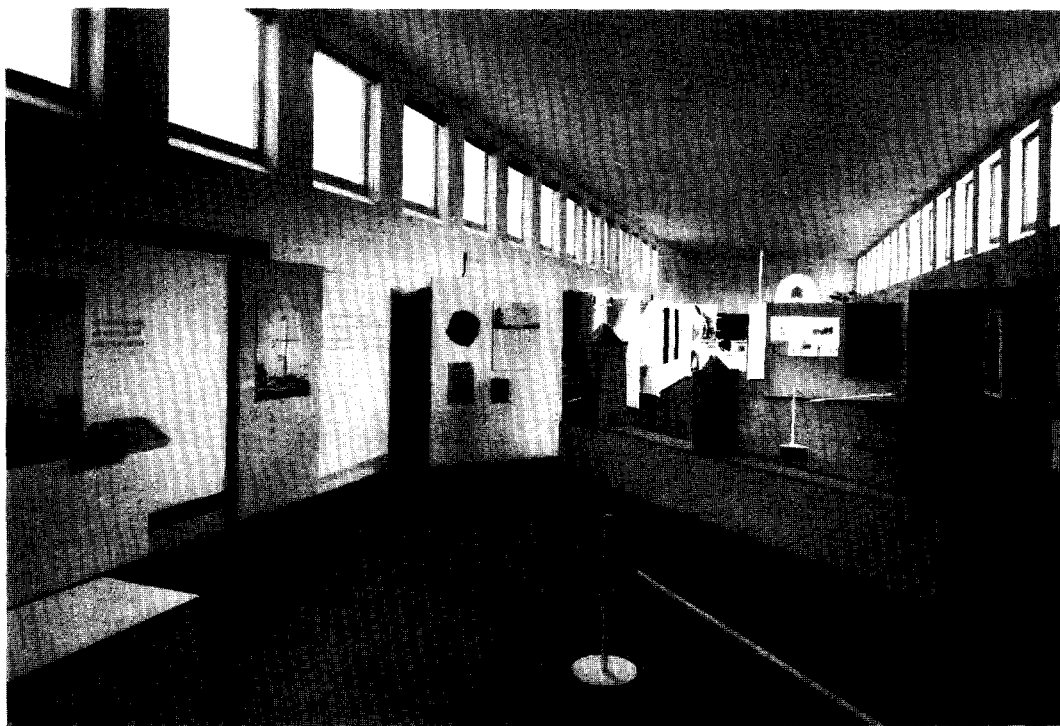
Afb. 1. De Koninklijke Bazar van Dirk Boer in vogelvlucht omstreeks 1884.

Afb. 2. Gevel van het Postmuseum in zijn tegenwoordige toestand.

(Foto A. Dingjan, 's-Gravenhage)

DE KON. BAZAR TOT POSTMUSEUM VERBOUWD

Afb. 3. Lange zaal van het Postmuseum tijdens het Eeuwfeest van de Rijkstelegraaf, 1952.

Afb. 4. Rustcentrum van het Postmuseum met postkantoor en zitjes voor de bezoekers.

(Foto's A. Dingjan, 's-Gravenhage)

Het heeft er naar uitgezien, dat deze bezwaren het gehele verbouwingsontwerp zouden verwringen, doch Prof. Berghoef heeft de moeilijkheid weten te gebruiken voor de vorming van een aantrekkelijk detail. Hij heeft de postwaardenkamer namelijk in de zeer hoge hal geplaatst als een betonnen entresol op pijlers, waardoor het voorgebouw een nieuwe inwendige steun kreeg. Om het opdringerige aan de voorwand van de entresol te ontnemen en de bezoekers in de hal een gevoel van ruimte te verschaffen, werd een wandschildering aangebracht (Afb. 2). De kunstenaar, Peter Alma, heeft van de beginne af met Prof. Berghoef mede gewerkt en het gewenste doel bereikt met een niet-symmetrische compositie, terwijl hij in zijn symbolen-reeksen een grote mate van beweging heeft weten te leggen. Een aardige architectonische bijzonderheid is dat het publiek, onder het verlaagde plafond van de entresol doorgaande, een des te sterkere indruk krijgt van de lange, rijkelijk verlichte galerij, welke zich daarachter uitstrekt.

Plaatsing der vensters.

Daar de meeste daken vernieuwd moesten worden, hadden wij een betrekkelijk vrije keuze in de plaatsing der vensters. In de loop der jaren waren de muren overal doorbroken voor grote zijvensters, doch deze moesten vervallen, want ze verbruikten teveel kostbare muuroppervlakte. Daar het Postmuseum veel technische collecties en modellen uitstelt en de details van dergelijke objecten bij zijlicht het beste uitkomen, zoals de bouw van moderne instrumentenfabrieken heeft geleerd, werd besloten zoveel mogelijk hoog, staand licht aan te brengen in ononderbroken reeksen, zodat de tussen de vensters staande muurdammen geen invloed zouden kunnen uitoefenen op het arrangement van objecten en meubels daaronder. Het bleek mogelijk deze vensterrijen te houden boven de 2.38 m, op welke hoogte schilderijroeden in de muren werden aan-

gebracht (Afb. 3 en 8). Aldus is een grote mate van vrijheid verworven in de rangschikking, hetgeen in het Postmuseum bijzonder gewenst is vanwege het thematische karakter van vele exposities, dus zulke waarbij het „scenario“, de leidende gedachte, de hoofdzaak is voor het bepalen van de volgorde der objecten ⁵.

Kunstlicht.

In het bewustzijn, dat de verlichtingskunde nog niet op een zodanige basis staat, dat hierop van te voren een theoretisch ontwerp voor kunstverlichting gevestigd kon worden en in de zekerheid verkerend, dat tijd en geld ontbraken voor uitvoerige proefnemingen na de verbouwing, is niet lang over dit onderdeel beraadslaagd. Uitgegaan is van enkele praktische ervaringen, die — geenszins verwonderlijk bij de stand der verlichtingskunde — van negatieve aard waren.

Twee dingen wilden wij namelijk vermijden.

Toen het complex in onze handen kwam, waren de zalen voorzien van reeksen pendels met ballonnen van opaline-glas. Het kerstboomachtige effect van deze puntverlichting was zeer onaangenaam voor de ogen en verhinderde de concentratie op de voorwerpen, welke in de zalen stonden opgesteld. Wij wensten dus geen „licht-fabriek“ boven in de zalen.

In de tweede plaats hadden wij in verschillende technische bureaux, vooral in tekenzalen, waargenomen, dat een algemene verlichting met fluorescentie-buizen een zekere onbestemde sfeer oproept, waarin het gevoel voor afstanden begint te wankelen en het concentratievermogen eveneens vermindert. Daar wij voorts terugschrokken voor de te verwachten installatie-kosten, besloten wij in het algemeen géén zaal-verlichting met fluorescentie-buizen te nemen.

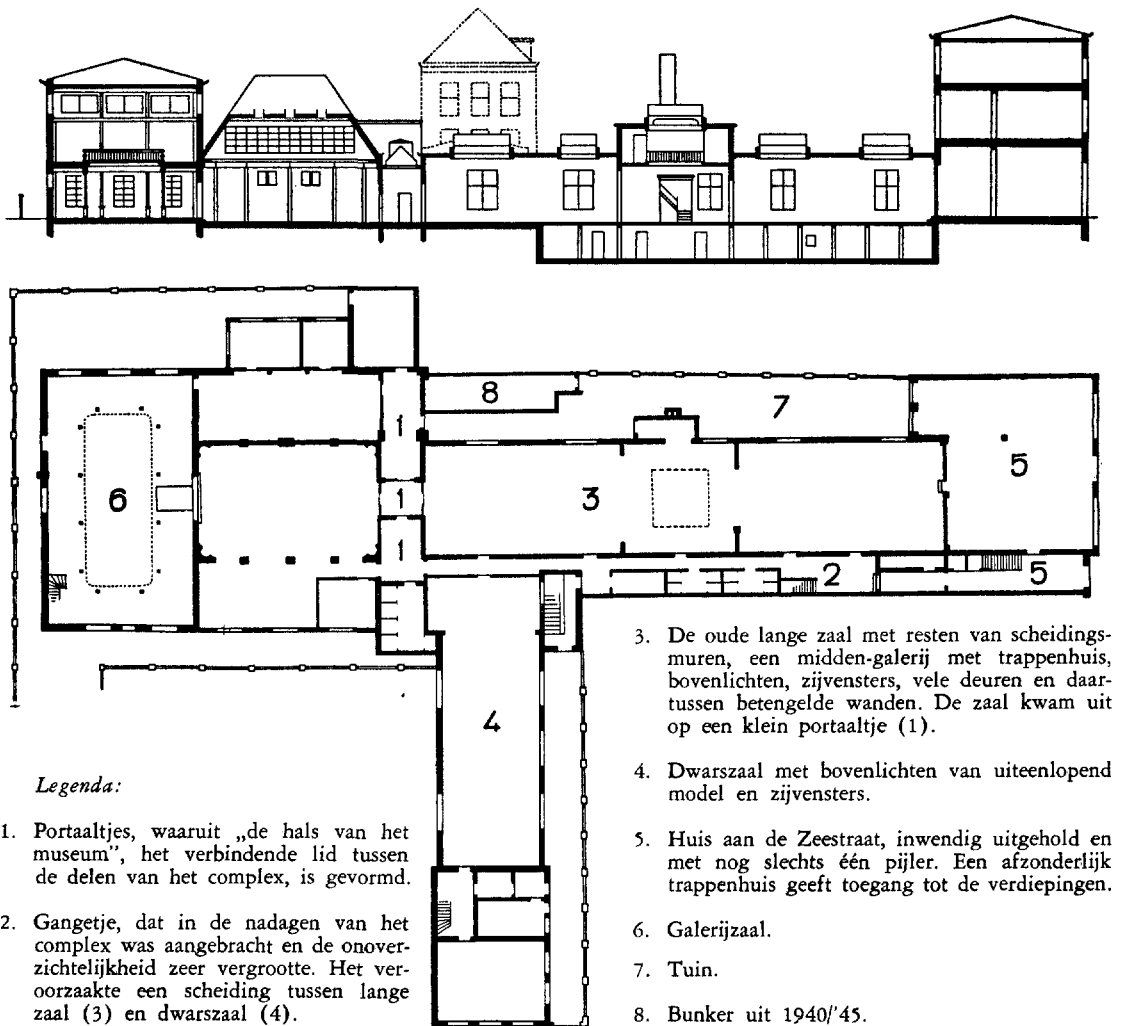
⁵ Dr. R. E. J. Weber, Karakter en Ontwikkeling van het Nederlandse Postmuseum, in: *Jaarverslag 1946 van de Stichting Het Nederlandse Postmuseum*.

Afb. 3. Lange zaal van het Postmuseum tijdens het Eeuwfeest van de Rijkstelegraaf, 1952. De hoge staande lichten, de gladde wanden waarachter de radiatoren in nissen zijn weggewerkt en de elektrische contactdozen in plinten en vloer verschaffen een grote mate van vrijheid bij de inrichting. De lengte is 37 m. Aan het eind bevindt zich het rustcentrum. Kunstverlichting door diepstralers in plafond van steengaas.

Afb. 4. Rustcentrum van het Postmuseum met postkantoorje en zitjes voor de bezoekers. De doorgang met verlaagd plafond, gevormd uit vroegere kleine portaaltjes, vormt een verbinding met verschillende andere zalen.

Pl. 3. Long room in the Postal Museum during the centenary of the State Telegraph Service, 1952. The radiators are concealed in recesses and the electric sockets-outlets in shirting-boards and floor, thus leaving uninterrupted stretches of wall and affording a great measure of freedom in furnishing the room, even more so since the windows are high up. The length of the room is 37 metres. At the far end we find the restcentre. Artificial lighting is provided by deep bowl reflectors in a ceiling of wire mesh coated with stucco.

Pl. 4. Centre with small post-office and groups of seats for visitors. The passage with lowered ceiling, consisting of what used to be a number of smaller passages, connects the centre with several other rooms.

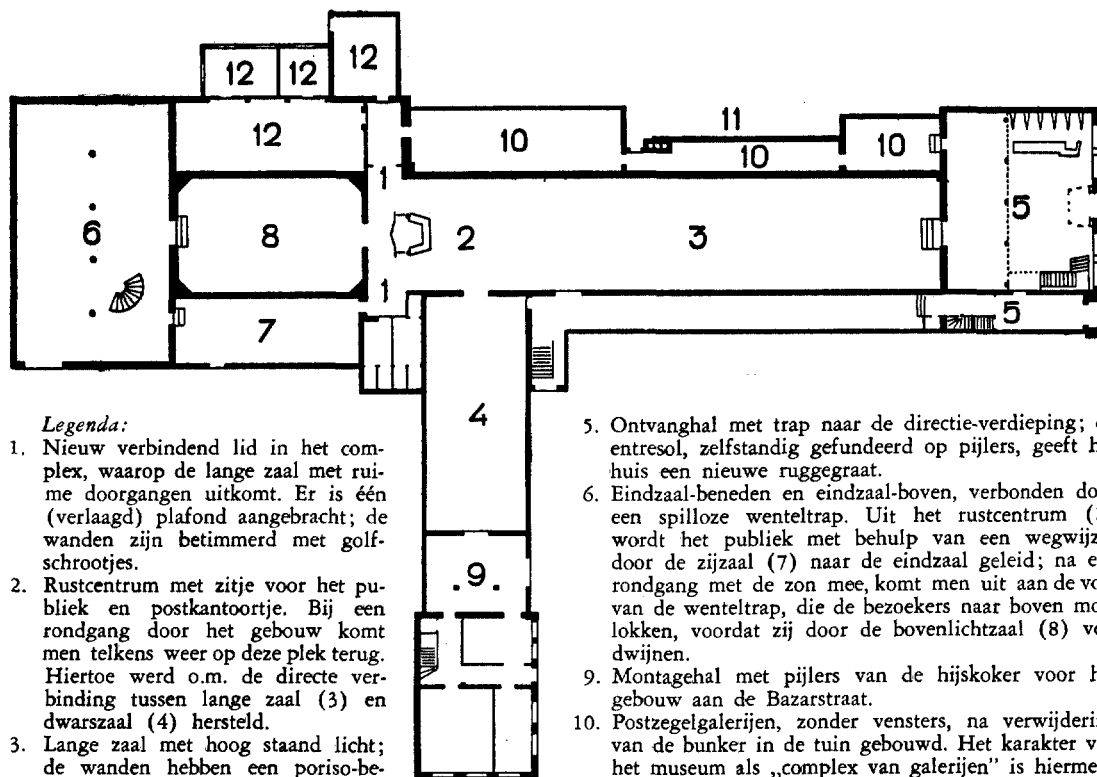
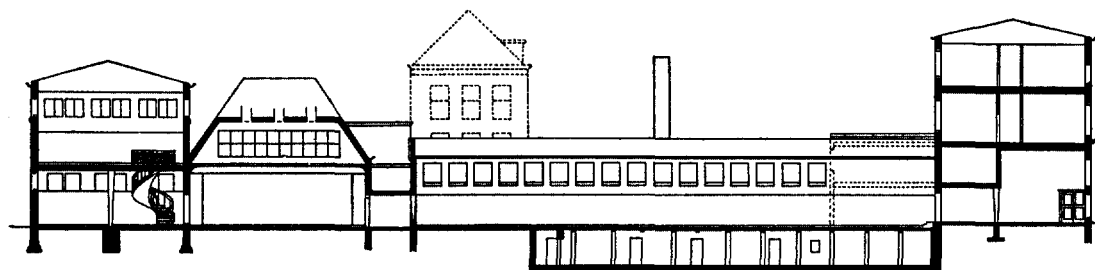

Langsdoorsnede en plattegrond, oude toestand.

Onze licht-adviseur heeft daarop in hoofdzaak diepstralers met gloeilampen toegepast, dat zijn in de plafonds ingelaten lampen, waarvan het glas vrijwel gelijk ligt met het vlak van het plafond (Afb. 3). Zij werpen kegels van licht naar beneden in de zône, waarin zich de objecten bevinden, die de aandacht vereisen. De kleine lichtbronnen zelf vallen weinig op en de plafonds, die geen direct licht ontvangen, blijven vrij donker. Waar geen diepstralers in de plafonds ingelaten konden worden, zijn pendels opgehangen met metalen kappen, die de lichtbron voor het oog verbergen. Zij bevinden zich op lagere hoogte dan de diepstralers en werpen dan

ook bredere lichtkegels. In al deze gevallen is er schaduwwerking, zoals zulks voor maquettes en machines vereist is.

De drie achter elkaar gelegen postzegelgalerijen, welke tezamen 37 m lang zijn, ontvangen geen daglicht. Door een betimmering zijn langs de wanden aan weerszijden nissen gevormd, waarin zich rekken met wissellijsten bevinden. De bovenzijde der nissen bestaat uit matglazen platen, terwijl zich daarboven, in de betimmering, metalen troggen met fluorescentie-buizen bevinden. Het licht schijnt, geheel diffuus, door het matglas en verlicht uitsluitend de wissellijsten. De betimmering en zoldering zijn van een don-

Legenda:

1. Nieuw verbindend lid in het complex, waarop de lange zaal met ruime doorgangen uitkomt. Er is één (verlaagd) plafond aangebracht; de wanden zijn betimmerd met golf-schrootjes.
2. Rustcentrum met zitje voor het publiek en postkantoor. Bij een rondgang door het gebouw komt men telkens weer op deze plek terug. Hiertoe werd o.m. de directe verbinding tussen lange zaal (3) en dwarszaal (4) hersteld.
3. Lange zaal met hoog staand licht; de wanden hebben een porisobeklamping; de radiatoren zijn in nissen ingebouwd.
4. Dwarszaal na verkleining ter wille van de montagehal.
5. Ontvanghal met trap naar de directie-verdieping; de entresol, zelfstandig gefundeerd op pijlers, geeft het huis een nieuwe ruggegraat.
6. Eindzaal-beneden en eindzaal-boven, verbonden door een spilloze wenteltrap. Uit het rustcentrum (2) wordt het publiek met behulp van een wegwijzer door de zijzaal (7) naar de eindzaal geleid; na een rondgang met de zon mee, komt men uit aan de voet van de wenteltrap, die de bezoekers naar boven moet lokken, voordat zij door de bovenlichtzaal (8) verdwijnen.
9. Montagehal met pijlers van de hijskoker voor het gebouw aan de Bazarstraat.
10. Postzegelgalerijen, zonder vensters, na verwijdering van de bunker in de tuin gebouwd. Het karakter van het museum als „complex van galerijen” is hiermede bewust versterkt.
11. Binnenplaatsje dat gespaard moest blijven ingevolge de bouwverordening.
12. Oude uitbouwen, welke nog niet verbouwd zijn.

Langsdoorsnede en plattegrond, nieuwe toestand.

kere absorberende kleur, zodat alle aandacht door de kostbare collecties wordt opgeëist. De parketvloer ontvangt zoveel licht, dat men zich zonder onbehagen beweegt. De stand van de troggen en de sterkte en kleur van het licht zijn na gereedkoming van de galerij proefondervindelijk bepaald. De directie is zich het onvolkomene van de kleurenweergave bewust, doch met behulp van de nieuwste producten zal men deze herhaaldelijk kunnen verbeteren, telkens

wanneer de brandduur der buizen verstreken is ⁶.

Radiatoren.

Het Postmuseum heeft gestreefd naar een zo groot mogelijke vrijheid van arrangement door de wanden der oude zalen te ontdoen van pilas-

⁶ Zie ook: Dr. R. E. J. Weber, De technische verzorging der Afdeling Postzegelkunde, in: *Jaarverslag 1938 van de Stichting Het Nederlandse Postmuseum* en noot 3 bij dit artikel.

ters en andere uitsteeksels. De meeste muren werden voorzien van een beklamping van porissteen, een spijkerbare baksteensoort voor binnenwerk. Achter deze beklamping konden in verschillende muren nissen worden uitgespaard, waarin de radiatoren werden geplaatst. Roosters aan de onder- en bovenzijde zorgen voor de lucht-circulatie. Aldus werd o.m. de lange zaal geheel van vlakke wanden voorzien (Afb. 3 en 8). De verdiepingszaal, achter in het complex, kon niet op deze wijze worden behandeld, doch er bleek ruimte te zijn om boven de schilderijroede (welke in alle zalen op gelijke hoogte is aangebracht), doch nog onder de zijvensters, een band van plaatradiatoren aan te brengen (Afb. 5). Voor deze aan de techniek gewijde ruimte is deze oplossing niet storend, terwijl zij warmte-technisch ook goed voldoet.

Electrische geleidingen.

In de toekomst zal meer en meer kunstverlichting in vitrines worden toegepast. Wil men zijn museum niet volkomen statisch maken, dan moet men dus op vele plaatsen in de museum-zalen electrische stroom kunnen afnemen en liefst stroom van verschillende spanningen. Voor het Postmuseum kwam daar nog bij, dat gerekend moest worden op demonstratie van allerlei electrische toestellen. Het gebruik van snoeren moest daarbij vermeden worden.

Langs de wanden werden daartoe forse, gemakkelijke uitneembare, plinten aangebracht, waarin geleidingen werden gelegd en contactdozen aangebracht. Bij bijzondere exposities kunnen in de plinten gemakkelijk extra geleidingen worden ondergebracht. Tenslotte zijn er reeksen vloercontacten beschikbaar, welke door deksels afgesloten worden.

Diverse installaties.

Door het gehele gebouw heen zijn op die

punten, welke gemakkelijk waarneembaar zijn, oproepsignalen aangebracht, bestaande uit gekleurde lampjes plus een acoustisch attentie-sein. Het systeem werkt samen met een huistelefoon-net, waarvan de toestellen eveneens zo economisch mogelijk over het gebouw verdeeld zijn. Het wordt door de portier bediend en werkt voortreffelijk.

Het complex is door een stelsel van brand-schermen verdeeld in verschillende compartimenten, zodat de kans bestaat om een eventueel begin van brand te localiseren. Bovendien wordt 's nachts het gehele gebouw stroomloos gemaakt met behulp van een schakelaar voor afstands-bediening, welke zich nabij de voordeur bevindt.

Meubilering.

Het museum is voorzien van legvitrines en wissellijsten, elk in twee op elkaar corresponderende formaten. Een grote legvitrine en een grote wissellijst kunnen zodanig verenigd worden, dat zij één geheel uitmaken, zonder dat daarbij een achterschot nodig is. De hoogte van een dergelijke combinatie en de hoogte, waarop de schilderijroeden in de muren bevestigd konden worden, moesten met elkaar verband houden (Afb. 8).

Was er op dit punt dus reeds een wisselwerking tussen de plannen voor de verbouwing en die voor de meubilering, nog sterker was zulks het geval bij de losse schotten. Elk museum, dat behoefte heeft aan lange wanden die vrijheid verschaffen in het rangschikken der objecten, heeft ook behoefte aan losse schotten, waarmede naar willekeur kabinetten kunnen worden gevormd of midden in de zaal achtergronden aan de objecten kunnen worden verschaft. Men kan de vraag opwerpen of deze schotten als afzonderlijke meubels moeten worden gezien dan wel of zij deel uitmaken van de architectuur. Constructie, afwerking en kleur variëren sterk al naar het

Afb. 5. Eindzaal-boven van het Postmuseum. Deze zaal is gevormd door het aanbrengen van een vloer in de vroegere galerij-zaal. Het staande licht is ongewijzigd gehandhaafd. De radiatoren zijn boven de schilderijroede onmiddellijk onder de vensters geplaatst. De vloer bestaat uit delen van een harde houtsoort (basra locus). Kunstverlichting door breedstralers.

Afd. 6. Eindzaal-beneden van het Postmuseum met spilloze wenteltrap. De trap voert naar de zeer helder verlichte bovenzaal. De radiatoren moesten hier in het midden van de zaal worden geplaatst. Gerekend wordt op een circulatie van de bezoekers met zon mee.

Pl. 5. End-room upstairs. This room was formed by the construction of a floor in the former gallery room. The high windows have been left unaltered. The radiators were placed directly under the windows over the rod for hanging pictures. The floor consists of boards of a kind of hard wood (basra locus). Artificial lighting furnished by dome reflectors.

Pl. 6. End-room downstairs with newelless spiral staircase. The stairs lead to the brightly lit upper room. The radiators had to be installed in the centre of the room here. The visitors are supposed to move sunwise.

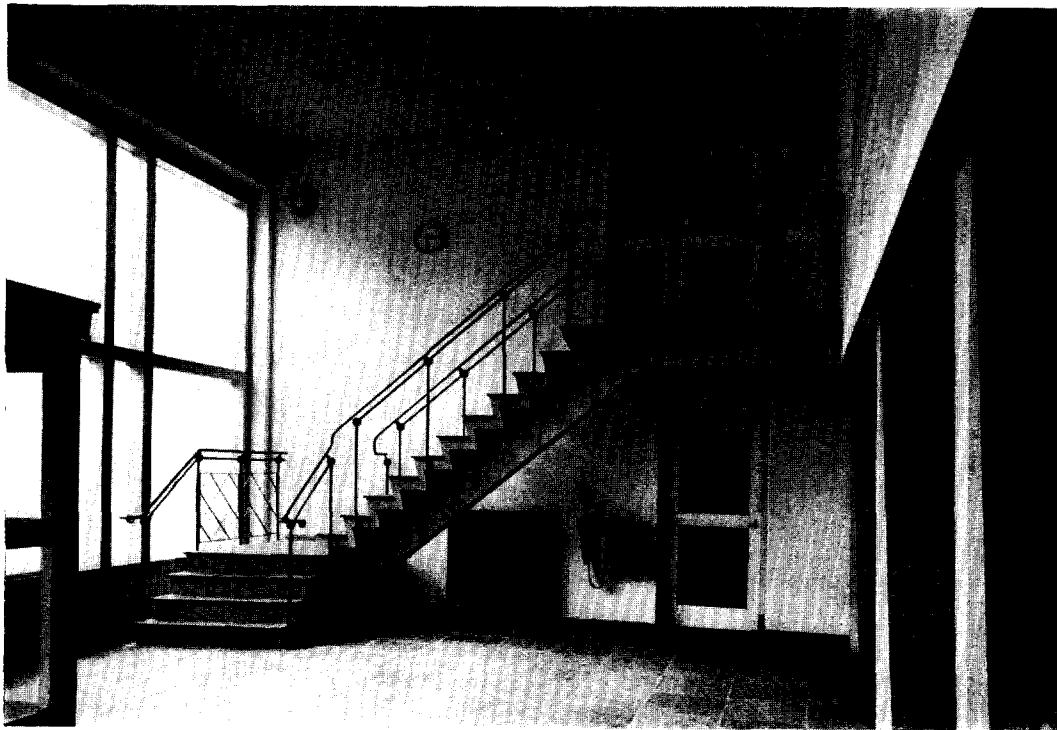

Afb. 5. Eindzaal boven van het Postmuseum.

Afb. 6. Eindzaal beneden van het Postmuseum met spilloze wenteltrap.

(Foto's A. Dingjan, 's-Gravenhage)

Afb. 7. Hal van het Postmuseum met betonnen trap.

Afb. 8. Standaardmeubilair van het Postmuseum, 1952.

(Foto's A. Dingjan, 's-Gravenhage)

antwoord, dat de directie op deze vraag geeft. Andere vragen zijn, welke eisen men stelt aan de verplaatsbaarheid en aan de stevige stand.

Daar te voorzien was, dat de schotten o.m. gebruikt zouden worden voor de bevestiging van tamelijk zware objecten, werd door het Postmuseum in de eerste plaats een stevige stand geëist. Wil men deze bereiken, dan dient men een brede basis te maken. Door een constructie van twee slanke stalen staanders met voetbeugels, waartussen een twee-delig bord van meubelplaat wordt geklemd, wist de binnenhuisarchitect van het museum, Kees Kuiler, een gemakkelijk uitneembaar model te creëren, dat een onwrikbare stand heeft en slank van uiterlijk is. De hoogte is gelijk aan die van de schilderij-roeden in de muren, terwijl de borden in gebroken wit met gemamponeerde strijkverf zijn afgewerkt.

Het Postmuseum is met de constructie van zijn losse wand dus gekomen tot een zelfstandig meubel, terwijl het bord zelf meedoet met de muren. Dit laatste is geschied om de objecten, welke tegen een los schot moeten worden geplaatst, daardoor niet in bijzondere mate te onderscheiden van de overige delen der uitstalling.

Voor de uitstalling van de modellen en toe-

stellen, waaruit de collecties voor een groot gedeelte bestaan, waren velerlei staande vitrines nodig. Daar rekening gehouden moest worden met herhaaldelijke verwisseling van het tentoongestelde, zouden vitrines van standaardmodel dienen te worden aangeschaft. Deze dreigden echter door hun grootte aan het museum juist een statisch karakter te geven, terwijl zij ongeschikt waren voor exposities met demonstratie der toestellen-in-werking. De kosten van dergelijke vitrines bleken bovendien zeer groot te zijn.

Besloten werd tot een radicale oplossing in deze zin, dat de grote toestellen geheel vrij zouden worden opgesteld, terwijl de overige zouden worden gemonteerd op tafels, slechts voorzien van gemakkelijk te verwijderen glazen borstweringen. Vervaardigd zijn tafels van verwisselbare onderdelen, elk bestaande uit twee stalen staanders en een houten blad. De bladen kunnen eventueel met de daarop gemonteerde objecten in dépôt worden bewaard, hetgeen een grote besparing geeft op tijdrovend monteurswerk. Op deze luchtige uitstallingsmeubelen komen modellen en maquettes met hun fijne details eveneens bijzonder goed tot hun recht.

SUMMARY

THE FORMER ROYAL DEPARTMENT STORE AT THE HAGUE ALTERED AND ARRANGED AS POSTAL MUSEUM

BY DR. R. E. J. WEBER

The collections of the Netherlands Postal Museum comprise the domains of postal service, telegraphy, telephony and wireless. Moreover, the museum possesses large collections of stamps.

Afb. 7. *Hal van het Postmuseum met betonnen trap.* De trap in de hal is als een meubel in de ruimte geplaatst. Geheel rechts de insteek, welke afzonderlijk op pijlers is gefundeerd en het gehele gebouw stevigheid verschaft.

Afb. 8. *Standaardmeubilair van het Postmuseum, 1952.* De grote legvitrine (links) kan gecombineerd worden met een grote wissellijst, waardoor kabinetten kunnen worden gevormd zonder gebruikmaking van schotten. Ruit met frame (midden) van de grote wissellijst kan worden afgelicht voor het ophangen van prenten; eventueel kan het achterschot worden afgehaakt, zodat men de prenten in horizontale stand kan rangschikken. De losse wanden (rechts) doen in afwerking mee met de muren; zij staan onwrikbaar en trekken niet scheef, wanneer aan één zijde een zwaar voorwerp wordt gehangen. Zij bestaan uit vier met bouten verenigde delen (twee staanders en twee halve borden). De schakeltafels (rechts voor de losse wand) zijn eveneens uitneembaar. Zij kunnen voorzien worden van een glazen borstwering en vervangen vitrines.

Pl. 7. *Hall in the Postal Museum with concrete staircase.* The staircase in the hall was placed in the room as a piece of furniture. On the extreme right the mezzanine, which is supported on pillars independently and gives additional solidity to the building.

Pl. 8. *Standard furniture of the Postal Museum 1952.* The large show-case (on the left) may be combined with a large frame constructed so that the enclosed objects may be changed at will. This enables one to form cabinets without necessitating the use of partitions. The glass pane (centre) of the large frame may be detached for the insertion of prints. If necessary, the back part may be removed from its hooks so that the prints may be arranged horizontally. The detachable partitions (on the right) have the same finish as the walls. They have been fixed so as to remain immovable when a heavy object is hung on one side. They consist of four parts connected with bolts (two supports and two half boards). The tables on the right consist of units. They may be provided with glass screens and thus replace show-cases.

After the second world war a fairly extensive building in the centre of the Hague was put at its disposal. The various rooms were all on the ground floor, but there was no proper communication between them. Owing to the many windows that had been added later, the space provided by the walls was insufficient. When the building was altered, a centre was created into which various rooms open. In passing from room to room the visitor invariably returns to this centre and consequently cannot lose his way.

The light falls in sideways from windows placed high up in the walls, while the radiators for central heating have been concealed in recesses in the walls or have been fixed high up under the windows. Finally a new stamp gallery was added which has only artificial lighting.

NEGEN SCANDINAVISCH E OPENLUCHTMUSEA

BEKEKEN EN VERGELEKEN

DOOR

HIL BOTTEMA

Er is een rechte lijn te trekken vanaf een oude Zweedse vrouw, die een kanten mustje stond te strijken en daar een overgeleverd lied bij zong, langs de Parijse wereldtentoonstelling van 1878, naar de opening van het eerste Openluchtmuseum in 1891 bij Stockholm. Dat is de lijn van Dr. Artur Hazelius' liefde voor de Scandinavische volkscultuur. Als jong leraar was hij begonnen de streektalen, volksverhalen, rijmen en raadsels vast te leggen; zijn onderzoekingen brachten hem tot in de boerenbehuizingen van afgelegen streken ... en daar zag hij, hoe de industriële voortbrengselen van zijn negentiende eeuw allengs het waardevolle eigen volksbezit gingen verdringen. En zijn behoudend verzamelen begon zich van de klanken ook tot de voorwerpen uit te strekken. Uit krappe beurs verworven, uit goede vriendschap geschonken, begon deze verzameling zich meer en meer uit te breiden. Dit zakformaatmuseum groeide, het echtpaar Hazelius moest keer op keer groter gaan wonen, hij wist geldelijke bijstand van buitenaf te verwerven en eindelijk, eindelijk besloeg de „Scandinavisch-ethnographische verzameling" een paviljoen aan de hoofdstraat van Stockholm. Daaruit kwam, na zijn deelneming aan die Parijse Wereldtentoonstelling, waar zijn inzending met goud bekroond en voor Staats-deelname was aangezien, de grootse schepping van „Nordiska Museet" voort. Behalve in glaskasten werden de belangwekkende voorwerpen, de meubels, klederdrachten en volkskunst daar ook in 3-wandige kamers tentoongesteld, zodat zij hun juiste samenhang terugkregen. Hazelius deed nooit iets ten halve en had door een uitmuntend beeldhouwer klederdrachtpoppen en door een even goed schilder landschapstukken laten maken, zodat de mens in huis en het landschap achter het open venster herinneringen aan het Zweedse landleven zouden wekken.

Prof. Fredrik Böök beschrijft dan in zijn prachtige Hazelius-biografie¹ hoe, in een vrienden-

gesprek bij de haard, opeens de gedachte tot Hazelius kwam aan werkelijke huizen in de werkelijke open lucht, waar, door de geur van buiten, de geluiden van erf en weiland, de indruk nog veel levender zou zijn. De gedachte „Openluchtmuseum" was ontvangen en werd door uiterst grote moeilijkheden heen tot werkelijkheid gebracht.

Hazelius was een visionnair... en een groot practicus. Zijn meesterlijke vondst heeft eerst in de andere Scandinavische landen tot navolging geleid, dan in Nederland, Tsjecho-Slowakije, Roemenië, Spanje en in de Verenigde Staten.

In Zweden zijn nu een 700 Openluchtmusea, grote en kleine. In Noorwegen ging de stoot uit van de jonge tandarts Anders Sandvig, die het volkskundig zo rijke Gudbrandsdal als rondreizend arts bewerkte en ook daar het verval van de volkscultuur begon waar te nemen. „Maihaugen" bij Lillehammer, waarover aanstonds meer, is zijn schepping geworden.

Voor mij, verbonden aan ons Nederlands Openluchtmuseum, betekende de vacantiereis, binnen de beperkingen van tijd en deviezen, langs zoveel mogelijk Scandinavische musea, iets als een pelgrimstocht. De navolgende indrukken kunnen mogelijk enkelen Uwer van nut zijn, de volgorde is die, waarin zij langs de reisweg lagen.

Even buiten Odense, aan de grote treinverbinding Nederland-Kopenhagen, op het eiland Fünen (Fyn), ligt *Den Fynske Landsby* (afb. 1). Het is nog een jong museum, geopend in 1946, maar nu alreeds zeer rijk en mooi. Wanneer men door het heuvelachtig beukenbos wandelt en in de diepte korenvelden, water, weiland, rietzoom, een molen, strooien daken en een openluchttheater ontwaart, is de overeenkomst met ons Nederlandse Openluchtmuseum verbijsterend sterk! Maar als men eenmaal voorbij de ingang is gekomen en van een vriendelijk Deens klederdrachtenvrouwtje kaartje en gids heeft gekocht, dan worden allengs ook veel nieuwe, uitheemse eigenschappen zichtbaar. De vakwerkbouw is veel algemener dan bij ons en elk huis is helder-

¹ Artur Hazelius, *En levnadsteckning*. Stockholm 1923.

Afb. 1

wit gekalkt ... zo zuivelachtig fris als de indruk, die ook de bouwtrant op het vasteland Jutland maakt. De vriendelijke venstertjes zijn kleiner dan in Nederland en de bovenkruier-windmolen heeft onmiskenbaar een ander fatsoen: stijver, ogenschijnlijk minder soepel om de wind te vangen.

Treffend zijn de welverzorgde tuintjes, de aanleg ervan gaat, volgens het gidsboekje, terug op een uitvoerige documentatie van de oude landelijke tuinkunst. Treffend is ook de volkomen afwezigheid van bewakers! Gelukkig is het gidsboekje, met goede plattegronden en zij aanzichten der gebouwen, een leerrijke wegwijzer. Aange-naam doet het aan, dat de museumleiding kennelijk alleen cultureel waardevolle voorwerpen wil vertonen; men heeft tot het zuivere handwerk teruggegrepen, geen spoor van industrieel massawerk is te vinden. Niet alle Openluchtmusea, die ik gezien heb, zijn met een zo beginselvaste kieskeurigheid ingericht. Maar Artur Hazelius en Anders Sandvig, ook Anders Zorn in Mora, hebben eveneens hierdoor hun schepping ge-adeld.

De „kro”, oftewel de herberg — het onderdeel, dat de stijl van een museum kan versterken of verzwakken — is voorbeeldig. In een historische herberg goede meubels naar oude boerentrant, geruite (papieren) dekservetten, (ge-electrificeerde) petroleumlampjes, landelijk gebruiksaardewerk, dat in platte, houten dienbakken (oud voorbeeld) door meisjes in klederdracht wordt aangedragen; de keuken is te zien vanuit de zaal en op het oude, zwarthouten bord staan de heerlijke spijzen in gewoon kruit — en in gewoon Deens — aangekondigd. Dit is geen „café-restaurant”, zelfs geen „auberge”, het is de „kongelig privilegerad kro”, daar is geen woord Frans bij!

Afb. 2

De vrijheid, welke men geniet in dit onbe-waakte museum, kent enkele beperkingen: op het gehele terrein mag niet gerookt worden (maar in de noordelijke landen rookt men veel minder dan in Nederland), tassen, parapluies en foto-toestellen moeten worden afgegeven. Jammer is het, dat nergens papiermanden en zitbanken te vinden zijn, maar prettig, dat de opschriftbordjes bij de gebouwen zo bescheiden en laag geplaatst zijn. (Ditzelfde systeem wordt in alle Scandinavische openluchtmusea gevolgd, voorzover men er althans opschriftbordjes heeft.) Daardoor wordt de „levende” indruk niet geschaad, die dit museum maakt, met vee in de stallen en ganzen en eenden in het water of op de landwegjes. Het winkeltje bij de portierster, waar men zijn reistas weer gaat ophalen, biedt helaas weinig goeds, op het landelijk aardewerk na. Behalve een kleine verzameling mooi naald- en weefwerk van het genootschap „Haandarbejdets Fremme”, dat er ook te koop ligt. Maar verder is dit jonge museum waarlijk voorbeeldig!

In het koninklijk landgoed „Sorgenfri”, even ten Noorden van Kopenhagen, ligt het Nationale Deense openluchtmuseum „Frilandsmuseet” (afb. 2). Daar hier behuizingen uit het gehele voormalige grondgebied staan opgetrokken, vinden we er twee gedeelten, het eigenlijke Deense: witgekalkt, vriendelijk, beknopt, weloverdacht, huiselijk en het Zweedse: grootser, stoerder, blokhuisbouw, zware wanden, soms roodbruin geverfde huizen, dichte begroeiing van naaldhout. En dan nog de kleinere randgebieden: Sleeswijk, de Noordfriese eilanden met hun wooncultuur; aan de Nederlandse verwant, maar rijker, opgesmukter.

Afb. 3

Dit museum maakt een wat ontoeschieterlijker indruk dan het vrije en bloeiende van Odense. De bewakers, in donkere burgerkleding met uniformpet, mogen geen uitleg geven aan de bezoekers, staan er als politieagent waarlijk te surveilleren. Degelijk geordend en verordend is het bezoek: in de gids en op de naambordjes zijn de gebouwen gekenmerkt door 1 of 2 sterretjes; heeft men weinig tijd, dan bezoekt men slechts die met de *. Goed verordend ook: „de museumgasten worden verzocht het in het park opgestelde reglement te lezen”. Er staan veel pijlen met nummers van de gebouwen. Men krijgt een sterk „gecatalogiseerde” indruk. Maar de vriendelijke tuintjes roepen weer de beminnelijke sfeer van dit mooie land op!

Mooi is ook, dat men alle bedsteden weer van handgeweven linnengoed en wollen dekens heeft voorzien, alle in het museum geweven, maar m.i. is het jammer dat het industriële product, 't zij gesteendrukte wandversiering of gietijzeren kookkachel, een plaats heeft gekregen. Dit treft temeer na het hoge handwerklijke peil van Den Fynske Landsby.

Steken we de Sont over naar Zweden, dan is daar dadelijk de indruk „dit is een groot land”. Het is alsof afmetingen en verhoudingen groter zijn, alsof de wind uit verder verten komt en de hemelkoepel hoger welft.

Maar toch is het eerste Zweedse Openluchtmuseum, dat ik heb gezien, van heel beperkte afmeting. „Kulturen” (afb. 3) is in de Universiteits- en museumwijk van de oude stad Lund werkelijk ingeklemd, en volgebouwd. Er is eerst een „binnenmuseum”, met uiterst rijke weefselverzameling en een zeer belangwekkende, kortelings vernieuwde klederdracht- en modeafdeling. De zaal is donker, de uitstalkasten zijn hel

Afb. 4

verlicht (als aquaria!) en de vensterruiten naar onder van de zaal uit terugspringend, zodat hinderlijke spiegeling wordt voorkomen. De poppen hebben verzwaarde benen en staan vrij, zonder standards. In een der patriciërshuizen van het openluchtgedeelte is de ceramiek-verzameling ondergebracht en voorbeeldig opgesteld. De achtergrondkleuren in harmonie met het tentoongestelde, spiegels om de achterzijde van sommige borden te kunnen zien, schematische lijsten met de merken, namen en data. Van Nederland bijvoorbeeld zijn alle Delftse werkplaatsen aangegeven.

In het grote koetshuis is de verzameling voermiddelen, visserij en jacht opgesteld, in een ander gebouw alles van de ambachten-verzameling. Het kunstzinnig peil daarvan is nog niet zo hoog en verfijnd als van de ceramiekopstelling. Dit alles is in Nordiska Museet indrukwekkender en er mag daarom hier met vermelding volstaan worden. Dit geldt ook voor het kerkje en de boerenhuizen, die op Skansen fraaier voorbeelden hebben.

„Skansen” (afb. 4), 600 km. Noordelijker, aan de oostzijde van Stockholm, is een openluchtmuseum van geheel andere aard. Men moet er naarstiger het „museum-element” in opzoeken, want het element „amusementspark” is er ongekend sterk. Daar zijn de dancing en het cabaret, de promenadeconcerten en het motortreintje, de chique étalagegalerij bij de roltrap en de ritjes voor kinderen op een olifant. Het marktstraatje met de kitsch-souvenirs biedt weinig goeds. Na vermelding van deze niet-museale aspecten blijft er verder plaats voor grote bewondering. Skansen is groot, van oppervlakte en van opzet. Hazelius vond dit weergaloos mooie punt, „de Schans”, de oude vestingberg van Stockholm. Nu is op die

Afb. 5

berg het oude „stadskwartier” gebouwd met de vele ambachtswerkplaatsen en al die veelsoortige boerenbehuizingen, van het uiterste zuiden af tot hoog in Lapland toe. Indrukwekkend is dat stuk „Noorderland” rondom Lappenkamp en rendierkraal, met de karige boomgroei, als door poolwind gegeseld (maar de dwergberkjes en dennen zijn kunstmatig zo gesnoeid!). Men ondergaat er de beklemmende indruk van een verlaten landstreek. En toch is er een goede honderd meter verder het liefelijke gebied van Dalecarlië, met de feestelijke Meiboom op de spelewei!

Er is op Skansen een mooi, barok dorpskerkje, waar geregeld godsdienstoefeningen plaats vinden en in de Kerstnacht de Lutherse mis wordt opgedragen. Boeren en edellieden laten er hun huwelijk inzegenen, dan is het hoogtij.

En dan is Skansen ook nog zo mooi, omdat het „als bewoond” is, omdat vriendelijke en waardevolle oude klederdrachtvrouwtjes er in de behuizingen zitten te spinnen of te breien, het oog over de geraniums en de bezoekers laten gaan en bij werkelijk belangstellenden opstaan en gastvrouwelijke uitleg geven. Skansen is levend, het geeft stuwung aan de stroom van vernieuwing in de Zweedse volkscultuur. Stockholm's jeugd heeft er een kinderclub: jongens en meisjes, in hun mooie nieuwe klederdrachten komen bijeen om zangspelletjes te leren en te vertonen. Oude-

Afb. 6

ren zijn verenigd in een volksdansgroep. De beste speellieden uit het gehele land kunnen er komen om oude wijzen te spelen, de boerinnebond geeft er cursussen in vlasbouw en vlasbereiding, in het maken van kaarsen of kaas, in weven of verven met plantaardige kleurstoffen en in het maken van strooien kerstversieringen. Gedurende de kersttijd is vooral de ambachtswijk van de stadsbuurt bedrijvig, dan komen er de meesterdrukkers aan de oude zetkasten en handpersen werken en 's Konings goudsmid smeedt er edele sieraden. Skansen is door velerlei factoren als geheel volkomen enig en onnavolgbaar, maar in zijn onderdelen voor alle openluchtmusea een bron van inspiratie!

Na het grootse Skansen heb ik twee voorbeelden gezien van kleine Openluchtmusea, welke door vaderlandslievende kunstschilders zijn gesticht en in hun naaste omtrek de volkscultuur beïnvloeden. De aard ervan is geheel uiteenlopend.

Hoog boven Dalecarlië's Siljan-meer ligt in Tällberg „Holen, Gustav Ankarcrona's Gammelgård”. Naast het woonhuis en atelier van de schilder, nu overvol met de kleurige weefsels en volkskunst van Dalecarlië, is een boerderij-samenstel opgebouwd, stallen, schuren; alles in de zware blokbouw van midden-Zweden. Er is een klein „Hemslöjd” filiaal, waar ongemeen goed volkskunst- en ambachtswerk wordt verkocht en een herberg, waar de beschilderde „Dala-meubels” en het vrolijk gekleurde weefwerk van de wandkleden een prettige omgeving scheppen. Als buitenlandse kan ik onvoldoende overzien, in hoeverre dit museum betrouwbaar is. Professor Gerda Boëthius, die mij in Mora te woord stond, heeft er geen grote waardering voor. Haar om-

Afb. 7

vangrijke publicaties over de Noordse houtbouwkunst en textilia in aanmerking nemend, moet men haar bedenkingen tegen „Holen” wel aanvaarden; maar een bezoek blijft het tóch zeer waard. Juist door de grote tegenstelling tot het wel zeer verstilde, hoog-ernstige openluchtmuseum in Mora, waar niets is, dat het de bezoeker gemakkelijk maakt: geen opschriftbordjes, geen rondleiders, geen zitbanken, enz. Maar het gidsboekje geeft een zeer uitgebreide historische verhandeling over de ontwikkeling der hier herbouwde behuizingen en de stallenbouw van de zomernederzetting. En Anders Zorn, de grote Zweedse schilder, die ook dit openluchtmuseum „Zorn's Gammelgård” (afb. 6) stichtte, heeft op voorbeeldige wijze de zeer volledige verzamelingen van boerenhuisraad en -gerief bijeengebracht en geordend. De oudste gebouwen zijn uit de 13de eeuw, de jongste uit begin 19de, de meeste uit de 17de. Ook om het zeer rijke Zornmuseum is een bezoek aan Mora aan te raden.

Deze streek van Dalecarlië, „Dalarna”, waar klederdrachten en oude gebruiken nog in ere worden gehouden, geldt wel als „het volkskundig hart van Zweden”. Het plaatsje Leksand, met het zeer idyllisch aan het meer gelegen rococokerkje, biedt wel het mooiste tafereel wanneer (tot eind Augustus) de kerkboten het klederdrachten-volk voor de Lutherse Zondagsdienst samenbrengen. Ook het kerkhof met de smeedijzeren grafkruisen (afb. 7) en de cultuur van „geharkte zandtapijten”, is even stemmingsvol als belangwekkend. De „klockstapel” is een merkwaardige, uitgebreide vorm van onze klokkestoel. Het toerisme heeft aan alle genoemde plaatsen de gebruikelijke voor- en nadelen gebracht, maar de ondergrond is waardevol.

In Noorwegen heb ik twee openluchtmusea be-

Afb. 8

zocht; beide zijn me openbaringen geworden! Op het schiereiland Bygdøy bij Oslo is in 1894 het „Norsk Folkemuseum” (afb. 8) opgericht, als 't ware het Stockholmse Nordiska Museet (groot binnenmuseum) en Skansen (de openluchtafdeling daarvan) in zich verenigend. Groot, belangwekkend en zuiver! En, evenals Skansen, géén rijksmuseum! Daar op dit schiereiland ook nog het prachtige museum voor de Vikingschepen, het Technische museum en de gebouwen rondom de Fram en het Kon-Tiki-vlot zijn opgericht, krijgt men een sterke indruk van het Noorse volk als durvers en bouwers. Hier is gelegenheid voor de Noorse volkskundigen om te werken. Ik was daar getuige van tijdens een der Zondagsrondleidingen; in de boerderij uit het Setesdal gaf een student een verhandeling over de ontwikkeling van het haardvuur en, in verband daarmee, van het woonhuis. Blijkbaar werkt Oslo's universiteit zeer doeltreffend samen met dit museum.

Het uitgestrekte terrein is goed van wegwijzers voorzien, het gidsboekje geeft veel bijzonderheden, helaas zonder afbeeldingen en zonder aanduiding wáár de streek in het Noorse land gezocht moet worden. Treffend is het voortleven van het heidense slangen-ornament in het gekerstende Noorwegen. Zeer sterk komt dit tot uiting in de „stafkerk”, waar de wilde slangen-draken-koppen het luchtruim inbijten, maar waarbinnen, tussen de hoge scheepsmast-zuilen, de

MAI HAUGEN
LILLEHAMMER

Afb. 9

verstilde rust van de christelijke sierkunst heerst en een passende omgeving schept voor de kerkdienst, die er gehouden wordt. In het openlucht-theater wordt voor duizenden toeschouwers, die er vrije toegang hebben, een demonstratie met uitleg gegeven van de volksdansen uit de verschillende Noorse dalen. Dit is evenzeer feestelijk als leerzaam en deze beide kenmerken gelden voor dit gehele grote museum.

Het gebouwencomplex met de zeer uitgebreide verzamelingen meubels, klederdrachten, textiel, ambachten, volkskunde, is buitengewoon mooi en doelmatig ingericht. De klederdrachtoppen zijn telkens, zoals dit ook in de Deense volkskunde-musea wordt gedaan, bij de meubelzalen opgesteld, zodat mens en huisraad weer bijeen komen. Een grote zaal, waarin honderden Noorse tapijten van de zoldering afhangen en waar langs de wanden de rijk versierde bergkisten staan, maakt een overweldigend-mooie indruk.

In Lillehammer, enkele uren sporens ten N. van Oslo, is het „Maihaugen” (afb. 9), de „Sandvigske Samlinger”, waar in een nauwelijks kleiner openluchtmuseum de cultuurschatten van het Gudbrandsdal werden bijeengebracht. Méér nog dan aan Bygdøy hebben de Noren aan dit museum hun hart verpand. En dat is te begrijpen! Want ik ken geen tweede openluchtmuseum, waarvan de ligging tegelijk zó groots en zó liefelijk, en zó natuurlijk is gebleven als op deze steile heuvel, met berkenbossen, vijvers en bergweiden, hoog boven het meer en de vallei. De vriendelijke bewaaksters in hun schilderachtige klederdracht geven graag uitleg, sommigen spre-

DEN GAMLE BY
AARHUS

Afb. 10

ken ook Engels. Dit museum wordt weer ietwat anders geëxploiteerd dan de tot dusver door mij bezochte. Het is onderverdeeld in de afdelingen A (oudste type van nederzetting), B (de verdere ontwikkeling daarvan), C (oude werkplaatsen) en D de „saeter” of zomerweide-nederzetting. Voor elke afdeling koopt men een afzonderlijk kaartje, bevestigt dat aan een mantelknoop, aldus gelabeld gaat men elke afdelingsomheining binnen en geeft daar het kaartje aan een bewaakster.

Het ingangshuisje is tevens winkeltje — en wel het best-voorzien, meest stijlvolle, dat ik in de Scandinavische openluchtmusea heb aange- troffen.

Gudbrandsdalen heeft wonderbaarlijk weelderig houtsnij-(beitel-)werk en „rozen-schilderwerk” gekend, alsook een weefkunst, die rijk aan kleur en patronen is geweest. In de zware blokbouw van prachtige verhoudingen zijn daarmee binnenhuisinrichtingen geschapen, die even stijlvol als behagelijk en warmkleurig zijn: het veilige nest in het barre wintertijd. De herberg op de „saeter” is zo’n goede haven en omdat ik een koude dag tref, doet het knappende blokkenvuur in de monumentale gewitte hoekschouw, waaromheen, naar oude zede, fris en geurig dennenrijs is neergelegd, dubbel aangenaam aan. Een boerenmeisje brengt keteltjes koffie en kommetjes; men kan er versgebakken wafels uit de antieke ijzers krijgen.

Sinds October 1951 is op Maihaugen met de bouw van een stenen tentoonstellingsruimte begonnen, ter vervanging van de houten barakken, waarin een 50-tal zeer volledige werkplaatsinrichtingen stond opgesteld.

Na het voor ons Nederlanders zeer uitheemse Noorwegen (waarvan evenwel de bevolking ons

na staat) doet Denemarken weer veel eigener aan. Boot en trein brengen mij naar Aarhus, de tweede stad van het land en rivaal van Kopenhagen. Het oude Koopstad-museum „*Den gamle by*” (afb. 10), „de oude stad”, is een openluchtmuseum van geheel andere aard dan de tot dusver besprokene.

In het botanische stadspark, met de prachtige boomgroepen en waterpartijen, komt men plotseling te staan voor een eerste groep hoge ambachtshuizen in de versierde vakwerkbouw van de Deense renaissance. De bestrating is van hobbelkeien; over de kademuur heen kijkt men in de stadsgracht, waar de ganzen en eenden bedrijvig hun zwemfestijn houden, maar dat zijn de enige levende wezens! Er is geen portier, niemand, men doolt verder, over een marktpleintje met een klaterende bron, langs de uitgestorven patriciërshuizen, alles is even mooi en schilderachtig, maar in de stilte van een betovering! En dan komt men aan het burgemeestershuis, waar pijlen over een binnenplaats naar de kaartjesverkoopster wijzen en zij is levend, hartelijk en hulpvaardig. Ook hier zijn de gebouwen in groepen verdeeld, waarvoor men afzonderlijke

kaartjes koopt, recht gevend op rondleiding. Zo is er een groot herenhuis, waar men kerkelijke en ambachtskunst bewondert en een zeer leerrijke reeks Deense stijlkamers. In een ander gebouw is de textiel-, klederdracht- en speelgoedverzameling ondergebracht. Bijzonder indrukwekkend is het bezoek aan de voorbeeldig volledig ingerichte werkplaatsen en de burgerwoningen. Daar men hier slechts onder geleide binnengaat, kunnen deze inrichtingen zó echt zijn, met kleine voorwerpen, neergelegd dáár, waar „de hand van de bewoner” ze gebruikt, dat men elke gedachte aan een museum verliest. Dit is zó verfijnd uitgedacht, dat in een keuken b.v. „de afwas klaar staat”. Maar de „afwas” is dan een servies van Kopenhaags porcelein, dat gezien mag en moet worden! Ook de winkels, van de suikerbakker, de tabakshandelaar, de spiritualiënverkoper e.a., zijn met zakjes en oude verpakkingen geheel volledig en echt. Men betreurt het slechts, dat er niets te koop is. Een voorbeeldig museum!

Negen Scandinavische openluchtmusea — deze beknopte schets van kortstondige bezoeken heeft maar een vage omtrek van hun luister kunnen geven!

SUMMARY

NINE SCANDINAVIAN OPEN AIR MUSEUMS

BY HIL BOTTEMA

The first man to found an open air museum began his work and studies of folk-lore as a collector of folk-tales, folk-songs and -sayings. While searching the Swedish countryside for material for his studies, he was struck by the fact that the once flourishing folk-culture was in danger of being ousted by the products of the rising industrialization. In order to save what seemed threatened with ruin, he began to collect national historical costumes and folk-art, defraying the expenses out of his own modest means whenever the objects were not offered as gifts.

The small collection grew into what is at present the imposing “Nordiska Museet”, the largest museum of folk-lore in Sweden. Not satisfied with the impression created by the groups of historical costumes in the rooms in peasant style, he was attracted by the idea of complete buildings in the open air.

Thus the first open air museum “Skansen” was founded. This man’s name was Dr. Arthur Hazelius, philologist, spelling-reformer and “First Beggar of Sweden”.

After “Skansen” had been opened in 1891, the other Scandinavian countries soon followed and so did—somewhat later—the Netherlands, Czechoslovakia, Roumania, Spain, Germany and the United States of North America.

The present writer, attached to the Netherlands Open Air Museum, proceeds to give a brief survey of the Danish open air museums near Aarhus (“Den gamle By”), Odense, (“Den Fynske Landsby”) and Copenhagen (“Frilandsmuseet”); the Swedish museums of Lund (“Kulturen”), Stockholm (“Skansen”), Tällberg (“Gustav Ankarcrona’s Gammelgård”) and Mora (“Zorn’s Gammelgård”); finally of the Norwegian museums near Oslo (“Norsk Folkemuseum”) and Lillehammer (“Maihaugen”). These nine open air museums are but a small part of the considerable number of museums, (there are as many as some 700, larger and smaller, in Sweden only) which the Scandinavian countries possess.

The choice which she made, however, enabled the authoress to obtain a comparatively many-sided impression of the folk-culture in the three Scandinavian countries.

BOEKBESPREKINGEN

Gerhard Fischer, *Norske Kongeborger*, Bind I; 371 blz., met vele afbeeldingen in de tekst; voorzien van een samenvatting in het Engels. *J. W. Cappelen's Forlag, Oslo* 1951.

In een reeks „Norske Minnesmerker” verscheen het eerste deel van architect Gerhard Fischers grote werk „Norske Kongeborger”. Voortbouwend op het pionierswerk van Peter Blix en Holger Sinding-Larsen, steunend op zijn eigen langjarige onderzoekingen, heeft de auteur zich tot taak gesteld een samenvattende studie te geven over een belangwekkend hoofdstuk uit de militaire architectuur van Noorwegen. Gelijk de titel aangeeft beperkt hij zich tot de versterkingen, die door de bemoeiingen der koningen aangelegd zijn. In deze eerste band komen bovendien slechts de oudste en enkele der kleinere burchten aan de orde. De grote vestingen als Akershus en Bergenhus zullen eerst in het tweede deel uitvoerig behandeld worden.

De bestudering van de Noorse koningsburchten is voor het grootste deel een archaeologische aangelegenheid. Slechts van een enkele, zoals Bohus aan de Oostgrens, staan nog belangrijke resten boven de grond. Een onverwacht gevolg van deze omstandigheid is, dat Fischer zich genoodzaakt zag enige hoofdstukken van dit eerste deel te wijden aan de ontwikkeling van de versterkingskunst in Europa om aldus zijn lezers enige indruk van de inrichting en architectuur dezer burchten te kunnen geven, alsmede hun duidelijk te kunnen maken, tegen welke achtergrond zij de Noorse burchtenbouw hebben te zien. Terecht merkt hij op, dat zonder een uitgebreide kennis van de Europese militaire architectuur de onderzoeker niet in staat is, de betekenis van zijn vondsten te bepalen. Bovendien bleek het noodzakelijk een uitvoerige studie te maken van het historisch materiaal. Een gelukkig toeval wil, dat in de persoon van de auteur blijkbaar architect, archaeoloog en geschiedvorser verenigd waren. Hoewel een oordeel over de wijze, waarop Fischer de historische stof behandeld heeft aan meer bevoegden moet worden overgelaten, krijgt men wel de indruk, dat dit zeer nauwgezet gebeurd is en dat de schrijver niet geschroomd heeft zich met historici te verstaan. Het resultaat is een boekwerk, waarin het onderwerp van verschillende zijden benaderd wordt. De lezer wordt op de hoogte gebracht van dat-

gene, wat de onderzoekingen hebben opgeleverd. Boeiende beschrijvingen van episoden uit de Noorse middeleeuwse geschiedenis wisselen af met rijk geïllustreerde hoofdstukken, die een kijk geven op de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de burchtenbouw in het overige West-Europa. De grote Normandische donjons van Engeland komen ter sprake, evenals de bekende parade-paarden Carcassonne, Aigues-Mortes of Château Gaillard. Daarenboven grijpt de auteur elke gelegenheid aan om bij de behandeling van Noorse verschijnselen vergelijkingsmateriaal onder de aandacht te brengen. Soms is dat wel zeer noodzakelijk. De brede funderingen van St. Olaf's versterkingen zeggen de niet-vakman weinig of niets en slechts door vergelijking met Haithabu en Trelleborg zal hij zich een voorstelling kunnen maken van hetgeen er op de bedoelde funderingen heeft gestaan. Koning Sverre's burcht op een geïsoleerde rots in de omgeving van Trondheim is in feit de oudste burcht, waarvan zo al niet belangrijke ruïnes, dan toch wel genoeg sporen zijn overgebleven om deze te reconstrueren. Reeds in 1872/73 hadden hier onderzoekingen plaats gevonden. De opgravingen van 1936-'38 hebben echter eerst een vrij compleet beeld van de burcht opgeleverd. Ook ten onzent leert de ervaring, dat het meestal geen overbodig werk is, om oude onderzoekingen — zo mogelijk — nog eens over te doen. De methoden der archaeologie worden steeds volmaakter. Het geschoolde oog van de architect vermocht eerst vast te stellen, dat de muren van koning Sverre's burcht verschillende bouwperiodes vertoonden. Een nieuw — haast overbodig geworden — bewijs voor de stelling, dat oude legenden vaak een kern van waarheid bevatten, werd ook hier geleverd. Het verhaal ging namelijk, dat bij een overveldiging van de burcht de binnendringers een gesneuvelde verdediger in de waterput hadden gesmeten. Inderdaad werd bij het onderzoek op de bodem van de put een menselijk skelet aangetroffen!

Twee kleine versterkingen uit de eerste helft van de 13de eeuw — de eerste, die chronologisch gezien op Sverreborg volgen — waren reeds in 1896/97 door Blix onderzocht. Zij zijn niet opnieuw opgegraven; Fischer bepaalt zich ertoe de aantekeningen van Blix te publiceren. De overblijfselen op Steinsholmen toonden aan, dat de

donjon om deze tijd ook in Noorwegen ingang had gevonden. In feite was de vierkante stenen toren hier heel wat primitiever dan de bekende Franse of Engelse voorbeelden. Het geschiedverhaal, dat de auteur aan de oude bronnen ontleent, geeft de spaarzame overblijfselen een onverwacht relief.

Aan het slot van het boek worden in een afzonderlijk hoofdstuk bijzonderheden gegeven over de onderzoekingen op de Sverreborg en de kleine versterkingen op Valdisholm en Steins-holm; een verantwoording van conclusies, waarvan in vorige hoofdstukken reeds gebruik was gemaakt. De dertig bladzijden noten, die het werk besluiten, bevatten nog menige belangwekkende uitwijding. Al met al is „Norske Kongeborger” een bestudering ten volle waard.

J. G. N. RENAUD

Armin Tuulse, Borgar i västerlandet. 266 bladzijden met vele figuren in de tekst en 80 platen; *Nordisk Rotogravyr/Stockholm* 1952. Ingen. Kr. 38.—

De Zweedse kunsthistoricus Prof. Dr. Armin Tuulse heeft voor zijn landgenoten een boek geschreven over de ontwikkeling van de krijgsbouwkunde, dat in vele opzichten met Carl Schuchhardt's bekende werk „Die Burg im Wandel der Weltgeschichte” vergeleken mag worden. Vooropgesteld moet overigens worden, dat het Noordse materiaal uitvoerig behandeld is en het algemeen Europese in feite gebruikt wordt om het eerstgenoemde achtergrond te geven. Dit wordt begrijpelijk, als men in het voorwoord leest, dat de auteur zijn studies heeft aangevangen in de Randstaten en eerst door een stipendium van de universiteit te Dorpat in de gelegenheid werd gesteld het West-Europese vergelijkingsmateriaal te leren kennen. Schrijver geeft zijn lezers in het voorwoord rekenschap van de omstandigheid, dat hij de burchtarchitectuur wil beschouwen van uit een bepaald oogpunt; hij beoordeelt het kasteel als een combinatie van woning en versterking. De wisselwerking tussen deze twee functies houdt hem bovenal bezig en hij vraagt onze belangstelling voor het resultaat hiervan. Terecht vestigt hij er de aandacht op, dat het kasteel tot nog toe vrijwel uitsluitend vanuit historisch en genealogisch gezichtspunt bekeken werd. Veelal ook als architectonisch verschijnsel. Hoogst zelden werd het kasteel getoetst op zijn krijgsbouwkundige betekenis. De eerlijk-

heid gebiedt evenwel te erkennen, dat reeds in de 19de eeuw in dit opzicht baanbrekend werk werd verricht. Men herinnere zich bijvoorbeeld de naam Clark. We missen deze dan ook niet in de litteratuurlijst achter in het boek van Tuulse.

„De toren zou men het symbool kunnen noemen voor de militaire architectuur”. Zo vangt Tuulse zijn beschouwingen aan, hetgeen nog niet wil zeggen, dat men in hoofdzaak een bewijsovervoering voor de continuïteit van de woontoren te verwerken krijgt. In de erkenning, dat de erfenis van eeuwen ook in de krijgsbouwkunde een grote rol speelt, behandelt de schrijver in korte trekken de bekende burchten uit de Egyptische oudheid, uit Mesopotamië en die van het voor-historische Griekenland. Iets uitvoeriger wordt de Romeinse vestingbouwkunde behandeld en men verheugt zich ook eens de resultaten te zien van vrij recente onderzoekingen in plaats van de in den treure gepubliceerde plattegrond van de Saalburg. De oudste volksburchten benoorden de Alpen leert men kennen uit Maiden Castle — tot nu toe onovertroffen — en een paar belangwekkende Zweedse voorbeelden.

De volgende afdeling vraagt de aandacht voor burchten uit de tijdperken, die men in de kunstgeschiedenis de Karolingische, prae-Romaanse en Romaanse pleegt te noemen. Enige opmerkingen zijn hierbij niet overbodig. Tuulse ziet in de Palts te Nijmegen een typisch Karolingisch complex, teruggaande op Romeinse tradities. Bepaalde verschijnselen, zoals de afgeronde hoeken, zouden te danken zijn aan het Romeinse voorbeeld, dat de Karolingische bouwmeester nog voor ogen stond. Hier moet tegenover gesteld worden, dat van een castellum op het Valkhof geen sporen gevonden zijn en dat we ten gevolge van de grondige vernieling van het Karolingische Valkhof zo goed als niets weten. We kennen slechts enigermate de middeleeuwse burcht.

Het is benauwend, welke grote betekenis men in het buitenland hecht aan het beeld van Dorestad, zoals Holwerda dat heeft ontworpen. Daar Tuulse de opgravingspublicatie niet geraadpleegd heeft, kwam er ook bij hem geen twijfel op aan de juistheid van de reconstructie. De huidige generatie Nederlandse archaeologen heeft alle reden om de schematische voorstelling met de grootste voorzichtigheid te hanteren. Aan de hoofdzaken zal men niet twijfelen; aan de details des te meer. De torens van de hoofdburcht,

de sala, de kerk ... het zijn even zo vele duistere punten.

Tuulse rekent de Hunneschans tot de zogenaamde Saksische burgen. Ook deze toeschrijving schijnt ons niet meer zo vanzelfsprekend als vroeger. Men heeft tegenwoordig moeilijkheden met die zogenaamde Saksische ceramiek.

Na een uitgebreid hoofdstuk over de Franse en Engelse donjons alsmede over elementen als toren, ringmuur en palts komt de auteur tot de Noordse burchten. Hier maken we kennis met veel nieuw materiaal. Onderzoekingen als van de Söborg zijn in de grote samenvattende werken nog niet vermeld. Slechts in het in 1939 verschenen werk van Bodo Ebhardt kan men er iets over vinden.

Via de sterkten der Kruisridders komen we tot de gotische middeleeuwse kastelen van Italië, Frankrijk, Engeland, het Duitse Rijk en ten slotte tot die van Skandinavië en Finland. De bespreking van de Franse burchten geeft gelegenheid om tevens iets over de zo sterk onder Franse invloed staande burchtenbouw van Zwitserland, België en Nederland te zeggen. Oostvoorne, Muiden, Helmond en Medemblik vertegenwoordigen de Nederlandse kastelen. Zij worden overigens slechts met een enkel woord vermeld.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de gevolgen, die de ontwikkeling van het vuurwapen voor de middeleeuwse kastelen heeft gehad. Getoond wordt, hoe de versterkingskunst aan de nieuwe gevaren het hoofd trachtte te bieden en hoe tenslotte onder de gewijzigde positie van de adel zich de scheiding tussen woning en versterking voltrok.

Een waardevolle studie, een aanwinst voor onze kennis van de kasteelbouw. Men kan het slechts betreuren, dat het werk slechts door Zweeden en de Zweeds lezende buitenlanders geraadpleegd kan worden.

J. G. N. RENAUD

Mr. S. J. Fockema Andreae. Poldernamen in Rijnland. A. W. Sijthoff's uitgeverij N.V., Leiden 1952. 55 blz., prijs ing. f 2.50.

Als tweede deel van de Oud-Leiden-Serie, waarvan het eerste deel (Katwijks Volksleven) in dit Bulletin, 6de Serie, Jrg. 5 (1952) kol. 159, werd aangekondigd, is thans bovenvermeld werkje verschenen. Na een korte inleiding, waarin de auteur er op wijst, dat hij de stof slechts van historisch-geografische kant benadert zonder een geschiedenis van Rijnland op grond van Poldernamen te schrijven, terwijl hij op taalkundig gebied de nodige reserve in acht neemt, volgt, alfabetisch gerangschikt een opgave van 207 polders. Bij elke polder geeft hij dan enkele gegevens over de stichting en de naam, waardoor dat, wat eerst voor de meesten slechts een naam was zonder meer nu tot een meer levend begrip wordt. Het boekje besluit met een uitslaanbare kaart, waarop de poldergebieden duidelijk zijn aangegeven, terwijl men er tevens de gegevens over bemaling en waterlozing op aantreft, gevolgd door een lijst, die in m het -N.A.P. van de polders vermeldt. Voor degenen die zich met de geschiedenis van Nederland of in het bijzonder met die van Rijnland bezig houden en voor allen, die belangstelling hebben voor alles wat met ons polderland betrekking heeft, bevat het werkje in zijn kort bestek vele interessante en wetenswaardige gegevens.

BOEKAANKONDIGINGEN

Dr. Annie N. Zadoks-Josephus Jitta, La Collection Hemsterhuis au Cabinet Royal des médailles à la Haye, La Haye, Imprimerie de l'état 1952. Alvorens tot de beschrijving van de 56 gemmen over te gaan, geeft de samensteller van deze catalogus een korte geschiedenis van deze 18de eeuwse verzameling.

„Uit het „Peperhuis”, Mededelingen over het Zuiderzeemuseum, December 1952 bevat o.a. een artikeltje over „De oude beurtvaart over de Zuiderzee” van de hand van A. Schaper, terwijl Mevr. E. H. Canter Cremers-van der Does n.a.v. het Kostuumhistorisch Congres in Venetië

enkele voor het Zuiderzeemuseum belangrijke punten bespreekt, zoals roestbestrijding en het opstellen van costuums.

Het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Afd. Buitenlandse Betrekkingen, deed in October 1952 een brochure verschijnen in de Franse en Nederlandse taal, getiteld: „Vijf jaren Frans-Nederlandse culturele samenwerking”. De brochure geeft een samenvatting van de Frans-Nederlandse samenwerking der vijf afgelopen jaren in het kader van het tussen beide landen afgesloten cultureel accord.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Prof. Dr. A. W. Byvanck

Prof. Dr. A. E. van Giffen

Prof. Dr. E. H. ter Kuile

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Volkscultuur in enkele Scandinavische musea, over bewaring en opstelling

Hil Bottema

Matthias Melin en zijn epitaaf

Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Noord-Nederlandse miniatures	37
<i>Prof. Dr. A. W. Byvanck</i>	
Matthias Melin en zijn epitaaf	51
<i>Dr. R. van Luttervelt</i>	
Het Penningkabinet als museum	59
<i>Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta</i>	
Het hernieuwde gemeentemuseum te Arnhem	61
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
De Cannenburch weer open	67
<i>D. J. G. Buurman</i>	
Redding van familieportretten in nood	71
<i>D. J. G. Buurman</i>	
„De geheimen van de grond”, een goed voorbeeld van een rondreizende tentoonstelling	75
<i>J. Filz</i>	

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Noord-Nederlandse miniaturen	37
<i>Prof. Dr. A. W. Byvanck</i>	
Matthias Melin en zijn epitaaf	51
<i>Dr. R. van Luttervelt</i>	
Het Penningkabinet als museum	59
<i>Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta</i>	
Het hernieuwde gemeentemuseum te Arnhem	61
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
De Cannenburch weer open.	67
<i>D. J. G. Buurman</i>	
Redding van familieportretten in nood	71
<i>D. J. G. Buurman</i>	
„De geheimen van de grond”, een goed voorbeeld van een rondreizende tentoonstelling	75
<i>J. Filz</i>	

BOEKAANKONDIGINGEN 75

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	49
De Museumdag	53
Museum-nieuws	53
Fotograferen in Musea	55
Tentoonstellings-agenda	61

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema

Monumentenverzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

Afb. 1. Getijdenboek te Brussel, fol. 38vo.

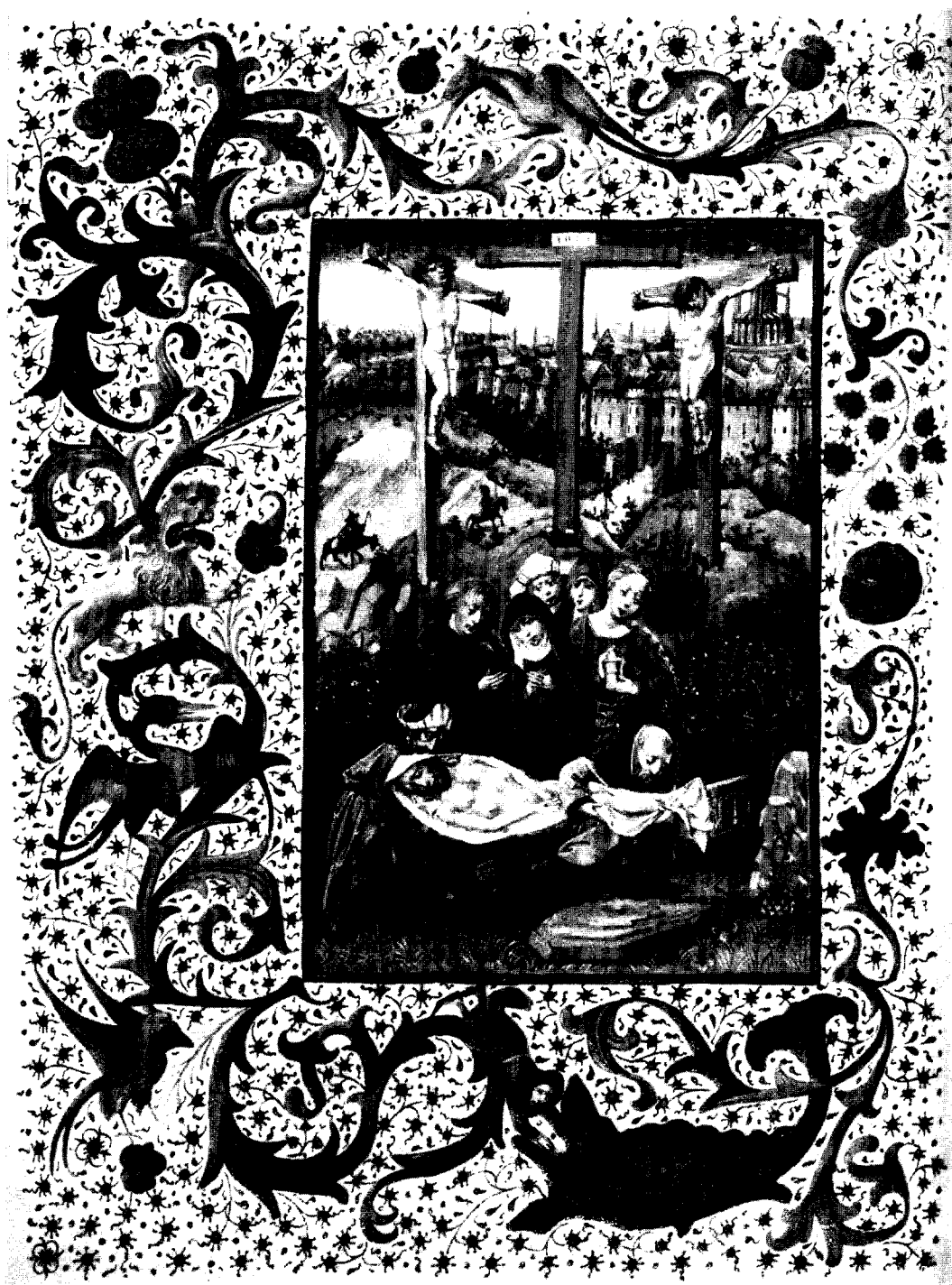

Abb. 2. Gerijdenboek te Brussel, fol. 67vo.

NOORD-NEDERLANDSE MINIATUREN

DOOR

PROF. DR. A. W. BYVANCK

IV. ENIGE ONLANGS BEKEND GEWORDEN HANDSCHRIFTEN

Onze kennis van de Noord-Nederlandse miniaturen is door een aantal onlangs bekend geworden handschriften wederom enigszins vermeerderd. Het is wellicht niet overbodig deze aanwinst van onze kennis hier te registreren¹.

Het belangrijkste van deze handschriften is zonder twijfel het getijdenboek in het Nederlands, 251 bladen omvattend van 185 bij 144 mm, met een kalender van het Bisdom Utrecht, dat enige jaren geleden is aangekocht voor de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Door de uitvoerige beschrijving, die de Heer L. M. J. Delaissé heeft uitgegeven², is het niet nodig er uitvoerig over te spreken. Wat den inhoud aangaat, trekken alleen de gebeden aan het slot de aandacht; in de beschrijving ontbreekt evenwel een lijst van deze gebeden.

Over de geschiedenis van het manuscript is weinig bekend. Het moet zijn geschreven in 1460, daar dit jaar in de tabel voor het bepalen van de Zondagsletter op bijzondere wijze is aangeduid. Degenen, voor wie het is vervaardigd, zijn afgebeeld op de miniatuur van fol. 97vo, geplaatst tegenover het begin van de Getijden der Eeuwige Wijsheid. Daar aanschouwt men een ridder en zijn echtgenote, Christus vererend, die als Heerser der Wereld is verschenen in het koor van een kerk. Het is, voor zover mij bekend, niet gelukt het wapen te identificeren, dat op den schoudermantel van den ridder is aangebracht. Als bezitster van het manuscript wordt „Joffer Mary van Vronesteyn” genoemd. Er is evenwel geen reden haar te beschouwen als de dame, die op fol. 97vo is afgebeeld. Later kwam het in het bezit van A. van Aerssen Beyeren, die verklaarde het te hebben gekregen van zijn (of haar) ouders, Cornelis van Aerssen en Anna Albertine van Beyeren. Het moet afkomstig zijn van de moeder, daar op de zilveren sloten de letter B is aangebracht. De verdere lotgevallen

van het manuscript, totdat het in het bezit kwam van de bibliotheek te Brussel, zijn niet bekend. In het vervolg bepalen wij ons tot de decoratie.

De bladen, die den tekst bevatten, zijn rijk versierd met randwerk en tal van grote beginletters, waarin kleine voorstellingen zijn aangebracht. Dit alles is vervaardigd door drie meesters, die door den Heer Delaissé worden aangeduid met de letters A, B en C. De laatste, die het grootste deel van deze decoratie heeft geleverd, is de ons welbekende „Meester van het Passionaal te Londen”, die in tal van Utrechtse handschriften heeft gewerkt, onder andere in den op papier geschreven Bijbel van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en in den Bijbel te Wenen.

Veel belangrijker zijn de twaalf miniaturen, die met hun randwerk steeds een gehele bladzijde vullen³. Gelijk het bij de Utrechtse handschriften steeds het geval is, zijn zij geschilderd op de keerzijde van losse bladen, die aan de voorzijde niet zijn beschreven en tussen de bladen van de katernen zijn ingebonden. Daarbij is niets opmerkelijks. Het is niet aannemelijk, dat men in een zo kostbaar versierd getijdenboek geen miniaturen zou hebben aangebracht tegenover het begin van de getijden en van hun voornaamste onderdelen. De ingeschoven bladen met hun miniaturen moeten van den aanvang af zijn voorzien. Er is dus geen reden de toegevoegde miniaturen, die blijkens hun afmetingen voor het boek zelf zijn vervaardigd, als een tweede fase van de decoratie te beschouwen.

Deze miniaturen zijn vervaardigd door een zeer kundigen schilder, die zich wellicht voor het randwerk door een helper heeft laten bijstaan. Alleen is het eerste van deze bladen, fol. 17, waar de gevangenneming van Christus is afgebeeld, met het randwerk en de kleine voorstellingen, die daarin voorkomen, geheel door hem zelf versierd. Aan het randwerk op de

¹ Verg. *Bulletin N.O.B.*, 5de S. I (1947), 115-117, en 6de S. I (1948), 64-65.

² *Scriptorium*, III (1949), 230-245, pl. 21-32.

³ Al deze miniaturen zijn bij het artikel van den Heer Delaissé afgebeeld.

andere bladen heeft hij, naar alle waarschijnlijkheid, medegewerkt. Het houdt zich evenwel aan de traditie uit den tijd omstreeks het midden van de vijftiende eeuw, die het voortzet. Daarentegen brengen de miniaturen allerlei nieuws. Gelijk gezegd, zijn het er twaalf, waarvan er zeven, met taferelen uit de Passie, zijn geplaatst bij de Getijden van de Heilige Maagd en telkens één tegenover het begin van de Getijden van den Heiligen Geest, van de Eeuwige Wijsheid en van het Heilige Kruis, benevens bij de Boetpsalmen en bij de Vigilie der Doden.

De nieuwe elementen kan men zowel opmerken bij de landschappen en bij de stadsgezichten als bij de interieurs en bij de grote composities. Het fraaiste interieur vindt men op de miniatuur met Christus vóór Pilatus, op fol. 38vo (Afb. 1), waar men door een open deur een kijkje krijgt in een aansluitend vertrek. In een kerk zijn voorgesteld de Doornenkroning, op fol. 44vo, de Nederdaligen van den Heiligen Geest, op fol. 73vo, Christus vereerd door een ridder en zijn echtgenote, op fol. 97vo, en de Dodenmis, op fol. 161vo. Een uitvoerig landschap is afgebeeld als achtergrond van de Graflegging, op fol. 67vo (Afb. 2) en bij de Gevangenneming, op fol. 17vo, waar evenwel een stad domineert, evenals bij de Kruisaanhechting, op fol. 47vo. Grote composities, waarbij men meer den indruk krijgt van een schilderij dan van een miniatuur, zijn de eerste afbeelding van Christus aan het Kruis, op fol. 55vo, de Kruisafneming, op fol. 59vo, en de Oordeelsdag, op fol. 139vo. Bij de tweede miniatuur met Christus aan het Kruis, op fol. 123vo, wordt men herinnerd aan het bekende schilderij in het museum te Utrecht, waar men op den achtergrond den Dom in aanbouw opmerkt, met het Gothische koor en den toren, maar nog met het Romaanse schip. Op grond van de bouwgeschiedenis van den Dom is vastgesteld, dat de toestand is weergegeven uit de jaren tussen 1460 en 1465⁴. Dit schilderij is evenwel zeker niet van de hand van den meester dezer miniaturen.

De schilder is ons zeer goed bekend. Het is degene, die de miniaturen heeft aangebracht in het begin van het eerste deel van den Bijbel van Evert van Soudenbalch te Wenen en de miniatuur met den Oordeelsdag, maar niet het bijbehorende randwerk, in het Getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode te Luik (ms. 13). Boven-

dien heeft Hoogewerff⁵ aan hem toegeschreven het schilderij met de Inzameling van de Manna, te Douai, en met de Genezing van den blinde te Jericho, in het bezit van Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan te Blaricum. De tentoonstelling in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, waar de drie handschriften aanwezig waren en nauwkeurig met elkander konden worden vergeleken, heeft dit op overtuigende wijze bevestigd.

Door het handschrift te Brussel leren wij de kunst van dezen meester uit het jaar 1460 zeer goed kennen. Zijn kracht ligt in de bijzonder fraaie en heldere kleuren, benevens in de details. Men lette slechts op de harnassen van de krijgsknechten die Jezus vasthouden in de miniatuur met het vertrek van Pilatus (Afb. 1), en op het kopje van de echtgenote. Even opmerkelijk zijn het boomschlag in de miniatuur met de Graflegging (Afb. 2) en het wijde landschap, dat de stad op den achtergrond omvat. Bij de Gevangenneming komen deze eigenaardigheden eveneens zeer duidelijk naar voren. Men bespeurt daar zelfs een poging om het teruggekaatste licht van een lantaarn weer te geven en het effect van den nacht, waarmede evenwel de duidelijk zichtbare stad op den achtergrond met al haar details in volkomen tegenspraak is.

Veel zwakker zijn de compositie van de taferelen, de opbouw van het landschap en de constructie van de interieurs. Het probleem, hoe de voorgrond met de figuren kan worden aangesloten bij het landschap op den achtergrond, is nergens opgelost. Duidelijk komt dit uit bij de Graflegging (Afb. 2), waar juist zo treffend is weergegeven, hoe het dode lichaam van Christus voorzichtig in de spelonk wordt geschoven. Ook de figuren zelf missen structuur en staan niet vast op den grond. De Christus, bij voorbeeld, met zijn krachtig uitgewerkt gewaad, in de miniatuur waar hij in een kerk wordt vereerd door een ridder en zijn echtgenote, schijnt boven den vloer te zweven. Op deze wijze vraadt de meester zich als een typische Noord-Nederlander, die minder gevoel heeft voor de plastische en architectonische elementen. Het sentiment der voorstellingen, de kleuren, het landschap, kortom het schilderachtige, heeft vóór alles zijn aandacht.

Voor de geschiedenis van de Utrechtse schildersschool is het van bijzonder belang de chronologische verhouding van de drie manuscripten,

⁴ Verg. *Oudheidkundig Jaarboek*, 1930, 138-139.

⁵ *De Noordnederlandsche Schilderkunst*, I (1936), 552-557, afb. 312-313.

waarin werk van dezen meester is bewaard, nauwkeurig vast te stellen. Ons oordeel over zijn kunst wordt immers volkomen anders, wanneer wij de miniaturen in den Bijbel te Wenen en in het Getijdenboek te Luik vóór 1460 dateren, dan wanneer wij vaststellen, dat deze laatste schilderijen na dat jaar zijn ontstaan. Ook dit vraagstuk is door de tentoonstelling te 's-Gravenhage op bevredigende wijze opgelost.

De Heer Delaissé heeft, voordat hij de gelegenheid heeft gehad de drie manuscripten met elkander te vergelijken, als zijn overtuiging uitgesproken, dat de miniaturen te Brussel uit een lateren tijd stammen dan de andere. Daarbij is hij uitgegaan van de opmerking, dat de landschappen in het laatst genoemde handschrift veel gedetailleerder zijn. Op de Graflegging (Afb. 2), bij voorbeeld, is het landschap verlevendigd door de ruiters en door de mannetjes vóór de poort van de stad; verder is bijzondere zorg besteed aan de struiken naast de groep der figuren op den voorgrond. De miniaturen in de andere handschriften zijn niet op een dergelijke wijze verlevendigd; de planten zijn niet zo uitgewerkt; de vlakken van het landschap zijn kaal.

Zonder twijfel is deze opmerking juist. Het is zeker denkbaar, dat de schilder bij het rijpen van zijn kunst later is overgegaan tot het verrijken van zijn landschappen. Men kan zich evenwel ook een ontwikkeling in een omgekeerde richting voorstellen. Wellicht heeft de meester zich later beperkt en heeft hij zich deze beperking opgelegd, omdat hij de grote composities, als de overvolle taferelen met de drie gekruisigden en met de Kruisafneming, te druk achtte of omdat hij meende dat de overdaad der details in de landschappen de aandacht te veel van de hoofdzaak der voorstellingen afleiden. Een korte beschouwing over enkele miniaturen moge duidelijk maken, hoe men zich de ontwikkeling van den meester kan voorstellen.

De miniatuur met den Oordeelsdag in het Getijdenboek te Luik (Afb. 3) vertoont een zeer geraffineerde compositie. De drie hoofdfiguren, die het geheel beheersen, Christus op de regenboog boven in het midden, de Heilige Maagd links en Sint Jan rechts beneden, zijn opgesteld in een driehoek, terwijl de hoeken van de voorstelling met zwevende engelen zijn gevuld, beneden kleiner dan boven. Uit den grond naast de geknielde figuren rijzen de doden uit hun graven op. De achtergrond van het benedenste deel der miniatuur wordt gevormd door zware rotspartijen, met de bekende verbrokkelde vor-

men en vlakken, waarop het van Christus uitgaande licht weerkaatst. Boven deze rotsen is een smalle strook met een landschap, waardoor een rivier kronkelt als een smal lint, waar heuvels oprijzen en torens, waar bomen zichtbaar zijn en struiken, die door een enkele stip worden aangeduid. Geheel in de verte, in verschillende plans achter elkander wordt het landschap door bergen afgesloten. Daar boven is een brede strook lucht. Deze gehele opbouw is veel geraffineerder dan op de miniaturen in het Getijdenboek te Brussel, waar steeds veel ruimte voor het landschap is besteed en weinig voor de lucht. In het manuscript te Luik is het effect van het geheel veel overtuigender. Dit zelfde geldt voor de manier, waarop de geknielde figuren zich verhouden tot den grond, en, bij voorbeeld, voor de manier, waarop het gelaat van de Heilige Maagd tot een geheel is gecomposeerd met de sluier over het hoofd. Er is geen twijfel mogelijk: deze miniatuur stamt van een schilder, wiens kunst is gerijpt, nadat hij de miniaturen in het Getijdenboek te Brussel had vervaardigd.

Bezien wij thans enkele miniaturen in den Bijbel te Wenen. De illustratie van I Samuel 28, in deel I op fol. 173⁶, vertoont de vrouw van Endor, koning Saul die zich ter aarde heeft geworpen en zijn ogen bedekt, een geopend graf en de figuur van Samuel, die daaruit is verrezen (Afb. 4). Met deze drie figuren, aangevuld door den groten boom die een zware schaduw werpt, is een zeer knappe compositie gevormd. Daartussen en daarachter breidt zich een wijd landschap uit met heuvels in rijen achter elkander, veel uitgestrekter en vrijer dan men het op de miniaturen van het Getijdenboek te Brussel aantreft. Er is daarbij een in de miniatuurkunst tot dusverre ongekennde ruimte bereikt. Verlevendiging door figuren of door gewas zou aan dit effect slechts hebben geschaad.

Zeer opmerkelijk is ook de miniatuur op fol. 49vo van het zelfde deel aan het begin van het boek Exodus, waar men de Israëlieten aanschouwt, bezig met het vervaardigen van tichelstenen voor de Egyptenaren (Afb. 5): twee van hen dragen klei aan, een derde strijkt de klei af van den vorm, een vierde maakt de steen los uit den vorm, een aantal stenen ligt op den grond te drogen. Zelfs de oven voor het bakken van de stenen is aanwezig; in het noorden was het immers ondenkbaar de tichels ongebakken te gebruiken, zoals dit in Egypte steeds geschiedt.

⁶ Noord-Nederlandsche Miniaturen, fig. 81.

Een stad en een landschap vormen den achtergrond. Ook in dit geval is het effect van de ruimte en de diepte veel overtuigender dan in het Getijdenboek te Brussel.

Een dergelijk verschil merkt men op bij de interieurs. In het vertrek van Pilatus (Afb. 1) wordt de voorgrond geheel door de figuren gevuld. Het interieur wordt alleen aangeduid door den hogen zetel van Pilatus, door de wanden van het vertrek en door het kijkje in de daarachter liggende ruimte. Veel vrijer is de opvatting in de miniatuur van het begin van het Hooglied in den Bijbel te Wenen, op fol. 298vo, met de figuren die los van elkander staan⁷. Men vergelijkte een van de vrouwen met de echtgenote van Pilatus om zich duidelijk te maken, dat de meester veel gemakkelijker in staat was een menselijke gestalte en de plooiën van het kleed uit te beelden, toen hij in den Bijbel te Wenen werkte. Ook op deze wijze blijkt het laatst genoemde manuscript in een latere periode van zijn ontwikkeling te zijn ontstaan.

Deze schilder is een van de belangrijkste Noordnederlandse meesters, die ons uit het derde kwart van de vijftiende eeuw bekend zijn. Het zou zeker de moeite waard wezen aan hem een uitvoerig onderzoek te wijden in een monografie.

Onze kennis van de Noordnederlandse miniaturen is verder aanmerkelijk vermeerderd door twee catalogi, die onlangs in het licht zijn gegeven. De eerste is gewijd aan een aantal handschriften uit het bezit van de Hertogen van Arenberg, die te koop worden aangeboden door den Heer Seligmann te New York⁸; de nummers van den catalogus zijn de zelfde als van de bibliotheek der Hertogen van Arenberg. In den catalogus komt niet voor het bekende getijdenboek van Catharina van Cleef, daar de Hertog wegens de oude familierelatie er geen afstand van wilde doen.

Voor ons is zonder twijfel het merkwaardigst Nr. 79, een Latijns manuscript van 212 bladen (158 bij 109 mm) met niet minder dan 62 miniaturen, die met hun randwerk elk een gehele bladzijde innemen. Professor Meyer Schapiro, die de gegevens voor den catalogus heeft verstrekt, schrijft het toe aan de Utrechtse school en da-

teert het omstreeks 1415. In den catalogus zijn drie miniaturen gereproduceerd: Christus in Gethsemane, Maria aan den voet van het Kruis Christus bewenend, en de tekenen der Passie, de „Wapenen Christi”, die op een hoogst merkwaardige wijze tot een soort van wapenschild zijn gecomponeerd. Het handschrift is inmiddels aangekocht door de Pierpont Morgan Library (M. 866). Aan de directie van deze verzameling dank ik nog enige foto's. De kalender waarover niets naders wordt medegedeeld, is versierd met afbeeldingen van de bezigheden in de maanden en van de tekens van den dierenriem, grotendeels in grisaille.

Drie miniaturen zijn in deze verhandeling gereproduceerd. Bij de stal van Bethlehem (Afb. 6) trekt vooral de constructie van de schuur de aandacht. Het dak is er op een bijzondere manier op geplaatst om een volledig overzicht mogelijk te maken van het interieur, waarin Maria zit met het Kind op schoot naast de kribbe, terwijl Jozef een doek warmt bij een vuurtje op den voorgrond. De Aanbidding van de Drie Koningen (Afb. 7) is bijna geheel met de figuren gevuld. Eén der Koningen reikt een kostbaar geschenk aan het Kind over, terwijl de twee anderen, die hun geschenken in de hand houden, alleen aandacht hebben voor de ster, die in de rechter bovenhoek zichtbaar is. De afbeelding van een heiligen paus, vermoedelijk Sint Gregorius (Afb. 8), is vooral opmerkelijk om de diptiek, die de heilige met de rechterhand vasthoudt, waarop de portretten van Petrus en Paulus zijn geschilderd.

In den catalogus wordt gesproken van één schilder, die de miniaturen zou hebben vervaardigd. De afbeeldingen, die bekend zijn wettigen echter het vermoeden, dat ten minste twee schilders aan de illustratie hebben gewerkt. Genoemd wordt de meester van de Utrechtse school, die enige miniaturen heeft bijgedragen in het getijdenboek van den Heer S. Cockerell te Cambridge⁹. Met het laatste handschrift is verwant het devotieboek van Maria van Gelder te Berlijn, waarvan de tekst is geschreven te Mariënhove bij Arnhem en voltooid op 23 Februari 1415¹⁰. Het handschrift, dat thans onze aandacht heeft, zou ik evenwel, om de meer plasti-

⁹ Ms. A, gereproduceerd in A. W. Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, Paris 1937, pl. XXXII, fig. 90, blz. 51-52.

⁷ Verg. *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, fig. 83.

⁸ Ik dank dezen catalogus, met inlichtingen over de Noordnederlandse handschriften en een aantal foto's, aan den Heer Germain Seligmann.

¹⁰ Vergelijk, voor beide handschriften, A. W. Byvanck, *De Middeleeuwsche boekillustratie in de Noordelijke Nederlanden*, Utrecht 1943, blz. 18-22, afb. 7-9.

Afb. 3. Luik, ms. 13.

Afb. 4. Bijbel te Wenen, I fol. 173.

Afb. 5. Bijbel te Wenen, I fol. 49vo.

Afb. 6—8. Getijdenboek in de Pierpont Morgan Library, M. 866, eertijds Arenberg 79.

sche behandeling van de plooiën, liever een weinig later willen dateren.

Het handschrift verrijkt op merkwaardige wijze onze kennis van de Utrechtse minaturisten-school in haar eerste periode. Telkens meent men daarbij invloed te herkennen van de Nederrijnse kunst, vermoedelijk te Keulen, met haar slanke figuren, haar overrijke draperieën en bewegelijke plooiën. Men moet daarbij ook denken aan een der meesters van den Latijnsen Bijbel te Cambridge en aan een getijdenboek te Luik¹¹. Aan dit laatste handschrift zal men voor de studie van de vroege Utrechtse miniaturen meer aandacht moeten geven. Het manuscript uit de bibliotheek der Hertogen van Arenberg is echter veel belangrijker. Zonder twijfel verdient het een zeer uitvoerig onderzoek.

Over de andere nummers kunnen wij kort zijn. Nr. 21 is een Psalterium met Getijden in het Latijn, van betrekkelijk groot formaat, 241 bij 172 mm, vervaardigd voor een huis van Brigittinessen in het bisdom Luik en Maastricht, zoals blijkt uit de namen in den kalender, de litanie en de gebeden. De twee miniaturen voor een gehele bladzijde, die in het handschrift zijn aangebracht, met Sint Anna, Maria en het Christus-kind en met den Man der Smarten, zijn beide in den catalogus gereproduceerd. Zij zijn enigszins onhandig getekend met zware lijnen, alsof houtsneden als voorbeeld hebben gediend. Het randwerk is rijk en onrustig met een overdaad van details, gedeeltelijk met kleine blaadjes en lovertjes, die aan de Utrechtse handschriften herinneren, gedeeltelijk met grote rosetten en bloemen van natuurlijke vormen, waarbij men aan invloed uit het zuidoosten denkt. In elk geval dateert dit manuscript uit de tweede helft der vijftiende eeuw. Het vrouwelijke karakter van de decoratie en de geringe bedrevenheid, die zij verraaft, maken het waarschijnlijk, dat het getijdenboek in een huis van Brigittinessen is vervaardigd. De voorname plaats, die Sint Anna inneemt, noodzaakt ons te denken aan het klooster Rosmalen, genaamd Annenberg, bij 's-Hertogenbosch. Het is het eerste handschrift met miniaturen, dat wij in de provincie Noord-Brabant kunnen localiseren.

Nr. 26, een Latijns getijdenboek, en Nr. 28, een getijdenboek in het Nederlands, worden toegeschreven aan den zelfden meester, die een navolger wordt genoemd van den Meester van

Maria van Bourgondië. Dit is juist, in zover als in deze handschriften het randwerk met natuurlijke bloemen op een gekleurden achtergrond is toegepast. De afbeeldingen in den catalogus staan evenwel toe hem te vereenzelvigen met den Hollandsen miniaturist, wiens belangrijkste werk het Nederlandse getijdenboek te Venetië is. Deze toeschrijving wordt bevestigd door de wapens in het randwerk van Nr. 26, op fol. 73, dat in den catalogus is gereproduceerd. Het linker wapen is mogelijk van het geslacht Kruiningen, het rechtse wapen zeker van het Hollandse geslacht Duivenvoorde.

Nr. 30 is in een Nederlandse taaleigen geschreven, dat een oostelijk karakter vertoont. Daarmede is de stijl van het tamelijk grove randwerk in overeenstemming¹². Het boekje moet, blijkens de aantekeningen, die er achterin zijn geschreven, vóór 1485 zijn ontstaan.

Aantrekkelijker is Nr. 80, een Nederlands getijdenboek met eenvoudig, maar smaakvol randwerk en één beginletter met een kleine voorstelling: de Heilige Maagd met het Kind. Het handschrift kan omstreeks het midden van de vijftiende eeuw zijn ontstaan.

Ten slotte vermeld ik Nr. 68, een Latijns getijdenboek, waarin zich niet minder dan 17 miniaturen bevinden, die met hun randwerk een gehele bladzijde vullen. Zij zijn vervaardigd door een meester, van wien schilderwerk bekend is in de handschriften, geschreven door Guillebert de Mets, een schrijver die voor Jan zonder Vrees en voor Philips den Goede heeft gewerkt. Om die reden noemt men hem den „Meester van Guillebert de Mets”¹³. Hij is een der weinige Zuidnederlandse minaturisten uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, die een sprekend eigen karakter vertoont. Met de Noordnederlandse kunst van die periode vertoont zijn werk enige verwantschap. Hij is alleen steeds veel forser van opvatting, zowel in het randwerk als in de miniaturen. Daarentegen mist hij de tedere kleuren en den zin voor het atmosferische, dat de Noordnederlandse meesters van dien tijd zo aantrekkelijk maakt.

Den besteller van het manuscript met zijn geslachtswapen vindt men afgebeeld op de miniatuur, waar hij is voorgesteld, de Heilige Maagd

¹¹ Luik, ms. 35; verg. *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, pl. 203 en fig. 13, blz. 7 nr. 17.

¹² Ik oordeel over dit en het volgende handschrift naar foto's, die ik van den Heer Seligmann heb ontvangen.

¹³ A. W. Byvanck, *Oudheidkundig Jaarboek*, 1930, blz. 99-104.

vererend, en nog eens, maar ditmaal met zijn echtgenote, op de miniatuur met den Oordeelsdag. Naar men heeft vastgesteld, is het het wapen van het Gentse geslacht Uitermeeren. Behalve de gewone miniaturen met afbeeldingen uit de Heilige Geschiedenis en met heiligen vindt men ook een voorstelling van de Biecht in een zeer merkwaardig geconstrueerd interieur (Afb. 9). Verder trekt het randwerk de aandacht, soms bestaande uit het gewone penwerk, waaraan bladeren, gouden lovertjes en gestyleerde bloemen zijn gehecht, soms ook met een om een staaf geslingerden band van bladeren tegen een achtergrond van bladgoud, soms ook met een schaakbordmotief als een voortzetting van den achtergrond der miniatuur, gelijk op de voorstelling met Sint Sebastiaan als martelaar (Afb. 10).

Vervolgens moeten wij aandacht geven aan de handschriften, vermeld in den catalogus van de tentoonstelling, die in den zomer van 1952 is gehouden, achtereenvolgens te Kopenhagen en te Stockholm¹⁴. Gegevens over de Noordnederlandse manuscripten, die in den catalogus zijn opgenomen onder de nummers 128-140, dank ik aan Dr. Carl Nordenfalk, met wien ik een aantal foto's heb doorgezien.

Van deze handschriften zijn er vijf opgenomen in de publicatie van de Noordnederlandse miniaturen. Met hulp van een foto is vastgesteld, dat één van deze handschriften¹⁵ behoort tot de Utrechtse school van omstreeks 1485, waartoe, behalve het Brevier van Beatrix van Assendelft, ook een paar onlangs bekend geworden getijdenboeken moet worden gerekend¹⁶. Verder worden drie typisch Delftse handschriften vermeld, drie Hollandse en twee Utrechtse. Eén van deze laatste (Stockholm, Nat. Mus. hs. B 1640) verdient onze bijzondere belangstelling¹⁷.

Het is een deeltje met 208 bladen van 148 bij 107 mm, dat de Getijden van het Heilig Sacrament, van het Heilige Kruis en van de Heilige Katharina bevat, benevens de Vigilie der Doden.

¹⁴ Nationalmuseet København: *Gyldne Böger* (1952).

¹⁵ Stockholm, Kon. Bibl. ms. A 230; verg. *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, blz. 56 nr. 141, afb. 97.

¹⁶ Verg. *Scriptorium*, I (1946-47), blz. 142-145. — *Koninklijke Bibliotheek, Gedenkboek*, 1798-1948, blz. 35-43.

¹⁷ Stockholm, Nat. Mus. B 1646: *Gyldne Böger*, blz. 71 nr. 130; K. Boström, *Libri aurei* (1952), blz. 12-18.

Het begin van het laatste onderdeel ontbreekt, evenals de kalender. In het deeltje is met een hand van de 16de eeuw aangetekend „Dit boeck hoort tot Joffrouwe Bogaert”; uit een andere inscriptie blijkt, dat het heeft behoord aan het huis der Jesuïeten te Antwerpen. Het is voor het museum te Stockholm aangekocht in 1951 op een veiling te München.

Op de eerste bladzijde van elke afdeling vindt men een fraaie beginletter en het bekende Utrechtse randwerk, bestaande uit penranken met lichtgroene blaadjes en gouden lovertjes. Vóór deze bladzijden is telkens een op een los blad geschilderde miniatuur ingebonden, die van luchtig randwerk is voorzien, voorstellende het Sacrament op een altaar (Afb. 11), Christus aan het Kruis tussen Maria en Johannes, de Heilige Katharina, vereerd door een geknielde dame (Afb. 12), zonder twijfel degene, voor wie het manuscript is vervaardigd.

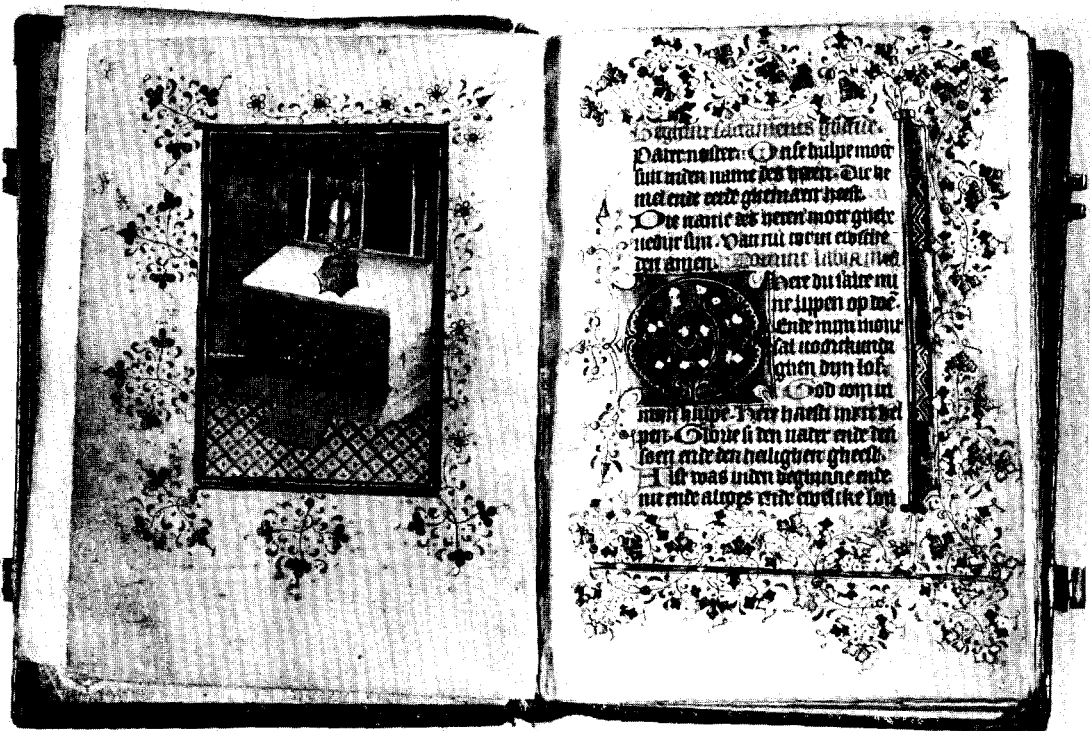
De Heer Boström heeft in de verhandeling, die hij aan het manuscript heeft gewijd, opgemerkt, dat het behoort tot de Utrechtse miniatuurschool en wel tot den kring van den Meester van Zweder van Culemborg. Dat wordt bewezen door den stijl van het randwerk en van de figuren op de miniaturen. Zonder twijfel is het evenwel niet door dezen schilder gedecoreerd. Als een verwant manuscript wordt een getijdenboekje van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (hs. 74 G 34) genoemd, dat echter als kunstwerk bij het getijdenboek te Stockholm achterstaat. Volgens een mededeling van Miss Dorothy Miner is er verwantschap met de miniaturen in een handschrift van de Walters Art Gallery (ms. W 188). De voorgestelde datering omstreeks 1430, of wellicht omstreeks 1435, is zeer aannemelijk.

Er moeten nog twee verhandelingen worden vermeld, die voor de studie van de miniaturen in Nederland van belang zijn. De Heer R. A. Parmentier te Brugge, aan wien wij reeds zo menige belangrijke vermeerdering van onze kennis op dit gebied danken, heeft zich opnieuw verdienstelijk gemaakt door de publicatie van een Noordnederlands handschrift met miniaturen, Nr. 327 van de verzameling in de Stadsbibliotheek te Brugge, in den vorm van een gedetailleerde beschrijving met uitvoerige toelichtingen, verlucht met een tiental zeer duidelijke afbeeldingen¹⁸. Het is een getijdenboek in het Neder-

¹⁸ R. A. Parmentier, „*Sacris Erudiri*”, *Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen*, IV (1952), blz. 293-338.

Afb. 9—10. Horarium, Coll. Arenberg 68.

Afb. 11—12. Getijdenboek te Stockholm, Nat. Mus. B. 1646.

lands met een kalender van het Bisdom Utrecht¹⁹, vervaardigd in het begin van de 16de eeuw, en wel na 1503, daar aflaten van Paus Julius II worden vermeld. Het moet zijn ontstaan in Holland, zoals blijkt uit de taal en uit het feit, dat de naam van S. Jeroen (Geroen, marte-lair) met rode letters is geschreven.

Een meesterwerk is dit handschrift zeker niet. Wèl heeft degene, die de miniaturen en het randwerk heeft geschilderd, van goede voorbeelden gebruik gemaakt, maar de uitvoering is houterig. Bij het zevental miniaturen, die uitvoerig worden beschreven en alle zijn afgebeeld, zijn enkele ongewone voorstellingen, te weten, de Twaalfjarige Jezus in den Tempel, tegenover het begin der Getijden van de Eeuwige Wijsheid (Fol. 73vo), en de opwekking van Lazarus (Fol. 137vo) tegenover het begin van de Vigilie der Doden. De voorzijde van de bladen, waarop de miniaturen staan, is steeds onbeschreven gelaten. Bij het randwerk vindt men een enkele maal het type met de natuurlijke bloemen, vruchten en andere voorwerpen, geschilderd op een dof-gelen grond, die met goud is gespikkeld. Het randwerk op de andere bladzijden vertoont het oude type met de zware ranken en luchtige takken,

¹⁹ Volledig afgedrukt in *Jaarboek Kon. Vlaamse Academie*, XXIX (1919-1920), blz. 5-22.

waartussen enkele figuren zijn aangebracht, terwijl de achtergrond met fijne stippen is gevuld, zodat het randwerk het karakter krijgt van een gesloten omlijsting.

Dit handschrift verdient de aandacht als een goed gedateerd en gelocaliseerd voorbeeld, waarvan het type tot nu toe niet bekend was.

Eindelijk meen ik goed te doen even de aandacht te vestigen op een verhandeling over enkele grote Italiaanse juridische handschriften, die in ons land aanwezig zijn. Het zijn delen van het Corpus Juris, zeer fraai geschreven en met beginletters en enkele kleine geschilderde voorstellingen versierd²⁰. Dergelijke prachthandschriften, die aan ateliers te Bologna worden toegeschreven, plegen in vijf delen te worden gebonden volgens een vast systeem. Eveneens is de indeling van den tekst met de commentaren steeds gelijk. Het Gemeentelijk Museum te Roermond bezit de delen I, II en V van dergelijke werken. Van het eerste deel berust bovendien een exemplaar in Huis Bergh te 's-Heerenberg. Men verzuime niet bij gelegenheid deze pronkstukken van Italiaanse schrijf- en illustratiekunst te gaan bezien.

²⁰ B. Hermesdorf, „Het Roermondse Corpus Iuris Civilis”, *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, blz. 185-199, met aff. 13-21.

SUMMARY

NORTH-NETHERLANDISH MINIATURES

BY PROF. DR. A. W. BYVANCK

Some manuscripts that have recently become known have again added to our knowledge of the North-Netherlandish miniatures. The most important of these is a breviary (1460) with a calendar of the Diocese of Utrecht (Pl. 1 and 2) (Brussels, Royal Library). It contains some work, done by the same miniaturist who is already known by his illustrations in the Breviary of Gysbrecht van Brederode (Liège) (Pl. 3) and in the first part of the bible of Evert van Soudenbalch (Vienna) (Pl. 4 and 5). In contrast with Delaissé's view the present writer considers the Brussels manuscript to be of an earlier date than the one at Vienna.

Of the sales-catalogue of manuscripts that belong to the Dukes of Arenberg (New York, Seligmann) some items are discussed, such as: number 79, a Latin MS (M. 866), in the meantime acquired by the Pierpont Morgan Library. It was written at Utrecht after 1415 (Pl. 6-8) and is well worth investigating (compare the Liège breviary MS 35); number 21, the first MS with miniatures that can be localized in North-Brabant; number 28, the miniatures of which the author attributes to the master of the Netherlandish breviary at Venice; number 80, which is dated in the middle of the XVth century and number 68 with miniatures by the South-Netherlandish "master of Guillebert de Mets" (Pl. 9 and 10).

The catalogue of the exhibitions held successively at Copenhagen and Stockholm in 1952 contains an interesting Utrecht MS belonging to the circle of the Master of Zweder van Culemborg (Stockholm) (Pl. 11 and 12). Attention is drawn to an article by R. A. Parmentier on a Utrecht breviary (dated after 1503, number 327, Town Library of Bruges) and to a publication concerning some important Bolognese juridical manuscripts, to be found in the Municipal Museum at Roermond and the Castle of Bergh at 's-Heerenberg.

MATTHIAS MELIN EN ZIJN EPITAAF

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Bij het verschijnen van de verhandeling over de Spínola-reliefs in het Rijksmuseum¹ uitte een belangstellende lezer de wens, méér te willen weten over de persoon van de voortreffelijke kunstenaar, die Matthias Melin geweest is. Natuurlijk was ditzelfde verlangen bij mij reeds lang aanwezig, doch het algehele gebrek aan gegevens betreffende de herkomst van onze zilversmid maakte het zoeken naar feiten als de plaats waar hij geboren werd en waar hij zijn opleiding ontving, onmogelijk. De publicatie van het artikel over de reliefs had evenwel tot gevolg, dat het mysterie van 's mans herkomst werd opgelost. De heer F. Baudouin te Antwerpen bracht mij in contact met de oudheidkundige Charles van Herck aldaar en deze wist uit het rijke documentatiemateriaal, waarover hij beschikt, op te diepen dat in de Sint Pauluskerk van zijn woonstad in de zuiderbeuk, tegenover het altaar van de Zoete Naam, een epitaaf voor Matthias Melin en zijn familie is aangebracht². Toen aldus de herkomst van de meester vast stond, was Professor Dr. F. Blockmans, desgevraagd, zo vriendelijk in het onder zijn beheer staande stadsarchief de gewenste biografische gegevens na te zoeken. Hij vond dat *Mattheus Melijn* (hij droeg dus een zuiver Vlaamse naam!) gedoopt werd te Antwerpen in de parochie van Sint Walburgis de eerste Januari 1589. Hij was een zoon van Abraham Melijn en Helena Heylens. Op 19 Juni 1653 overleed hij,

ongehuwd, een natuurlijk kind nalatende, Maria Magdalena Melijn, dochter van Mayken Janssens³. Eén maal wordt hij te Antwerpen als zilversmid vermeld⁴.

Wie zijn leermeester is geweest staat nergens te lezen. De techniek van het met grote vaardigheid hoog opdrijven van figuren in relief werd gedurende de jaren, dat Melin zijn ambacht moet hebben geleerd, in de Zuidelijke Nederlanden reeds veel beoefend, getuige werken als de schrijn van Sint Macaire (uit 1616) in de Sint Bavokathedraal te Gent, vervaardigd door de uit Bergen afkomstige Hugo de la Vigne, de schrijn van Sint Marie d'Oignies (uit 1608) in de Sint Nicolaaskerk te Nijvel en die van Sint Begga in de kerk te Andenne⁵. Bij de makers van dergelijke stukken zou Melin zijn vak geleerd kunnen hebben; zijn stijl evenwel bewoog zich in een heel andere richting.

Over betrekkingen van de kunstenaar met het buitenland bleek professor Blockmans niets. Aangezien hij omstreeks 1636 waarschijnlijk vrij lang in Genua moet hebben gewerkt, o.a. aan het Spínola-zilver, terwijl hij misschien ook nog in Spanje is geweest⁶), is het ontbreken van gegevens betreffende Melin te Antwerpen in deze jaren zeer wel verklaarbaar. Naderhand keerde hij echter naar zijn geboortestad terug. Zulks blijkt uit het opschrift dat onderaan de epitaaf in de Pauluskerk is aangebracht:

D. O. M.

SEPVLTVRE VAN ABRAHAM MELYN, INGENIEVR VAN SÛN
MATYT EN CAPITEYN VANDE BORGERS STERFT DEN XVIII MERT
MDCXXXVI, EN CLARA. VERMEVLEN. SYN HVYSVROVWE
STERFT DEN 8 FEB. 1684 ENDE MATTHAEVS MELYN SYNEN
BROEDER DIE DESE PLAET HEEFT GEDREVEN STERFT.
DEN XIX JVNY MDCLIII. BIDT VOOR DE ZIELEN.

¹ *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 6de serie IV (1951), blz. 95.

² P. Génard, Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen, Antwerpen 1856 e.v., Dl. V, blz. 37.

³ Zijn familiewapen komt voor bij: J. B. Rietstap, *Armorial général* IV, Parijs 1912. De familienaam hangt wellicht samen met het Brabantse plaatsje Malen, in het Frans: Melin, oudtijds ook wel Melyn gespeld (E. de Seyn, *Geschied- en aardrijkskundig woor-*

Het grafteken, dat deze inscriptie draagt, is ruim vier meter boven de vloer opgehangen tegen de zuid-westelijke hoekpilaster bij de viering der kerk (afb. 1). Het bestaat uit een grote gedreven koperen plaat, waarop de Aanbidding der Koningen is voorgesteld. Het relief der figuren is bijzonder hoog. Sommige armen en handen steken bijna geheel uit het vlak naar voren. De achtergrond daarentegen werd ondiep behandeld. De techniek van het werk is dezelfde als die van het Spinola-zilver van Melin.

Op karakteristiek barokke wijze is het tafereel gevat in een rechthoekige, geornamenteerde omlijsting van grijs marmer met vergulde festoenen. Hierboven prijkt in een vergulde krans het ovale, op doek geschilderde portret van een gebaarde man. Ongetwijfeld stelt dit de eerste der beneden de epitaaf begravenen voor: de ingenieur Abraham Melijn. Te zijner nagedachtenis zal Matthias het monument gemaakt hebben. De vroegste datum waarop het begonnen kan zijn is dus 1646, het sterfjaar van Abraham. Relief en omlijsting zijn homogeen van opzet en uitvoering. Niets wijst erop, dat onderdelen als het portret er later aan werden toegevoegd. Derhalve moet het in 1653, toen de vervaardiger ervan overleed, gereed zijn geweest. De tamelijk late datum van ontstaan van wat één van Melin's laatste, zo niet zijn allerlaatste werk was, is even belangwekkend als de plaats waar het zich bevindt.

De bouw van de Dominicaner Sint Pauluskerk is in 1533 begonnen in zeer late gothieke stijl, doch het koor werd pas voltooid in 1639 en de toren in 1679⁷. Het was een van de kerken waar het Antwerpse kunstleven uit de eerste helft van de 17de eeuw zijn volle rijkdom ont-

denboek der Belgische gemeenten II, Brussel, z.j., blz. 833). Met het adellijke geslacht Van Melijn of Van Millen, dat in de middeleeuwen voorkomt, zal Matthias niets te maken hebben gehad. De leden hiervan voerden een ander wapen (Baron Adhémar van Lynden, Linne (das heutige Martenslinde, Limburg), in: *De Navorscher* 60 (1911), blz. 58.

⁴ S. A. A. Fonds Diels, c. 25.

⁵ Afgebeeld in: *Trésor de l'art belge au XVIIe siècle* II, Bruxelles-Paris 1913, plaat LXXIII, LXXII, LXXI. Zie ook: M. Crick-Kuntziger, „*Les arts décoratifs*”, in: P. Fierens, *L'art en Belgique du moyen âge à nos jours*, Brussel 1939, blz. 360 en: L. en F. Crooij, *L'orfèvrerie religieuse en Belgique*, Bruxelles-Paris 1911.

⁶ Zie noot 1.

⁷ J. H. Plantenga, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant*, La Haye 1926, blz. 255.

plooid. Rubens schilderde in 1617 een Geseling Christi voor een der altaren en Caspar de Crayer een Marteling van de heilige Stephanus. Van Teniers hangen er de Zeven Werken van Barmhartigheid, van Van Dijck een Kruisdraging, van Jordaens een Christus aan het Kruis. De betimmeringen en biechtstoelen uit omstreeks 1640-1650 zijn vervaardigd door het atelier van Artus Quellinus de oude; Artus Quellinus de jonge maakte voor de kerk een beeld van de heilige Rosa van Lima. Tenslotte was, tot 1781, op het linker zijaltaar een der toenmaals meest bewonderde en besproken schilderijen van Antwerpen te zien: de Madonna met de Rozenkransen van Caravaggio⁸. Het doek was door een groep kunstenaars, onder wie Rubens, Jan Brueghel en Hendrik van Balen, voor 1800 gulden aangekocht.

Te midden van deze illustere entourage heeft Matthias Melin zich laten begraven. Het schijnt kenmerkend voor de artist en het is dan ook niet verwonderlijk, dat zijn epitaaf verwantschap vertoont met de kunst van Rubens en diens omgeving. De vondst van een in de hoogte gecomponeerde Aanbidding der Koningen met talrijke figuren en, op de achtergrond, ruiters en een lang-halzig kameel nam Melin kennelijk over van Rubens' monumentale doek met dezelfde voorstelling uit de Antwerpse Sint Michaelskerk, dat thans in het museum daar ter stede hangt (afb. 2), of van een soortgelijk tafereel, ook met ruiters en kamelen op de achtergrond, dat Jordaens schilderde voor de Sint Nicolaaskerk te Dixmuiden (in 1940 vernield) (afb. 3). Bij het laatste sloot de grafplaat in onderdelen iets nauwer aan dan bij het doek van Rubens, b.v. door de kindertjes links beneden.

Ook de volle vormen, kwabben en festoenen van de marmeren omlijsting behoren bij de barokke stijl van Antwerpen. Zij staan het dichtst bij die van Huyssens. Een vergelijking tussen het decoratieve werk van deze grote Zuid-Nederlandse architect en dat van Melin — die waarschijnlijk de omlijsting van het tafereel wel zelf zal hebben ontworpen — valt niet erg gunstig voor de laatste uit. Hij paste allerhande motieven eclectisch toe, doch miste de krachtige synthese, die de scheppingen van mannen als Huyssens en Francart tot zo'n rijk en harmonisch geheel maakte. Eclectisch was hij trouwens ook in zijn reliefs. Zoals de zilveren platen in het Rijksmuseum, die hij te Genua gemaakt heeft, soms

⁸ Thans te Wenen, Kunsthistorisch Museum.

invloeden van Van Dijck verraden, zo geeft hij, gelijk reeds werd opgemerkt, in zijn epitaaf blijk van belangstelling voor de kunst van Rubens en Jordaens. Dit geldt niet alleen voor de compositie in het algemeen en voor de kameel. Een figuur als de soldaat met de hoge helm, die zijn linker hand in de zij heeft geplaatst en die, midden op de achtergrond, rijdt op een van voren gezien paard, kwam evenzo bij Rubens voor op een thans verloren gegaan portret van aartshertog Albertus, waarvan een copie in de verzameling Liechtenstein te Wenen bewaard wordt⁹. Ook herinnert deze figuur even aan Rubens' ruiter op Windsor Castle. Andere details als de man met de bepluimde hoed in het midden en de Oosterling met een tulband met struisveren, links op de achtergrond, zijn echter kennelijk afkomstig uit het répertoire der zogenaamde Nederlandse Caravaggisten. Men vindt dergelijke panaches in Antwerpen terug bij Theodore Rombouts (1592-1637) en bij Gerard Zegers (1591-1651). Weliswaar is de Antwerpse grootmeester ook niet ongevoelig voor de Caravaggeske stroming geweest, maar dit neemt niet weg, dat de stijl van het relief van Melin in de Pauluskerk, ondanks de genoemde overeenkomsten met Rubens' werk, toch nogal sterk van diens kunst afwijkt. Bij Melin geen zware, ronde vormen, geen pathetische figuren, geen welige vulling van het vlak. In plaats daarvan meesttijds ietwat schrale, soms een beetje gerekte personages, wier klederen in talrijke dunne plooiën vallen; af en toe grillig gedraaide, enigszins pezige benen en armen, en een uitgesproken voorliefde voor kleine hoofden, terwijl alle onderdelen minder volumineus lijken ten opzichte van het gehele tafereel dan bij Rubens of Jordaens het geval pleegt te zijn. Hierin blijkt een nawerking van het Maniërisme, welke ook op het Spinola-zilver te bespeuren is. En, evenals bij deze reliefs, kan de bron van die tendentie o.a. gezocht worden bij Antonio Tempesta. Het werk van deze graveur was immers niet alleen in Italië in trek, doch over heel West-Europa bekend. Eén van zijn uitgaven, een serie prenten met het leven van Alexander de Grote, verscheen zelfs te Antwerpen, in 1608. Zij waren opgedragen aan een groot Zuid-Nederlands heer, liefhebber van en schrijver over oudheden, Karel van Croy, hertog van Aerschot en prins van Chimay (1560-1612)¹⁰. Bij

Tempesta vindt men b.v. de baretten met omhoog gekrulde struisveren, en het is de vraag aan wie Melin ze ontleende: aan zijn Vlaamse kunstbroeders Rombouts en Zegers of rechtstreeks aan de Italiaan, die op zijn beurt diverse als „Caravaggesk” beschouwde motieven verwerkt en doorgegeven heeft naar verschillende kanten. Ook de tulbanden en wapperende vaandels, zoals wij die hierboven tegenkwamen, behoorden tot Tempesta's requisieten. Herhaaldelijk komt tenslotte de combinatie van ruiters en kamelen reeds bij de graveur voor, doch nog weer eerder vindt men deze dieren tezamen op de achtergrond van Veronese's Aanbidding der Koningen in de Academie te Venetië. Aan dit schilderij zal Rubens het thema wel ontleend hebben.

Melin bevond zich dus in een tussenpositie door enerzijds elementen over te nemen van Rubens en zijn school, terwijl hij aan de andere kant de traditie van het Maniërisme voortzette, zonder evenwel van de een of de ander een slaafs adept te zijn. Door zijn belangstelling voor Rubens en de zijnen toonde hij, middenin het kunstleven van zijn stad en zijn tijd te staan, doch méér dan de „officiële school”, om het zo eens uit te drukken, hield hij tegelijkertijd vast aan het verleden ... dat tot op zekere hoogte de toekomst zou blijken. Want Melin (evenals Gerard Zegers) overleefde Rubens vele jaren en juist in die periode schiep hij zijn maniëristisch georiënteerd grafmonument.

Antwerpen lijkt wel eens wat minder aange trokken te zijn geweest door het late Maniërisme dan een stad als Haarlem met Cornelis Corneliszoon (1562-1638), Van Mander (1548-1606) en Goltzius (1558-1617), die allen nog tijdgenoten van Rubens en Melin waren. Toen echter na het overlijden van Rubens, als reactie op de volle zwaarte van de barok, een streven naar lichtere vormen opkwam, herinnerde men zich het bewegelijker en eleganter modelé, dat de Maniëristische kunst eigen was geweest. Op het eind van de 17de eeuw en in de eerste helft van de 18de gingen sommige kunstenaars zo ver, dat zij, ter wille van luchtiger effecten, bewust op het Maniërisme teruggrepen, in Nederland b.v. Gerard Hoet, die de illustraties van „De voornaamste gronden der tekenkunst” (Leiden 1735) gedeeltelijk naar Abraham Bloemaert copieerde¹¹.

⁹ Afgebeeld bij: G. Glück, *Gesammelte Aufsätze I*, Wenen 1933, blz. 38.

¹⁰ *Biographie nationale de Belgique* IV, Brussel 1873, kolom 544.

¹¹ Nog in onze tijd kon Wttewael's Jozef en zijn broeders, thans in het Centraal Museum te Utrecht, zelfs voor een werk van Tiepolo doorgaan! (*Jaarverslag Vereeniging Rembrandt* 1939 en 1940, blz. 25).

Afh. 1. Het epitaaf van Matthias Melin.
(Antwerpen, St. Pauluskerk)

Afb. 2. Rubens. Aanbidding der Koningen.
(Antwerpen, Mus.)

Afb. 3. Jac. Jordaens. Aanbidding der Koningen.
(Foto A. C. L. Brussel)
(Vroeger Dixmuiden, St. Nicolaaskerk; in 1940 vernield)

Minder systematisch volgden anderen dezelfde neiging. De bijkans dictatoriale macht van het Antwerpse genie over zijn landgenoten-kunstbroeders begon te tanen. Toen bleek, achteraf, dat Melin behoord had tot de groep van niet geheel door Rubens ingepalmden, die een schakel vormden in de ontwikkeling van de kunst van de vroege naar die van de late 17de eeuw. De stijlphase, waarbij hij zich aansloot, verbond, gedeeltelijk langs Rubens heen, het Maniërisme met meesters als Theodoor Verhaegen (1702-1759) (b.v. diens panelen van de preekstoel in

de Sint Janskerk te Mechelen) en Pierre Antoine Verschaffelt (1710-1793) (o.a. diens standbeeld van Prins Karel van Lotharingen in een antiek harnas, met een eigenaardige ronde buik, die iets van die van de negerkoning op het grafrelief in de Sint Paulus heeft). De waardering van dergelijk werk was een kwestie van accent: de tijdgenoten van Melin zullen vooral het Rubeniaanse erin hebben geprezen; het geslacht dat na hem kwam zal meer door de vleug van Maniëristische zwier erin zijn aangetrokken. En nog later... werd de niet-Rubeniaanse kunst vergeten.

SUMMARY

MATTHIAS MELIN AND HIS EPITAPH

As a result of the publication of the paper on: "The Spinola reliefs of Matthias Melin" in this Bulletin, 6th series V (1951) p. 95, some data concerning the artist himself have come to light.

He was christened at Antwerp on January 1st 1589 and died there, single, on June 19th 1653. He was buried in the same town in St. Paul's church together with his brother Abraham and the latter's wife under a bronze relief representing the Adoration of the Magi. As appears from the inscription, it was embossed by Matthias himself. This relief still shows tendencies towards a mannerism of style, notwithstanding the facts that it must have been executed between 1646 and 1653, and that the composition betrays the influence of Rubens' Adoration.

HET PENNINGKABINET ALS MUSEUM

DOOR DR. A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA

Een penningkabinet is zowel museum als wetenschappelijk instituut. Meestal komt de museale taak enigszins in het gedrang; zeer weinig kabinetten wijden aandacht aan hun expositie en richten deze op moderne wijze in. Een dier weinige is het penningkabinet in Stockholm. Dit is een afdeling van het nieuwe Historische Museum, dat kort geleden met grote zorg en smaak naar de nieuwste inzichten is gebouwd en is, gedeeltelijk wordt ingericht.

De grote, fraai geproportioneerde zaal (Afb. 1), waar men binnenkomt, heeft aan weerszijden van de ingang een rij ingebouwde, goed verlichte vitrines. Links wordt in een rij van zeven een kunsthistorisch overzicht gegeven van de penningkunst van alle tijden en landen; rechts ziet men de „histoire métallique” van Zweden. Ingebouwde vitrines aan de rechterwand laten de ontwikkeling zien van koninklijke beloningspenning tot riddersorde. Aan de linkerwand ziet men in diverse voorwerpen toegepaste penningen en de bibliotheek van koningin Luise Ulrike, zuster van Frederik de Grote, die als de grondlegster van de verzameling kan worden beschouwd. Aan de lange wand staan tussen de ramen haar sierlijke penningkasten, juweeltjes van 18de-eeuwse meubelkunst. Buitengewoon geslaagd is de oplossing van het probleem der bijschriften. In de vitrines zijn zij zeer summier, maar als men een lade uittrekt, vindt men een nauwkeurige beschrijving. Andere laden bevatten interessante stukken, die te bijzonder zijn voor algemene expositie. Gemakkelijke stoelen rondom een tafel met lectuur noden tot overpeinzen en verpozen.

Tussen de vitrines met decoraties is de ingang naar de kleinere zaal, waar de Zweedse munten zijn geëxposeerd (Afb. 2). Opstaande schuine vitrines in het midden vertonen de munten op lichtbruinleren achtergrond, waarop jaartallen, regeringsperiodes, waarden in overzichtelijke tabellen zijn aangegeven. Daarboven zijn schilderijen ge-

plaatst, die in vrolijke kleuren de prijzen in verschillende tijden aanschouwelijk vertonen. Uittrekbare verticale laden in de achterwand bevatten de verzameling bankbiljetten. Een zaal voor antieke en buitenlandse munten is in voorbereiding.

De technische inrichting van de penningzaal is al niet meer up-to-date, vooral wat de verlichting betreft; immers in 1942, toen hij werd ingericht, waren in Zweden nog geen TL-buizen bekend. In de nieuwste afdelingen van het museum — die veelal ook kleine metalen voorwerpen uitstallen en dus voor dezelfde problemen staan — zijn betere oplossingen gevonden. Schuine plaatsing van de glazen platen, die de lichtbuizen afdekken, sluit elke spiegeling uit. Bovendien worden laatstelijk de glazen voorwanden der ingebouwde vitrines iets schuin naar achteren geplaatst; op deze wijze ontstaan tevens als het ware ingebouwde leuningen, zodat men in gemakkelijke houding de voorwerpen van dichtbij kan bekijken.

Wij kunnen voor het prachtige werk, dat in dit kabinet is verricht, niet dan bewondering hebben: een grootse conceptie van welhaast volmaakte uitvoering, numismatisch, aesthetisch en technisch bezien. Dit neemt niet weg, dat strikte navolging hier te lande ongeschikt zou zijn. De Zweden willen het publiek onderrichten, imponeren door pracht en praal. De Hollander, meer individualist, wil zelf actief zijn, wil liever een vertrouwelijke dan een grandioze sfeer, wenst voor alles een persoonlijke relatie met het object. Zeker geldt dit voor de liefhebbers en verzamelaars van munten, die van elk stuk genieten willen. Aangevuurd en voorgelicht door het Zweedse voorbeeld, hoopt het Kon. Penningkabinet, wanneer de plannen voor huisvesting doorgang vinden, tot een eigen Nederlandse oplossing te komen!

SUMMARY

THE COIN CABINET AS A MUSEUM

BY DR. A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA

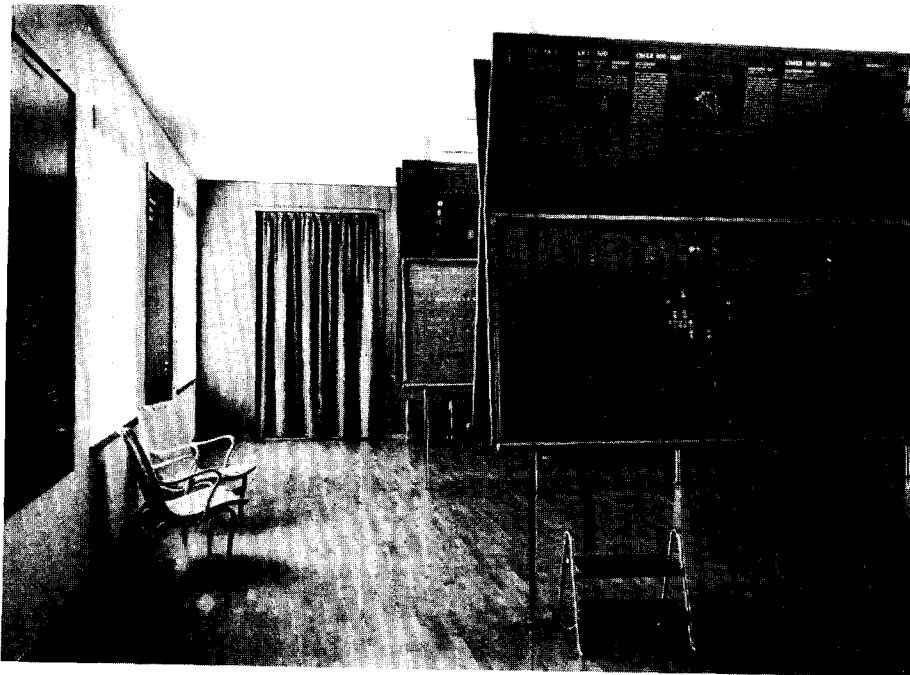
A numismatic collection has the dual function of museum and scientific institute. The Coin Cabinet at Stockholm, part of the new Historical Museum, is one of the few collections whose task as a museum is given attention. In the coin room we find an art-historical survey of numismatics as well as an "histoire métallique" of Sweden. The technical solutions of difficulties, such as the tricky problem of how to deal with explanatory notes, are excellent. The room of Swedish coins gives an attractive survey of the economic development and the monetary history.

Since there is a marked difference in mentality between the Swedish public and the Dutch, it is not advisable to take over this admirable system in our country without taking that fact into consideration.

HET PENNINGKABINET ALS MUSEUM

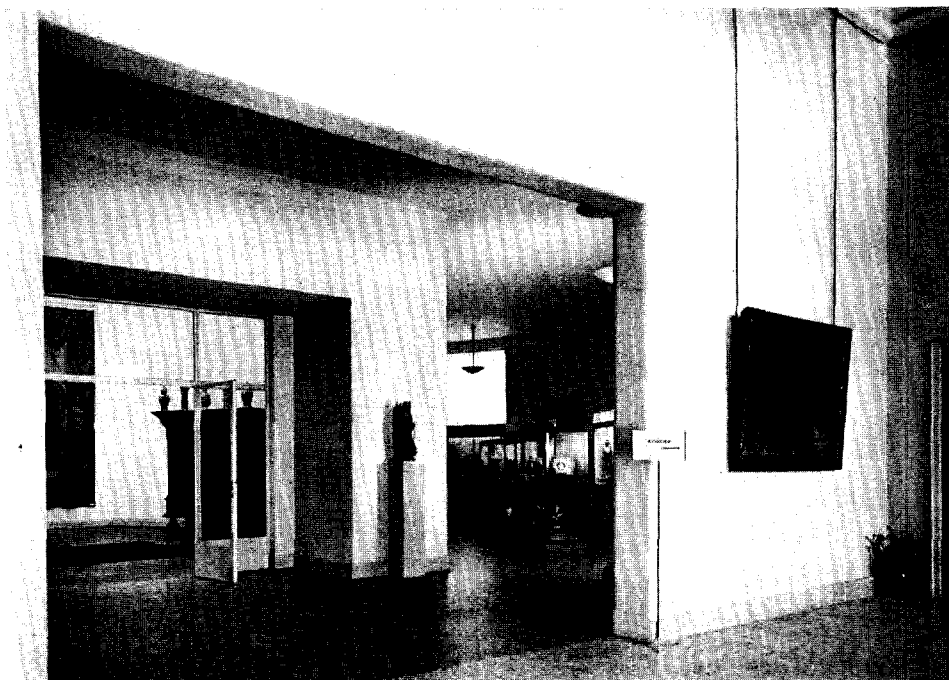

Afb. 1. Stockholm, Penningkabinet. Zaal met Penningen.
Onder de verlichte vitrines de laden waarin de studie-collectie.

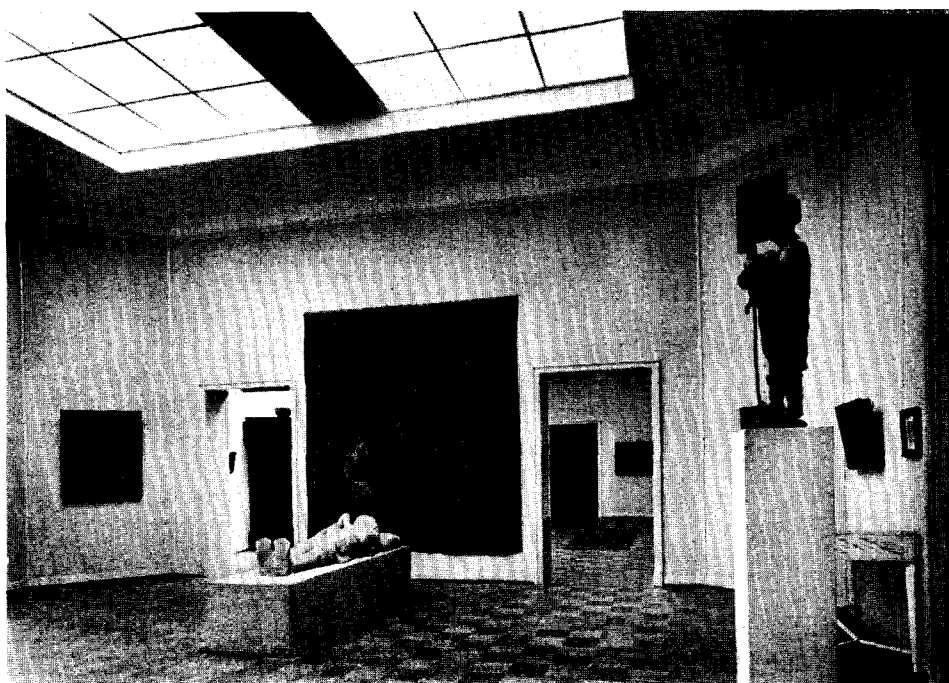

Afb. 2. Stockholm, Penningkabinet. Vitrines Zweedse munten, waarboven aanschouwelijke voorstellingen betreffende de waarde van het geld in verschillende tijden.
(Cliché's „De Geuzenpenning”)

HET HERNIEUWDE GEMEENTEMUSEUM TE ARNHEM

Afb. 1. Arnhem, Gemeentemuseum. Gezicht vanuit de vestibule naar de omgang en naar de daarachter gelegen koepelzaal.

Afb. 2. Arnhem, Gemeentemuseum. Rechtervleugel, middenzaal met doorkijk.

HET HERNIEUWDE GEMEENTEMUSEUM TE ARNHEM

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Alvorens een beschrijving te geven van de wijze, waarop het Gemeentemuseum te Arnhem werd gerestaureerd — men zou beter kunnen zeggen herbouwd — wil ik eerst in het kort iets over de geschiedenis van het museum mededelen.¹

Het was in het najaar van 1952 100 jaar geleden, dat het Geschiedkundig en Oudheidkundig Cabinet der Gemeente Arnhem werd opgericht. De verzamelingen van het Cabinet werden in 1856 in het voormalige Waaggebouw, toentertijd Stadsbibliotheek, voor het publiek opengesteld. De hier aanwezige collecties bestonden uit oudheden, opgegraven in Gelderland en uit voorwerpen van de Arnhemse gilden.² Belangrijke uitbreiding ontstond in 1897, toen de in dat jaar gestorven tekenaar-literator Alexander VerHuell aan de stad Arnhem behalve een kapitaal en een huis, schilderijen, tekeningen, prenten, een topografische atlas van de provincie Gelderland en meubelen naliet, met de bepaling dat de Gemeente Arnhem een museum voor geschiedenis en kunst zou stichten. De erflater had hiervoor aangewezen het door hem bewoonde pand aan de Bovenbergstraat, dat echter in verband met de slechte toestand, waarin het verkeerde, werd verkocht. In de jaren 1908-1911 bleek het meer en meer wenselijk een nieuw museum te bouwen. De stadsarchitect kreeg opdracht plannen te maken voor de bouw van een museum, dat achter het huidige stadhuis geprojecteerd werd. Tot de uitvoering is men echter nooit gekomen. In 1912 kwam het gebouw van de opgeheven vereniging „De Arnhemse Buitensociëteit” in publieke veiling. Het Gemeentebestuur, bevreesd, dat op een der mooiste plaatsen van Arnhem een rij woonhuizen zou verrijzen, ging over tot aankoop van dit pand. De gedachte kwam toen naar voren, deze voormalige Buitensociëteit, die in de jaren 1873-1875 gebouwd was door de bekende architect Cornelis Outshoorn³ (1810-1875), tot museum te bestemmen.

Interessant is het hier enkele citaten te vermelden, die een indruk geven van de uiteenlopende wijzen, waarop door tijdgenoten dit Arnhemse bouwwerk beoordeeld werd. De stadsarchitect van Arnhem sprak over: „dit volslagen ongeschikte en onooglijke gebouw, monument van een vervaltijdperk”. Onverdeeld gunstig daarentegen luidde de kritiek van de toenmalige hoofddirecteur van het Rijksmuseum de Heer Van Riemsdijk en de architect Dr. Cuypers; beiden vonden het gebouw zowel uit- en inwendig zeer geschikt voor het beoogde doel.

Bij Raadsbesluit van 2 Maart 1914 werd het pand tot Gemeentemuseum bestemd. Nadat de weinig omvattende verbouwing voltooid was, kon op 25 September 1920 het museum voor het publiek geopend worden.⁴ Naast de in de aanvang genoemde collecties waren hier te bezichtigen: de verzameling ceramiek (Delfts aardewerk en Chinees porselein), die Baron Van Verschuier in 1918 aan de Staat vermaakt had onder voorwaarde, dat deze in het museum te Arnhem zou worden opgesteld en voorts een gedeelte van de collectie Victor de Stuers door zijn dochter Mevr. Gatacre-De Stuers in bruikleen gegeven.⁵

In September 1944 werd door de landing van de parachutetroepen in en om Arnhem het museum in ernstige mate beschadigd tengevolge van de hierdoor ontstane oorlogshandelingen. Door de goede zorgen van de Inspectie Kunstbescherming, met name door toedoen van de Heer F. W. van der Haagen, konden de collecties van het museum geëvacueerd worden. Het mag een wonder heten, dat slechts weinig verloren is gegaan.

Toen het gebouw zo gehavend uit de oorlog te voorschijn kwam, werd de vraag gesteld of het niet de voorkeur verdiende, ook in verband met de wat excentrische ligging, een geheel nieuw museum op te trekken in de kom van de

geten het in 1929 verbrande Paleis van Volksvlijt te Amsterdam.

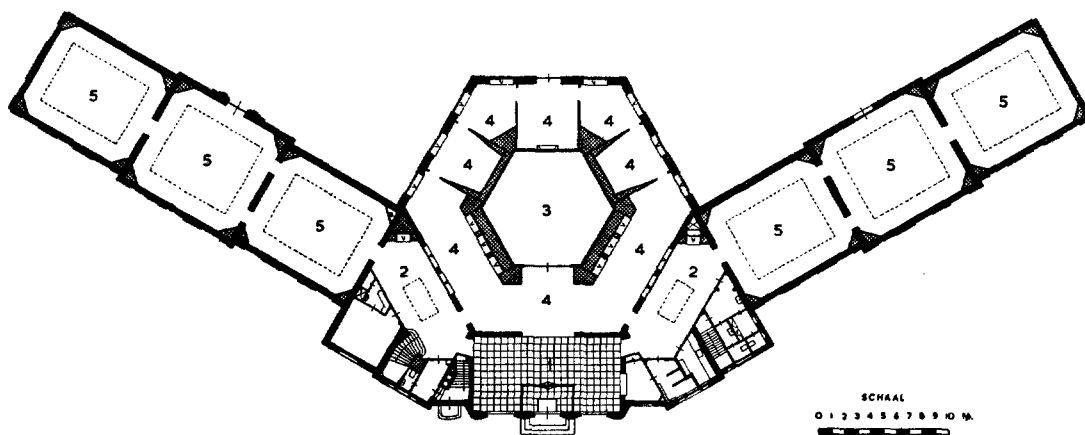
⁴ Sinds October 1918 was directeur (tot eind 1945) de Heer A. A. G. van Erven Dorens, die tevens het directoraat over het Openluchtmuseum voerde.

⁵ Bovenstaande historische gegevens werden grotendeels ontleend aan een gestencilde nota van 2 Febr. 1934 — waarschijnlijk van de hand van de Heer Van Erven Dorens —, die de huidige directeur de Heer A. J. de Lorm zo vriendelijk was mij ter inzage te geven.

¹ Zie verder: G. F. C. Vergouwe. Het Arnhemsche Gemeentemuseum. *Oude Kunst* VI (1920/21) blz. 24.

² Deze verzamelingen werden in 1920 naar het huidige gebouw overgebracht.

³ Outshoorn, een van de voornaamste architecten van zijn tijd, had reeds verschillende belangrijke bouwwerken op zijn naam staan, zoals te Amsterdam het Museum Fodor (1863), het Amstelhotel (1863-1867) en te 's-Gravenhage het Oranjehotel en de later verrote en gewijzigde Witte Sociëteit; voorts niet te ver-

Arnhem, Gemeentemuseum: Plattegrond.

Gemeente. Men kwam echter tot het besluit het oude gebouw te herstellen. Het probleem deed zich voor, of bij deze restauratie de oorspronkelijke toestand gehandhaafd diende te blijven of dat van deze gelegenheid gebruik gemaakt moest worden het gebouw te moderniseren door het aan te passen aan de eisen van de huidige museale opvattingen. Gelukkig werd de laatste oplossing gekozen, nadat ook door de Rijkscommissie voor de Musea in die geest aan de Gemeente Arnhem was geadviseerd.

De voorbereidingen tot de herbouw werden door Dr. N. Vroom tijdens zijn korte directoraat getroffen. Het was echter de tegenwoordige directeur de Heer A. J. de Lorm, die na zijn benoeming, direct op energieke wijze de restauratie, waarmee in 1949 werd begonnen, aanpakte. Door zijn onvermoeid werken wist hij de zich steeds weer voordoende nieuwe moeilijkheden te overwinnen, waardoor een museum tot stand gebracht kon worden, dat de modernste methoden op het gebied van de museumoutillage toont. Dank zij de adviezen van de architecten Prof. F. A. Eschauzier en W. A. M. van der Ven te Velp, mede ook door de goede verhoudingen, waarin het gebouw was opgetrokken, werd een voortreffelijk museum verkregen. Een woord van lof is hier ook op zijn plaats voor de wijze, waarop de Dienst van Gemeentewerken de plannen ten uitvoer heeft gebracht.

Door de verbouwing heeft de plattegrond aan overzichtelijkheid gewonnen; o.m. werd dit bereikt door de muren tegenover de ingang door te slaan; hierdoor kan thans direct het centrale acht-hoekige gedeelte van het gebouw betreden worden.

Een grote verbetering is eveneens, dat de moeilijk begaanbare trap, die zich oorspronkelijk in de omgang (Plattegrond 4) links bevond, plaats heeft gemaakt voor een gemakkelijke opgang, die ondergebracht werd op de plaats, waar zich vroeger de administratiekamer links van de ingang bevond. Hierdoor werd een volkomen symmetrische indeling verkregen.

Toegang tot de vleugels en zo men wil tot de koepelzaal (Plattegrond 3), geven twee langwerpige zaaltjes (Plattegrond 2), voorzien van bovenlicht. In de wanden met afgeschuinde hoeken bevindt zich een ingebouwde vitrine, die verlicht wordt door lichtbronnen, die achter het aan de zijanten aangebrachte matglas zijn gemonteerd. In beide vleugels bevinden zich drie zalen, die eveneens het licht van boven ontvangen.⁶ Om de intimiteit in de verschillende zalen te bewaren is een doorkijk door de zalen vermeden (zie plattegrond). Een geleidelijke overgang van de ene wand naar de andere werd verkregen door de hoeken van schuine vlakken te voorzien op soortgelijke wijze als dit in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage is geschied. De wanden zijn bespannen met grijs-witte stof, in de hoeken onderbroken door smalle wit geschilderde houten latten. De hier geëxposeerde beeldhouwwerken zijn grotendeels geplaatst op basementen, die met dezelfde stof bespannen zijn als de wanden.

⁶ De ramen in de muren zijn zowel aan de straat als aan de tuinkant dichtgemetseld. Slechts de deuren, die toegang geven tot de tuin zijn gehandhaafd.

Zie verder voor afbeeldingen *Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 6de serie, 5 (1952). Afb. 3, 5 en 6 na kol. 176.

In de onder de rechtere vleugel aanwezige ruimten werden vertrekken voor de technische assistent, depôt en werkplaats ingericht. Alleen boven het middengedeelte bevindt zich een verdieping met aan de voorzijde een gehoorzaaltje, waar o.m. ook films gedraaid worden. Voorts treft men hier het prentenkabinet, de kamer van de directeur en een aantal kabinetten, die om de koepelzaal zijn gegroepeerd.

Behalve ingebouwde vitrines, die in een bronzen skelet zijn gevat, heeft het museum nog andere, die zijn geplaatst op een eenvoudig stel van vier buizen, verbonden met trekstangen. Het bovengedeelte is gevat in een bronzen geraamte, bij een aantal vitrines wit gelakt. De glasplaat hangt aan dunne koperen stangen.

Zeer speciale vitrines zijn ontworpen voor de prachtige collectie zilver, geschonken door de Brantsen-Van Limburg Stirum-Stichting. Het zilver heeft een crême moiré fond gekregen, waartegen het uitstekend uitkomt.

Voor de ventilatie heeft men de volgende oplossing gevonden. In de lichtkappen van de zalen in de vleugels zijn ventilatoren aangebracht om de temperatuur te regelen.

De vleugels en de hal worden verwarmd door middel van hete lucht, die aan de plafondzijde wordt ingeblazen en onder aan de wand wordt weggezogen. Hierdoor kan de lucht in de vertrekken circuleren. Wanneer de verwarming

brandt kan frisse buitenlucht via deze installatie worden ingepompt. Hierdoor is het mogelijk de vochtigheidsgraad van binnen naar die van buiten te regelen, waardoor geen condenswater optreedt. In de zomermaanden kan men koude lucht in de vertrekken blazen. Het middengedeelte, de kabinetten, de werkvertrekken, ateliers en depôts worden verwarmd met heetwater-radiatoren, die deels ingebouwd zijn en deels vrij staan.

Als vloerbedekking heeft men in de vleugels parket gekozen; voor het overige gedeelte van het museum heeft men zeil gebruikt.

Het stemt tot vreugde, dat ons land en Arnhem in het bijzonder met een nieuw ingericht museum verrijkt zijn. Het neutrale karakter van het interieur, dat nergens voor zichzelf aandacht vraagt, doet de kunstwerken goed uitkomen. Men kan zich afvragen, of bij de huidige opstelling de voorwerpen niet te veel geïsoleerd zijn. Naar mijn mening zou het dan ook verkieslijker zijn het aantal geëxposeerde voorwerpen enigermate uit te breiden.

Besluitende moge ik de wens uitspreken, dat het museum een belangrijke functie zal gaan vervullen zowel in Arnhem als ook in Gelderland. Dit laatste zal zonder twijfel nog beter te verwezenlijken zijn, wanneer de nieuwe vleugel, waarin het Gelders Historisch Museum wordt ondergebracht, tot stand zal zijn gekomen.

SUMMARY

THE RENOVATED MUNICIPAL MUSEUM AT ARNHEM

BY D. F. LUNSING SCHEURLEER

The municipal museum at Arnhem was originally founded as Cabinet of Antiquities of the municipality of Arnhem and it was housed in the former weigh-house in 1856. The most drastic extension took place in 1897 when Alexander Verhuell, draughtsman and literary man, appointed the municipality of Arnhem to be sole heir while stipulating for a museum of history and art to be founded. The building designated for the purpose by the testator proved unsuitable. In 1914 the former Club-house on the outskirts of the town (built by Cornelis Outshoorn, 1873-1875) was designated as museum and opened to the public as such in 1920. In 1944 the building suffered heavy war-damage.

When repairs were undertaken an opportunity offered itself for complete modernisation, which implied alterations in the groundplan, while the rooms in the wings were provided with electric lighting.

Plans for the future involve the addition of a new wing for the Gelderland Museum of History.

DE CANNENBURCH WEER OPEN

DOOR

D. J. G. BUURMAN

Het kasteel de Cannenburch te Vaassen, voor de oorlog jaren lang hotel, tijdens de oorlog centrum voor N.S.B.-journalisten en vervolgens schuilplaats voor archivalia uit Holland en voor kunstschaten uit het geëvacueerde Arnhem, is in October 1951 eigendom geworden van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen”.

Het bestuur dezer Stichting besloot het kasteel door een passende aankleding van het interieur weer het karakter van een bewoond herenhuis te geven en dit interieur ter bezichtiging te stellen. Zo was, na jaren lang gesloten te zijn geweest, het kasteel de vorige zomer, van 2 Juli tot 15 October, weer voor het publiek toegankelijk. Bijna 17000 bezoekers hebben van deze gelegenheid gebruik gemaakt om het kasteel te gaan zien.

Niet alle vertrekken konden getoond worden. De staat, waarin het interieur van het kasteel anderhalf jaar geleden nog verkeerde, leek velen zelfs hopeloos. Verwaarlozing vóór, en uitwoning tijdens de oorlog hadden hun werk gedaan. Het was niet mogelijk alles ineens op te knappen. Daarom zijn voorlopig de meest representatieve vertrekken met eenvoudige middelen toonbaar gemaakt.

Getracht is om in deze vertrekken zo goed mogelijk de sfeer van een bewoond huis terug te roepen. Dit is niet moeilijk in een huis, waar de meubelen van vele vorige generaties piëteitvol zijn bewaard, maar moeilijker wordt het, wanneer men met vrijwel niets moet beginnen; en zo was de situatie op de Cannenburch. Toen de Stichting het kasteel in eigendom aanvaardde, stond er in de vele grote zalen en kamers geen enkel meubelstuk. Er waren alleen de schilderijen, die van oudsher in het kasteel thuis hoorden en waarvan de meeste in betimmeringen en boven schoorstenen en deuren waren bevestigd.

De Stichting beschikt helaas niet over geldmiddelen om voorwerpen te kopen. De weinige middelen die zij bij elkaar weet te bedelen, heeft zij hard nodig voor de kastelen zelf, die haar zijn toevertrouwd, voor hun instandhouding en restauratie. Derhalve moest de Cannenburch met giften en gaven worden gemeubileerd.

Wij hebben gelukkigerwijze kunnen profiteren

van de omstandigheid dat velen, die grote huizen voor kleinere moeten verwisselen voor hun dikwijls fraaie oude meubelen gaarne een betere bestemming zien dan een meubelopslagplaats of een verkooplokaal. En het was een gelukkig toeval, dat wij op vrij korte termijn tegen enige dergelijke gevallen om zo te zeggen aanliepen.

Wie nog niets heeft, kan niet al te kieskeurig zijn. Bruiklenen werden dankbaar aanvaard, al moet daaraan toegevoegd worden, dat de Stichting ook een en ander ten geschenke heeft gekregen en niet omdat de schenkers wegens ruimtegebrek gaarne wat kwijt wilden, maar uit zuivere belangstelling voor de Cannenburch. Ook enige Rijksinstellingen gaven hun zeer gewaardeerde medewerking.

Over het resultaat mogen wij niet ontevreden zijn. De Stichting verwierf (meest in bruikleen) een groot aantal meer of minder goede zaken¹, voldoende om in een zevental vertrekken² de sfeer van bewoond huis enigszins te benaderen. Het best is dit gelukt in de eetkamer, waar de gedekte tafel, het buffet met blauw porcelein en het grote Deventer tapijt een gezellige sfeer geven.

Ondergetekende, die voor de aankleding grotendeels verantwoordelijk is, erkent gaarne, dat haar nog vele onvolkomenheden eigen zijn. Er

¹ Hieronder een aantal stoelen van hetzelfde type — zij het zonder armleuningen — als de fauteuil, afgebeeld bij K. Sluyterman, *Nederlands huisraad en binnenhuis*, fig. 167. Sluyterman deelt over dit soort stoelen mede (a.w., blz. 129), dat de bekleding, bestaande uit gedreven leder, uit Spanje of Portugal afkomstig is, maar beschouwt deze stoelen overigens als Nederlands werk. Zo blijkt ook D. Hannema, *Kunst in oude sfeer*, blz. 48. In dit verband is het vermeldenswaard, dat de stoelen op de Cannenburch, die (afgezien van de armleuningen) geheel van dezelfde vorm zijn, door de vader van de tegenwoordige eigenares en bruikleengeefster, die gezant in Portugal was, in Portugal zelf zijn gekocht. Het is dus wel zeer aannemelijk, dat deze stoelen in hun geheel Portugees of Spaans werk zijn.

² In 1953 zal nog een achtste vertrek opengesteld worden. Bovendien kan men de kelders en de kapel bezichtigen.

ontbreekt nog veel en allerlei stukken komen in aanmerking om door betere vervangen te worden. Maar men vergelijk de Cannenburch niet met een museum. Daar immers is de inventaris primair, het gebouw secundair; op de Cannenburch liggen deze verhoudingen juist omgekeerd. De voorwerpen staan er niet opgesteld om stuk voor stuk bezichtigd te worden, maar om tezamen aan het kasteel zijn oorspronkelijk karakter te helpen teruggeven.

Vanzelfsprekend is er naar gestreefd, de meubelen in een redelijk onderling verband van stijl en bestemming te plaatsen, al stelt ook juist de inrichting tot „bewoond huis” niet de eis, dat de vertrekken zuivere stijlkamers zijn. Het is integendeel beter, het altijd wat doodse en gekunstelde van een stijlkamer te vermijden.

Allerlei veranderingen, in de loop der eeuwen aangebracht, naar onze smaak niet altijd verbeteringen, hebben de Cannenburch zijn karakter van middeleeuws kasteel vrijwel geheel doen verliezen. Het exterieur draagt, ondanks 18de-eeuwse wijzigingen aan de voorgevel en 19de-eeuwse ramen, in hoofdzaak nog het karakter der 16de eeuw. Inwendig zijn bijna alle vertrekken omstreeks 1700 en tegen het midden der 18de eeuw zodanig gewijzigd, dat het interieur in hoofdzaak het karakter van de 18de eeuw heeft gekregen, waardoor de 17de hier en daar heenschemt. Vroeg meubilair is derhalve voor de aankleding van het kasteel niet vereist, al zal er naar gestreefd worden, voor enkele vertrekken 16de-eeuwse voorwerpen bij elkaar te brengen, gelijk dit nu reeds in zeer bescheiden mate is geschied ³.

Het meest markant is de grote hal, waar in een laat-Louis XIV, eiken betimmering, die blijkens gevonden sporen vroeger groen geschilderd is geweest, in keurig genealogisch gelid de portretten zijn aangebracht van Fred. Joh. van Isendoorn à Blois en diens echtgenote Anna Marg. Jos. gravin van Renesse van Elderen, die $\pm$ 1740 deze hal hebben laten inrichten, alsmede de portretten van hun ouders en deze weer geflankeerd door die der grootouders. De portretten van enige andere verwanten, onder wie Maarten van Rossem, vullen de overige vakken. Van deze portretten is alleen dat van Maarten van Rossem van oudere datum. De overige, 18 in getal, moeten alle $\pm$ 1740, merendeels naar

oudere voorbeelden, tegelijk zijn vervaardigd. Eén der portretten draagt de signatuur van de schilder J. L. Tietz en het jaartal 1740. Mogelijk zijn meer portretten in de hal van dezelfde hand ⁴.

Op den duur zou ik er naar willen streven, in een enkele kamer ook voorwerpen uit de tweede helft der 19de eeuw te tonen. Meubelen van de zo gesmade stijlen na het Biedermeier worden in goede en complete staat steeds zeldzamer en het wordt meer dan noodzakelijk, dat van de meest specifieke stukken uit die tijd enige voorbeelden worden gered en verzameld. De Cannenburch, waar bewoning ook in de 19de eeuw continu was, leent zich in een enkel vertrek uitstekend voor dit doel.

Electrische verwarming gedurende de wintermaanden zal beletten dat de inventaris schade door vocht oploopt.

Een kort overzicht van de geschiedenis van het kasteel en van de bouwgeschiedenis en een korte beschrijving van het interieur zijn neergelegd in een geschriftje van 20 pagina's, dat als gids op het kasteel verkrijgbaar is.

Van een aanvankelijk geopperd plan, om in de kelders een eenvoudig restaurant in te richten, is om technische en andere redenen afgezien. Er zal nu getracht worden, in het oostelijk bouwhuis aan het voorplein de gelegenheid te scheppen om verversingen te gebruiken.

Het is de bedoeling, dat het kasteel in het vervolg van 15 Mei tot 15 October voor het publiek toegankelijk is.

Wil men ervan uitgaan, dat de meest verkieselijke bestemming voor een kasteel bewoning door

³ De schouw anno 1577 in een der kamers gelijkvloers is, evenals de 17de-eeuwse, zandstenen epitaaf in de kapel, door de vorige eigenaar in Duitsland gekocht.

⁴ Johann Ludwig Tietz was afkomstig uit Konigsberg. Hij kreeg zijn opleiding aan de Berlijnse academie en ging daarna naar Londen, waar hij miniaturen schilderde, o.a. van koningin Charlotte. Blijkens zijn signatuur op de Cannenburch werkte hij in 1740 in de Nederlanden. Op aanbeveling van de prinses van Wales, die een geboren prinses van Gotha was, werd hij in 1748 benoemd tot hertogelijk „Hof- und Cabinetmaler” te Gotha. In 1758 kreeg hij toestemming voor een nieuwe reis naar Engeland en Frankrijk om zich daar verder te ontwikkelen. In 1764 werd hem het beheer over de hertogelijke „Kunst- und Naturalienkammer” opgedragen. Hij stierf te Gotha in 1798. Derhalve moet hij op vrij jeugdige leeftijd op de Cannenburch gewerkt hebben. In Gotha zelf zijn geen werken van Tietz meer te vinden. Thieme-Becker kent van hem geen ander werk dan een portret van de 6de lord Baltimore in de Walters Art Gallery te Baltimore (a.w. XXXIII (1939), p. 163).

een particulier is, en houdt men rekening met het feit, dat voor de Cannenburch waarschijnlijk nimmer meer een particuliere bewoner te vinden zal zijn, dan is de bestemming, welke voor dit kasteel is gekozen, de meest aantrekkelijke, die de oude toestand het best benadert, beter althans dan een inrichting tot gemeentehuis, conferentieoord, hotel of jeugdherberg ⁵.

⁵ Men zie ook het volgende artikel: „Redding van familieportretten in nood”.

Voornaamste literatuur over de Cannenburch:

- H. M. Werner, *Geldersche kasteelen*, I. Zutphen [1906].
 F. A. Hoefer, *Mededeelingen omtrent het Oude Loo en den Cannenburch*. (Werken van Gelre nr. 7.) Arnhem 1908.
 E. W. Moes, K. Sluyterman e.a., *Nederlandsche kasteelen en hun historie*, II. Amsterdam 1914.
 H. Jongsma en A. Loosjes, *Kasteelen, buitenplaatsen, tuinen en parken van Nederland*, I. Amsterdam, [1922].
De Cannenburch te Vaassen. Gids. 1952.

SUMMARY

CANNENBURCH CASTLE REOPENED

BY D. J. G. BUURMAN

Cannenburch castle at Vaassen, which became the property of the Foundation “Friends of the Gelderland Castles” in 1951, has been refurnished so that its interior is again that of an inhabited mansion. It is open to the public from May 15th—October 15th.

REDDING VAN FAMILIEPORTRETEN IN NOOD

DOOR

D. J. G. BUURMAN

Het is een onvermijdelijk en overbekend tijdsverschijnsel, dat steeds meer kastelen en andere grote huizen door hun bewoners worden verlaten voor een huis van luttele kubieke meters inhoud. Het zijn in zo'n geval vooral de dikwijls zeer omvangrijke collecties familieportretten, die in de verdrukking komen.

Dergelijke collecties worden dan wel aangeboden aan musea, waar zij kans hebben te worden geweigerd. Of zij worden geaccepteerd, omdat er één of enkele stukken van kwaliteit bij zijn. De rest verhuist naar het depôt en komt nooit meer te voorschijn. Een collectie portretten, welke over de gehele linie zo belangrijk is, dat zij in haar geheel in een museum geëxposeerd kan worden, zal in ons land wel niet bestaan. En splitsing van een organisch gegroeide collectie is altijd te betreuren, al is natuurlijk voor stukken van zeer grote waarde een afwijking van deze stelling gewettigd.

Het sterkst spreekt dit alles bij de families van plattelands-adel. Hun portretten zijn zelden

van bijzondere kwaliteit en kunnen nog minder dan die der stedelijke families een plaats in een museum vinden. Toch zijn er tal van redenen aan te geven waarom ook portretten van minder kunstwaarde op een behoorlijk onderdak aanspraak kunnen maken en bij voorkeur in gesloten collecties bij elkaar.

Het is verheugend, dat in Gelderland een stap in de goede richting is gedaan ter bereiking van dit doel. Hier is in 1951 door de douairière gravin Von der Goltz, geb. jkvr. Brantsen, te Arnhem, de BRANTSEN VAN DE ZYP-STICHTING in het leven geroepen, aanvankelijk alleen met de bedoeling een collectie portretten der familie Brantsen en aangehuwde Arnhemse en Nijmeegse regentenfamilies na het overlijden der huidige eigenares bij elkaar en in stand te houden. Maar op initiatief van Mr. A. Staring is in de statuten der Stichting een bepaling opgenomen, welke het mogelijk maakt, dat de Stichting ook andere Gelderse familieportretten onder haar hoede neemt.

De Stichting kiest op haar beurt voor de haar toevertrouwde portretten een geschikte plaats. Bij haar oprichting is reeds gedacht aan de Cannenburch te Vaassen, het kasteel, dat door de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” inmiddels van een aankleding is voorzien, welke beoogt, het kasteel weer het karakter van bewoond huis te geven en waar Gelderse familieportretten dus op hun plaats zijn.

De gedachte is, dat op deze wijze de Cannenburch en mettertijd misschien ook andere Gelderse kastelen elders in de provincie, de plaatsen zullen worden, waar aan dergelijke portretten niet alleen onderdak zullen worden verleend, maar waar zij ook door tentoonstelling in een passende omgeving tot hun recht kunnen komen en de belangstelling kunnen trekken, waarop zij — al is het dan niet om hun kunstwaarde — toch uit historisch en iconografisch oogpunt recht hebben.

Het initiatief van de heer Staring heeft al onmiddellijk succes gehad, want de „Brantsen van de Zyp-Stichting” kreeg in 1952 ten geschenke een collectie van 43 portretten der familie Van Spaen, van de tak Biljoen, en van aangehuwde families, welke portretten sedertdien alle op de Cannenburch te zien zijn ¹.

¹ De portretten zijn geschenken door Jhr. L. M. van Reigersberg Versluys en hingen tevoren in het huis de

Na het overlijden van mevrouw Von der Goltz zal de Stichting waarschijnlijk ook de haar bij haar oprichting geschenken Brantsen-portretten (ruim 40) naar de Cannenburch doen overbrengen.

Op dit kasteel bevinden zich van oudsher al meer dan 30 portretten van vroegere bewoners en hun verwanten en van elders werden nog een 25 portretten in bruikleen verworven, zodat de Cannenburch op dit gebied reeds een centrum van enig belang gaat worden. Het is de wens zowel van de „Brantsen van de Zyp-Stichting” als van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen”, dat andere Gelderse portretten zullen volgen ².

Secretaris van de Brantsen van de Zyp-Stichting is Mr. A. Staring, de Wildenborch, Vorden.

Zwaluwenburg bij Oldebroek. Er bevinden zich onder: de portretten van Johan van Riebeeck, heer van Bunschoten (1691-1735), raad en schepen te Delft, kleinzoon van de stichter van de Kaapkolonie, en van zijn vrouw Charlotte Maria Leydecker, beide dit voorjaar in Amsterdam geëxposeerd op de tentoonstelling in het Kon. Instituut voor de Tropen ter ere van Jan van Riebeeck; alsmede van Elisabeth A. M. van Spaen, geboren van Riebeeck, één der laatste afstammelingen van Jan van Riebeeck, die deze familienaam hebben gedragen. In de collectie Van Spaen-portretten zijn dit de enige portretten van niet-Gelderse herkomst.

² Men zie over de Cannenburch het vorige artikel.

SUMMARY

MEASURES TAKEN FOR THE SALVATION OF FAMILY PORTRAITS

BY D. J. G. BUURMAN

Since many castles and mansions are no longer inhabited nowadays, there is some danger that no room can be found for the collections of family portraits. They are in many cases quite comprehensive and they are either refused by the museums or, if they are accepted at all, only a few pieces are exhibited. The Foundation Brantsen van de Zyp has now taken the family portraits of Gelderland under its care by finding suitable places for them. In this connection Cannenburgh Castle has been considered and it is possible that other castles and mansions in Gelderland, which provide the right surroundings for the portraits, will be used for this purpose in the future.

„DE GEHEIMEN VAN DE GROND” EEN GOED VOORBEELD VAN EEN RONDREIZENDE TENTOONSTELLING

DOOR J. FILZ

Ter gelegenheid van de officiële opening van het gebouw van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, die 22 November jl. plaats vond, werd een archaeologische tentoonstelling gehouden, samengesteld door de Regeringsvoorlichtingsdienst, die onze bijzondere aandacht verdient om de overzichtelijke wijze, waarop de niet gemakkelijk toegankelijke materie is uitgebeeld.

Het valt toe te juichen, dat men met het werk van de R.O.B. naar buiten wil treden door een rondreizende tentoonstelling samen te stellen, die op verschillende plaatsen in ons land te bezichtigen zal zijn en die het publiek nader wil brengen tot een terrein, dat slechts voor een beperkte kring bekendheid heeft.

Direct op het doel afgaand is de opzet van deze expositie. Dit blijkt wel uit de eerste standaard met een bord, waarop de recente opgravingen van de R.O.B. te Deventer onder een enorme loupe worden genomen; een aardige, onmiddellijk pakkende vondst, die de aandacht van de bezoeker vangt. Achtereenvolgens krijgt men langs de standaards lopend een beeld van de werkwijzen van de R.O.B.: het meten, opgraven, onderzoeken en verwerken van het gevonden materieel, waarbij ook de hulpwetenschappen van de archaeologie, de anthropologie en de biologie worden aangeduid. Afwisselend geschiedt dit met foto's, teksten en tekeningen. De teksten zijn,

zoals ook uit bijgaande afbeelding blijkt, zeer summier. Naar mijn mening betekent dit voor de volwassen bezoeker geen bezwaar; voor de jeugd daarentegen, in het bijzonder die van de L.S., voor welke groep deze expositie over het algemeen wat te moeilijk zal zijn, is mondelinge uitleg zeer zeker vereist. Een deskundige voor het geven van voorlichting is dan ook altijd aanwezig.

Behalve foto's helpen tekeningen het beeld verduidelijken, die in kleur en lijn een aardige onderbreking vormen. In het bijzonder geldt dit voor de tweede reeks standaards, die de verschillende cultuurperiodes van de Oude- en middensteentijd tot de late Middeleeuwen in beeld brengen. Eentonigheid is vermeden door tussen de standaards legvitruines met authentieke voorwerpen te plaatsen, die bovendien het gehele overzicht meer instructief maken.

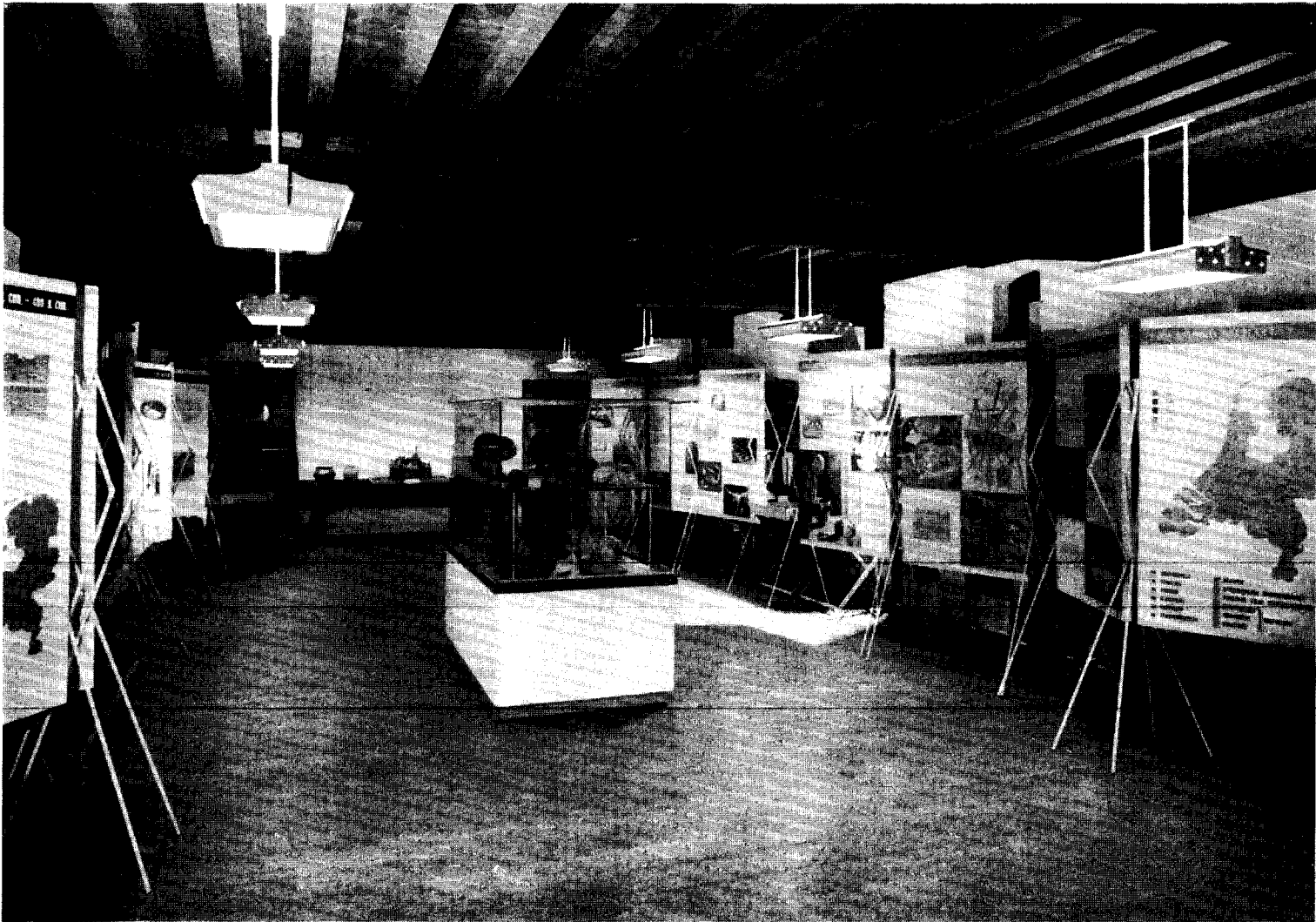
Niet alleen in de uitwerking van de „idee”, doch ook in de technische uitvoering verdient deze expositie alle lof. De standaards bestaande uit samenklapbaar buismateriaal, waartussen een met triplex bedekt raamwerk is aangebracht, kunnen in speciaal voor dit doel vervaardigde kisten met 8 stuks tegelijk, gemakkelijk vervoerd worden. Ook voor de legvitruines van zeer eenvoudige constructie brengt het transport geen grote problemen met zich mee.

BOEKAANKONDIGINGEN

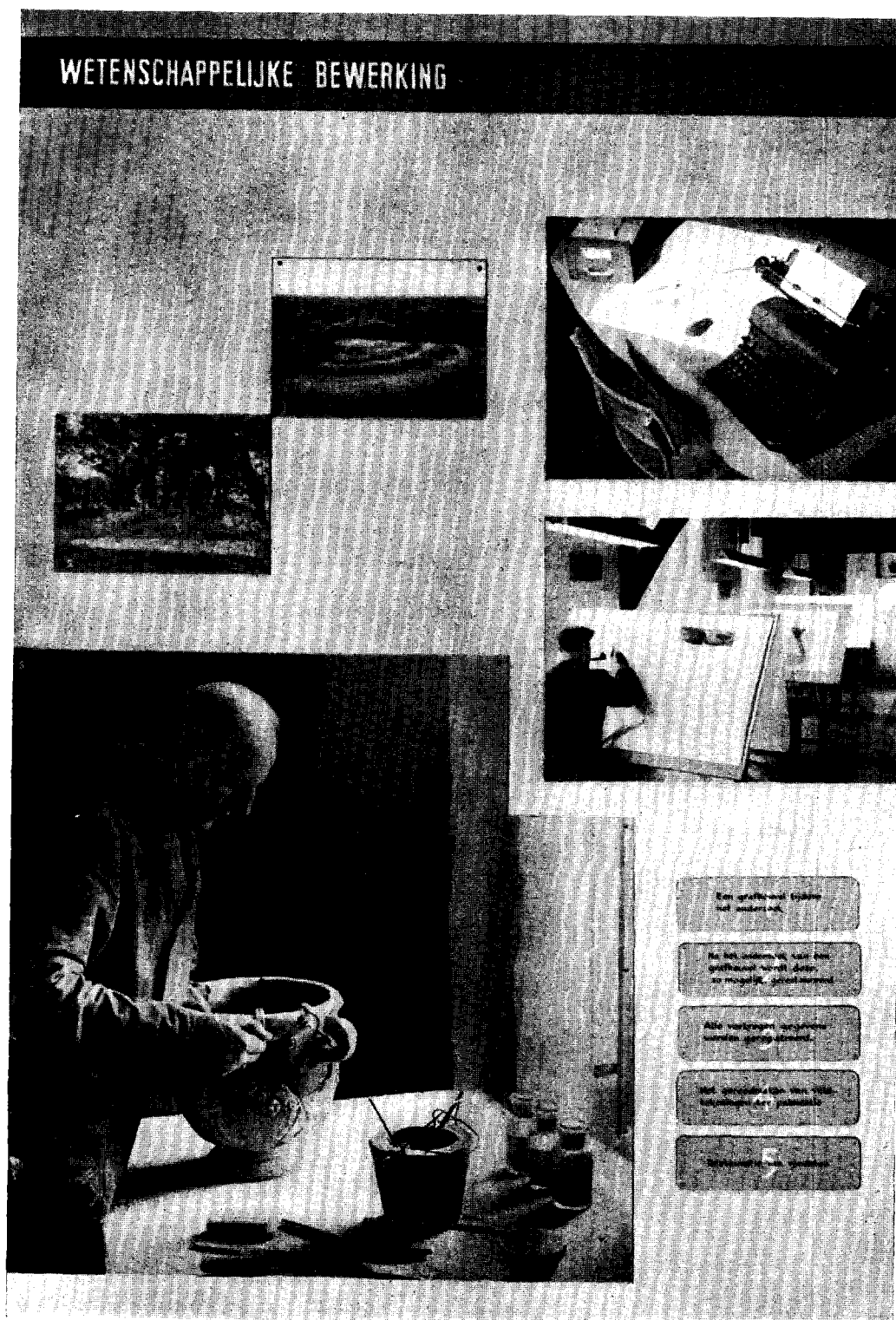
„Uit het Peperhuis” (April 1953), Mededelingen over het Zuiderzeemuseum, bevat o.a. een artikeltje over de nieuwe gebouwen van het museum en hun historie, terwijl Mevr E. H. Canter Cremers-van der Does haar artikel n.a.v. het Kostuumhistorisch Congres te Venetië (vgl. Nieuws-Bulletin 6de S., Jrg. 6 kol. 35) vervolgt met een bespreking over het verzorgen en opbergen van kostuums van de kusten van de Zuiderzee.

„De Maasgouw”, Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudheidkunde, brengt in deel LXVII (Jrg. 72, 1953) Afl. 1 een artikel van de hand van Prof. Timmers over „Een merkwaardige reeks kapitelen in het Museum te Maastricht”.

In Jan. 1953 verscheen het Jaarverslag over 1951 van het Museum Boymans te Rotterdam, dat een overzicht geeft van de aanwinsten van het Museum en de tentoonstellingen aldaar in voornoemd jaar gehouden.

Afb. 1. Overzichtsfoto van de rondreizende tentoonstelling „De Geheimen van de Grond”.

Afb. 2. Een der panelen van de rondreizende tentoonstelling „De Geheimen van de Grond”.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Prof. Dr. A. W. Byvanck

Prof. Dr. A. E. van Giffen

Prof. Dr. E. H. ter Kuile

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Volkscultuur in enkele Scandinavische musea, over bewaring en opstelling

Hil Bottema

Verslag van het congres te Bern, gewijd aan de glasschilderkunst

Dr. A. van der Boom

De Bonnevantenkazerne te Maastricht als Museum geopend

D. F. Lunsingh Scheurleer

NIEUWS-BULLETIN

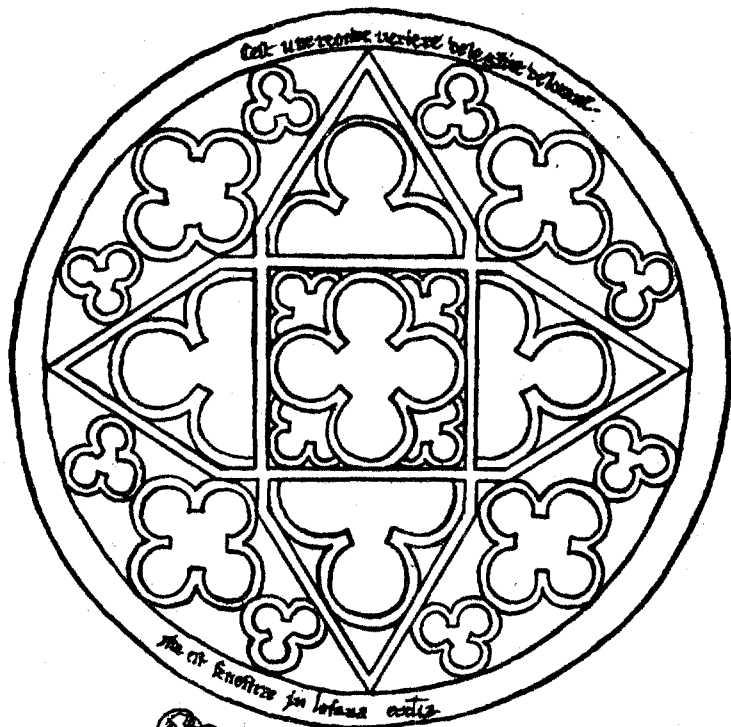
Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Les expositions de vitraux anciens à Rotterdam et à Paris (<i>Louis Grodecki</i>)	77
La restauration des anciennes verrières de la collégiale des SS. Michel-et-Gudule à Bruxelles (<i>Dr. J. Helbig</i>)	81
Het eerste Internationale Congres voor Glasschilderkunst gehouden te Bern (<i>Dr. A. van der Boom</i>)	89
Nieuwe publicaties over glasschilderkunst buiten Nederland verschenen sedert 1945 (<i>Dr. A. van der Boom</i>)	109

ZESDE SERIE
E.J. BRILL - LEIDEN

SPECIAAL NUMMER
GLASSCHILDERSKUNST

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Les expositions de vitraux anciens à Rotterdam et à Paris.	77
<i>Louis Grodecki</i>	
La restauration des anciennes verrières de la collégiale des SS. Michel-et-Gudule à Bruxelles.	81
<i>Dr. J. Helbig</i>	
Het eerste Internationale Congres voor Glasschilderkunst gehouden te Bern	89
<i>Dr. A. van der Boom</i>	
Nieuwe publicaties over glasschilderkunst buiten Nederland verschenen sedert 1945	109
<i>Dr. A. van der Boom</i>	
Corpus vitrearum medii aevi.	127
<i>Dr. A. van der Boom</i>	

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	137
Boekbespreking	141
Tentoonstellingsagenda	141

Afbeelding op de omslag: schets naar de schematische voorstelling van het roosvenster in de kathedraal te Lausanne, in 1235 ter plaatse nagetekend door Villard de Honnecourt (naar Ellen J. Beer, *Die Rose der Kathedrale von Lausanne*, Bern 1952; besproken in deze aflevering in kol. 117).

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Klooststeeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

LES EXPOSITIONS DE VITRAUX ANCIENS A ROTTERDAM ET A PARIS*)

PAR

LOUIS GRODECKI

L'heureuse initiative de M. J. C. Ebbinge Wubben, directeur du Boymans Museum de Rotterdam et de M. J. Verrier, Inspecteur Général des Monuments Historiques français, a valu aux savants réunis pour le Congrès International d'Histoire de l'Art d'Amsterdam et au public néerlandais la faveur de la première exposition des vitraux français qui ait jamais été tentée. L'idée était déjà ancienne, mais elle n'avait pu être réalisée jusque là. Le succès et le retentissement de l'exposition du Boymans Museum ont été tels, qu'il devenait nécessaire de présenter aux savants et au public français les chefs d'oeuvre dont la Hollande a eu la primeur. Ils triomphent actuellement au Pavillon de Marsan du Palais du Louvre, dans les salles du Musée des Arts Décoratifs. Ce n'est pas tout à fait la même exposition; des raisons matérielles ont empêché de montrer à Paris certaines oeuvres qui ont figuré au Boymans Museum; d'autres, plus nombreuses, ont été ajoutées au catalogue primitif. La grandeur des salles et le caractère de leur éclairage imposèrent d'autres modifications dans le choix ou dans la grandeur des verrières présentées.

Nous voudrions tirer de ces expositions, mémorables et appelées à faire date, quelques enseignements sur la mise en valeur et la conservation des vitraux anciens, problèmes éminemment actuels, puisque, dans plusieurs pays, des méthodes nouvelles de restauration et de présentation sont essayées, et puisque l'intérêt suscité par l'art du vitrail s'est matérialisé dans le grandiose projet du *Corpus Vitrearum Medii Aevi* international, déjà en voie de préparation en Suisse, en France, en Allemagne, en Autriche et en Suède. La *Glasmalereitagung* de Berne — dont il est rendu compte dans cette revue — a été un autre signe de cette „actualité” du vitrail.

Un fait semble acquis dans l'opinion et consacré par ces manifestations: les vitraux ne sont plus considérés comme un décor complémentaire de l'architecture qu'ils auraient à faire valoir; ce sont des oeuvres d'art précieuses en elles-mêmes, et qu'il faut conserver en fonction de leur intérêt propre. Sauvegarder l'authenticité du vitrail et son intégrité devient le but principal de la restauration; il sera désormais de plus en plus

difficile de faire admettre à l'opinion la „recomposition harmonieuse” des fenêtres en vue d'un effet décoratif, ou leur transformation dans le but de présenter un ensemble iconographique complet.

Des tendances nouvelles de la restauration sont la preuve de ces préoccupations: recherches sur la suppression des plombs de casse par les techniques de collage invisible; recherches sur la protection plus efficace des verrières contre les intempéries et la destruction par les fléaux naturels; marquage des pièces modernes ajoutées aux panneaux anciens; documentation scientifique par la photographie en noir et en couleurs, avant et après toute restauration. Il est certain que des solutions tout à fait satisfaisantes n'ont pas encore été trouvées à tous les problèmes de la restauration ou de la présentation. Les expositions de Rotterdam et de Paris ont pourtant montré plusieurs exemples de ces tentatives de conservation, inspirées par le respect absolu de l'oeuvre d'art originale et précieuse en elle-même, qu'est devenu pour nous un vitrail ancien.

Sous le N° 16 de l'exposition parisienne figurent deux petits panneaux du XIIIe siècle (vers 1215-1220) provenant de l'église Saint-Pierre de Dreux, représentant les épisodes de l'histoire de saint Eustache. Ils ont été retirés, en même temps que d'autres fragments, des réseaux flamboyants des fenêtres hautes de la nef, où ils avaient été placés lors d'une ancienne restauration en „bouche-trous” négligeables. Plusieurs d'entre eux, découpés dans d'anciens médaillons, ne sont plus entiers; ces deux là, qui étaient complets, ont été restaurés en 1938 et, à titre d'essai, munis d'entourages modernes permettant leur utilisation dans des baies de l'église. Loin de chercher à imiter une mosaïque peinte du XIIIe siècle, dont nulle trace ne subsistait, le maître-verrier J. Lorin a été chargé de composer une mosaïque en verres modernes fumés, dont la transparence seule a été accordée avec la transparence des pièces anciennes. Comme dans un cadre neutre, destiné à le faire valoir, le médaillon ancien reprend ainsi son importance colorée et picturale. (Repr. 2)

Un problème certes plus difficile a été celui de la fenêtre de la Rédemption de la cathédrale

* L'exposition sera ouverte jusqu'à la fin d'octobre 1953.

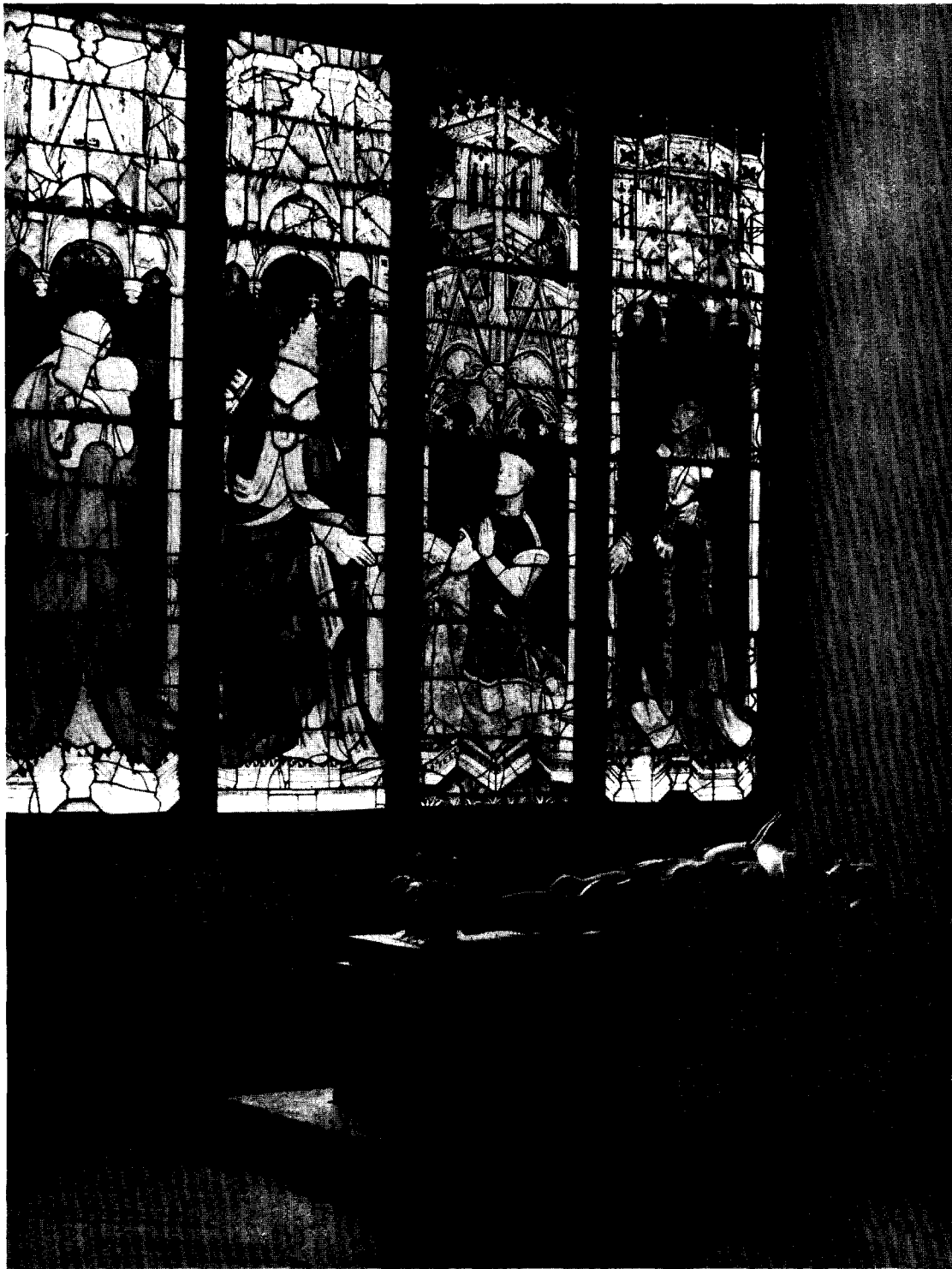
de Châlons-sur-Marne, exposée à Rotterdam sous le N° 2 et à Paris sous le N° 7. Faite pour une église romane brûlée en 1230, cette verrière a été dépecée, découpée en demi-médallions pour entrer dans des ferrures forgées du XIIIe siècle; on ne sait pas au juste à quel époque ce massacre a été commis. En 1872, lors d'une nouvelle restauration, on élimina purement et simplement ces remplois incohérents. Lucien Magné les a recueillis pour son „Musée du Vitrail”; récemment, on a décidé de les restituer à la cathédrale de Châlons pour qu'ils servent de pièces maîtresses à sa salle de trésor. Une étude très minutieuse de leur iconographie et des traces matérielles révélant leur état premier a permis, après un long travail, de retrouver la forme primitive des panneaux et d'en assurer l'assemblage. L'exposition à Rotterdam de cinq panneaux, réunis en quatrefeuille, a permis de vérifier l'effet de la restauration; à Paris, neuf panneaux s'assemblent dans la ferrure définitive de la fenêtre. Aucun verre moderne peint dans le style ancien n'a été ajouté; l'harmonie colorée des fonds et des filets d'encadrement a été assurée à l'aide de verres neufs sans peinture ni patine, par M. J. J. Gruber, maître-verrier. On a respecté toutes les lacunes de l'original, même celles qu'il eût été facile de combler en complétant un pli ou en retraçant une tête. (Repr. 3)

Une troisième oeuvre — en restauration encore — a été exposée „à titre d'essai” à Rotterdam (N° 11) et à Paris (N° 35); la fenêtre de Pierre d'Evreux-Navarre, comte de Mortain, provenant de la cathédrale d'Evreux. C'est un des chefs d'oeuvre de la peinture française sur verre de la fin du XIVe siècle. Dessiné partiellement dès le XVIIe siècle par Roger de Gaignières, le vitrail se trouvait à cette époque dans la nef de la cathédrale; au XIXe siècle, les „restaurateurs” l'ont partagé, en distribuant ses figures dans plusieurs fenêtres du chœur, en les assemblant avec d'autres vitraux. Les études historiques récentes, de Mme Honoré Duvergé et de M. J. Lafond ont permis de retrouver la vraie personnalité du donateur, que l'on croyait être Charles le Mauvais, roi de Navarre; une première hypothèse a été émise, selon laquelle la disposition primitive de la fenêtre était à trois figures, Pierre de Mortain étant présenté à la Vierge par saint Pierre. Nous avons tenté cette restitution à Rotterdam; il est apparu qu'elle n'était pas satisfaisante. La Vierge devant laquelle était agenouillé le donateur ne pouvait pas être séparée d'une figure de saint Denis, ce

qui fournissait une disposition à quatre figures, placées dans quatre lancettes. C'est la forme même des fenêtres de la nef, où ce vitrail se trouvait avant le XIXe siècle. On a procédé enfin, à Paris, à une autre „vérification”: le gisant du tombeau de Pierre de Mortain, qui était au Louvre, a été apporté au Pavillon de Marsan et posé devant le vitrail. Le ressemblance des deux portraits est apparue frappante. (Repr. 1)

Il faudra bien tenir compte de ces essais dans la prochaine restauration des vitraux d'Evreux. Ils n'ont été possibles que grâce au secours de l'imposante documentation photographique réunie à la direction des Monuments Historiques à Paris; quelques échantillons de ces documents, en photomontages à grande échelle (1 : 10), ont été exposés à Rotterdam et à Paris. C'est cet instrument de travail, riche déjà de plus de 100.000 clichés, qui a manqué aux restaurateurs du XIXe et du XXe siècles, comme il a manqué aux historiens du vitrail. Une même opération, qui consiste à prendre des photographies détaillées avant et après toute restauration, a été conduite dans d'autres pays, notamment en Autriche; sans doute, il eût mieux valu posséder de ces verrières des images en couleurs, comme en Allemagne, où la documentation, organisée par le *Deutscher Verein für Kunstwissenschaft*, a été en partie constituée sur pellicule colorée. Mais cette méthode présente encore trop d'inconvénients pratiques dans le travail courant de la restauration ou de la recherche. On a préféré, en France, s'en tenir à une documentation plus vaste mais monochrome.

Au moins la technique de la prise de vues en couleurs est-elle déjà assez parfaite pour permettre la réunion de collections des projections éducatives en couleurs. Il en existe un bon nombre, dans des instituts d'enseignement d'Amérique (notamment à Dayton, Ohio) ou d'Europe; la connaissance générale de l'art du vitrail en profite. Aussi doit-on féliciter M. A. van der Boom d'avoir cherché à perpétuer la réunion à Rotterdam des vitraux français par une bande éducative de vingt-cinq photographies, éditée par la Société „Polygoon” à Haarlem en même temps qu'un excellent commentaire historique et technique. La fidélité de la plupart des images est parfaite et, en tout cas, la beauté colorée de ces photographies offre un équivalent très heureux des originaux, propre à faire aimer l'art du vitrail et à faire progresser son étude. Il serait souhaitable qu'une semblable „illustration” colorée du catalogue accompagne l'exposition de Paris.

Repr. 1. Evreux, Cathédrale. Vitrail de Pierre de Mortain. (Restitution à l'exposition de Paris 1953)

Repr. 2. Dreux, Eglise St. Pierre, Voyage de St. Eustache.

R. pr. 3. Châlons-sur-Marne, Partie centrale de la verrière de la Rédemption.

LA RESTAURATION DES ANCIENNES VERRIERES DE LA COLLEGIALE DES SS. MICHEL-ET-GUDULE A BRUXELLES

PAR

DR. J. HELBIG

Déposées de décembre 1940 à mars 1941, les seize verrières anciennes de la collégiale des SS. Michel-et-Gudule ne furent remplacées dans leurs fenêtres respectives qu'après dix ans environ d'absence. On profita en effet de la dépose, occasionnée par la guerre, pour procéder après la fin des hostilités à une restauration générale et

substantielle de tous les panneaux. Cette restauration fut entourée de garanties techniques telles qu'elle assure, paraît-il, pour un siècle, sauf en cas de sinistre imprévu, le bon état des verrières.

Donnons ici, pour aide-mémoire, le schéma descriptif de ces oeuvres de réputation universelle:

Abside du choeur.

1. La Ste Vierge, l'empereur Maximilien et Marie de Bourgogne	Vers 1520
2. St Michel, Philippe le Beau et Jeanne de Castille	Vers 1520
3. Ste Gudule, Charles Quint et son frère Ferdinand	Vers 1520
4. Ste Marguerite, Marguerite d'Autriche et Philibert de Savoie	Vers 1524
5. Ste Marguerite et deux personnages	Vers ?

Jubé.

6. Le Jugement Dernier, Erard de la Marck	1528

Transept.

7. Dieu le Père, Charles Quint, Isabelle de Portugal, leurs Patrons	1537
8. La Ste Trinité, Louis II et Marie de Hongrie, leurs Patrons	1538

Chapelle du St. Sacrement.

9. Histoire des Hosties miraculeuses, François I, roi de France, Eléonore, leurs Patrons	1540
10. Histoire des Hosties miraculeuses, Jean III, roi de Portugal, Catherine, leurs Patrons	1542
11. Histoire des Hosties miraculeuses, Louis II, roi de Hongrie, Marie, leurs Patrons	1547
12. Histoire des Hosties miraculeuses, Ferdinand I et Anne de Pologne, leurs Patrons	1547

Chapelle de la Vierge.

13. Visitation, Archiduc Léopold-Guillaume, ses Patrons	1654
14. Présentation, Ferdinand III, empereur d'Allemagne, Eléonore, leurs Patrons	1656
15. Mariage, Léopold I, empereur d'Allemagne, ses Patrons	1658
16. Annonciation, Archiducs Albert et Isabelle, leurs Patrons	1663

Une question préalable s'impose: dans quel état se trouvaient ces verrières avant leur restauration de 1940?

Pour répondre à cette question, force nous est de jeter un coup d'oeil dans le passé. On sait que des artistes réputés, comme les peintres Bernard Van Orley, Michel Coxcie, Théodore Van Thulden, et comme les verriers Nicolas Rombouts, Jean Hack, Jean de Labaer, furent mis à contribution pour la composition ou l'exécution de ces chefs d'oeuvre. D'autres artistes, généralement moins connus mais parfois aussi talentueux, furent chargés de les réparer au cours des siècles. Les archives témoignent de la fréquence de ces réparations, les unes anodines, les autres sub-

stantielles¹. Ainsi, après les guerres de religion et

¹ Réparations connues:

Nicolas Van den Broeck, 1566 à 1568.

Nicolas Mertens et ses assistants, 1574, 1575, 1585, 1609.

Un inconnu, 1614.

Jean Van Bronckhorst, 1636 à 1638, 1643?

Martin Rauwe, vers 1718.

Matthieu-Joseph Mattons, 1744.

Emmanuel de Angelis et Nicolas Tournay, 1754 à 1758. 1758.

Veuve de Nicolas Tournay, 1763.

N. De Haen, 1804.

Ferdinand Morteleeque et Haseleer, 1820.

Jacobus Liket, 1828.

Jean-Baptiste Capronnier, 1840 etc.

Crickx, Vosch, Colpaert, Calders, 1949-1950.

les excès des iconoclastes, ce fut Nicolas Mertens qui, avec l'aide de trois autres techniciens, remit en état les verrières de la collégiale, qui avaient subi de graves dommages. Les Archiducs Albert et Isabelle n'hésitèrent pas à confier à cet artiste le renouvellement des visages de Charles Quint et d'Isabelle de Portugal, dans la grande verrière du transept nord. Au cours du XVIIe siècle on fit appel, entre autres, à un peintre verrier réputé d'Amsterdam, Jean Van Bronckhorst, pour procéder à de nouvelles restaurations. Ainsi, grâce au concours de ces bons spécialistes, il semble bien que les verrières de la collégiale devaient encore être en assez bon état vers la fin du XVIIe siècle.

Malheureusement le siècle du néo-classicisme fut néfaste dans toute l'Europe à l'art du vitrail et les réparations furent alors négligées ou défectueuses. Déjà en 1718, Pierre de Sempy notait que les verrières de la chapelle du Saint Sacrement à la collégiale Sainte-Gudule présentaient des agencements désordonnés et que la grisaille tendait à s'effacer. Au début du XIXe siècle l'état des verrières était devenu critique. La presse de cette époque s'en fit l'écho et „L'Oracle” du 12 juin 1820 déplorait que „des carreaux blancs avaient remplacé dans les vitraux de la collégiale une infinité de carreaux peints, que le temps avait détruits”. Une restauration eut lieu cette même année, mais elle ne remédia que partiellement à l'état précaire des verrières. En effet, lorsque Jean-Baptiste Capronnier fut chargé, à partir de 1840, de nouvelles interventions, il observa qu'en maints endroits on avait utilisé la peinture à l'huile au lieu de peinture vitrifiée. Remarquons, en passant, que ces jugements si sévères étaient probablement tendancieux, dans le sens pessimiste, pour faire valoir l'importance des restaurations.

Capronnier fit du travail consciencieux, sous le contrôle d'une commission formée de quatre membres: de Robiano, de Beaufort, Navez et Suys. Il respecta, en général, les parties anciennes suffisamment solides, même si celles-ci tendaient à s'effacer, et ne renouvela que les calibres trop brisés. Son style, dans ce dernier cas, est souvent sec et fade. Quelques visages furent repeints, entre autres celui d'Erard de la Marck, que Capronnier signa en calligraphie minuscule sous le plomb du menton.

Un siècle environ après le début des interventions de Capronnier, la guerre de 1940 nécessita la dépose des verrières anciennes de la collégiale. Leur restauration était devenue urgente à ce moment et il eut fallu les déposer même si

la guerre n'avait pas éclaté. Les maux principaux dont elles souffraient étaient les suivants: 1) carbonatation et oxydation générale des plombs; 2) oblitération progressive de la grisaille; 3) fêlures ou brisures d'un certain nombre de calibres; 4) mauvaises restaurations précédentes.

Ce fut la firme Ladon de Gand qui fut chargée, par le Commissariat Général à la Protection Aérienne Passive, des travaux de dépose, en plein hiver 1940-1941. Le froid intense et le décapage du ciment dur, qui retenait un certain nombre de panneaux, ne favorisèrent pas la marche normale du travail. Mille deux cent quarante panneaux, après avoir été photographiés, furent soigneusement emballés dans quatre-vingt-onze caisses et transportés dans l'abri blindé de la Banque Nationale. Les manipulations ultérieures de ces caisses, au sein de l'abri, portèrent un certain préjudice à leur précieux contenu. Enfin, en octobre 1945, les caisses furent confiées aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire. Ce ne fut cependant qu'à partir du mois de juin 1946 que les instances officielles s'occupèrent activement du problème de la restauration des verrières de Sainte-Gudule. A côté de la „Commission Nationale des Artisans et des Industries d'Art” et de la „Commission Royale des Monuments et des Sites”, qui s'intéressaient déjà à ce problème, il fut créé une „Commission consultative pour la Restauration des Verrières anciennes de la Collégiale des SS. Michel-et-Gudule à Bruxelles”. M. Verheven, Echevin des Travaux Publics de la ville de Bruxelles, en fut nommé président; Mme Crick-Kuntziger, Conservatrice aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire, en assumait la vice-présidence; M. Rombaux, Architecte de la ville de Bruxelles, se vit désigné comme secrétaire; M. Egede Timmermans, doyen des peintres verriers belges, fut choisi comme expert et directeur des travaux techniques.

Après une étude approfondie du problème et maintes expériences de détails, M. Timmermans put préciser, d'accord avec la Commission consultative, les principes à suivre et les méthodes à employer dans les travaux de restauration. En voici le résumé:

1) Il sera de règle absolue de respecter le plus possible les calibres originaux et la patine du temps.

2) Les restaurations schématiques, telles qu'elles ont été pratiquées aux Pays-Bas, ne sont pas souhaitables. Lorsque des pièces seront à remplacer, on s'efforcera de se rapprocher le plus possible de la facture ancienne.

3) Les pièces anciennes endommagées, qui

seront remplacées par des fac-simile dans les verrières, devront être conservées dans un musée.

4) Les calibres en voie d'effacement seront doublés au moyen d'un verre incolore sur lequel seront peintes les parties effacées.

5) Les calibres brisés, sauf pour des cas exceptionnels, seront consolidés par des plombs minces, au lieu de procéder à leur remplacement.

6) Seuls les calibres brisés présentant une grande valeur, tels que les portraits historiques, pourront être placés entre deux verres incolores, afin d'éviter que les plombs de restauration ne les défigurent. Ces verres incolores devront être amollis dans le four, pour épouser exactement la surface des verres anciens qu'ils ont à protéger.

7) Les visages renouvelés de façon trop maladroite par les restaurateurs précédents pourront être refaits, mais le carton devra en être dessiné par un artiste de valeur et contrôlé par la Commission consultative.

8) Pour ne pas nuire à la patine ancienne, le masticage sera exécuté soigneusement à la main.

9) Tous les plombs seront renouvelés. Les vergettes et les treillis de fer seront remplacés par du matériel en cuivre.

Il s'agissait maintenant de désigner le ou les restaurateurs, capables d'exécuter le travail, conformément aux stipulations des cahiers de charges. Des soumissions assez nombreuses furent présentées par divers peintres verriers belges pour des montants à décalages énormes. Pour en donner une idée, il suffira de dire que la soumission la plus basse pour les quatre verrières de la chapelle Notre-Dame ne s'élevait qu'à 468.125 francs, tandis que la plus haute atteignait 3.450.000 francs! Le choix se porta finalement sur les quatre firmes suivantes, parce qu'elles présentaient les meilleures garanties:

Lot A (Chapelle du Saint Sacrement): M. F. Crickx de Bruxelles.

Lot B (Chapelle Notre-Dame): Mme Colpaert de Bruxelles.

Lot C (Transept): M. J. Vosch de Bruxelles.

Lot D (Abside et Jubé): MM. Calders et Fils de Mortsel lez Anvers.

Le montant total des frais de restauration s'élevait à 5.227.637,40 francs, dont un tiers était à charge du Commissariat Général à la P.A.P., les deux autres tiers se répartissant comme suit: Etat 70 %, Province 20 %, Ville de Bruxelles (propriétaire des vitraux) 10 %.

Les travaux de restauration débutèrent en juin 1949 et se poursuivirent pendant un an dans les ateliers respectifs des quatre firmes adjudica-

taires sous le contrôle assidu de la Commission consultative.

Comme prévu, il fut confié à un artiste compétent le renouvellement de certains visages vraiment défectueux, dus à de précédents restaurateurs. Ce fut M. Louis-Charles Crespin, artiste peintre, membre de la Commission Royale des Monuments et des Sites, qui fut chargé de ce travail délicat. Il dessina, dans les limites des calibres anciens, trois nouveaux visages pour les verrières du choeur: Le visage de la Vierge, probablement du à Capronnier et de facture très médiocre, devait être restitué dans le style du XVIe siècle, suivant le modèle qui avait servi à Rombouts vers 1520 et qui existait toujours. C'était la vierge du retable de Gustrow (Mecklembourg), ainsi que l'avait signalé M. J. Friedländer². M. Crespin renouvela de même le visage de Philibert de Savoie. Pour dessiner son carton, il se basa sur le portrait de ce prince, figurant dans l'un des anciens vitraux de l'église de Brou. Enfin, le visage de sainte Gudule dut être renouvelé de toutes pièces dans le style de l'époque. Ces trois cartons reçurent l'approbation de la Commission consultative et furent peints sur verre dans les ateliers Calders.

Quant aux autres visages à refaire, M. Crespin n'eut pas à intervenir, car les restaurateurs disposaient de données suffisantes, soit qu'il leur était possible de recopier simplement des calibres trop esquintés, comme les visages de Jean II et Catherine de Portugal, soit qu'ils disposaient de l'ancien carton original, comme pour le visage de saint Ignace.

Relatons ici un petit incident qui se produisit au sujet de certains visages figurant dans les parties supérieures des verrières de la chapelle du Saint Sacrement.

Quand, après la guerre de 1940-1945, on amena au grand jour les innombrables collections qu'on avait abritées dans les caves des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, on remonta aussi un panneau contenant sept têtes peintes sur verre, que le Comte L. Cavens avait acquises en 1892 à la vente publique de l'ancien atelier de Jean-Baptiste Capronnier et qu'il avait cédées la même année aux Musées Royaux du Cinquantenaire. Le conservateur du département s'aperçut à cette occasion que, parmi ces têtes, six provenaient des verrières de la collégiale Sainte-Gudule³: une de la verrière de François I, deux de celle de Louis II, deux de celle de Jean III et une de

² *Jahrbuch der Kön. Preussischen Kunstsammlungen*, 30 (1909) p. 177.

celle de Ferdinand I. Restait à savoir si ces têtes, soutenues par des plombs de restauration, étaient bien les peintures sur verre originales remontant à l'époque de l'exécution des verrières par Jean Hack au XVIe siècle. Cela semblait peu probable, étant donné que la grisaille de ces têtes était encore en bon état, tandis que les parties encore en place à Sainte-Gudule et attribuables à Jean Hack étaient généralement plus usées par le temps. Ces têtes, en outre, trahissaient des fractures et des techniques différentes: les unes avaient des rehauts de sanguine, les autres pas; certaines étaient hachurées, ce qui n'était pas le cas pour les autres; une était même peinte en grisaille rouge et détonnait parmi les autres exécutées en grisaille noir. La seule explication possible de ce phénomène était d'attribuer ces têtes à deux ou trois restaurateurs anciens, entre autres au talentueux Nicolas Mertens.

La ville de Bruxelles, qui avait introduit une demande de „restitution” des six calibres, n'insista pas. Les copies faites par Capronnier étaient d'ailleurs, cette fois, très acceptables.

Lors de la 10me et dernière réunion de la Commission consultative, tenue le 14 juin 1950 dans la collégiale des SS. Michel-et-Gudule, les seize verrières anciennes, restaurées et replacées, furent réceptionnées. Le travail accompli fut jugé satisfaisant sur toute la ligne et digne d'éloge.

Cependant, conformément au souhait exprimé par certains membres de la Commission, un projet fut alors présenté pour „remettre de l'ordre” dans le décor héraldique des cinq verrières du chœur, en se basant sur le savant rapport remis à cet effet par M. Octave le Maire, éminent héraldiste. Tant qu'il s'agissait de personnages bien identifiés, le projet pouvait se défendre à condition de prouver que les „erreurs héraldiques” étaient dues aux restaurations de Capronnier. Or, l'identité des deux personnages figurant dans la dernière verrière du côté de l'Evan-

³ Voir J. Helbig, „Vitreaux originaux et copies”, *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, série 3, vol. 20 (1948) p. 90.

gile était loin d'être certaine. Plusieurs raisons militaient sans doute pour affirmer qu'il s'agissait de Marguerite d'Autriche et de son premier mari, Juan d'Aragon. Cependant, les initiales F.M. plusieurs fois répétées dans ce vitrail et certains éléments des blasons infirmaient cette opinion. Avait-on le droit de procéder, dans ce cas, à des „corrections”? Un seul membre de la Commission émit alors une opinion nettement négative. Il fit valoir, entre autres, le fait qu'on pouvait aussi bien supposer qu'il s'agissait d'autres personnages de la famille de Charles Quint⁴, comme par exemple le jeune infant Philippe (Filippo), futur Philippe II, et sa soeur Marguerite d'Autriche, future Marguerite de Parme. Les initiales correspondaient et le collier de la Toison d'Or, absent, pouvait être prélevé dans le vitrail de Philibert de Savoie, où il s'était égaré. Si l'on admettait un remaniement des blasons, on pouvait le faire dans ce sens-ci comme dans l'autre. Mais puisqu'il y avait doute, il importait de respecter le status quo. Or, c'est ce qu'on ne fit pas! Sans autre forme de procès, on imposa une identité aux deux personnages énigmatiques et on corrigea leurs armoiries. Pour ce faire, on créa de toutes pièces un blason conforme à celui de la tande de Charles Quint et on changea l'initiale F (Filippo) en J (Juan)! Cet „exploit” était perpétré en novembre 1950 et on n'en parla plus.

Le 22 février 1951 avait lieu la cérémonie de la réception officielle des seize verrières anciennes de la collégiale.

On peut dire qu'on a sauvé ces verrières de la ruine et que leur restauration a respecté fidèlement leur ancien historiage avec son aspect artistique et aussi, à part le cas cité ci-dessus, leur teneur historique et archéologique.

⁴ Voir J. Helbig, „Les portraits peints sur verre à la collégiale des Saints-Michel-et-Gudule”, *Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1946. Six pages et une note complémentaire annexée.

J. Helbig, „Deux inconnus dans les vitreaux de la collégiale Sainte-Gudule à Bruxelles”, *Pro Arte*, 5 (1946) p. 335.

Repr. 4. Sainte Marguerite, détail d'un vitrail du chœur, à l'extrême gauche du côté de l'évangile. Le visage effacé est une pièce originale du XVIe siècle. Les traits ont été refaits en 1949—1950 sur verre incolore superposé.

Repr. 5. Portrait de Charles Quint, détail de la grande verrière du transept nord. Pièce renouvelée en 1609 par Nicolas Mertens.

Repr. 6. Saint Joseph et le Grand Prêtre, détails de la verrière de Léopold I dans la chapelle Notre-Dame. Ces deux visages dénotent des fractures très différentes. Celui de Saint Joseph, plus récent, pourrait être attribué, peut-être, à Ferdinand Mortelet (1820), qui était avant tout un peintre sur porcelaine.

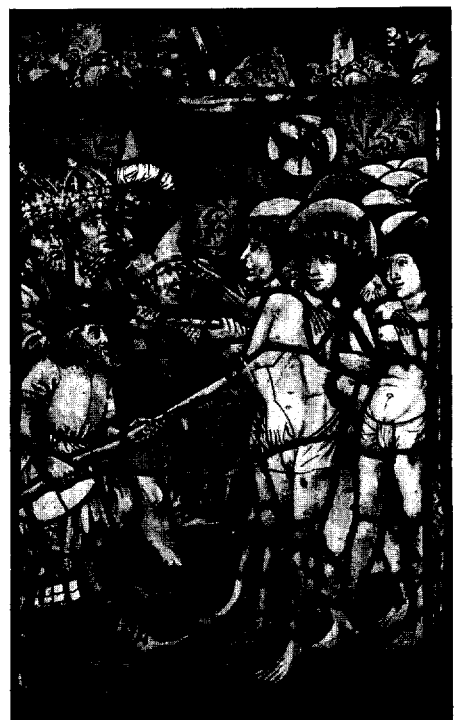
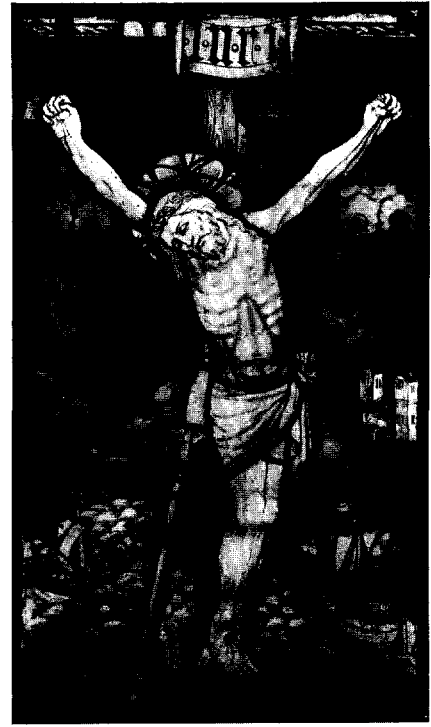
Repr. 7. Portrait d'Erard de la Marck, prince-évêque de Liège. Cette pièce porte, sous le plomb, la signature minuscule de Jean-Baptiste Capronnier (après 1840).

Repr. 4.

Repr. 5, 6 et 7.

Afb. 8 en 9. Bern, Munsterkerk. Fragmenten van het Lijdensglas (1441)

Afb. 10 en 11. Fragmenten van het Tienduizend Riddersglas (1447)

(Foto's Prof. Hahnloser, Bern)

HET EERSTE INTERNATIONALE CONGRES VOOR GLASSCHILDERKUNST GEHOUDEN TE BERN

DOOR

DR. A. VAN DER BOOM

Eind 1952 ontvingen degenen, die zich in diverse landen bezighouden met de bestudering der glasschilderkunst een oproep van de leider van het Kunsthistorisch Seminarium te Bern, Prof. Dr. Hans R. Hahnloser, tot het bijwonen van een „Tagung der Glasmalerei” op 7, 8 en 9 Maart 1953. Dit eerste internationale congres in de hoofdstad van het gastvrije Zwitserland is een groot succes geworden. Er waren meer dan zeventig deelnemers uit Zwitserland, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Zweden en Nederland¹, waarvan een aantal referaten en uiteenzettingen heeft gehouden en gegeven, zodat de drie beschikbare dagen rijkelijk waren gevuld. Een van de voordelen van een congres met een beperkt aantal deelnemers is het vruchtbare onderlinge contact, waar het de gelegenheid in ruime mate toe biedt. Terecht kon Marcel Aubert in één van zijn toespraken gewagen van een „réunion de travail”. Helaas lieten de Engelsen en Belgen verstek gaan. Evenmin waren er vertegenwoordigers uit Spanje en Italië. Toch kunnen deze collega's in een toekomstige samenwerking niet worden gemist.

Dat juist thans de tijd was gekomen voor een dergelijk congres, waarop talrijke nieuwe problemen aan de orde werden gesteld, heeft zijn goede reden. Gedurende de oorlog zijn vrijwel alle glasschilderingen uitgenomen en voor zij weer op hun oorspronkelijke plaatsen werden gesteld, bestond er een unieke gelegenheid deze stukken van nabij te bestuderen en te fotograferen, waarbij ook een van de allermoeilijkste en meest urgente problemen, het onderscheiden van

de oude en de vernieuwde stukken, in een gans ander licht is komen te staan.

Zo ontstonden ook de plannen voor een grote Europese uitgave, die als *Corpus vitrearum medii aevi* op dit Congres haar beslag heeft gekregen.

Het congres werd geopend in het koor van de Münsterkerk door de nestor van de Zwitserse kunsthistorici, de meer dan tachtig-jarige prof. Paul Ganz, en daarna werd deze ochtend gevuld door Prof. Hahnlosers uitvoerige behandeling van de Berner Münsterscheiben, die men dus vlak voor zich had². Men had zelfs enkele panelen uitgenomen en met kunstlicht zo opgesteld dat zij op de hand, althans van dichtbij, waren te bekijken. Na het laatste referaat (het mijne) werden de deelnemers naar het ten N.W. van Bern gelegen Münchenbuchsee gebracht, waar na een uiteenzetting van Marcel Aubert van gedachten werd gewisseld over het „Corpus vitrearum”. Daarna besprak Dr. Ellen J. Beer het Passionsfenster in het kerkje van Münchenbuchsee.

De derde dag was bestemd voor een grote excursie naar Zofingen, Königsfelden en het vroegere Cisterciënserklooster Wettingen.

Van vrijwel alle verhandelingen waren resumé's verstrekt. Deze vormen opzichzelf reeds een belangrijke documentatie. Het is zeker niet ons doel ze alle af te drukken. Wel willen wij trachten een indruk te geven van de belangrijkste zaken, die naar voren werden gebracht; een soort thermometerstand van de huidige kennis en van de problemen, waar men zich overal mee bezig houdt.

Het centrale thema was ruim gesteld: *de glasschilder in de middeleeuwen tot 1450*.

1 de Opdrachtgever: keuze van schilder, programma (bronnen), enz.;

² Vgl. mijn bespreking van Hans R. Hahnloser, *Chorfenster und Altäre des Berner Münsters*, Bern-Bümpliz 1950, in *Bulletin van de K.N.O.B.* 6e serie jrg. 5 (1952) kol. 111-117.

¹ Enkele namen van „Ehrengäste”: Marcel Aubert, Dr. von Erffa, Dr. Lili Fischel, Dr. Eva Frodl-Kraft, Dr. Walter Frodel, Prof. Dr. Paul Ganz, Prof. L. Grodecki, Prof. Dr. Max Huggler, Prof. Dr. Johny Roosval, Dr. Gertmarie Scheuffelen, Dr. Hans Schneider, Prof. Dr. Wilhelm Stein, Dr. Mich. Stettler, Jean Taron, Jean Verrier, Prof. Dr. H. Wentzel. Schrijver dezes, daartoe door een bijdrage van de Minister van O. K. en W. in staat gesteld, heeft de Berner Tagung, eveneens als Ehrengast kunnen bijwonen en uiteraard vele gegevens mee terug gebracht.

- 2 het Voorbeeld: glas-, boek-, paneel- of wand-schildering, beeldhouwkunst;
- 3 Medewerkers in de werkplaats (ontwerper-uitvoerder);
- 4 Regionale en Europese tijdstromingen, individuele en algemene opvattingen.

Prof. Hahnloser's betoog over de *Glazen uit het midden van de 15de eeuw in het koor van de Münsterkerk te Bern* is in de volgende vijf punten samen te vatten: Techniek, Huidige toestand der glazen, het Programma, de Glasschilder en zijn voorbeeld, Stijlkwesties. Hij vraagt of Bern de vroegste niet ingebrande beschildering (kalten Farbaufrag) kent, tien jaren na de vermelding bij Cennini. Hij beproeft een reconstructie van het Passievenster van Hans Acker uit 1441 en het Tienduizend Riddersglas van Niklaus Magerfritz en meester Bernard uit 1447. Hij vraagt hoe ver de schenkers de kunstenaars en hun voorstellingen beïnvloedden. Hoe ontstond de wijziging in de oorspronkelijke opzet? Waaraan moet de opkomst van de nieuwe Berner werkplaats worden geweten? Hij constateert in het gewijzigde programma een aantal herhalingen van bepaalde thema's³. Hangt de opkomst van de nieuwe, z.g. harde Konrad Witz-stijl samen met de opkomst van nieuwe burgerlijke machthebbers als Hans Fränkli en Peter Stark? Is er nog sprake van een „Gesamtprogramm“ en een „künstlerisches Ordnungsprinzip“?

De stijl vragen zijn hier allerm minst eenvoudig. Komt de harde stijl uit Bazel, uit de Elzas of van de Boven-Rijn? Heeft er een Berner school van glasschilders bestaan? En zo ja, vindt zij haar oorsprong in de Elzas of heeft zij deze beïnvloed? Dit zijn dan in zeer beknopte vorm de kwesties waar het om te doen is, waarbij een streven merkbaar is, deze glazen autochtoon en autonoom te stellen.

Uit de fragmenten van Hans Acker blijkt, dat hij glas van slechte kwaliteit heeft gebruikt. Stylistisch ziet Hahnloser deze panelen nog als een uiting van de weke stijl, waarin geheel de oude gothische curve overheerst. Het eigenlijke probleem ligt nu besloten in de vraag, hoe het komt dat bij de volgende glazen zich een nieuwe stijl manifesteert. Is daarbij de keuze van kunstenaars uit een voorkeur van de schenkers te verklaren? Waarom heeft men het werk van Hans Acker

niet voortgezet? Hahnloser wijst er dan op, dat men, ondanks de programmawijziging van de drie koorapsis glazen, in de composities toch kennelijk naar een geheel heeft gezocht. Het feit dat met Magerfritz een inheemse kunstenaar optreedt tegenover de meester uit het ver verwijderde Ulm duidt volgens hem op het begin van een Berner school van glasschilders. Voor ons geldt dan vooral de vraag: heeft deze school een uitstraling buiten Bern gehad? Ten slotte dienen wij onder ogen te zien waar deze meesters van de latere glazen vandaan komen. Niet uit de Elzas zegt Hahnloser. Er is daar geen harde stijl geweest vóór zij zich in Bern doet gelden. Hij wil het vooral zoeken in de grote invloed van Konrad Witz (afb. 8—12).

Bij de discussie trad eerst de oude Zweedse professor Johnny Roosval in het krijt met de verzuuchting: waarom gaat de zon in Zwitserland toch zoveel vroeger op dan in mijn land, dit in verband met de ongunstige lichtval in de late morgenuren in de Berner Münster. Hij noemt de beide glazen aan de Noordzijde „zwei tote Fenster“, maar vergeet dan te veel, dat ze juist op dit ogenblik zeer ongunstig zitten tegenover een leeg venster aan de Zuidkant. Prof. Roosval stelt ook de vraag, waarom het licht in Chartres overal hetzelfde is? Volgens hem denkt men bij het aanbrengen van glazen te weinig aan de werking van het licht, en daar is in de eerste plaats de architect voor verantwoordelijk. In beginsel is dit natuurlijk juist, indien maar niet wordt vergeten, dat het aanbrengen van glazen, soms geruime tijd na het voltooien van een kerk, van zoveel bijkomstigheden afhankelijk is — daarbij in aanmerking genomen het verdwijnen in de loop van de tijd van andere glazen —, dat wij van een oorspronkelijk plan thans meestal een zeer verwrongen beeld zien.

Prof. Wentzel uit Stuttgart, de schrijver van het uitstekende boek *Meisterwerke der Glasmalerei*⁴, ziet bij Hans Acker elementen van zijn leermeester Lukas Moser, die niet het kenmerk van de weke stijl dragen. Hij twijfelt aan de betekenis van deze Ulmer glasschilder, die volgens hem door Hahnloser te hoog wordt gesteld. Programmüberschneidung, waarop H. heeft gewezen, komt in Duitse glazen herhaaldelijk voor. Wat de iconografie betreft, zou Wentzel minder invloed aan de opdrachtgevers willen toekennen. Men werkte vaak naar bepaalde schema's. Hij

³ Men zie in het bijzonder: Hans R. Hahnloser, „Die Armenbibel in den Händen Bernischer Auftraggeber“. (in: *Studier tillägnade Henrik Cornell*, Stockholm 1950).

⁴ Berlin, Deutscher Verein für Kunstwissenschaft 1951.

wijst verder op verwantschappen met Ulmer glasschilderingen. Daarentegen ziet Etienne Fels (Elzas) verbanden tussen werken in Thann en Sélestat in de Elzas met Bern. Tenslotte wil de Fransman Grodecki vooral denken aan een breed verbreide stijl met Europese verbanden.

De korte referaten.

Dr. Hans Martin von Erffa: *Das Glasfenster im Abendland bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*. Hij is van mening, dat de glasschilderkunst te sterk naar haar bewaarde monumenten wordt beoordeeld⁵. De talrijke vermeldingen leveren te samen met betrouwbare archeologische vondsten — in de Eifel is bijvoorbeeld een hele glaswerkplaats opgegraven — echter het bewijs, dat reeds in het laatste derde deel van het eerste Millennium de glasschilderkunst in Europa veel meer werd beoefend dan tot dusver is aangenomen. Reeds in de 6de en 7de eeuw is volgens spr. Gallië een centrum van glasfabrikatie en export geweest. Wat de techniek betreft, kende men reeds in vóór-Karolingische tijden veelkleurige, en zelfs figuratieve voorstellingen, grisailering, loodstrippen, windijzers, enz. Uit de tijd tussen de 8ste en de 12de eeuw zijn vele vondsten gedaan die er op wijzen, dat in de vroegste tijden ook houtroeden in de vorm van loodstrippen zijn gebruikt, terwijl het gehele samenstel dan weer in een houten omlijsting was gevat.

Het meest revolutionnaire was deze spreker in het verschuiven van de datering der bekende Augsburgse glazen — nog altijd algemeen als de oudste beschouwd — van ± 1050 tot 1130 à 1140 . Hij bracht ze in verband met voorbeelden van de goudsmeedkunst, de boekversiering en de muurschilderkunst.

Bij de discussie verklaarde Prof. Wentzel het daarmee niet eens te zijn. Hij achtte de voorgestelde datering te laat en dacht voor vormovereenkomsten eerder aan gegraveerde grafplaten. Marcel Aubert bracht daarbij nog het paleografisch karakter en het costuum in het geding.

Vervolgens hield Louis Grodecki, die op het ogenblik voor de Franse glasschilderkunst de

grote specialist is, een bijzonder goed referaat over een bekend onderwerp, *Les vitraux de Saint-Denis; le programme iconographique et son exécution*.

Van het oorspronkelijke ensemble in het koor van deze kerk kan men zich een beeld vormen uit vermeldingen of beschrijvingen uit de 17de en 18de eeuw, die de bekende tekst van Abt Suger in zijn „Libellus” aanvullen. De geschiedenis der glazen tijdens de revolutie en hun gedeeltelijke verwoesting in 1799 biedt nog andere details. In het bijzonder zijn de tekeningen van belang, die de architect Percier in 1793/94 heeft gemaakt van nu verdwenen glazen^{5bis} (afb. 13).

Men heeft thans zekerheid omtrent onderwerpen en composities van een aantal glazen in de Mariakapel (in de as van het koor) en haar beide aangrenzende kapellen, in een kapel aan het begin van het koor (wsch. Zuidzijde) en in twee kapellen, die uit de 13de eeuw zijn. Tenslotte blijven er nog glazen over, die men wel bij name kent, doch waarvan men de nauwkeurige plaats niet weet. Het staat thans wel vast, dat de eerste opzet van Suger uit ± 1144 -’46 zes legendenvoetstukken omvatte in de drie middenkapellen, terwijl het overige deambulatorium gevuld was met ornamentglazen. Kort voor of na 1150 — hetzij onder Suger († 1151) of zijn opvolger — zouden aan het begin van het deambulatorium legendenvoetstukken zijn geplaatst, terwijl in de 13de eeuw tengevolge van een nieuwe indeling van altaren nog weer andere wijzigingen noodzakelijk bleken.

De analyse van het oorspronkelijke programma toont een opvallende eenheid van gedachte, waarop reeds Panofsky heeft gewezen. Als belangrijkste opvatting constateert men de toepassing van de concordantie van Oude en Nieuwe Testament, hoewel het „beeldend systeem” volgens Grodecki nog veel ingewikkelder en rijker is dan eenmaal door Emile Mâle werd aangenomen. Deze heeft bovendien het aandeel van Suger in de iconografie overschat. Tenslotte is het interessant deze punten te vergelijken met die ener stylistische analyse. De bewaarde stukken van St.-Denis komen niet alle uit een zelfde atelier. Onderzoekingen van de laatste tijd leveren het volgende beeld op: op het midden van de 12de eeuw zijn er verschillende stijlen in Frankrijk (dit in tegenstelling tot de opvatting Westlake-Mâle); een

⁵ In dit opzicht moge worden gewezen op de voortreffelijke methode, die Dr. J. Helbig bij het samenstellen van zijn Repertorium heeft gevolgd. (*De Glasschilderkunst in België*, 1943 en 1951). Een volledige opsomming van alle glasschilderingen, die eenmaal hebben bestaan, temidden waarvan de nog resterende werken hun plaats is toegewezen. Vgl. ook mijn opmerkingen in *Ontwikkeling en Karakter der oude monumentale glasschilderkunst*, Amsterdam 1944, blz. 32.

^{5bis} De tekening maakt deel uit van een bundel, bewaard in de Bibliothèque municipale te Compiègne. Zie G. Huard in *Monuments historiques de France* 1 (1936) blz. 173.

Romaanse kunst van het Westen (oudste glazen in Le Mans, Vendôme) die in haar wezen tegengesteld is aan de werken van St. Denis, vervolgens een kunst van de Maasstreek, verbonden aan werken der goudsmiden van het Oosten (Châlons). Overigens kent men van de stijl van sommige typologische en legendenvensters in St. Denis nog niet de oorsprong. Er wordt in deze glazen in ornamentering en figuurtekening evenwel gebruik gemaakt van vondsten van de beeldhouwwerken aan de Westgevel, waarop ook door Panofsky is gewezen. Ten slotte heeft men nog de sporen van een derde werkplaats kunnen aanwijzen.

Conclusie: analyse van het programma, evenals van de stijl van Saint-Denis toont verschillende stromingen, waarvan er in elk geval één bij het Maasdal behoort. Daarnaast is er ook een uitstraling van de Iconografie van Suger geweest. En moge er in de vensters van zijn kerk dan een instroming van de Maaskunst zijn geweest, uit bepaalde glazen blijkt dat ook aan een „inspiration champénoise” moet worden gedacht.

Er volgden nu twee referaten van Hahnloser's leerlingen, die uitstekend bleken geschoold in het Berner Seminarium.

Franz Meyer sprak over *Vorlage und Programm in den Ateliers von Chartres*. Bij dit referaat ging het om twee vragen: 1 hoe is de verhouding van de glasschilder tot zijn voorbeeld? 2 wie bepaalt het iconografische programma? Er werd, wat de eerste vraag betreft, uitgegaan van drie vensters (68, 75 in de Zuidel. lichtbeuk (afb. 14) 106 in de koorlantaarn), waarin naar een zelfde voorbeeld (de referent dacht zelfs aan Catalonië) een Jacobus major wordt uitgebeeld. Deze figuren moeten afkomstig zijn van één groot atelier. Er kan natuurlijk ook worden gedacht aan het gebruik van dezelfde werktekeningen, waar dan in onderdelen van wordt afge- weken.

Twee andere glazen, een medaillonvenster met de Geschiedenis van Stefanus in een der straalkapellen en één uit de Noordelijke dwarsbeuk met details uit het leven van St. Eustachius (afb. 15) moeten zijn vervaardigd door een uit Laon afkomstig atelier, dat reeds eerder gebruikte voorbeelden opnieuw aanwendt. In de aanpassing van dergelijke werkplaatsvoorbeelden (naar voorbeelden boeken? vraagt de referent⁶),

⁶ Dit is mij toch te vaag. Kent men dergelijke voorbeeldenboeken? In de vorm dus als Villard de Honne- court's schetsboek.

aan een ontwikkelde stijlfase of een persoonlijke stijl, kan men de scheppende arbeid van de glasschilder begrijpen.

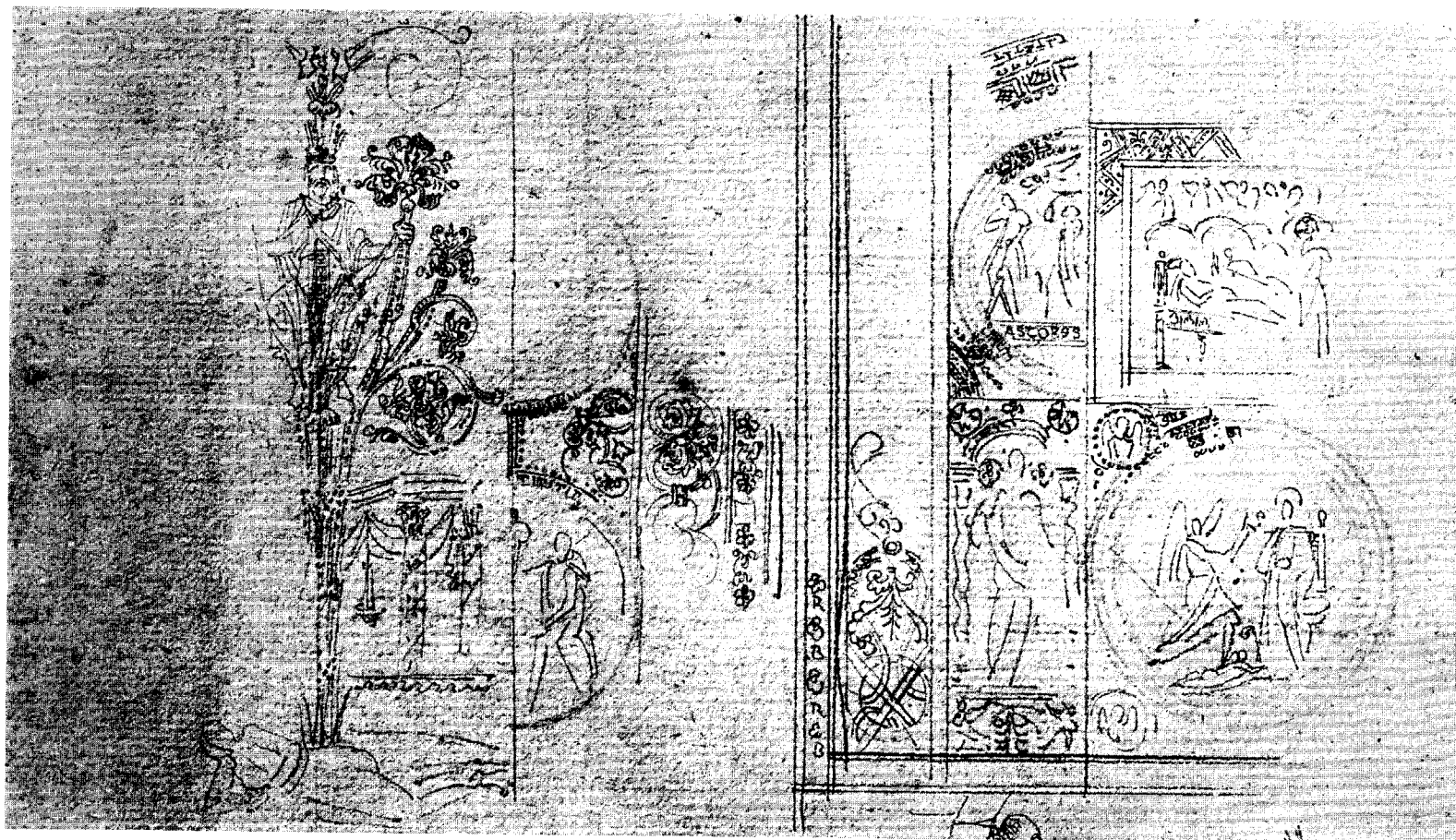
Bij beantwoording van de tweede vraag wordt aangenomen, dat wensen van de leken-schenkers vaak de doorslag gaven, al is het waarschijnlijk, dat daarbij ook de kerkelijke overheid heeft medegewerkt. Evenwel, direct bewijsbaar is dit niet. Wel is het duidelijk, dat het programma binnen de muren van de werkplaats werd opgesteld, zowel voor groepen van vensters als voor afzonderlijke werken. Het kan dan voorkomen dat zulk een programma niet geheel wordt uitgevoerd en een reeks naar de inhoud onvoltooid blijft (bijvoorbeeld vier vensters met de heilsgeschiedenis in de Noordelijke zijbeuk). In het sedert 1215 in uitvoering zijnde koorgedeelte is zelfs geen algemeen herkenbaar plan van inhoud. Het toeval heeft vaak een rol gespeeld. Eerst met de komst van het atelier uit Laon wordt dit anders. Bij dit alles wordt één ding duidelijk, dat de beroemde venstercyclus van Chartres, na het verschijnen van het grote werk van Abbé Delaporte en Etienne Houtet nog in allerlei opzichten opnieuw bestudeerd kan worden. Door het toeval is Chartres vrijwel volledig bewaard, maar dit rechtvaardigt nog niet de opvatting uit het begin van deze eeuw, Chartres als eenmalig phenomeen en als punt van uitstraling te zien. Deskundigen als Grodecki, Lafond en de Zwitser Zschokke gaan reeds in die richting⁷.

Het volgende referaat, *Die Chorscheiben der Kathedrale von Laon — Scheidung von Helfern, Künstlern und Ateliers, ihre Beziehung zu Chartres*, werd gehouden door Florens Deuchler. Het sloot zich voortreffelijk bij het vorige aan. Het was gewijd aan de bekende groep van drie glazen met het grote roosvenster er boven in de vlak gesloten koorwand, die vooral werden gezien naar een mogelijke „Anteilstrennung” van helpers, kunstenaars en ateliers en naar hun betrekkingen tot Chartres. Van belang bleek het, dat bij de uit een groter iconografisch programma los te maken medaillons een poging kon worden ondernomen, drie vormen van deelneming in het werkproces te onderscheiden. Zo kwam vast te staan, dat de Stefanusmeester de boeiendste persoonlijkheid moet zijn geweest. Het is juist deze kunstenaar, die in betrekking stond tot Chartres, waar in een Stefanusvenster

⁷ Cfr. Dr. Ellen J. Beer, *Die Rose der Kathedrale von Lausanne*, Bern 1952, blz. 54.

Afb. 12. Bern, Münsterkerk. Detail van het Bijbelglas (1451)
(Foto Prof. Hahnloser, Bern)

Afb. 13. Tekening (1793/94) door de architect Charles Percier naar thans verdwenen vensters in de kerk Saint-Denis. (Compiègne, Bibliothèque Municipale).
(Foto Louis Grodecki)

de betreffende glasschilder uit Laon voor een goed deel letterlijk geciteerd werd. Hebben wij hier te maken met een reizende kunstenaar, toepassing van dezelfde chablonen of een gemeenschappelijk voorbeeld? Conclusie: het is buiten twiifel, dat Laon vroeger is te dateren dan het gelijknamige glas in Chartres, zodat aan invloed van de Laonse werkplaats op de oude Carnutenstad mag worden gedacht.

Ook Oostenrijk is niet achter gebleven, hoe moeilijk de omstandigheden, waaronder daar moet worden gewerkt ook mogen zijn. In 1950 verscheen het boek van Dr. Walter Frodl, *Glassmalerei in Kärnten, 1150-1500*. En in Bern waren het juist Dr. Frodl en zijn vrouw uit Wenen, die twee uitstekende referaten hebben gehouden. Dr. Eva Frodl-Kraft sprak over *Ardagger* (Niederösterreich), *ein Fenster der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts in seiner Beziehung zu den Vorlagen*. Het is het eerste belangrijke, zij het nog geïsoleerd staande overblijfsel van Oostenrijkse glasschilderkunst, een medaillonvenster in de Stiftskerk te Ardagger, gewijd aan de H. Margaretha. Het staat aan het begin van de ontwikkeling van het medaillonvenster, die omstreeks 1250 in Naumburg een eindpunt bereikt.

De inleiding van Dr. Walter Frodl, *die Aufnahme der Trecentomalerei in Oesterreich*, hield zich meer met kwesties van algemene kunsthistorische ontwikkeling en stijlvorming bezig. Hij heeft daarbij slechts Italiaanse componenten in beschouwing genomen. Er werkt hier een stijl door, die op Giotto is gevolgd, nl. die van de vooral Noord Italiaanse experimenterende generatie. Dit Italianiserend element (Avanzo-Alti-chieri richting) wordt tot het einde van de 14de eeuw voortdurend sterker (koorglazen van Sankt Stephan te Wenen, ± 1350). Er heeft zich echter ook een werkelijke Weense traditie gevormd, waarvan men sporen in Karintheë en Stiermarken heeft terug gevonden.

Een bijzonder goed en „aufschlussreich” referaat was dat van Prof. Dr. Hans Wentzel uit Stuttgart: *Hans Acker und die Ulmer Glassmalerei des XV. Jahrhunderts*. Hij hield dit op uitdrukkelijk verlangen van de leiding van het Zwitserse congres, met het doel, nadere gegevens te verstrekken over de herkomst van Hans Acker en zijn werk in de Münsterkerk te Ulm. De referent vertoonde eerst in voortreffelijke kleurenopnamen de vier oudere, door hem „Parle-

risch” genoemde koorglazen van de Ulmer Münster uit de jaren 1390-1410, waarmee dus aan een invloed uit het belangrijke kunstcentrum Praag wordt gedacht. Ondanks het feit, dat men in Ulm over talrijke namen van glasschilders in de oorkonden kan beschikken, blijkt het toch niet mogelijk enige daarvan als auteursnamen aan deze glazen te verbinden. Geheel anders wordt dit voor de werken, die er direct op volgen, nl. de glazen, die omstreeks 1420-’30 in de Besserer-Kapelle van de kerk werden geplaatst. Er is daar in opvallend sterke mate met zilvergeel gewerkt en zij zijn overvol aan z.g. „Kleinmale-ri” op de glasscherven. Deze eigenschappen verklaart de referent door het „vaderschap” aan te nemen van een paneelschilder, nl. Lukas Moser, die het Tiefenbronner altaarstuk van 1431 op zijn naam heeft staan. De „Moserscheiben” in Ulm, die een Genesis- en een Christuscycclus omvatten, behoren daardoor tot de belangrijkste werken van de Duitse glasschilderkunst uit deze jaren. Zij zijn bovendien voorbeelden van een beginnend realisme in de paneelschilderkunst. Een leerling van deze kunstenaar nu is Hans Acker, de auteur van het glas uit 1441 in het Berner Münsterkoor. De eigenschappen van zijn stijl vindt reeds in het werk van zijn leermeester in de Bessererkapel te Ulm, nl.: architectonische omlijstingen, perspectivisch weergegeven binnenruimten en landschappen, tekening en typering van mensen (afb. 16—18).

Als werk van Hans Acker is te Ulm het grote westvenster boven het ingangsportaal van de Münster bewaard. De glaspanelen komen volgens Wentzel letterlijk overeen met die te Bern. In tegenstelling tot zijn leermeester Lukas Moser schildert Hans Acker niet op het glas, doch componeert hij op de oudere, eigenlijk middel-eeuwse manier met kleurglas. Als volgende werken van zijn hand komen misschien de glazen met de HH. Michaël, Nicolaas en Aegidius in de bovenverdieping van de Ulmer Münster in aanmerking. Een Laatste Oordeelsglas in de Besserkapel (voor de helft in 1945 vernietigd) en de uit Konstanz afkomstige werken in de Münster te Freiburg staan enigszins tussen Lukas Moser en Hans Acker in.

De grondslagen voor het Hans Acker-onderzoek zijn gelegd door Paul Frankl.

Aan de grens van de middeleeuwse glasschilderkunst bracht ons het referaat van Dr. Günther Thiem, oud-leerling van Prof. Hahnloser, medewerker aan het kunsthistorisch instituut te

Freiburg i. Br., met het onderwerp *Hans Holbein der ältere und die Augsburger Glasmalerei um 1500*. Wanneer men, aldus spr., de voor dit congres gestelde tijdsgrens (1450) overschrijdt, wordt het steeds moeilijker de lokale en de artistieke afkomst van een glasschildering te bepalen, daar deze niet meer onvoorwaardelijk bijeen horen. Peter Hemmel van Andlau (o.a. Tübingen en Ulm) en Valentin Busch (Metz) vormen hierop nog een uitzondering, daar zij ontwerp en uitvoering in eigen hand houden. Voor de Dürergeneratie echter kan men een volstreekte werkverdeling vaststellen. Men staat dan voortaan voor de beantwoording van de vraag, of een glasschildering het werk is van een zelfstandige meester van de oude, of van een afhankelijke artisan van de nieuwe soort.

Zo staat het ook niet vast, of de oude Holbein zelf op glas geschilderd heeft. Er zijn nl. grote verschillen in de uitvoering tussen een aantal z.g. Holbeinscheiben in Eichstätt, Augsburg, Landsberg en Straubing. Er valt hier te denken aan een Augsburger, Gumpolt Giltinger, die sedert 1481 allerlei schilderwerk heeft uitgevoerd en tevens als glasschilder in Schwaz (Tirol) werkzaam was. Dergelijke werken zouden Holbein-achtig zijn en overeenkomst tonen met een Heiligenvenster van de oude Holbein in S.S. Afra und Ulrich in Augsburg. De altaarstukken die er onder stonden kwamen uit het atelier van Giltinger. Het glas kan dus ook bij hem zijn uitgevoerd! Al-met-al kan Holbein zelf niet als glasschilder worden aangewezen, maar hij had stellig invloed op de Augsburgse glasschilderkunst van omstreeks 1500, wat door zeventien grotere glasschilderingen in Beieren, Zwaben en Tirol wordt bevestigd.

Tenslotte kwam als „wirkliche Ausnahme” het laatste referaat, het mijne, *die Meister von Gouda, mittelalterliche Arbeitsmethoden im XVI. Jahrhundert*, waarmee wij enerzijds volledig in de renaissance waren gekomen, doch anderzijds vanwege de door de broeders Crabeth gevolgde werkwijze — zoals ook bij de reeds genoemde Peter von Andlau en Valentin Busch — aan middeleeuwse werkplaatsmethoden worden herinnerd. Dit dus wat de aanleiding tot deze bespreking betrof en de motivering van haar opneming in het programma van het congres. Verder heb ik in de uiteraard beperkte tijd vooral getracht dit internationale gezelschap in kennis te brengen met de problemen, die samen hangen met onze 16de eeuwse glasschilderkunst (spe-

ciaal dus met de Goudse venstercyclus) te weten: het internationale manierisme, de ontleningen aan prent- en tekenkunst, de glastechniek en de eigen Nederlandse kleurstellingen (onze bedekte luchten!), enkele problemen van staatkundige en godsdienstige aard en ten slotte de altijd en overal belangrijke kwesties van oud-nieuw in de glasschilderkunst. Meer dan een aanduiding kon dit natuurlijk niet zijn en meer behoeft er hier dus niet over te worden gezegd.

De Excursies.

Dat er systeem zat in de samenstelling van dit driedaagse programma, bleek niet alleen uit de opvolgende reeks van referaten, maar ook uit de georganiseerde excursies. In alles voelde men een vaste, ordenende hand, die wel zo goed als zeker de hand van de „Berner Ordinarius für Kunstgeschichte” is geweest.

Zo bleek de uiterst doorwerkte behandeling door Dr. Ellen J. Beer van het *Passionsfenster von Münchenbuchsee und seine Beziehung zur Malerei von Konstanz und Zürich im frühen XIV. Jahrhundert*, een uitstekende aanloop tot de beschouwing op de daaraanvolgende dag van de beroemde cyclus in het koor van de Kloosterkerk te Königsfelden. Hier in Münchenbuchsee gold het slechts een aantal restanten van een eenmaal veel omvangrijkere koorbeglazing, waarin de referente het werk van een oudere en een jongere meester wil onderscheiden (afb. 19 en 20).

Op Maandag 9 Maart werden de deelnemers via Zofingen naar Königsfelden en Wettlingen gebracht. In Zofingen werd een Passie in het koor van de voormalige koorherenkerk beschouwd, die door Hans Lehmann⁸ vroeger omstreeks 1480 werd gedateerd, doch thans tussen 1410 en '20 wordt gesteld. Een werk dat — volgens Hahnloser — alle kenmerken draagt van de rijpe, weke stijl en als een „unmittelbare Vorstufe” kan worden beschouwd van Hans Acker. In onderdelen (enkele sarcophagen en baldakijns) ziet men invloed van Königsfelden. Maar dan zou daar m.i. toch een wat vroegere datering uit moeten volgen. Daarnaast zijn er ook Franse vormtypen aan te wijzen. De toegepaste bandrollen herinneren weer aan een Profetentapijt in Neurenberg⁹ (afb. 21).

⁸ Hans Lehmann, *Zur Geschichte der Glasmalerei in der Schweiz*, Leipzig 1925.

⁹ Vgl. Hermann Schmitz, *Bildteppiche*, Berlin [1919], afb. 38.

Vervolgens: *Königsfelden* in het Kanton Aargau, het ensemble van elf prachtige koorvensters — het schip van de kerk bezit slechts fragmenten — de trots van de Zwitsers. Werken, die „zum Besten gehören, was die Glasmalerkunst in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts zu bieten vermochte“, aldus Lehmann. Het is inderdaad een schoon ensemble — ook in de wonderlijk mooie en gevarieerde kleurstellingen — in deze rijzige kerk van het Franciscanen- en Clarissenklooster, dat door de weduwe van de op deze plaats in 1308 vermoorde Habsburgse Koning Albrecht, Elisabeth van Tirol, haar kinderen en verwanten, werd gesticht. Wie echter scherp kijkt en zijn toneelrijker gebruikt, ontdekt talrijke vernieuwingen. We kunnen het trouwens lezen, dat de „Glasgemälde einer sorgfältigen und pietätvollen Restauration (1897 bis 1900) unterzogen wurden“. Wanneer we op de tijd letten, waarin het gebeurde, begrijpen we wel wat dit geweest is. Van de koorvensters is ongeveer tweederde gedeelte oud (afb. 22-25).

De kloosterkerk is in 1320 gewijd en spoedig daarna moeten ook de glazen zijn ontstaan. Men wordt in deze enkelvoudige, hoge koorruimte geheel omringd door een reeks van elf even hoge en regelmatig in drie lichtbanen verdeelde vensters. Behalve compositair en coloristisch is hier ook naar de liturgische inhoud sprake van een bijzonder sterke groepering. Het middenglas van de koorsluiting, dus ook het middelpunt van de cyclus, is een venster met het Lijden van Christus (waarin juist de Kruisiging geheel nieuw is). Het glas links geeft de Jeugd, rechts de Verheerlijking. Dit betreft dus de drie-zijdige koorsluiting op het Oosten. Aan de lange Noord- en Zuidwand sluiten zich dan vier maal telkens twee, tegenover elkander horende, glazen aan.

In de kleur blijken de onbekende meesters naar bepaalde klank-accorden te hebben gezocht; o.a. rood-groen-violet; rood-geel-groen. Ook is er een sterke eenheid. Aan de Oostzijde domineert het blauw als grond, verderop komen rood en groen als achtergrondkleur, hoewel het blauw partieel nog blijft meedoen. Het Franciscusglas is al bijzonder rijk geschakeerd. In de vorm vinden we een mooie decoratieve verscheidenheid van medaillons, vierpassen en staande figuren in de compartimenten met baldakijns.

Naar onze huidige kennis beoordeeld zijn deze glazen in het Boven Rijns-Zwitsers gebied de eerste werken, waarin men ruimtelijke voorstellingen aantreft, zij het zonder landschappen in de achtergronden, want die zijn alle nog van

geornamenteerd „glastapijt“. Ofschoon door verschillende handen gemaakt, wekken de glazen als ensemble de indruk „aus einem Gusz“ te zijn. Zij moeten omstreeks 1325-1330 zijn geplaatst. Waar de ontwerpende meester en zijn helpers thuis hoorden weten wij nog altijd niet. Men denkt aan Konstanz, Straatsburg, Freiburg i. Br. en met het oog op de vorstelijke schenkers aan Wenen of enige andere residentie in Oostenrijk. Aanknopingspunten met nog bestaand werk zijn er niet. En dan is er nog altijd sprake van Italiaanse invloed. In het Clarissenglas komen bijvoorbeeld Engelen voor van sterk Italiaanse makelij. Ook in andere glazen vinden wij elementen uit het Zuiden, uit Assisi en Siena. August Schmarsow heeft, reeds geruime tijd geleden, met nadruk gewezen op de verbanden van het Franciscusvenster met Giotto of zijn richting¹⁰. Men wordt echter ook herinnerd — bijvoorbeeld bij de Apostelvensters — aan eigenschappen uit Straatsburg, uit Kappel, Oberkirch en Konstanz. Alles speelt mee, maar het is hier toch telkens wat anders. Vandaar, dat men zich voortdurend afvraagt: wat nu precies algemene en wat lokale invloeden zijn. Ook zou men willen weten of Königsfelden een eigen werkplaats heeft bezeten, waarvan dan bij wijze van uitstraling de sporen ook elders moeten zijn te vinden, of dat dit alles slechts import is geweest. De lezer ziet het: evenzoveel onbeantwoorde vragen als problemen!

Toch werd er voor het grote gezelschap een zeer gedegen uiteenzetting gegeven door Dr. Michael Stettler, de directeur van het Historisch Museum in Bern, die de ziek geworden Dr. Emil Maurer uit Aarau verving.

Ten slotte werden in een zeer geanimeerde discussie nog eens een aantal problemen opgeworpen, die weer nieuwe vragen meebrachten. In het bijzonder heeft de Fransman Grodecki zich daarbij geweerd. Hij wilde verbanden zien tussen het Königsfelder Passie-venster en Bourges, al vormen in Königsfelden de verticale stenen banden een nieuw element in het concept, waar men als het ware doorheen moest compo-

¹⁰ *Das Franciscusfenster in Königsfelden und der Freskenzyklus in Assisi*, Leipzig 1919. S. ziet „sowohl in ikonographischer wie in stilistischer Hinsicht ein unmittelbarer Zusammenhang mit Assisi, der uns, einzig in seiner Art, bestimmt und scharf auf die Heimat der beiden Ordensheiligen selbst weist“. Dit lijkt thans toch wel te positief gezegd. Bovendien wordt dit ene glas geïsoleerd, terwijl de cyclus, waar het toe behoort juist getuigt van een zo sterke eenheid.

neren. Verschillende figuren uit andere glazen houden volgens hem weer verband met Chartres en Châlons-sur-Marne. Door Taralon werd zelfs Rouen erbij betrokken. De vraag van Prof. Wentzel leek daarom niet geheel onredelijk, of het nl. nodig is voor verklaring van Königsfelden zover uit de buurt te gaan. Hoe stelt men zich die verbindingen eigenlijk voor? Natuurlijk openbaarde zich hier ook even de tegenstelling Frankrijk-Duitsland. En hoe plezierig is het dan, voor zich zelf te weten, dat men geen partij is!

Het laatste bezoek gold de voormalige *Cistercienser-abdij Wettingen*, thans in gebruik als „Lehrerseminar”. Daar werd het gezelschap door het bestuur van het Kanton Aargau een „sobere” Cistercienserse maaltijd aangeboden, waarbij de strenge kloosterbepalingen dan toch wel in ruime mate overtreden werden, zoals trouwens ook de verordeningen uit 1134 en 1182 tegen het aanbrengen van glasschilderingen met voorstellingen slechts kort werden gehandhaafd.

Het klooster *Maria maris stella* bij Wettingen werd in 1227 gesticht¹¹. De kerk werd in 1256 gewijd. Daarna volgde nog eens een wijding in 1294. Er moet zeer veel en belangrijk gebrandschilderd glas in dit aan Maria als sterre der zee gewijde convent zijn geweest. Daarvan leveren nog enige kleine ronde „Scheiben” en een aantal ornamenten in de traceringen der vensters van de Noordelijke kruisgangvleugel het bewijs. Deze oudste groep dateert uit 1250-’60. Van bijzondere waarde is daarbij een zespasrozet met een tronende Madonna en Christuskind, voor Wie een Cistercienser abt geknield ligt.

Maar haar werkelijke betekenis ontleent deze kruisgang toch aan de vele z.g. „Standes und Wappenscheiben”, die het klooster had te danken aan de vrijgevigheid van bevriende geestelijken, bestuurslichamen, particuliere schenkers, steden en dorpen (uit de Kloosterkerk zelf zijn tussen 1614 en 1647 de oude glasschilderingen verwijderd). We hebben hier te maken met de typisch burgerlijke Zwitserse kabinetschilderkunst, waaraan in het bijzonder het Schweizerisches Landesmuseum te Zürich zeer rijk is. Hier in Wettingen onderscheidt men nog verschillende groepen (mede in verband met de techniek): 1510-1535; 1550-1590; 17de eeuw. Van deze groepen verdienen in het bijzonder de werken uit het atelier van Antony Glaser in Bazel de

aandacht, omdat ze nl. meer of minder verband houden met ontwerpen van Hans Holbein de J.

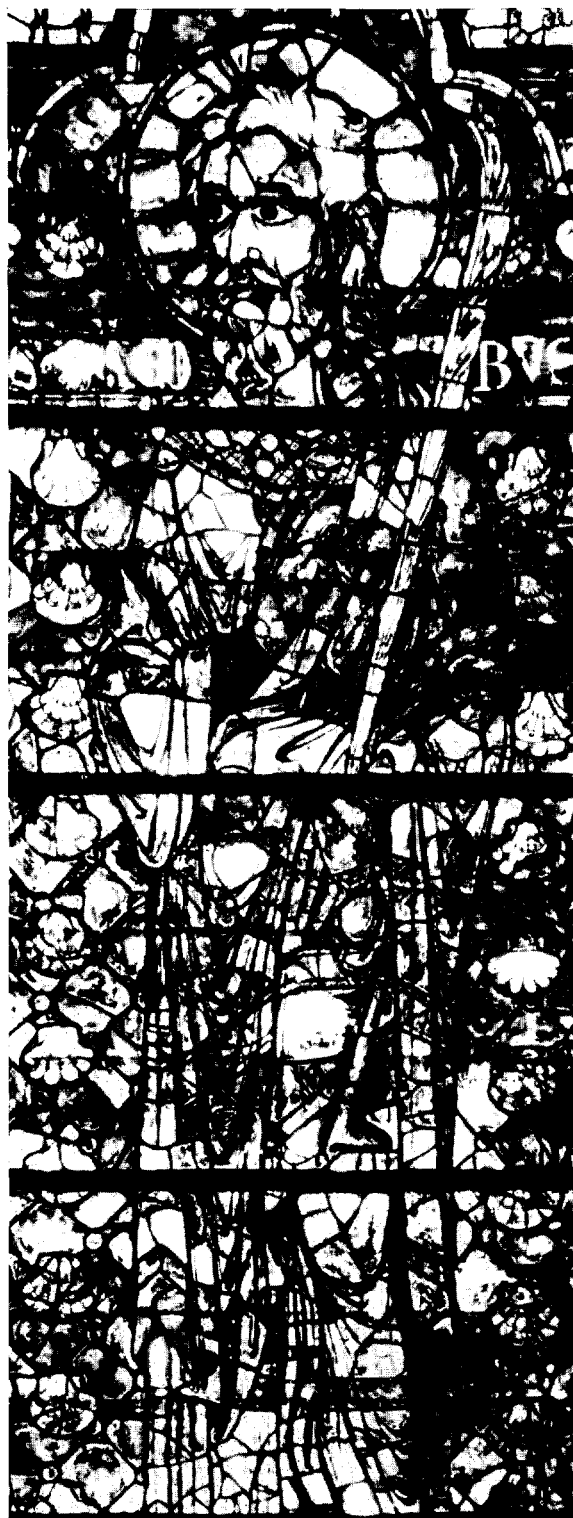
Er werd ter plaatse een korte doch belangwekkende uiteenzetting gegeven door de directeur van het Museum te Zürich, Dr. F. Gysin. Nader op dit alles in te gaan zou te ver voeren en ons ook wat buiten „het eigenlijke onderwerp” leiden. De „Kabinettglasmalerei” is nu eenmaal een speciaal Zwitserse aangelegenheid, die, zoals Alfred Scheidegger opmerkt, haar ontstaan heeft te danken aan het losmaken van de schenkersfiguren en hun wapens uit het monumentale glasvenster en het verwerken dezer elementen tot zelfstandige, zij het niet grote, glasschilderingen.

Wij hebben hiermede het belangrijkste genoemd. Enkele referaten, die aan zeer speciale onderwerpen waren gewijd, lieten wij achterwege. Bij dergelijke beschouwingen bestaat wel eens het gevaar van het vervallen in „Fachsimpelei”, tot het voordragen van dingen, die meer in een rubriek voetnoten thuis horen. Daar staat evenwel tegenover, dat op deze eerste Berner Tagung zeer veel studiemateriaal aan de vakgenoten is voorgelegd, waardoor hun blik ten eerste is verruimd. Daarbij is gebleken, dat men zich vooral bezighoudt met iconografisch-iconologische kwesties, met vragen van datering, stijl en stylistische verbanden met andere kunstuitingen, terwijl ook aan de technische problemen aandacht wordt geschonken.

Een streven, dat ik speciaal zou willen signaleren, is het sterk afhankelijk willen zien van de glasschilderkunst van miniatuur- en paneelschilderkunst. Dit komt wellicht voort uit een overschatting van de schilderkunst in een tijd als de onze, die nog altijd de erfenis meetorst van een eeuw, waarin zij het kunstleven in al zijn geledingen vrijwel bepaalde. Men vergeet dan, dat de glasschilderkunst, in het bijzonder in de 13de eeuw, als monumentale kunst juist sterk autonoom is geweest. Deze groot-figuratieve werken kunnen slechts zijn gemaakt door kunstenaars van zéér groot formaat, door lieden, die in de eerste plaats gewend waren hun eigen gang te gaan en niet voor elke nieuwe conceptie naar een voorbeeld te zoeken bij de miniatuurschilderkunst of de émaux¹². Er ware nog eer aan

¹¹ Vgl. Hans Lehmann, *Das Kloster Wettingen und seine Glasgemälde*, Aarau 1926.

¹² Een op zichzelf belangrijke studie van Tony Sauvel, „*Les manuscrits limousins, Essay sur les liens qui les unissent à la sculpture monumentale, aux émaux et aux vitraux*”, *Bulletin Monumental*, Tome CVIII,

*Afb. 14 en 15. Chartres, Cathedraal. Twee glazen in de lichtbeuk en het Noordelijk dwarsschip.
(Foto's Luc Joubert, Parijs)*

*Afb. 16, 17 en 18. Ulm, Münsterkerk. Glasschilderingen van Lukas Moser in de Besserer kapel.
(Foto's Prof. Wentzel, Stuttgart)*

een soort uitwisseling van gegevens met de beeldhouwkunst te denken, al blijft dit dan in verband met de verschillen tussen twee en drie dimensionaal werk beperkt tot uitwendige kenmerken. Wat Chartres betreft, zou men iets van die aard kunnen onderkennen in de stijl der gewaden. Daartoe vergelijk men werken als de Sainte Anne, de Sainte Modesta, de Koningin van Saba of de Visitatiegroep van het Noordelijk portaal met het glas van de H. Anna in de Noordwand van het dwarsschip of bepaalde glazen in de koorapsis. Hier zou een uitvoeriger onderzoek tot bepaalde uitkomsten kunnen leiden en bijvoorbeeld tot het gebruik van dezelfde werkplaatsmodellen kunnen doen concluderen. Het merkwaardige is, dat men bij de beeldhouwkunst in het algemeen niet naar voorbeelden zoekt (bepaalde vroege frontons dan uitgezonderd), doch de scheppende daad primair en autonoom stelt. Het wil mij voorkomen, dat menige twistvraag van beperkt belang kon worden vermeden, indien men dit bij de glasschilderkunst ook deed. Bij de groot-figuratieve werken der glasschilderkunst behoort dit het uitgangspunt van elk onderzoek te zijn. Voor de medaillonvensters zou ik iets minder positief willen zijn. Met hun oneindig gevarieerde gegevens zou hier aan een wederzijdse beïnvloeding van glasschilderkunst en miniatuur kunnen worden gedacht ¹³.

(1950) blz. 115—144, heeft — al strekte het onderzoek zich niet uit buiten de 12de eeuw, terwijl het uitgangspunt (miniaturen uit Limoges) beperkt was — voor de glasschilderingen weinig positiefs opgeleverd en nog eerder de afhankelijkheid van de miniatuur van de glasschilderkunst duidelijk maakt. Een merkwaardig geval van m.i. typische verbondenheid tussen glasschilderkunst en miniaturen, waarbij de eerste stellig gevend is, biedt een Franse bijbel uit de 12de eeuw (Cod. 11534, Bibl. Nat. Parijs). De pagina's in twee kolommen met medaillonindelingen. (Vgl. Cat. Willibrordustentoonstelling, Utrecht 1939, no. 51).

¹³ Deze kwestie is overigens niet zo eenvoudig.

SUMMARY

CONGRESS OF THE ART OF GLASS-PAINTING

BY DR. A. VAN DER BOOM

On the 7th, 8th and 9th of March 1953 a first international congress of the art of glass-painting was held at Berne, attended by representatives from Switzerland, France, Germany, Austria, Sweden and the Netherlands. It had been organized by the art-historical Seminary at Berne and its head, Prof. Dr. Hans Hahnloser. Many papers were read and an exchange of views on a European publication: „Corpus Vitrearum Medii Aevi” took place. The first lecture by Prof. Hahn-

Later wordt dat wel anders, vooral wanneer de glasschilderkunst (zoals in de 15de eeuw) moet concurreren met de paneelschilderkunst, maar dan nog blijft het meer bij algemene overeenkomsten in een ruimere samenhang van gegevens, dan dat er van werkelijke ontleeningen sprake is.

Zo bood deze eerste „Tagung der Glasmalerei” met haar uitstekende organisatie een eerste internationale oriëntering. Men heeft daarbij wel sterk de indruk gekregen, dat op tal van plaatsen het onderzoek naar deze lang verwaarloosde tak van kunst, die tot voor korte tijd in de handboeken meestal ergens bij de kunstnijverheid werd behandeld, thans eerst goed is begonnen. Vandaar dat dit alles, ook voor ons land, van veel waarde is. Zelfs al bezitten wij zo goed als niets meer van middeleeuwse glasschilderkunst, dan is het juist als achtergrond en voorafgaande studie voor datgene, wat wij in zo voortreffelijke stukken uit de 16de eeuw wel hebben, van eminent belang. De congresleiding had trouwens bij het samenstellen van haar programma ons land niet vergeten.

Haarlem, April 1953.

Louis Grodecki heeft dit in een polemiek over de glazen in Canterbury (*Burlington Magazine*, 92 (1950) blz. 294, nog weer duidelijk gemaakt: „The influence of stained glass on miniature painting is most noticeable in the manuscripts of the second and third quarters of the thirteenth century, i.e., in the highly-developed Gothic style of illumination”. Hij wijst dan echter ook op een „contrary relationship during the twelfth century” nl. de afhankelijkheid van de Profetenglazen in Augsburg van Beierse miniaturen van ± 1135-1140, waarbij hij zich beroept op een artikel van A. Boeckler, „Die romanische Fenster des Augsburger Doms”, *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, 10 (1943), blz. 153. Op het congres in Bern is echter gebleken dat de meningen daarover uiteen lopen.

loser was concerned with the remaining stained glass in the choir of the Minster at Berne, dating from about 1450. The central theme, chosen for the following discussions was: the maker of stained glass in the middle ages up to 1450, while the points to be discussed were as follows: the person who gave commissions, the example, the co-operators in the workshop, Regional and European trends, individual and general conceptions.

Of the brief lectures we mention:

Dr. Hans Martin von Erffa (das Glasfenster im Abendland bis zum Ende des 11. Jahrhunderts); Louis Grodecki (les Vitraux de Saint-Denis, le programme iconographique et son execution); Dr. Franz Meyer (Vorlage und Programm in den Ateliers von Chartres); Florens Deuchler (die Chorscheiben der Kathedrale von Laon-Scheidung von Helfern, Künstlern und Ateliers, ihre Beziehung zu Chartres); Dr. Eva Frodl-Kraft (Ardagger-Niederösterreich — ein Fenster der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts in seiner Beziehung zu den Vorlagen); Dr. Walter Frodl (die Aufnahme der Trecentomalerei in Oesterreich); Prof. Dr. Hans Wentzel (Hans Acker und die Ulmer Glasmalerei des XV. Jahrhunderts); Dr. Günther Thiem (Hans Holbein der ältere und die Augsburger Glasmalerei um 1500); Dr. A. van der Boom (die Meister von Gouda, mittelalterliche Arbeitsmethoden im XVI. Jahrhundert).

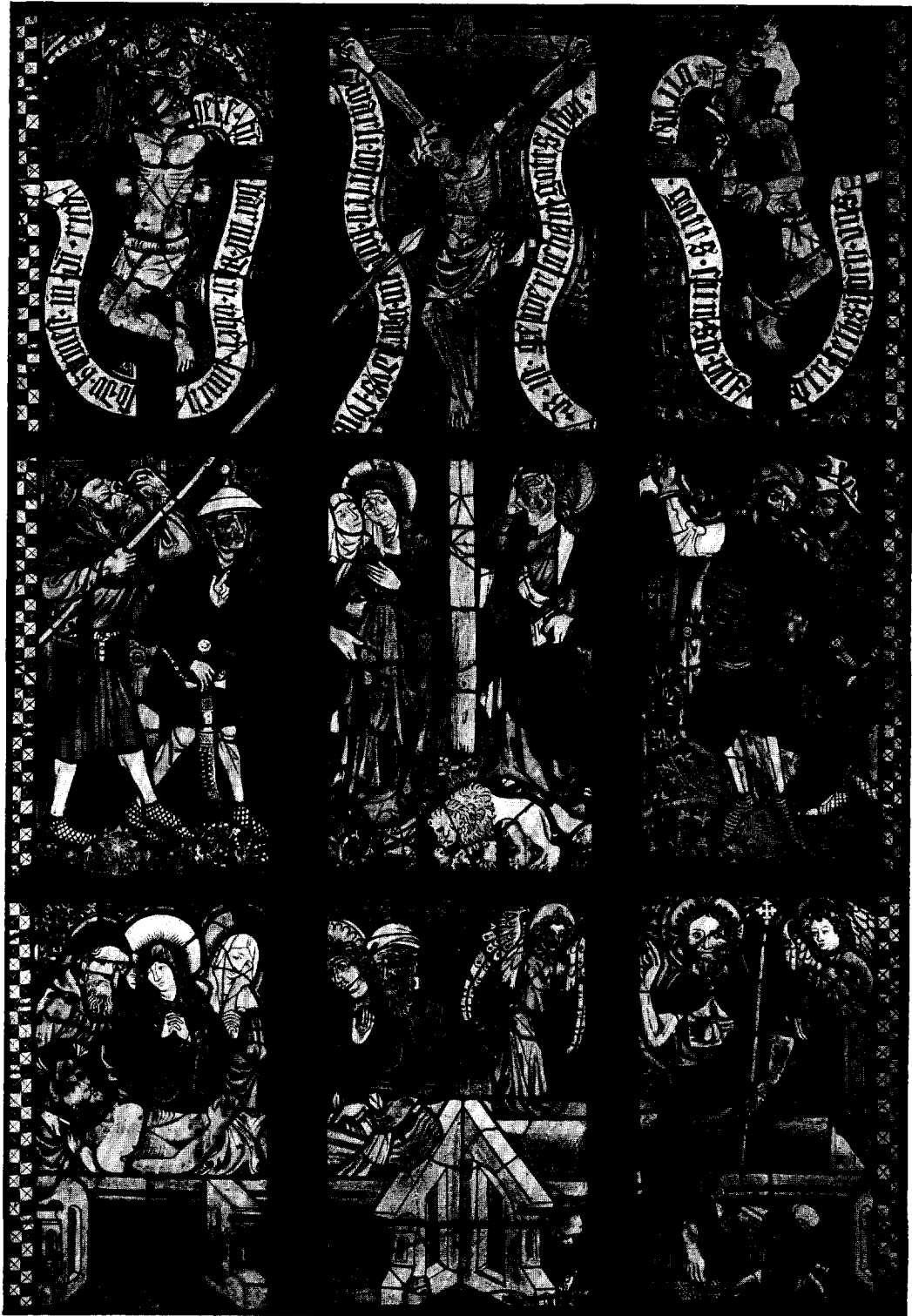
Excursions were made to *Münchenbuchsee* (paper read by Dr. Ellen J. Beer: Das Passionsfenster und seine Beziehung zur Malerei von Konstanz und Zürich im frühen XIV. Jahrhundert) Zofingen (discussion of a Crucifixion in the former Chorherrenstift) Königsfelden and Wettingen. In the church of the former Franciscan monastery and Clarissan convent Königsfelden with the famous eleven choir-windows a lecture was given by Dr. M. Stettler. Judged by our present knowledge these windows in the Swiss Upper-Rhine country are the first works to show spatial representations, although the old closed background (i.e. without landscapes) of the windows was maintained. Influences from Strasbourg, Constance, Austria and Italy (Sienna, Assisi). These windows must have been made about 1325-1330.

Finally the former Cistercian Abbey "Maria Maris Stella" at Wettingen was visited and special attention was paid to the 16th and 17th century "Standes- und Wappenscheiben", while a short exposition was given by Dr. F. Gysin from Zürich.

The present writer takes the view that in dealing with stained glass up to the end of the 13th century we are not justified in looking for examples in miniature painting. In his opinion this monumental art should be considered as autonomous as for instance contemporaneous sculpture.

Afb. 19 en 20. Münchenbuchsee (Zwitserland). Fragmenten van een lijdensvenster (begin 14de eeuw).

Afb. 21. Zofingen (Zwitserland). Middenpaneel van een Liedensglas in de voormalige Koorherenkerk ($\pm$ 1420).
(Foto Prof. Hahnloser, Bern)

Afb. 22—25. Königsfelden, Kloosterkerk. Verrijzenis van Christus — Geboorte van Christus — St. Franciscus knipt St. Clara de haren af bij haar intrede in het klooster — Gebed van St. Clara.

Afb. 26. Lier, St. Gummaruskerk. De H. Barbara tussen twee Heiligen (eind 15de eeuw). (Illustratie uit: Helbig, *de Glasschilderkunst in België*, dl. I).

NIEUWE PUBLICATIES OVER GLASSCHILDERKUNST BUITEN NEDERLAND VERSCHENEN SEDERT 1945

DOOR

DR. A. VAN DER BOOM

De talrijke bemoeienissen met het opbergen en opnieuw plaatsen van de historische glasschilderingen hebben in de meeste landen van West-Europa de bestudering dermate gestimuleerd, dat sedert 1945 een stroom van publicaties, van eenvoudige overzichten of studies van een enkel object tot modellen van kunsthistorische beschrijvingsmethoden, opnieuw heeft duidelijk gemaakt, welk een onmetelijke schat de Westerse wereld hierin nog bezit.

De kunst der gebrandschilderde vensters is, door een zekere bewustwording, op een ander plan van bestudering gekomen. Maar nu dreigt het vele dat reeds is verschenen, tot een wat onoverzichtelijke veelheid te worden. Vandaar, dat het ons wenselijk voorkomt de voornaamste uitgaven in een samenvattende bespreking bijeen te brengen. Wij zijn er van uitgegaan, dat in de eerste plaats boekwerken dienen te worden vermeld. Daarnaast hebben wij echter ook aan de vaak in tijdschriften of jaarboeken verschenen kleinere opstellen aandacht willen schenken, waarin herhaaldelijk nieuwe vondsten medegedeeld, of nieuwe gezichtspunten bekend gemaakt worden. Er is daarbij niet gestreefd naar volledigheid.

FRANKRIJK

In 1946 verscheen in de handige serie „Arts, Styles et Techniques” van Larousse, het overzichtswerk van Marcel Aubert, *Le Vitrail en France*. Het geeft uiteraard een samenvatting van datgene, wat in de jaren daarvoor, meestal door anderen, is onderzocht en gepubliceerd. Niettemin is deze samenvatting vanwege haar overzichtelijkheid en duidelijkheid zéér welkom. Na een uitstekend hoofdstuk over de techniek wordt het nog altijd zeer omvangrijke bezit van Frankrijk per eeuw en naar de landstroken besproken, waarbij een ruime en voor deze kleine schaal, uitstekende illustratie de tekst ondersteunt. Uiteraard is het hier niet de plaats over allerlei ondergeschikte punten van gedachten te wisselen. Vandaar slechts een enkele opmerking. Op pag. 16 schrijft Aubert over de Notre-Dame de la Belle Verrière in Chartres, die hij overigens bijzonder mooi karakteriseert: „Cette Vier-

ge a certainement inspiré celle de la Trinité de Vendôme”. Deze laatste nu is verleden jaar in Rotterdam geweest (Cat. Boymans no. 3). Zij bezit een zo archaisch en abstract-Byzantijns karakter, dat zij aan het werk in Chartres, dat veel plastischer en gedurfter is opgezet, moet zijn voorafgegaan.

Van veel belang is datgene, wat Aubert mededeelt over het werk van vreemde glasschilders in Noord- en West-Frankrijk vooral, in het bijzonder over de Nederlanders, die naast Duitsers en Vlamingen hun modellen brachten en de glasschilders van Bretagne bekend maakten met de Italiaanse kunst. „Plus artisans que créateurs, ils utilisent les gravures des maîtres de Leyde d'Harlem ou d'Amsterdam, et même des cartons exécutés par des spécialistes comme ce Volckert Claeszoon d'Harlem” (hier zal Van Mander wel de bron zijn). Tot een soortgelijke conclusie komt ook René Couffin¹. Aubert schenkt ook veel aandacht aan onze landgenoot Aerdts Ortkens (Arnoult de Nimègue, Arnoult de la Pointe), die hij zelfs als Aert van Dort laat optreden. Ik vraag mij echter af, waar Aubert zijn geboorte en overlijdensjaar (1470? en 1540?) heeft gevonden. Bijzonder welkom is tenslotte het zeer nuttige glossarium van technische uitdrukkingen.

Een beperkter thema heeft het boek *Vitraux des églises de France* met een inleiding van Louis Grodecki², de huidige specialist der glasschilderkunst in Frankrijk. Naast een tiental monochrome reproducties van kerk-interieurs met glazen, die bijzonder mooi zijn, geeft dit deel 32 afbeeldingen in kleuren van fragmenten (in Saint-Denis, Chartres, Bourges, Sens, Parijs, enz.). De tekst, die niet uitgebreid is, schenkt een voortreffelijk inzicht in het wezen van de monumentale glasschilderkunst en haar functie in het architectonisch geheel. Het einde van de monumentale glasschilderkunst ziet Gro-

¹ „La peinture sur verre en Bretagne, origine de quelques verrières au XVIe siècle”, *Mémoires de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Bretagne*, 25 (1945) p. 27 (compte rendu: *Bulletin Monumental* 104 (1946) p. 138). (Vriendelijke mededeling van Dr. J. Helbig te Brussel.)

² Les Editions du Chêne, Parijs 1948.

decki al aangekondigd in de glazen van de Sainte-Chapelle, in de Noord-rozet te Parijs (die hij uitstekend karakteriseert: „... l'effet sombre, nocturne, que semblent chercher les peintres de cet atelier”), in de glazen te Clermont, in Le Mans, Auxerre (hier figuren van geringere kwaliteit; hier ook voor het eerst het probleem van het één-kleurig in grisaille geschilderd venster). In dit einde ziet hij tevens het einde van het „mystère coloré”, maar dit betekent niet, dat er na 1300 van een verval kan worden gesproken. In bepaalde opzichten streeft het laat-middeleeuwse glas-in-lood venster de werken uit de XIIe en XIIIe eeuw voorbij.

Een bijzonder belangrijke bijdrage is het artikel van Grodecki: *A Stained Glass Atelier of the thirteenth Century*³. Het handelt voornamelijk over glazen in Bourges en Poitiers, Chartres komt slechts zijdelings ter sprake. François Quiévreux heeft in 1942 in een studie *Les vitraux du XIIIe siècle de l'abside de la cathédrale de Bourges*⁴ twee verschillende meesters onderscheiden en tevens gewezen op verbanden tussen glazen in Bourges en Chartres. Zijn conclusies werden aanvaard door Jean Verrier (*La cathédrale de Bourges et ses vitraux*, 1944) en Marcel Aubert (*op. cit.*). Die van Grodecki wijken nog al sterk daarvan af. Hij wil nl. de glazen in Bourges niet in twee doch in drie groepen (ateliers) verdelen. De belangrijkste is die van het „atelier du Bon Samaritain”. Verder onderscheidt hij een „maître du vitrail de la Nouvelle Alliance” en een „maître du vitrail des reliques de Saint-Etienne”. Hij heeft deze glazen bestudeerd naar de compositie, de plaatsing van de médaillons (het ijzeren roosterwerk als element van compositie), de ornamentering, de randen, de stijl en de kleur. Grodecki acht de verbanden van de werkplaats van de Goede Samaritaan-glazenier met werken in Chartres minder overtuigend en Quiévreux' motivering ten deze niet voldoende. Hij stelt verschillende afwijkingen tegenover elkander, zoals in de koppen en de gewaden. Vooral de tekening is anders. In Chartres zijn de houdingen strakker, in Bourges opvallend soepel. Er is dus een grondverschil, waartegenover de overeenkomsten tussen werk in Bourges en Poitiers (glazen terzijde van het koor, in het transept en in het schip) bijzonder duidelijk zijn. Door de slechte staat waarin zij verkeren zijn de glazen in Poitiers weinig bestudeerd. Het staat bovendien vast, dat er in de

samenstelling der panelen veranderingen zijn aangebracht en dat de reeks eenmaal veel omvangrijker is geweest. De glazen zijn ook ongelijk van kwaliteit en nergens zo goed als die van Bourges of Chartres. Maar men vindt er toch het idioom terug van de meester van de Goede Samaritaan.

Op stylistische gronden acht Grodecki de serie van Poitiers het oudste: glazen in het koor vóór 1180; transept ± 1200; schip tussen 1200 en 1225. Daarna komt de glashut van Poitiers meer en meer onder invloed van de werkplaatsen van Ile-de-France.

Uit deze uitstekende en overvloedig geïllustreerde studie blijkt dus, dat de geschiedenis der Franse glasschilderkunst in het begin van de 13de eeuw minder eenvoudig is dan men onder invloed van de thesen van Emile Mâle lange tijd heeft gedacht. De schrijver heeft dit nader uitgewerkt in zijn uitvoerige en voortreffelijke inleiding tot de Catalogus van de tentoonstelling *Vitraux de France*, die op het ogenblik in Parijs wordt gehouden⁵.

Van andere Franse auteurs vermelden wij volledigheidshalve:

Jean Lafond, *The Stained Glass Decoration of Lincoln cathedral in the thirteenth Century* (*Archaeological Journal*, Vol. CIII, 1947) en Jean Verrier, *Vitraux de France aux douzième et treizième siècles* (Paris 1950).

ENGELAND

De glazen in de cathedraal van Canterbury vormen „the earliest considerable body of stained glass extant in England, and a monument of great importance in the history of medieval European art as a whole”. Met deze woorden leidt de grote „connoisseur” Bernard Rackham het prachtig uitgevoerde (en zeer dure) boek in⁶, dat voor vele jaren „het” corpus zal zijn voor de bestudering van de omvangrijkste collectie middeleeuws gebrandschilderd glas, die enige Engelse cathedraal thans nog bezit. Het boek, dat een typisch staal is van Engelse typografie, heeft uitstekend illustratie-materiaal: 21 pagina's in kleurenreproductie en 80 met monochrome lichtdrukken.

De tekst is kennelijk uit twee elementen opgebouwd: een inleiding, die zeven paragrafen omvat en een uit drie hoofdstukken bestaande uitvoerige catalogus (early glass, late gothic glass, enamel-painted glass).

⁵ Musée des Arts décoratifs. Mai-Octobre 1953. 47 nrs en V + 40 pl.

⁶ *The Ancient Glass of Canterbury Cathedral*, London 1949, 234 pp. + 123 pl.

³ *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XI (1948) blz. 87.

⁴ *Bulletin Monumental* 100 (1942) blz. 255.

De oudste glazen in Canterbury dateren van de door Willem van Sens en „Engelse” Willem, na een brand in 1174, herstelde cathedraal. De auteur stelt ze — een paneel met een Spittende Adam en een aantal Profeten — op 1178 en 1190-1200. Oorspronkelijk hebben zij een plaats gehad in de koorlantaarnen, maar later werden zij (als restanten) bijeengebracht in het Zuid-Oost transept. De Adamfiguur vond een plaats in het westvenster van het perpendiculaire schip. Wanneer deze dateringen juist zijn, hebben wij hier een bijzonder interessante vroege reeks, waarvoor in Frankrijk — de lezer zal weten, dat de vroegmiddeleeuwse glasschilderkunst van Frankrijk en Engeland een sterk homogeen karakter draagt — maar weinig equivalente stukken aanwezig zijn⁷. Verder bezit Canterbury oud glas in de roosvensters van het Noord- en Zuid-Oost transept, in de koorapsis, in de zijbeuken van het koor en de triforia, in het Zuid-West transept, in het oostelijke venster van Becket's Crown Chapel (de z.g. Corona), in de zijbeuken van de tussen het koor en deze liggende Trinity Chapel, de z.g. Becketglazen, die zeer belangrijk zijn, en uit later tijd: het Westvenster van het schip en de Royal Window van het Noord-West transept. Tenslotte treft men op vele plaatsen verspreide fragmenten aan. Het ensemble, zo men dit woord al wil gebruiken, bezit dus in geen enkel opzicht de geslotenheid van Chartres. Niettemin is het voor onze kennis van de vroegmiddeleeuwse glasschilderkunst onmisbaar. Er is echter een ernstig inconvenient: een groot deel van de glazen is in de loop der tijden van plaats verwisseld, terwijl stukken uit verschillende vensteropeningen veelal bijeen zijn gevoegd. Vandaar, dat een schema en een plan van de oorspronkelijke plaatsen (hetzij vaststaand of hypothetisch) wel zeer wordt gemist⁸. Het boek geeft bovendien geen enkele interieur of ensemble opname, waardoor bij de op zichzelf prachtige reproducties het verband met de architectuur volkomen is verloren gegaan.

In het inleidende gedeelte van de tekst worden tal van dingen aan de orde gesteld, waaruit blijkt, dat ook in dit standaardwerk niet in alles het laatste woord wordt (kan worden) gesproken. Reeds bij het vroegste stuk — Adam Delving — staat men voor de vraag over de

prioriteit van miniatuur of glasschildering. Een dispuut tussen de heren Grodecki en Rackham (Burlington Magazine 1950-Oct., Dec.) heeft geen doorslaggevende argumenten voor het een of het ander kunnen bijbrengen. Wat dan tenslotte door de auteur over een mogelijke oorsprong van de glasontwerpen wordt medegedeeld kan niet altijd overtuigen. Het vraagstuk van de zelfstandig scheppende glazenier der middeleeuwen is hier zeker niet in zijn kern gevat. Ook de Franse invloed heeft de auteur bezig gehouden, nadat zij geruime tijd geleden door Westlake op weinig bevredigende wijze naar voren was gebracht, wat bovendien een aantal onjuiste dateringen tot gevolg had. Toch wil de heer Rackham nog wel opkomen voor een zekere zelfstandigheid van het Engelse glas. „The idiom of Canterbury may be English, but the language is French”. Daartegenover doet de opvatting van Jean Lafond⁹: „English glass-painting is an inferior and second hand art” niet voldoende recht aan de hoge artistieke kwaliteiten van het vroege glas in Canterbury.

Resumerende: men zal dit voor de Friends of Canterbury Cathedral uitgegeven werk in de toekomst vooral raadplegen vanwege de voortreffelijke beschrijvende catalogus en het afbeeldingen-materiaal. Het is een schat aan documentatie, waarvoor men de auteur, die daarbij de hulp heeft gehad van de restaurateur en opzichter van het glas, Mr. Samuel Caldwell, in hoge mate erkentelijk moet zijn.

Van belang voor de Nederlandse kunstgeschiedenis is het werk van Christopher Woodforde over gebrandschilderd glas in Somerset¹⁰, waar in het bijzonder de cathedraal van Wells goede voorbeelden bezit uit de 14de eeuw. Speciale aandacht verdient het hoofdstuk over „Foreign Glass”, voornamelijk Nederlands, daarbij inbegrepen de voortreffelijke stukken uit Rouen in Wells¹¹. Talrijke glazen zijn uit Noord-Frankrijk en Zuid-Nederland op het einde van de 18de en in het begin van de 19de eeuw naar Engeland verkocht.

Een volgend werk van dezelfde auteur¹² ver-

⁹ „The Stained Glass Decoration of Lincoln Cathedral in the thirteenth Century” in: *Archaeological Journal* 103 (1946) blz. 119.

¹⁰ *Stained Glass in Somerset 1250-1830*, Oxford, Oxford Univ. Press. 1946. XII + 314 pp. + 52 pl. (10 gekleurd).

¹¹ Vgl. Jean Lafond, *La résurrection d'un Maître d'Autrefois*, Rouen 1942, blz. 28, afb. XIV.

¹² C. Woodforde, *The Stained Glass of New College*, Oxford, Oxford University Press, 1951, 109 pp. + 21 pl.

⁷ Men zie in dit verband de mededelingen van Louis Grodecki over koorglazen in de cathedraal te Poitiers (noot 3).

⁸ Wij verwijzen hier naar het werk van Fridtjof Zschokke over de Romaanse glazen in de cathedraal van Straatsburg. Vgl. onze bespreking in *Oudheidk. Jaarb.* 13 (1944/6) blz. 23.

meldt bij 17de eeuwse herstellingen van middel-eeuwse glazen in Oxford een „Dutch pencil man” (wsch. Abraham van Linge) die nieuwe koppen maakte in 1628-’29.

Er is ook een boek verschenen over de glasschilderingen in Cambridge¹³, die geruime tijd geleden door onze landgenoot Mr N. Beets in zijn Vellert-studiën werden betrokken. De vijftientig glazen in King’s College zijn in twee perioden tot stand gekomen. Sedert 1496 was Bernard Flower (vermoedelijk de Vlaming De Bloeme) in koninklijke dienst. Tussen 1515 en ’17 (zijn overlijden) ontving hij betaling voor vier glazen. Tussen 1526 en 1531 treft men de namen van een aantal glazeniers aan (onder wie als belangrijkste weer de Vlaming Galyon Hone), van wie de auteur bij elk het aandeel in het werk heeft trachten vast te stellen. Het zou dan vooral Hone zijn geweest, die in de echte Vellert-stijl gewerkt heeft. De auteur wil in de gehele cyclus Franse, Italiaanse en Vlaamse invloeden onderscheiden.

ITALIE

Na de publicatie van Dr. Enzo Carli over Italiaanse glasschilderkunst in Siena onder invloed van Duccio¹⁴ — voor de bekende Maria Hemelvaart in de Dom denkt deze auteur aan „cartoni, disegni o bozzetti di Duccio” —, is het artikel van Arthur Lane (de opvolger van de heer Rackham aan het Victoria and Albert Museum) over glasschilderkunst en ontwerpmethoden in Florence¹⁵ bijzonder welkom geweest. Een voortreffelijk doorwerkt stuk, dat met gebruikmaking van oude gegevens en vroegere publicaties een geheel nieuw licht op deze kunst laat schijnen. „It is in the glazier’s workshop that we have to seek the leaders of creative design”. De huidige kunsthistorici hebben te dikwijls de glasschilder in de eerste plaats als technicus beschouwd, als „vertaler” van de ontwerpen van anderen. De auteur wijst ook op de weinig succesrijke pogingen, juist in de geïllustreerde manuscripten te zoeken naar de oorspronkelijke scheppende kracht „that wrote itself large in the painted windows of Chartres, Canterbury, and other early Gothic cathedrals”. De heer Lane komt daarbij tot de conclusie, dat Italië in de vorming van een mid-

deleeuwse traditie der glasschilderkunst geen aandeel heeft gehad.

ZWITSERLAND

In 1946 verscheen een platenbundel van een aantal Zwitserse glazen met kleurenreproducties en een korte inleidende tekst van Dr. Fridtjof Zschokke¹⁶. Het grote werk over de Berner Münsterchorscheiben van Prof. Hahnloser hebben wij verleden jaar besproken (Bulletin, Juli 1952). Thans hebben wij in de eerste plaats aandacht te schenken aan „het” grote monument der Zwitserse glasschilderkunst te *Königsfelden*¹⁷. Dr. Michael Stettler heeft deze uitgave met haar voortreffelijke kleurenreproducties (men herinnere zich de Iris-uitgave *Farbenfenster grosser Kathedralen* uit 1937) van een bijzonder instructieve inleiding voorzien. Aangezien deze Zwitserse „Sainte-Chapelle” reeds op kol. 101 ter sprake is gekomen, zullen wij ons nu strikt bepalen tot de tekst. In al zijn beknoptheid is deze als samenvatting — topografisch-historisch, iconografisch-theologisch en stylistisch-glasschilderkundig — vrijwel volledig. De gehele cyclus van elf glazen wordt hier gekarakteriseerd als een voorbeeld van de gebonden vorm.

Naar de composities beschouwd, acht de inleider de medaillonglazen het meest gedurfd, omdat de cirkelvullingen (vijf boven elkander) door de twee zware verticale verdelingen van de vensters heen moesten worden gecomponeerd. Het lijken smalle doch zeer hoge kleurige tapijten, die onmiddellijk achter de stenen vensterindelingen zijn opgehangen, want het geheel blijft ondanks een eerste schuchtere toepassing van perspectief van een statisch-doorlichte geslotenheid.

Het belangrijkste punt in het kunsthistorisch onderzoek blijft de vraag naar de oorsprong der inventie. In tegenstelling tot vroegere onderzoekers neemt Dr. Stettler aan, dat het cyclische geheel aan de inventie van één meester is te danken. „Ein Meister musz dies Ganze ersonnen und mit seinen Helfern innerhalb weniger Jahre durchgeführt haben”. Hij constateert ook, dat overgeleverde en nieuwe elementen zijn tezamen gebracht, waarbij er een organische ontwikkeling is van het Oostelijke venster tot de glazen in het Westen.

Tegenover een al te gemakkelijk door August Schmarsow (in 1919) aangenomen rechtstreekse

¹³ Kenneth P. Harrison, *The Windows of King’s College Chapel, Cambridge: Notes on their History and Design*, Cambridge, Cambridge University Press, 1952, IX + 90 pp.

¹⁴ *Vetrata ducsesca*, Florence 1946.

¹⁵ „Florentine Painted Glass and the practice of design” in *Burlington Magazine* 91 (1949) blz. 43.

¹⁶ *Mittelalterliche Bildfenster der Schweiz*, Basel Holbein-Verlag 1946.

¹⁷ *Königsfelden. Farbenfenster des XIV. Jahrhunderts. Vorwort von Michael Stettler*, Laupen/Bern Iris-Verlag 1949.

invloed uit Assisi en Siena op het Königsfelder Franciscusvenster denkt Dr. Stettler meer aan een Italiaanse omweg over Oostenrijk. Er zijn nl. overeenkomsten met een van de hoofdwerken van de Weense school, het altaar (met emailplatendecoratie) van Klosterneuburg, dat in deze tijd (1324-'29) werd hersteld. Talrijke onderdelen kunnen tot een gemeenschappelijk „Formenvokabular" worden herleid. Tenslotte dient nog op de overeenkomst van een geborduurd Antependium (Historisch Museum, Bern) met de Königsfelder glazen te worden gewezen.

Hoewel deze inleiding van ruim 25 pagina's een afgeronde studie is, kondigt de auteur aan, dat hij in *Die Kunstdenkmäler des Kantons Aargau* (waartoe K. behoort) dat deze zomer zal verschijnen, nader zal ingaan op diverse vraagstukken, in het bijzonder op die van de ontwerper en zijn herkomst.

In de door Prof. Dr. Hans R. Hahnloser uitgegeven Berner Schriften zur Kunst, is als zesde deel een verhandeling van zijn leerlinge Dr. Ellen J. Beer verschenen over het Roosvenster in de cathedraal van Lausanne¹⁸, die blijkens de ondertitel „und der kosmologische Bilderkreis des Mittelalters" vooral een iconografisch-iconologische en ook theologische studie is geworden. Het kunstwerk zelf, de gebrandschilderde medaillons uit 1231-'35 in het zuidelijk roosvenster te Lausanne, is min of meer en passant behandeld, omdat het opnieuw ter sprake zal komen in het grote werk, dat Dr. Beer voorbereidt over de 13de eeuwse glasschilderkunst in Zwitserland. Dit zal nl. binnenkort als eerste Zwitserse deel van het *Corpus vitrearum medii aevi* verschijnen. Het hier voor ons liggende boek met zijn overvloedige illustratie is dus als een soort voorge-recht te beschouwen. Het grote voordeel van een dergelijke afzonderlijke studie is dit, dat de sterk programmatische voorschriften van het Corpus niet hoefden te gelden en de schrijfster zich met achtergronden kon bezig houden, die het gehele middeleeuwse geestesleven raken. Voorwaar geen geringe opgave, die weer uitsluitend door een streng systematisch-methodische behandeling tot een goed einde was te brengen.

Na een algemene inleiding, waaraan een „Vorwort des Herausgebers" voorafgaat, vinden wij de tekst verdeeld in vier hoofdstukken: 1, het roosvenster in het kader van de algemene iconografie en haar afleiding uit de klassieke oudheid (de diverse personificaties: jaargetijden, maanden, elementen, dierenriem, monstra, enz.); 2, de

betrekking van de roos van Lausanne en haar inhoud tot de middeleeuwse cirkelcomposities (de ontwikkeling van de cirkelcompositie parallel aan die van de kosmografische uitbeelding in het middeleeuwse wereldbeeld); 3, de meester van de roos en zijn verhouding tot de glasschilderkunst van Picardië; 4, de scholastiek als geestelijk kader voor het bestaan van de roos van Lausanne.

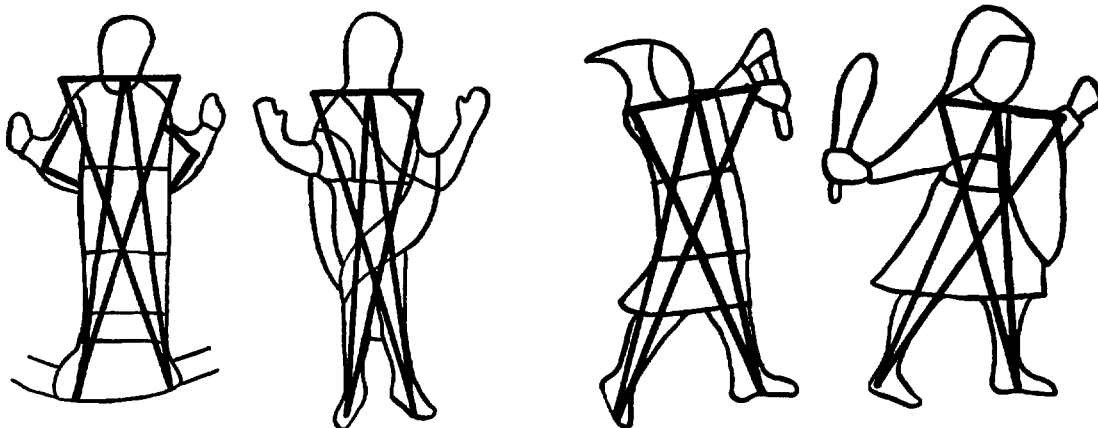
Het was de grote middeleeuwse bouwmeester en reiziger Villard de Honnecourt, die tijdens zijn verblijf in Lausanne de roos heeft getekend, niet exact weliswaar, maar zoals Prof. Hahnloser in zijn voorwoord verklaart: „um den Schülern des vielgereisten Picarden als Muster zu dienen, musste sie sich freilich eine weitgehende Veränderung gefallen lassen, die wir als bewusste Erneuerung im Sinne des mittelalterlichen Gedankenbildes deuten konnten". Men zou ook willen vragen, of dit niet een geheel ander ding is, of dat hier sprake is van een ouder of niet uitgevoerd ontwerp.

Dr. Beer heeft bij haar onderzoekingen kunnen vaststellen, dat de vierdelig opgebouwde compositie een typisch scholastische verbinding is van vroeg-christelijke leerstellingen met geometrische begrippenschema's uit geïllustreerde handschriften waarvan zij een reeks voortreffelijke afbeeldingen geeft. Zo is de vierkant-compositie in de cirkel niet slechts uiterlijk bepaald, doch ook naar de inhoud: 4 elementen, 4 jaargetijden, 4 paradijsstromen, 8 winden en 8 monstra, die tenslotte worden bijeengehouden door het aan het drietal van de Triniteit gebonden heilige twaalfstal van de maanden en de dierenriem. Midden in de roos vindt men als heidens rudiment de „Jahresgott" Annus, omgeven door Dies, Nox, Sol en Luna. En dan heeft men tegelijk het verschil met bijvoorbeeld de roosvensters van Chartres. Maar dit daargelaten: maat en getal — het wordt door de begaafde schrijfster met nadruk betoogd — beheersen het ganse middeleeuwse begrippen- en beeldensysteem¹⁹.

Het beste deel van de ganse studie lijkt mij hoofdstuk IV over de betrekkingen tussen de scholastische wetenschap en de beeldende kunsten, waarin op uitstekende wijze de verhouding is aangegeven van de Platonische geestesrichting

¹⁸ Vgl. R. N. Roland Holst, *Over Kunst en Kunstenaars, Nieuwe bundel*, Amsterdam 1928, blz. 39 (De Glasramen van de Kathedraal van Chartres, 1924): „De niet-katholieke kunstenaar die in deze omgeving zonder gebed verwoylde, prevelde stil voor zich uit: „Getal en maat, beginselen der schepping, openbaart ook ons weer uw ondoorgrondelijke, onuitputtelijke en oneindig rijke mogelijkheden". Hoe zou deze kunstenaar zich in het boek van Ellen Beer hebben verheugd!

¹⁸ *Die Rose der Kathedrale von Lausanne*, Bern Benteli-Verlag 1952.

Dr. Ellen J. Beer, Proportieschema van Villard de Honnecourt toegepast op de figuren van de meester van de Roos van Lausanne.

in de scholastiek tot het meer nuchtere Aristotelisme (Albertus Magnus, Vincentius van Beauvais, c.s.), dat naar het partiële neigt en de eenheid eer te niet doet dan versterkt.

Behalve de talrijke afbeeldingen in autotypie bevat het boek een aantal schema's in zwart-wit naar tekeningen van de schrijfster. Bijzonder instructief is het blad met de „Proportionsschemata des Rosenmeisters", waarbij mens- en dierfiguren op de grondslag van het Villardse systeem zijn herleid tot een geometrisch substraat, waaruit overduidelijk de grote invloed blijkt van de Picardische bouwmeester op het werk van de ontwerper te Lausanne (Peter van Atrecht?).

De grondige behandeling van het onderwerp wordt ook duidelijk uit de bibliografische lijst. Belangrijke steun zal de schrijfster hebben gehad van *La cosmographie chrétienne dans l'art du moyen âge* van Jurgis Baltrusaitis (1937-'38) en *The Labors of the Months* van C. Webster (1938).

Een nadere uitwerking van „Fragen der Farbgebung sowie stilistischer Natur" — parallellen van de glasschilderkunst in Lausanne vindt men in de van Chartres afwijkende Noord-Franse school van Laon, Soissons en Braine met haar Aristotelisch realisme — wordt ons aangekondigd in het binnenkort te verschijnen eerste Corpusdeel. Wij zien het met spanning tegemoet.

DUITSLAND

De Duitse glasschilderingen hebben de verwoestingen van de tweede wereldoorlog in het algemeen goed doorstaan, al vallen er dan hier en daar wel ernstige verliezen te betreuren, terwijl verschillende van de gespaarde stukken — bijvoorbeeld die uit de volledig verwoeste kerk

St. Kunibert in Keulen — tot de categorie der „displaced persons" zijn gaan behoren. Het ergste verlies heeft Berlijn geleden, waar in 1945 de collectie glasschilderingen van het Kunstgewerbemuseum volkomen is te gronde gegaan²⁰.

Op het ogenblik houdt in Duitsland Prof. Dr. Hans Wentzel, die de leerstoel voor kunstgeschiedenis in Stuttgart bezet, zich intensief bezig met de velerlei problemen der glasschilderkunst. Hij is zonder twijfel degene met het meeste gezag. Van 1941 tot '45 heeft Dr. Wentzel in opdracht van de Verein für Kunstwissenschaft en de Deutsche Forschungsgemeinschaft de glasschilderingen van historische waarde onder zijn hoede gehad. D.w.z., hij heeft er voor gezorgd, dat de opgeborgen stukken werden gefotografeerd en dat van de niet in veiligheid gebrachte vensters althans de belangrijkste gedeelten werden uitgenomen.

Van deze intensieve bemoeiingen is een in 1951 uitgegeven boek²¹ het resultaat. Het bevat een inleiding van ongeveer 70 pagina's met 68 tekstafbeeldingen en een catalogus, die wordt gevolgd door 247 uitstekende platen. De inleiding is geen handboek der glasschilderkunst. Vandaar dat geen detailkwesties worden behandeld, maar in de eerste plaats de grote lijnen worden getrokken, die een groot publiek van kunstvrienden vooral zullen interesseren, terwijl de nauwkeurig bewerkte catalogus alle gegevens bevat voor de vakman. Zo vinden wij op voor-

²⁰ De herinnering blijft slechts bewaard in het omvangrijke werk van Hermann Schmitz, *Die Glasgemälde des Kgl. Kunstgewerbemuseums in Berlin*, Berlin 1913.

²¹ Hans Wentzel, *Meisterwerke der Glasmalerei*, Berlin 1951 (Deutscher Verein für Kunstwissenschaft).

treffelijke wijze de problemen aangeduid, waar de toekomstige bewerkers van het Corpus vitrearum mee te maken krijgen. Er is bovendien iets bijzonder sympathieks aan dit boek. Men heeft hier nl. een Duitse auteur, die zijn eigen materiaal niet overschat, zoals bijvoorbeeld zo hoogst irriterend werkt in het *Handbuch der Glasmalerei* van J. L. Fischer (1937). Prof. Wentzel is er zich voortdurend van bewust, dat de grote werken op Franse bodem zijn ontstaan. Telkens herinnert hij, bij bespreking van zijn eigen Duitse stukken, eraan, wat tezelfder tijd in Frankrijk en bijvoorbeeld ook in Engeland werd gemaakt. Hij wijst op de vele ernstige lacunes in het Duitse glas, o.a. door het geheel ontbreken van beglazingen in de grote domkerken van Spiers, Mainz en Worms. Maar behalve dat: „nur ausnahmsweise setzte sich auch in Deutschland der für Glasmalerei ideale Typus der Kathedrale als „Glashaus“ durch“. De kwaliteit van de Duitse werken acht hij niet minder dan in Frankrijk en Engeland. Ze zijn alleen anders. Reeds door de kleine vensteropeningen zijn de Duitse glazen beperkt in hun afmetingen. Maar zelfs wanneer er grote glasoppervlakken moeten worden gevuld blijven zij toch samenvoegingen van afzonderlijke stukken.

Bij de studie van de Duitse glasschilderkunst heeft men dus in de eerste plaats te maken met membra disjecta.

Met bijzondere kennis van zaken worden in dit, door de vele restauraties, weerbarstige en uiterst gecompliceerde materiaal de belangrijke stromingen aangeduid. Tal van werken worden uitnemend gekarakteriseerd: de Profetenglazen in Augsburg; de vensters uit de Keulse St. Kunibert (hun grote staande figuren equivalenten van sommige in Chartres en Reims); de koor-glazen in Marburg; verschillende panelen in de lichtbeuk van Straatsburg en glazen in het Zuidelijke zijschip; de hoge koorvensters in Keulen; de groep uit de tweede helft van de 14de eeuw, welke de auteur „Parlerisch“ noemt; de voorbeelden van de „Weiche Stil“; Lübeck in het Noorden; de werken in de dom van Stendal, dat na 1423 een middelpunt wordt van glasschilderkunst in midden, Noord en Noord-Oost Duitsland; de nieuwe realistische richting, die inzet met Lukas Moser (die volgens Wentzel ook zelf op glas heeft geschilderd) in het centrum Ulm, waar de familie Acker inheems was. Naar het einde toe wordt de tekst bijzonder belangrijk met de machtige glasschilder Peter Hemmel von Andlau uit Straatsburg (1420/25-1505). Zijn bewaard gebleven oeuvre is het grootste, dat men aan enige middeleeuwse glas-

schilder kan toeschrijven. Het boek besluit dan met de laatste, nog op middeleeuwse wijze werkende, glasschilder Valentin Busch, eveneens uit Straatsburg, van wie men de koorbeglazing in de cathedraal van Metz nog als een laat bereikt hoogtepunt mag beschouwen.

Deze auteur is in de laatste jaren bijzonder productief geweest. Verschillende kleinere studies zijn van zijn hand verschenen, waarvan hier de belangrijkste, mede vanwege de samenhang met zijn boek, mogen worden vermeld.

1. *Die mittelalterlichen Glasmalereien Westfalens*²². Dit is een schets voor een studieopgave van een aan ons land grenzend gebied, dat vooral in Soest en Herford nog allerlei werken bezit, die weinig onderzocht zijn, hoewel zij in de hoogtepunten een „zum mindesten gesamt-deutsche Bedeutung“ hebben.

2. *Glasmaler und Maler im Mittelalter*²³. Hier is de verhouding glasschilder-paneelschilder nader onderzocht. Onze tijd maakt nog altijd een scheiding, maar reeds in 1911 heeft Paul Frankl er op gewezen, dat dit niet nodig is: „die technischen Bedingungen spielen keine so wesentliche Rolle, dass Glasmalerei und Malerei zu zwei verschiedenen Dingen würden“. Wentzel gaat er van uit, dat reeds in de middeleeuwen onderscheid werd gemaakt tussen glazenmaker en glasschilder — al gebruikte men dan voor beiden het woord *vitarius* — en dat de glasschilderkunst zeker geen „Malerei aus zweiter Hand“ was. Maar in het bijzonder legt hij nadruk op het samengaan dezer beide kunstvormen. „Überall dort, wo aus demselben Zeitraum Tafelmalereien und Glasmalereien vorhanden sind, lässt sich (wenigstens für die Zeit vor 1400) fast ausnahmslos der Beweis eines sehr engen Zusammenhanges führen“. Met tal van klemmende argumenten komt hij op voor de gelijkwaardigheid van paneel- en glasschilderkunst. Hij stelt bijvoorbeeld naast het werk van een Martin Schongauer, dat van een Peter Hemmel von Andlau. Voor de 13de en 14de eeuw kan men zelfs vaststellen, dat de grote vernieuwingen uit de werkplaatsen der glazeniers komen, omdat zij steeds in direct verband stonden met de bouwloods, waardoor zij eerder dan de paneel- en miniatuurschilders de nieuwe gotische vormen verwerken.

Dit is dus een beschouwing, die de creatieve waarde van de middeleeuwse glasschilderkunst in een nieuw licht stelt en daardoor uitgangs-

²² „Westfalen“, *Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 27 (1948) blz. 215.

²³ *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* 3 (1949) blz. 53.

punt kan worden voor een geheel nieuwe wijze van bestudering.

3. *Das Ratsfenster von 1480 im Chor des Ulmer Münsters und sein Meister Peter Hemmel von Andlau* ²⁴.

Deze studie van ruim 35 blz. met 24 afb. is een aanvulling op de aan de kunstenaar gewijde pagina's in *Meisterwerke der Glasmalerei*. Nog heden is de Münster — een bouwwerk van de Parlers en de Ensingers — in het zwaargeteisterde Ulm een schatkamer van Zwabische beeldende kunst der gothiek. Tussen 1400 en 1450 was Ulm een centrum van Zuid-Duitse glasschilderkunst. Wanneer dan omstreeks 1480 het „Ratsfenster” en het „Kramerfenster” als voltooiing van de koorbeglazing worden geplaatst, blijken de middeleeuwse opvattingen verdrongen door een realistisch-illusionisme, waarbij evenwel de toepassing van de perspectief nog niet tot doorbreking van de achterwanden met de damast en brokaatpatronen heeft geleid. Het Radenglas, dat in een ongebruikelijke iconografie een reeks voorstellingen bevat van de Verzoeken tot aan de Hemelvaart Christi, waarbij de Passie ontbreekt, is in 1936 als werk van Peter Hemmel von Andlau herkend. Het uitgangspunt van zijn stijl ziet Wentzel in het werk van een Konrad Witz en van de Meester van de Passie van Karlsruhe, bij wie een grove omzetting van Nederlandse opvattingen valt waar te nemen.

Bijzonder welkom is de werkcatalogus, die op dit artikel volgt, waarin (naar volgorde der steden) de kerken of verzamelingen zijn opgegeven, waar glasschilderingen van de Straatsburgse meester te vinden zijn. Daarmee is de grondslag voor het verdere onderzoek gelegd.

4. *Die ältesten Farbfenster in der Oberkirche von S. Francesco zu Assisi und die Deutsche Glasmalerei des XIII. Jahrhunderts* ²⁵.

De glasschilderingen, die bij het voltooiën van de bovenkerk in Assisi tussen 1230 en 1250 werden geplaatst en dus bij de wijding in 1253 in situ waren, zijn altijd overschaduw door de veel beroemder wandschilderingen. In het totale beeld dezer kleurige „Ausschmückung” behoren echter ook de glazen, al reeds hierom, omdat ze vóór de Renaissance niet meer zo volledig in Italië worden aangetroffen. Men nam algemeen aan, dat de glazen gelijktijdig met de muurschilderingen van Cimabue en die van de meesters der Romeinse school naar hun ontwerpen werden uitgevoerd, zonder blijkbaar te beseffen,

dat ze daarmee te laat werden gedateerd. Eerst Pietro Toesca ²⁶ heeft aan verbindingen met Trans-Alpijnse kunst gedacht. Ook Kieslinger en Haseloff hebben zich met de kwestie bezig gehouden. De laatste dacht bij de drie (westelijke) koorvensters van de bovenkerk aan een naar Assisi ontboden Duitse werkplaats. De Zweed Aron Andersson heeft gewezen op overeenkomsten tussen glasschilderingen in Erfurt en Assisi. Een belangrijk feit: de glazen van Assisi passen niet in een Italiaanse ontwikkeling. Wentzel spreekt dan ook van „einen rätselhaften Sonderfall”. Hij wijst op de contacten tussen ver uiteengelegen streken in het rijk van Frederik II van Hohenstaufen en denkt aan twee mogelijkheden: glasschilders uit den vreemde hebben in Assisi gewerkt, of de glazen zijn in den vreemde besteld. Het laatste acht hij het meest plausibel. Bij zijn onderzoek van de drie koor-apsisglazen en de twee in de Zuid- en Noordwand van het dwarsschip gaat hij er dan ook van uit, dat de werken geïmporteerd zijn. De koorvensters met hun beide lichtbanen zijn opgevat als Oud- en Nieuw Testamentische reeksen in typologische samenhang. Zij worden met hun medaillons uitvoerig geanalyseerd en beschreven. In de meeste scènes ziet de auteur niet-Italiaanse trekken, ook in de iconografie, terwijl hij juist door deze laatste verbanden kan aantonen met de midden-Duitse glasschilderkunst. Voor datering en localisering is de stijl zijn enige hulpmiddel.

BELGIË

Het is vrijwel overbodig, de goede eigenschappen van Helbig's *Glasschilderkunst in België* ²⁷ opnieuw te bevestigen. De beide delen (1943-1951) hebben hun bruikbaarheid en hun voortreffelijke wetenschappelijke kwaliteiten reeds voldoende bewezen. Dit nieuwe deel draagt een aanvullend karakter, maar het blijft in zijn 108 pagina's tekst en zijn 191 afbeeldingen toch nog heel wat wetenswaardigs te bevatten. Het uiterst nuttige register in tien kolommen geeft veel aanvullingen op dat van deel I. Zoals men wellicht weet, is dit werk in de eerste plaats bedoeld als inventarisatie. Van bijzonder belang zijn de nrs. 2133 tot '39 betreffende het verdwenen Antwerpse klooster der geschoeide Karmelieten, waarvan de glazen (waarschijnlijk van Aerdt Ortkens) zich sedert

²⁶ *Il Trecento*, Torino 1951.

²⁷ J. Helbig, *De Glasschilderkunst in België, Repertorium en Documenten* dl. II, Antwerpen De Sikkel 1951. Vgl. afb. 26 als proeve van illustratie.

²⁴ *Ulm und Oberschwaben* 32 (1951).

²⁵ *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 14 (1952) blz. 45.

1840 in de St. Joriskerk in Londen en de St. Nicolaaskerk in Wilton en sedert 1895 in de Cathedraal van Lichfield bevinden.

Deze beide delen van Helbig's Glasschilderkunst in België hebben een materie toegankelijk gemaakt op een wijze, waarvoor de kunsthistorici van Zuid en Noord hem het tribuut van hun dankbaarheid in gelijke mate verschuldigd zijn.

Dr. Helbig heeft sedert 1932 een groot aantal publicaties op zijn naam staan. Daarin is een omvangrijke hoeveelheid studiemateriaal vastgelegd, waarvan zijn Repertorium slechts een residu kon zijn. Enkele der meest recente studies mogen hier ten slotte worden vermeld.

1. *L'Iconographie Eucharistique dans le Vitrail belge* ²⁸.

In deze studie worden verschillende Avondmalen, te beginnen met dat uit 1535 in Hoogstraten behandeld. De eucharistische iconografie beperkt zich volgens de schrijver niet tot de voorstellingen van het Laatste Avondmaal. In Hoogstraten vindt men bijvoorbeeld de aan de Zeven Sacramenten gewijde koorvensters, daarna komen die uit de Sainte Gudule en vervolgens nog werk uit de 17de eeuw, waarin zich de nieuwe opvattingen der Contra-reformatie doen gelden.

2. *Les Auteurs des Verrières d'Hoogstraten* ²⁹.

De auteur heeft het aandeel van een tiental glasschilders in het beglazingswerk van de Catharinakerk in Hoogstraten onderzocht, waarvan de belangrijkste Antony Eversoën uit Culemborg is, die reeds door de speurzin van onze landgenoot Mr. P. J. W. Beltjes uit het archief der Heeren en Graven van Culemborg (R. A. Arnhem) aan het licht was gebracht ³⁰. Tegelijk konden de verkeerd gelezen naam „Onerdt” (Everdt) en de daaruit door Adriaensen en Segers ³¹ getrokken fantastische conclusies naar het rijk der fabelen worden verwezen.

3. *The Craft of the Glass-Painter in Belgium from the XIIIth to the XVIIIth Century* ³².

Een uitgebreide studie over het ambacht van de glazenier, de werkplaatsgewoonten, de techniek, het glas, zijn eigenschappen en de import uit den vreemde, de privileges, de gilden, de

prijzen van de glazen, enz. Verschillende documenten tonen aan, dat reeds in de 14de en 15de eeuw glasschilders in Vlaanderen, Doornik en Luik niet slechts glasramen schilderden, maar ook gebruiksglaswerk decoreerden met ondoorschijnende emailverven en verguldsel. Een bijzonder scherpzinnige conclusie is de volgende: „the close craft association of the goldsmiths and the glaziers in the Middle Ages no doubt led to the discovery in the fourteenth century of silver stain”. Een kleine correctie: de term glasschilder (ghelasescriver) komt niet voor het eerst in 1534 in Antwerpen voor, doch reeds in 1514 in Gouda (Pieter Dircx. glaesscriver).

4. *La Peinture sur verre en Belgique à l'époque et à la suite de Rogier van der Weyden* ³³.

Hier is het probleem gesteld van de mogelijke invloed van Rogier van der Weyden op de glasschilderkunst in de volgende drie vragen: 1. heeft hij ontwerpen gemaakt of zelf cartons getekend?; 2. heeft hij tijdens zijn leven een bepaalde invloed op de glasschilderkunst uitgeoefend?; 3. is er sprake van een invloed post mortem, hoe sterk was die en hoe lang heeft ze geduurd? De auteur wijst er op, dat van de glasschilderingen in Zuid Nederland tijdens Rogiers carrière (± 1425-1464) zo goed als niets bewaard is, al worden in de archieven tal van werken vermeld. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat Rogier zelf op glas heeft geschilderd of cartons heeft getekend. Slechts Hugo van der Goes schijnt cartons te hebben gemaakt. Maar dit is een exceptie.

De invloed van Rogier van der Weyden, d.w.z. het doorwerken van zijn beginselen is gedurende een halve eeuw na zijn dood te volgen. De auteur haalt daar verschillende voorbeelden van aan, o.a. het prachtige glas met de Kroning van Maria uit het laatste kwart van de 15de eeuw te Lier.

5. *L'Evolution du décor architectural dans le vitrail belge pendant le premier quart du XVIe siècle* ³⁴.

Dr. Helbig gaat er van uit, dat de ontwikkeling van de stijlvormen bij een kunst als het gebrandschilderd glas in den regel volgt op die van de architectuur. Een tegenovergesteld geval doet zich voor in Zuid-Nederland in het begin van de 16de eeuw, waar de renaissance-vormen zich eerder manifesteren in de decoratieve kunsten dan in de architectuur. Grotesken, hangers,

²⁸ *Studia Eucharistica*, Antwerpen 1946, blz. 369.

²⁹ *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis* 18 (1949) blz. 36.

³⁰ P. W. J. Beltjes, „De Culemborgse «glaesmakers» Anthonis Evertszoon”, *Jaarboek van Hoogstratens Oudheidkundige Kring*, 1948, blz. 1.

³¹ *De Collegiale Kerk van de H. Katharina te Hoogstraten*, Hoogstraten 1895.

³² *Journal of the British Society of Master Glass-Painters* 10 (1948/1950) blz. 61-66; 136-141.

³³ *Extraits des Annales du Congrès archéologique et historique de Tournai*, 1949 blz. 1.

³⁴ *Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites* 3 (1951-'52) blz. 9.

guirlanden, antieke medaillons, urnen, pilasters, frontons en andere elementen uit de Grieks-Romeinse stijl vonden eerder toepassing in de goudsmidkunst, de tapisserie en het glasraam, dan in de architectuur zelf. Hij kan hier al direct wijzen op het oeuvre van de grote glazenier Nicolaes Rombouts. Deze werken en die van andere meesters, waarin nu eens de „tradition

flamboyante", de ontleningen aan Duitse gravures, de opvattingen der Vlaamse manieren, dan weer de meer klassieke Italiaanse modellen of de ingewikkelde platereske stijlvormen om de voorrang strijden, worden uitvoerig besproken en geanalyseerd.

Haarlem, 5 Juni 1953.

CORPUS VITREARUM MEDII AEVI

Namens het Internationale Kunsthistorische Comité hebben de leden van de Commissie voor het Corpus Vitrearum, Marcel Aubert te Parijs, Hans R. Hahnloser te Bern en Johnny Roosval te Stockholm, de volgende mededelingen verstrekt over de opzet van een reeks boeken, waarin de volledige publicatie van de religieuze glasschilderingen der middeleeuwen in de vorm van een catalogus met afbeeldingen van zo mogelijk alle glazen in het vooruitzicht wordt gesteld. Het C.I.H.A. zal een commissie vormen uit vertegenwoordigers van de deelnemende landen. Deze zullen in hun eigen land nationale commissies samenstellen uit specialisten der glasschilderkunst. De nationale commissies stellen de programma's op in overleg met de commissie van het C.I.H.A. en leggen haar de persklare manuscripten voor, voorzien van het oordeel van het door het nationale comité aangewezen verantwoordelijk lid. Aan het einde van ieder jaar zullen de nationale comité's mededelingen doen over de vorderingen en de stand der geldmiddelen. Het C.I.H.A. doet stappen voor de financiering bij de U.N.E.S.C.O., de Union Internationale des Académies, enz.

1. *Algemeen plan.* Het C.V. van elk land bevat de glazen, die in dat land bewaard zijn gebleven. Het vormt een afzonderlijk en onafhankelijk geheel. Als tijdgrens is 1480 gesteld, behoudens een uitzondering voor bepaalde landen

(o.a. België en Nederland tot $\pm$ 1570-'80). Formaat 31,5 $\times$ 24,5 cm. Banden blauw.

2. *Inleidende teksten.* Voorwoord, indeling, historische inleiding.

3. *Tekst van de catalogus.* Historische en bibliografische bijzonderheden, compositie, indeling van het glas, restauraties, techniek en kleur, iconografie, alphabetische bibliografie.

4. *Illustratie.* Ieder nationaal comité bepaalt aantal en grootte der afbeeldingen.

Voor Frankrijk is gerekend op 125 delen, die zo nodig nog weer kunnen worden gesplitst. Op-lage 500 ex. Omvang (tekst en illustraties) $\pm$ 200 pp. Foto's en documentatie zijn compleet voor het eerste deel „Seine" (I), dat de Notre Dame en de Sainte Chapelle zal behandelen en bijna compleet voor: Marne, Haute-Marne, Moselle, Meurthe-et-Moselle, Vosges, Meuse, Sarthe, Eure, enz. In Duitsland beschikt men over ongeveer 12 % van het Franse materiaal. Voor Zwitserland is het eerste deel in bewerking.

Dit Corpus Vitrearum wordt dus een soort kunstwetenschappelijke coöperatie met een aantal afzonderlijke bewerkers. Men mag hopen, dat de noodzakelijke fondsen die de uitgevers in de verschillende landen nodig zullen hebben voor deze kostbare onderneming spoedig kunnen worden bijeengebracht. De teksten zullen verschijnen in Duits, Engels, Frans, Spaans of Italiaans.

A. v. d. B.

SUMMARY

CORPUS VITREARUM MEDII AEVI

BY DR. A. VAN DER BOOM

Information concerning a plan for a series of books, equal in size and classification, has been given out by the members of the Committee for the Corpus vitrearum on behalf of the International Committee for the History of Art. The plan is to aim at the complete publication of the religious stained-glass windows of the middle ages up to about 1480, in some cases up to about 1580.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Prof. Dr. A. W. Byvanck

Prof. Dr. A. E. van Giffen

Prof. Dr. E. H. ter Kuile

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Jhr. Dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Jhr. Mr. Dr. A. G. B. M. van Rijckevorsel

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Volkscultuur in enkele Scandinavische musea, over bewaring en opstelling

Hil Bottema

Herinrichting van het Fries Museum te Leeuwarden

D. F. Lunsingh Scheurleer

Carillons zijn monumenten

Dr. J. Kalf

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Carillons zijn monumenten	129
<i>Dr. Jan Kalf</i>	
Volkscultuur in enkele Scandinavische musea	143
<i>Hil Bottema</i>	
Herinrichting zalen in het Friesch Museum te Leeuwarden	153
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
De nieuwe inrichting van het Historisch Museum te Rotterdam	159
<i>E. Pelinck</i>	

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Carillons zijn monumenten	129
<i>Dr. Jan Kalf</i>	
Volkscultuur in enkele Scandinavische musea . .	143
<i>Hil Bottema</i>	
Nieuwe publicaties over glasschilderkunst (<i>Rectificatie</i>).	151
Herinrichting zalen in het Friesch Museum te Leeuwarden	153
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
De nieuwe inrichting van het Historisch Museum te Rotterdam	159
<i>E. Pelinck</i>	

BOEKAANKONDIGINGEN

E. J. Haslinghuis, Bouwkundige Termen, woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis . .	165
<i>J. J. Terwen</i>	
Rotterdam, Historisch Museum, Rondvlucht 1953	168

NIEUWS-BULLETIN

In Memoriam Dr. A. P. A. Vorenkamp	153
Restauratie-nieuws	155
Bonds-nieuws	159
Museum-nieuws	167
Conservatie en restauratie	169
Restauratie van het glas-in-lood venster in het Carmelietenklooster te Boxmeer.	171
Tentoonstellings-agenda	173

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Klooststeeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburgh 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

CARILLONS ZIJN MONUMENTEN

DOOR

DR. JAN KALF

*Cloches en joie et qui épanchent
Une musique blanche*

Georges Rodenbach

Het lijkt mij wel zeker, dat de om zijn Latijnse verzen in zijn tijd befaamde Parijzenaar Jean Baptiste Santeuil (1630-1697) dicht bij een kerk woonde en niet van de leer was, dat de morgenstond goud in de mond heeft. Hoe anders te verklaren, dat hij zo'n grimmig epigram kon schrijven tegen klokkeluiders — ambt dragers, die wij ons, met Victor Hugo en J. K. Huysmans, graag als hoogst eerbiedwaardige, boeiende en charmante grijsaards denken. Hier is een vertaling van zijn schimpkwatrijn:

Die met verschriklijken donder versuft mij, verdovend
[mijn oren
Als met een lang dik touw klepels doen klinken
[het brons —
O wat zouden die touwen, die jullie zo vaak in de
[hand houdt,
Toegepast om jullie nek, danig mij komen te pas!¹

Hoewel ik vlak naast een kerk woon en ook niet van vroeg opstaan houd, heb ik toch tegen klokkeluiders geen grieven. Maar dat kan ik niet zeggen van beiaardiers, want daar lopen er onder, die mij al heel wat verdriet hebben bezorgd. Lange jaren ben ik als vertegenwoordiger van de Oudheidkundige Bond lid geweest van de inmiddels opgeheven Nederlandse Klokken- en Orgelraad en daar kwam zo nu en dan ook de restauratie van een klokkenspel aan de orde. Sinds de roem van Jef Denijn onze beiaardiers — gelukkig — in de krop had gestoken, bleken er onder hen te zijn, meestal gesteund door de Nederlandse Klokkenspelvereniging, die, zonder enige eerbied voor de geschiedenis van hun kunst, het oude carillon, waarvan hun de bespeeling was toevertrouwd, ingrijpend wilden veran-

deren om het makkelijker bespeelbaar, zuiverder van toon en voor een ruimer repertoire geschikt te maken. Daarvoor moesten dan valse klokjes worden vervangen door betere, het aantal vermeerderd, de mechaniek veranderd en de opstelling meer geconcentreerd worden gemaakt.

Met dit laatste had ik meestal niet zoveel moeite. Want met een foto van de bedreigde toren kon ik wel aantonen van hoe groot belang voor het silhouet de tussen de stijlen van de lantaren opgehangen klokjes waren en al gaf de betrokken beiaardier dan misschien in zijn hart mij geen gelijk — de meerderheid van de Raad begreep toch, dat ook de architectuur haar rechten heeft.

Maar overigens stond ik zwak, omdat ik in de muziek volslagen leek ben. Gelukkig waren er in de klokkenwereld van toen ook liefhebbers van onbetwistbare muzikaliteit en kennis — ik noem maar J. W. Enschedé en Prof. Van der Leeuw — met voldoende historisch besef om het met mij eens te zijn, dat een carillon een monument is en als zodanig moet worden geëerbiedigd. Het ontbrak hun waarlijk niet aan bewondering voor de kunst van Denijn of aan waardering voor de vernuftige vindingen, waarmee hij de mechaniek van het carillon heeft verbeterd. Het zou dwaas zijn daarvan niet te profiteren bij elk nieuw klokkenspel, maar het is erger dan dwaas oude klokkenspelen nu volgens zijn systeem te gaan moderniseren. Elke kunst, elke techniek heeft haar geschiedenis en hoe leeg zou ons leven worden, als wij de wereld gingen beroven van de voorwerpen, die ons in staat stellen die boeiende geschiedenis te beleven. Zo staat het ook met de muziek en met de instrumenten, die haar voortbrengen.

Welke muziekliefhebber is Dirk Balfourt niet dankbaar voor de historische concerten van het Haagse Gemeentemuseum, waar hij composities uit oude tijd laat spelen met de instrumenten, waarvoor zij geschreven werden. Ook deze ver-

¹ Qui sonitu horrendo nostras obtunditis aures,
Pendula dum longis funibus aera sonant,
Hi vestro funes, manibus quos saepe tenetis,
Aptati collo quam bene convenient!

Aangehaald bij Noël et de Parnagon, *Gradus ad Parnassum*, Paris 1875, i.v. campana.

gelijking gaat natuurlijk niet helemaal op, maar toch: wie zou het in zijn hoofd halen spinetten of clavecimbel te verbouwen tot moderne piano's!

Wij weten hoe de simpele voorslag zich ontwikkelde tot een muziekinstrument, dat door de Hemony's tot grote hoogte gebracht werd en in onze tijd opnieuw verbeterd door Denijn en bekwaame klokkengieters. Maar hoe willen wij de meesters naar waarde schatten, als met de modernisering van het werk van hun voorgangers elk vergelijkingsmateriaal gaat ontbreken en zelfs de Hemony-carillons niet met rust worden gelaten?

Ik kwam hierover opnieuw aan het peinzen, toen in een vergadering van de Oudheidkundige Bond Mr. Bouman een boekje opendeed over verkeerde methoden bij de restauratie van oude orgels, en gewaagde van een dergelijk wanbegrip bij organisten als het onverstand van beiaardiers, dat onze oude klokkenspelen zozeer heeft geschaad en nog dagelijks bedreigt. En zo schoten mij, na bijna 60 jaar, die fascinerende bladzijden over klokken in Huysmans' „Là bas” te binnen, die mij voorgoed aan dat bezielde brons hebben vernocht gemaakt. Huysmans beschrijft daar Durtal's gesprekken met een gefingeerde klokkenluider van de Saint-Sulpice, verliefd op zijn vak en zijn klokken: „dites-moi, Monsieur, si ce ne sont pas là de belles filleules!” Als Durtal de klokken gezien heeft, gaan zij 's mans woning binnen, in de attiek boven de voorhal van Servandoni's imposante Westbouw, en dan blijkt Carhaix — zo heet de man — beslagen in mystiek en kerkelijke symboliek te zijn en een geducht campanoloog. In zijn merkwaardige bibliotheekje bezit hij een hele reeks van boeken over klokken en om de inspirerende klank trok een van de titels: „De tintinnabulis” van Hieronymus Magius mij zo onweerstaanbaar aan, dat ik het boekje, toen het een paar jaar later op een veiling voorkwam, gekocht heb voor de in verhouding tot een studentenzakgeld van toen (pl.m. 1895) enorme som van vijftien gulden².

² De volledige titel luidt: *Hieronymi Magii de Tintinnabulis liber postumus. Franciscus Sweertius F. Antuerp. Notis illustrabat. Hanoviae Typis Wechelianis, apud Claudium Marnium et heredes Ioannis Aubrii. MDCVIII.* Het boekje is geïllustreerd met 6 houtsneden naar tekeningen van Magius. Deze eerste druk schijnt tamelijk zeldzaam. Van Nederlandse bibliotheken bezitten haar alleen de Universiteitsbibliotheek en de Thysiana te Leiden. Huysmans noemt de uitgave van 1664. H. Otte (*Glockenkunde*, Leipzig 1884, S. 1)

Het bleek een heel curieus boekje, waarvan het bestaan alleen al weinig minder dan een wonder is. De in Como geboren schrijver, die letteren en rechten studeerde, was blijkbaar een zeer veelzijdig geleerde: hij gaf in Bazel boeken uit over De Ondergang van de Wereld en de Oordeelsdag, Commentaren op Aemilius Probus en in Venetië — in het Italiaans — Over Nederlands Oorlogstuig en Over de Inneming van Steden. Door Venetië naar Cyprus gestuurd als militair rechter, werd hij daar, na de verovering van Famagosta door de Turken in 1571, gevangen genomen en naar Klein-Azië gevoerd. Hoewel met kettingen aan de voeten als slaaf te werk gesteld, schreef hij daar, zonder een enkel boek tot zijn beschikking te hebben, zijn verhandeling over de klokken en illustreerde die met een zestal tekeningen. Vergezeld van een smeekbrief voor zijn bevrijding wist hij dit geschrift de gezant van Keizer Maximiliaan II in Constantinoepel, de Gentenaar Karel Rym, in handen te spelen. Hem persoonlijk heeft het hem niet mogen baten, want de Turken hebben hem geworgd, maar zijn geschrift is op deze manier toch bewaard gebleven³. Niet om de verdere inhoud heb ik het boekje weer eens uit de kast gehaald, maar omdat er ook het een en ander in voorkomt over klokkenspelen. Of hij die ooit zelf gehoord heeft, weet ik niet. Men zou denken, dat hij wel in Nederland of België ge-

kent alleen de herdruk in De Sallengre's *Novus Thesaurus antiquitatum Romanorum*, Tom. II, Halae Comitum 1712 en de uitgave van A. Lazzarini, Rome 1882. Hij zegt van het boekje: „Die älteste Monographie über die Glocken... woraus die zahlreichen Dissertationen des 17. und 18. Jahrhunderts über diesen Gegenstand hauptsächlich geschöpft sind”.

³ Door tussenkomst van Rym's in Gent levende broer Philibert is het in handen van Jezuïeten gekomen, die opdat het niet zou verloren gaan Franciscus Sweertius Jr. vergunning gaven het van aantekeningen te voorzien en uit te geven. De Antwerpenaar Sweertius (1567-1629), koopman van zijn vak en geleerde in zijn vrije tijd, was, blijkens zijn aan Thomas à Kempis' „ama nesciri” herinnerende zinspreuk „ama latere”, een bescheiden man, maar dat belette hem niet, goed latinist als hij was, briefwisseling te onderhouden met de voornaamste geleerden van zijn tijd. Zijn noten bij Magius geven blijk van ruime belezenheid in de klassieke schrijvers en de geschriften van zijn tijdgenoten. Hij was zijn leven lang een groot liefhebber van muziek, waarin zijn vader hem had laten les geven door Hubert Waelrant (1517-1599), in zijn tijd bekend musicus, zanger, componist en drukker-uitgever van muziek.

weest is, omdat hij ook over Nederlands Oorlogstuig geschreven heeft, maar waar hij spreekt over carillons rept hij daarvan niet en beroept zich alleen op mondelinge mededelingen van een Nederlander, Hubert van Giffen ⁴ en op wat hij gelezen had bij een Italiaan: Hieronymus Cardanus.

Cardanus, zoals straks zal blijken, heeft verschillende carillons gehoord. Hij is de beroemde uitvinder van de Cardanus-ring, waar nog altijd elk scheepskompas in zweeft en automobilisten spreken, alsof hij een levenloos voorwerp is, over de cardan, als zij de op zijn vinding berustende koppeling bedoelen. In zijn autobiografie heb ik kunnen vinden ⁵, dat hij in het najaar van 1552 in België geweest is, want hij vertelt daar, dat hij, met vorstelijke geschenken overladen, half September van dat jaar uit Edinburgh vertrok en begin Januari 1553 in Milaan aankwam. Hij reisde over Grevelingen bij Calais, Antwerpen, waar hij een tijdje bleef, Brugge, Gent, Brussel, Leuven en Lier en had dus ruimschoots gelegenheid klokkenmuziek te horen. Hij kon daar blijkbaar naar luisteren met geoeft oer, want in het niet al te bescheiden hoofdstuk, dat hij aan zijn uitvindingen wijdt, verklaart hij: In de muziek heb ik nieuwe noten en nieuwe accoorden gevonden, of liever de reeds vroeger gevondene uit Ptolomeus en Aristoxenus in gebruik terugeroepen ⁶.

Zie hier dan wat Magius over carillons weet te vertellen bij de kanttekening. Vooral in Antwerpen, in Rijssel en in Tongeren wordt klokke-muziek gehoord tot verbazing van de toehoorders.

„In Bologna hebben wij indertijd in het Bisschoppelijk Paleis drie oude zilveren klokken gezien, zo kun-

⁴ Het valt nog na te gaan hoe Magius Van Giffen heeft kunnen kennen. Deze in 1534 in Buren geboren jurist, die hoogleraar geweest is in Straatsburg, Altdorf en Ingolstadt en in 1604 stierf in Praag, waar hij sinds 1599 Reichshofrat was, heeft — als zoveel Nederlanders in die dagen — gestudeerd in Leuven, Parijs en Orléans. Na zijn promotie in deze laatste stad, in 1567, trok hij in het gevolg van de Franse ambassadeur naar Venetië. Blijkbaar heeft hij daar Magius ontmoet en een en ander verteld over carillons. Zie: Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, V, blz. 178 v.

⁵ *Hieronymi Cardani mediolanensis de propria vita*, Parijs MDCXLIII, p. 106 s.

⁶ Ibidem, p. 236: „In musica novas voces, nouosque ordines inueni, aut potius inuentos in usum reuocavi, ex Ptolomaeo et Aristoxeno”.

stig gemaakt, dat zij muzikale accoorden uitzonden, als zij door in de muziek bedreven priesters bewogen werden om klanken te geven. Zo ziet men ook tegenwoordig bij de Menapiërs, de Sicambren en andere christelijke volkeren (zoals ik het eerst van Hubert van Giffen uit Buren heb gehoord en kort daarna ook gelezen in een aantekening van Hieronymus Cardanus in zijn boek *Over Allerlei Dingen*) in de kerktorens grotere klokken, gegoten, uitgezocht en opgehangen door in de muziek bedrevenen. Uit deze klokken klinken, als zij door musici worden aangeslagen, evenals uit de Nauliae, die wij gewoonlijk orgels noemen, muzikale en harmonische accoorden, zodat de volkeren grotelijks dank schuldig zijn aan de uitvinder van zo iets, omdat zij, niet alleen in de kerken, maar ook thuis, op straat en overal, het genot kunnen smaken, dat door muziekgorgels pleegt te worden voortgebracht. Zo kunt ge, wanneer de klokken worden aangeslagen, de mensen niet alleen in de huizen, maar ook op pleinen, prachtig en met grote vrolijkheid zien dansen en springen. Welke wijs en van welke componist er een deuntje wordt gespeeld zoudt ge gemakkelijk herkennen, zodat het wel wonder is, dat deze kunst niet ook naar onze landgenoten is doorgedrongen, zoals in zoveel andere streken is gebeurd.”

En hier volgt wat Sweertius daarbij aantekende:

„Iedereen weet, dat bij de kerk van de H. Maria Koningin des Hemels een verbazingwekkend hoge toren van wit marmer staat. Vandaar dat onze vaderstad

.....evenver haar hoofd uitsteekt tussen andere steden
Als cypressen gewoonlijk temidden van buigzame
[sneeuwbalstruiken.

Op deze toren is er bijna dagelijks een merkwaardig klokkenconcert, zo kunstig en harmonieus, dat het net lijkt of gij geen klokken maar een of ander orgel hoort, tot verbazing van alle vreemdelingen.

In boek XII van *Over Allerlei Dingen*, zegt Hieronymus Cardanus: dit verhaal heeft in mijn herinnering teruggeroepen wat ik te Brussel in België gezien heb. Verscheidene klokken, rondom, als gewoonlijk boven in de toren geplaatst, krijgen in hun klanken de verhouding van muziektonen: er komen in de kunst bedrevenen en door de afzonderlijke klokken aan te slaan volgens geschreven noten, spelen zij een melodie, die eer verwondering wekt dan dat zij aangenaam is voor het gehoor. Want de klokken houden de toon niet aan, maar die houdt op tegelijk met de aanslag. Hetzelfde gebeurt in Leuven en Antwerpen. Dit kan ook worden overgebracht op potten en andere vazen. Als gij zegt wat nut hebben die klokken? Dat de hele stad de muziek hoort” ... enz. ⁷

Ik zou willen, dat Cardanus tegenwoordig de klokke-muziek in Antwerpen hoorde, dan zou hij anders oor-

⁷ Hier volgt bij Cardanus alleen nog: Wat een niet gering gemak is.

delen, nl. dat zij zowel verwondering wekt als aangenaam is voor het gehoor" ⁸.

Er is geloof ik in deze korte berichten wel het een en ander om te onthouden, in tegenstelling tot de luidklokken in hun van galmborden voorziene klokkenkamer, hingen de carillonklokjes blijkbaar van den beginne af aan de buitenkant van de toren. Het draagt toch ook bij tot de vrolijkheid van een stadsgezicht die sierlijke kelken — peren noemt Magius ze ergens — als een tros van vruchten in de lucht te zien zweven. En als vrolijk was de klokkemuziek altijd blijkbaar vooral bedoeld: het zijn liedjes en danswijsjes, die zij speelt. Dat er op straat bij gedaan werd, verklaart een paar regels uit Vondel's „Op het Klokmusyk t'Amsterdam" (1661):

't Lust ons op de klokketon
Om doorluchte torentranssen
Enen klokkedans te dansen

Wat Van Giffen in België had gezien, heeft

⁸ Omdat het boekje van Magius niet onder ieders bereik is, laat ik de Latijnse teksten hier volgen.

(p. 70): Potissimum Antuerpiae atque Insulis Flandrurum ac Tongris tinnitus musicus cum audientium stupore auditur.

Vidimus olim Bononiae in Aede Episcopali, antiqua tria tintinnabula argentea, ea arte facta, vt cum a sacerdotibus musices non ignaris ad sonum edendum mouerentur, musicos concentus emitterent. Hodie quoque apud Menapios, Sicambros, et alias Christianas nationes tintinnabula maiora in templorum turribus visuntur (quod primum ab Oberto Gifanio Burensi audiui, et mox in libris Hieronymi Cardani, de varietate rerum, adnotatum legi) a musices non ignaris efformata, delecta, suspensaque, et a musicis pulsata, e quibus tanquam e nauliis, quae organa vulgo dicimus, musici concentus, et harmonici eduntur, vt maxime huiusmodi rei inventori nationes illae debeant, siquidem non modo in ecclesiis, sed domi, in stratis, passimque ea quae a musicis organis proficisci solet, voluptate fruuntur. Ideo cum campanae pulsantur, non solum in domibus, sed etiam in triviis egregie, et magna cum hilaritate saltantes homines, et tripudiantes conspicias: quis nomos, et cuius musici cantio pulsetur, facile agnoscas; vt mirum sit, cur ea ars et ad nostrates, vt in multis aliis factum est, non pervenerit.

(pag. 94 s.): Stupendae altitudinis ex candido marmore turrim templo D. MARIAE caelestis curiae Reginae impositam, nemo est qui ignorat; hinc patria nostra,

...tantum caput extulit urbes,

Quantum lenta solent inter viburna cupressi.

In hac fere quotidie Campanarum insignis musicus concentus, tanta arte et harmonia, vt non Campanas sed organum aliquod audire videaris, exteris omnibus stupentibus.

Vondel blijkbaar, een eeuw later nog in Amsterdam beleefd.

Van de klokketon, van mechanische beweging, spreekt Cardanus niet, hoewel de voorloper daarvan, het wiel, al in 1501 bij de uit zes klokjes bestaande voorslag van Oudenaarde vermeld wordt ⁹. Hij zegt bepaaldelijk, dat het carillon bespeeld werd door musici, dus niet mechanisch. Dat er al in het midden van de zestiende eeuw speciale composities (geschreven noten) voor de klokkemuziek bestonden, was — meen ik — nog niet bekend.

Maar wat mij het meest boeit in deze met een tussenpoos van een halve eeuw geschreven berichten is, dat zij een stukje van de ontwikkelingsgeschiedenis van het klokkenspel tekenen: heel merkwaardig maar muzikaal niet veel waard, oordeelt Cardanus in het midden van de zestiende eeuw en in het begin van de zeventiende getuigt Sweertius, dat het nu ook uit muzikaal oogpunt geprezen mag worden. Wat zou het waard zijn als wij in onveranderde carillons heel de ontwikkelingsgeschiedenis nog konden horen en

Ita enim ille [Cardanus] lib. XII. De rerum Variet. Revocavit haec narratio memoriam eius, quod Bruxellae in Belgica vidi. Nolae plurimae in circuitu positae super turri, vt fieri solet, vocum musicarum sonis proportionem obtinent: adeunt gnari artis, et tangentes singulas pro notis descriptis, cantilenam pulsant, admiratione potius dignam, quam iucundam auditu: nam nolae non retinent vocem, sed cum ictu statim desinit. Idem Louanii Antuerpiaeque sit. Transferri etiam potest ad vrceos aliaque vasa. Si dicas, quis usus harum nolarum? Vt tota ciuitas audiat Musicam etc. Vtinam Cardanus hodie Campanarum musicam Antuerpiae audiret, secus iudicaret, nempe et admiratione dignam, et auditu iucundam.

Van het aan Virgilius (Bucolica 1, 24 s.) ontleende citaat luidt het door Sweertius geamputeerde eerste vers, waarin sprake is van Rome:

„Verum haec tantum alias inter caput extulit urbes"

Er volgt in de originele tekst van Cardanus, die overigens geheel overeenstemt met Magius' citaat, alleen nog: quod commodum non est exiguum. Zie: Hieronymi Cardani mediolanensis operum tomus tertius, Lugduni, MDCLXIII, p. 220.

⁹ Voor de geschiedenis van het carillon en de uitgebreide litteratuur daarover zie: W. Gorham Rice, *Beiaarden in de Nederlanden, Hollandse bewerking door Dr. J. H. ten Klooster*, Amsterdam 1927 — F. Percival Price, *The Carillons*, London 1933 en het zeer instructieve en goed geïllustreerde boekje van Ferd. Timmermans, *Luidklokken en beiaarden in Nederland*, Amsterdam 1944, waarvan reeds een tweede druk verscheen.

hoe jammerlijk benemen de beiaardiers ons die subtiele leerschool.

Ik denk, dat er weinig oude carillons in Nederland zijn, die ik niet wel eens gehoord heb en de meeste vóór zij verbeterd waren. Of ik op een dienstreis in Middelburg of in Groningen, in Maastricht, in Veere of in Enkhuizen logeerde, altijd hoorde ik in de stilte van de nacht — de carillons werden toen 's nachts nog niet stilgezet — zo'n eenvoudig melodietje, haperend wel eens, maar altijd hups en prettig om naar te luisteren, en soms te wachten op een bekende schrille wanklank — eigenlijk even plezierig als een paar vinnige hagelstenen in een malse zomerregen.

Het betekent niets — dat voel ik wel — dat zo'n wankel muziekje mijn ongeoeffend oor niet stootte, maar merkwaardig is het, dat de gebreken niemand ergerden, vóór Jef Denijn de alarmklok had geluid. Dat durf ik te zeggen, omdat in de talrijke getuigenissen uit het begin van de zeventiende en volgende eeuwen, die Gorham Rice in een aardig boekje heeft bijeengebracht¹⁰ geen enkele ernstige klacht klinkt. In 1626 schrijft een Italiaan, in zijn verslag van de reis van een Venetiaanse gezant over België en Nederland:

„Le campane di questi paesi servono per musica: hanno una temperatura soave ed una consonanza armonica, ch' isprime ed unisce tutte le voci; ed in Aga appunto il batter dell' hora è prevenuto da un concerto di campanelli sonori e delicati al possibile.”

Een meer critisch gezinde Engelse musicoloog luisterde in 1773 naar een concert van de beroemde Potholt op het carillon van het Amsterdamse stadhuis en verklaarde, dat die zo meesterlijk wist te improviseren, dat de toehoorder „sometimes forgot both the difficulty and the defects of the instruments”. Wat de andere door Rice geciteerde getuigen vooral heeft getroffen — dichters als Longfellow, Victor Hugo en Rodenbach, schrijvers als Thackeray, Stevenson en Maurice Donnay — is de sterke historische ontroering, gewekt door de gedachte, dat deze zelfde primitieve muziek, eeuwen geleden, dezelfde klanken heeft gesprekend over mensen en gebeurtenissen, die nog altijd sterk leven in onze verbeelding, zoals Dante Gabriel Rossetti, niet zonder romantische overdrijving, dichtte:

¹⁰ W. Gorham Rice, *The Carillon in Literature*, New York 1916.

John Memmeling and John Van Eyck
Hold state at Bruges. In sore shame
I scanned the works that keep their name.
The carillon, which then did strike
Mine ears, was heard of theirs alike:
It set me closer unto them.

Ook deze droom van een herleefd verleden ont-nemen ons de beiaardiers, die de oude carillons moderniseren en liefst zelfs, als zij hun gang konden gaan zouden standaardiseren.

Met zoveel woorden omschrijft de Klokken-spelvereniging haar eerste doelstelling als: „het doen vervaardigen van zo volmaakt mogelijke en uniform ingerichte klokkeninstrumenten” en men zou daar desnoods vrede mee kunnen hebben, als dit streven beperkt bleef tot nieuwe carillons. Maar men wil, dat ook de oude klokkespelen aan deze eis zullen voldoen en zo dreigt de individualiteit van de oude werken hoe langer hoe meer te vervlakken. Nog uit mijn gymnasiumtijd heb ik de herinnering behouden aan een bladzijde waar Aletrino¹¹ zijn indrukken beschrijft van vier carillons, die in het Amsterdamse Binnen-gasthuis tegelijk werden gehoord: die van de Oude Kerk, de Zuiderkerk (de Zandtoren), de Munt en het Paleis, de eerste twee van François Hemony, de beide laatste van François en Pierre samen. Ik kan niet nalaten die bladzijde hier over te schrijven, ook als een proeve van woordkunst van het beste gehalte uit de Nieuwe Gids-tijd:

„In de zachte, warme stilte buiten brak plotseling 't carillon der torenklokken hakkelig door de lucht. De Zandtoren begon met zijn helder geluid, lang, met goud-ronde, afgescheiden klanken neêr-brokkelend in het zonlicht, met den afbrommenden naslag van de klok breed galmend over de daken. Daarop hoogde de Paleisklok, 't geluid overnemend, witte ineenschuivende tonen naar de verre lucht, voortzilverend in snel opvolgende slagen, kort ophoudend, afbrekend zonder trilling in de wijde koepeling van blauw. En als heel ver opkomend, met een gedempten, doffen klank, duwde de Munt een onverstaanbare reeks geluiden, domval-lend achter elkaâr, onverschillig, tegen den wegbreken-den klank van het Paleis, haastig ophoudend met een on-willigen uurslag. Toen was 't even stil! Maar op eens ragde het fijn geluid van de Oude-kerk trillend naar het venster, een onduidelijke, vaag-vergulde, kleurige buiteling van klankjes uitstreepend en dooreen lijnend naar alle kanten als een groot onzichtbaar webbe, op-wevend uit de verre huizen, wegwijkend naar de wolk-looze diepte van den hemel.

En daarna viel de gouden, breede rust weêr over de daken, onbewegelijk en ernstig.”

¹¹ A. Aletrino, *Zuster Bertha*, Amsterdam 1891, blz. 95.

Ik weet niet wat er in de zestig jaar sinds Aletrino schreef met die vier carillons is gebeurd ¹², want ik kom helaas maar zelden in Amsterdam en dan alleen in de museumwijk, maar als de beiaardiers hun zin hebben gekregen zullen de pikante rimpelingen, die het oor van de schrijver noteerde, wel netjes zijn gladgestreken.

Het valt natuurlijk alleen maar te prijzen, dat een musicus het instrument, dat hij bespeelt, zo goed mogelijk wil hebben. Maar elk instrument heeft zijn grenzen. Geen dirigent zal een voor groot orkest geschreven compositie gaan uitvoeren met een harmonieorkest. Het oude klokkespel is een ander instrument dan het door Denijn ontworpen, moderne carillon. Het oude klokkespel kan worden verbeterd binnen de grenzen van zijn beperkte mogelijkheden, maar van zijn eigen aard, van zijn specifieke karakter, mag het niet worden beroofd.

Essentieel zijn de klokken, in de stemming waarin zij werden gegoten en met de onzuiverheden, die in hun tijd werden aanvaard. Tegen uitbreiding van het aantal klokken zou ik geen bezwaar willen maken, mits de speelton alleen met de klokken van het oorspronkelijke carillon in verbinding blijft, zodat men het oude repertoire op de oude manier kan blijven horen. Maar de ellende is, dat de klokkengieters, die de nieuwe klokken leveren, niet kunnen afblijven van de oude en deze daardoor alle historische waarde ontnemen. Dat bijstemmen op de draai-bank moest strafbaar zijn, zo goed als elke andere opzettelijke beschadiging van een kunst-voorwerp.

Essentieel is ook de mechaniek van de bespeling, is dat het broeksysteem, dan dient dit gehandhaafd, ook al verdient de tuimelaar de voorkeur.

Essentieel is tenslotte ook het oude klavier, dat, hoe veel krachtsinspanning de bespeling ook vordert, de oude meester-beiaardiers niet heeft belet bewondering te wekken door hun spel. Alleen wanneer het oude klavier zo versleten raakt, dat het vernieuwd moet worden, kan men een nieuw gaan bouwen met de verbeteringen van de

moderne techniek, mits men het oude zorgvuldig bewaart en opstelt in de toren of in een plaatselijk museum. Zoals men toch terecht ook doet met versleten, maar merkwaardige oude torenuurwerken. Maar mogen onze beiaardiers tenminste zo veel stijlgevoel bezitten dat zij onze eerbiedwaardige oude carillons de schande besparen van het piano-klavier en de electro-pneumatische aandrijving, die in Amerika hoe langer hoe meer in zwang komen ¹³.

De restauratie van een oud carillon behoort niet verder te gaan dan het brengen in een uitstekende staat van onderhoud, waarbij allicht de draadverbindingen kunnen verbeterd worden. Daarbij kan er reden zijn het klavier te verplaatsen om de verbindingen eenvoudiger te maken en de beiaardier beter in staat te stellen zijn eigen spel te horen. Maar de opstelling van de klokken dient onveranderd te blijven.

Het spreekt vanzelf, dat ook een binnen deze grenzen verbeterd oud klokkespel voor wat de heer Timmermans het kunstspel noemt niet kan wedijveren met een modern carillon. Het heeft een andere, maar eigen bekoring, die het nieuwe niet leveren kan: het verklankt een evolutie en geeft onze verbeelding het vermogen tot een vertrouwelijke gemeenschap met het verleden, het laat ons met Vondel luisteren naar de klokkenmuziek van de Oude Kerk, met Rembrandt naar die van de Westertoren.

Een beiaardier met liefde voor zijn kunst moest er een eer in stellen in staat te zijn zulke overpeinzingen op te wekken bij zijn toehoorders, hun die geheimzinnige fluistering van het verleden te laten horen, waar een dichter van sprak:

Dann klingt 's um mich wie ferne Stimmen
Ich fühl ein geisterhaftes Wehn

Mochten de heer Timmermans en zijn muzikale genoten toch ook eens gevoelig worden voor *die kleine Nachtmusik*.

¹³ Geschikt zowel voor persoonlijk spel als voor mechanische bespeling met behulp van geperforeerde stroken. Zie de beschrijving bij E. Morris, *Bells of all Nations*, London 1951, p. 57.

¹² Enkele berichten hierover geeft Timmermans, *a.w.* blz. 62 v.

Noot van de redactie

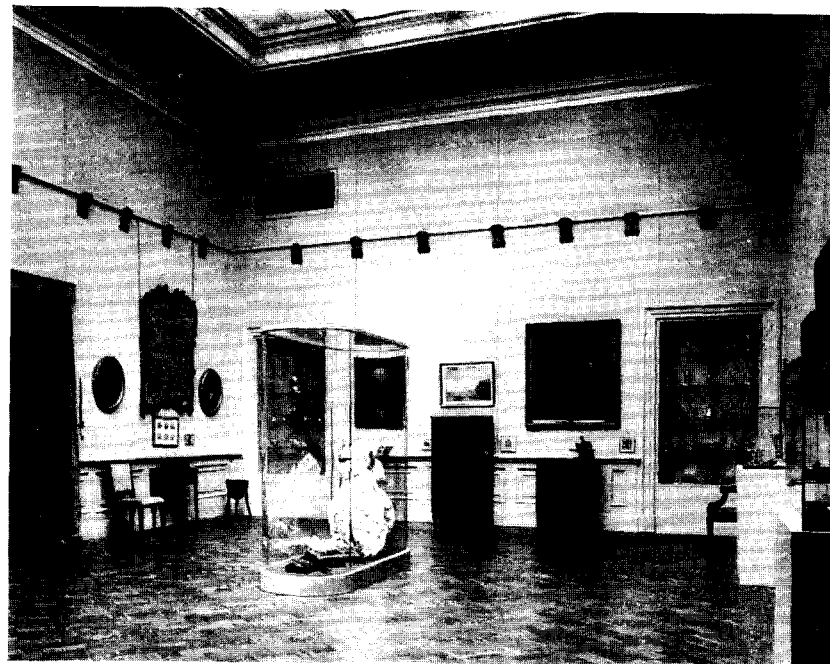
Hoewel bovenstaand artikel reeds enige tijd geleden door de nestor van onze Monumentenzorg werd geschreven, achtte de redactie het hierin behandelde onderwerp actueel genoeg om alsnog tot publicatie over te gaan.

CARILLONS ZIJN MONUMENTEN

Monnikendam, Speeltoren. Klokkenspel 1596 door P. van den Gheyn te Mechelen.

(Foto Lichtbeelden instituut, Amsterdam)

Rotterdam, Historisch Museum.

Afb. 1. Zaal gewijd aan de 17de eeuw.

Afb. 2. Zaal gewijd aan de 18de eeuw.

Deze afbeeldingen behoren bij het artikel „Nieuwe inrichting van het Historisch Museum te Rotterdam” door E. Pelinck (kol. 159).

SUMMARY

CARILLONS ARE MONUMENTS, BY DR. JAN KALF

Since Jef Denijn's fame had roused a spirit of rivalry among the Dutch carillonneurs, it appeared that some of them intended to bring about far-reaching alterations in the old carillons which had been entrusted to them, and did not show the slightest respect for the history of their art. We know how the simple chime grew into an instrument of music which was fully developed by the Hemonys and in our days has been improved upon anew by Denijn and expert bell-founders. But how are we to form an idea of this evolution if authentic material for comparison is lacking owing to the modernisation of the carillons? Even Hemony carillons are not left alone.

The oldest treatise on bells of about 1570, written by Hieronymus Magius, goes down, as far as carillons are concerned, to information supplied by Hieronymus Cardanus, who had heard various carillons in Belgium in 1552. This discourse was not printed until 1608 under the title *De Tintinnabulis* and provided with notes by the younger Franciscus Sweertius, the Antwerp amateur-philologist and musicologist. Dr. Kalf argues that in the 50 years that had elapsed since Cardanus heard the carillons they had greatly improved, and thus stresses the great historical importance of keeping the carillons intact. He points out that it appears from the information given by Cardanus that as early as the 16th century special compositions for bells were written and that dancing took place in the streets to the music of bells.

Another argument put forward in support of the author's plea that carillons should be preserved intact to the greatest extent possible is the intense historical emotion roused by the thought that ages ago the very same primitive music scattered the same notes over people and events that are still alive in our imagination.

Though fully convinced of the right of a musician to have an instrument as perfect as possible, the author states explicitly that the old carillon is an instrument different from the modern one designed by Denijn. The old bells may be improved within the bounds of their limited possibilities. The author indicates which improvements may be brought about without detriment. His protests are directed in particular against the re-tuning of old bells on the lathe, a custom that is being adopted more and more. In his opinion this should be made punishable as happens in every other case of deliberate damage done to an object of art: carillons are monuments.

VOLKSCULTUUR

IN ENKELE SCANDINAVISCH MUSEA

OVER BEWARING EN OPSTELLING

DOOR

HIL BOTTEMA

Uiteraard is daar veel méér te vinden dan wat hierna aangeduid wordt, ook is de keuze hier beperkt tot datgene, wat vrijwel onmiddellijk met een volkskundig museum verband houdt.

Kopenhagen, National Museet, Afdeling Boeren-cultuur.

Hier vindt men telkens een afdeling aan een bepaalde streekcultuur gewijd, b.v. Bornholm, Amager, IJsland. In aaneengerijde zalen en zaaltjes zijn er dan de binnenhuizen, afzonderlijke meubels en volkskunst, gereedschappen en klederdrachten bijeengebracht. Men „projecteert” dus dadelijk de mens op zijn omgeving. De opzet is mooier dan de uitvoering, het geheel is weinig sprekend en de klederdrachtpoppen hebben te sterk uitgesproken gelaatstreken van onaangename karakter, de kleur is doods, de opstelling illusie-loos.

Een grote verrassing vormt de studieverzameling voor textiel (Afb. 1). In een vrij toegankelijk zijzaaltje zijn langs de wanden de 700 uitschuifbare panelen bevestigd. De verzameling omvat borduurwerk, weefwerk, stofdrukwerk enz.; boven elke groep is ter verduidelijking een ingelijst voorbeeld opgehangen. Er zijn enkele bezwaren: de getypte opschriften zijn te onduidelijk, de belichting (daglicht gezeefd door een velum) is onvoldoende en wie natekenen wil kan dat slechts staande doen. Maar overigens is dit een benijdenswaardig geheel!

Kopenhagen, Konst- og Industrimuseet.

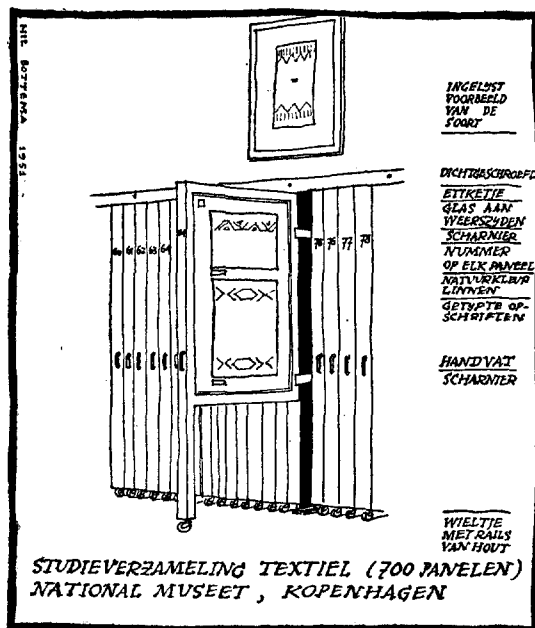
Hier had ik alleen tijd om het opbergen van de textielverzameling te zien. Frøken Krarup, conservatrice, heeft me dat welwillend getoond en als volgt toegelicht.

Opbergen van teer naaldwerk en kant: op houten ramen (in drie afmetingen), welke met

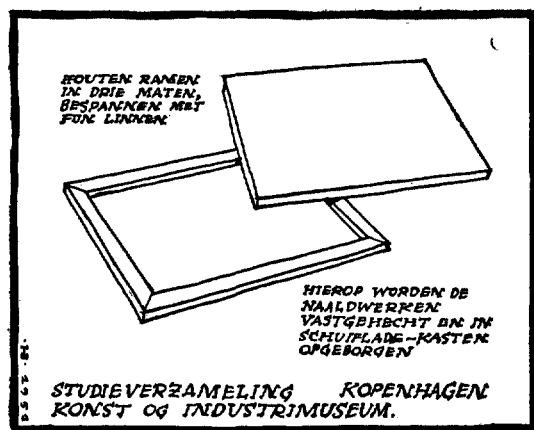
fijn linnen bespannen zijn, worden de werkstukken met dun garen hier en daar vastgehecht en daarna vlakliggend in stofvrije donkere kasten opgeborgen (Afb. 2).

De uitleenverzameling merklappen, bestemd voor scholen, genootschappen of andere studerenden, is zeer doelmatig ingericht. Elke merkmap is gevat tussen twee bladen zwaar cello-blad, dat geheel stofdicht is afgebiesd met boekbinderslinnen (Afb. 3). Het enige nadeel is, dat het celloblad neiging tot geel worden vertoont en krassen krijgt. Maar hoe het zij, dit systeem opent de mogelijkheid de verzameling waarlijk dienstbaar te maken.

Zeer doelmatig zijn ook de microfototo's, die van de inventaris-bladen worden gemaakt en in de oorlogstijd hun nut hebben bewezen.

Afb. 1

Afb. 2

Lund (Zweden), Kulturbistoriska Museet „Kulturen”.

In het „binnenmuseum”, dat vóór de openluchtafdeling gelegen is, wordt de zeer rijke textielverzameling bewaard. Denemarken en Zuid-Zweden vormen één cultuurkring en de „flamsk vävnader”, een boerse gobelinkunst, al bekend uit de Deense musea, vindt men hier weer terug. Maar de opstelling was voor mij nieuw en met name voor grotere stukken zeer doelmatig. Vindingrijk is het sluiten van de glasdeuren ter weerszijden aan elk paneel door slechts één slot op de smalle, draaibare houten voorklep (Afb. 4). Deze grote panelen draaien soepeler dan de kleine in Kopenhagen, die soms blijven steken.

Voor de ceramiek- en costuumafdeling verwijs ik naar „Negen Scandinavische openluchtmusea bekeken en vergeleken”¹.

Stockholm, Nordiska Museet.

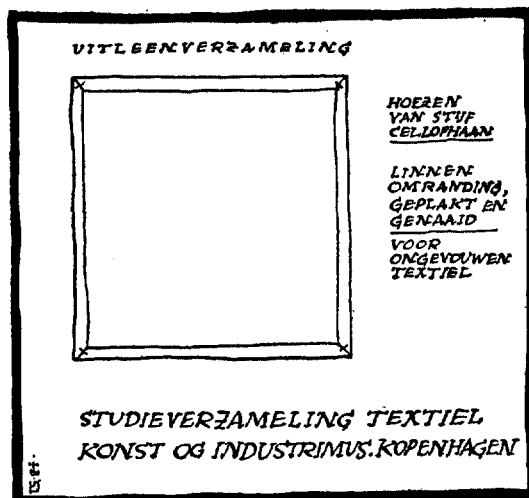
Dit is het grote historische en volkskundige museum, waarvan Skansen de openluchtafdeling is geworden. De verzamelingen zijn rijk, de opstelling ten dele nog die van de welverzorgde „oude school”, ten dele ook al van een zeer levendige, kunstzinnige en didactisch-voorbeeldige vernieuwing. Over deze vernieuwing geeft de Unesco-publicatie „Museum”² een aanduiding, waarnaar verwezen moge worden.

Het sousterrain-gedeelte, gewijd aan de Lapen-cultuur, Jacht en Visserij is hierdoor tot het meest aantrekkelijke deel van dit museum ge-

worden. Heel eenvoudig te verwezenlijken is de opstelling (Afb. 5) voor de verschillende vistuigen in zomer en winter. De ingebouwde kasten met glazen voorwand, ± 2 m hoog en 0.80 m breed en diep, worden door een liggende glasplaat in „bovenwater” en „onderwater” verdeeld, waarbij dan in de rechterkast een dikke „ijsplaat” beide gebieden scheidt. Het glinsterende poeder, daarop gestrooid, wekt een „winterse” indruk. De vissen hangen aan welhaast onzichtbaar dun staaldraad, op de bodem liggen zand en grind en geprepareerde waterplanten „groeien” onder de waterspiegel. De wandkleur van de kasten geeft prachtig de indruk van „zomer en winter, boven en onder water”. Foto's boven de kasten beelden het werkelijk gebruik van de vistuigen af.

Modernisering van Nordiska Museet, de eerder genoemde Unesco-publicatie „Museum” geeft enige aanduiding van de nieuwe museumtechniek, welke sinds kort daar wordt toegepast. Het sousterrain-gedeelte (Lapen-cultuur, Jacht, Visserij) is hierdoor tot het meest aantrekkelijke deel van dit grote museum geworden. Op zeer stijlvolle en kunstzinnige wijze, zijn door middel van wandschilderingen de verschillende jachtmethoden uitgebeeld en de daarbij gebruikte voorwerpen op suggestieve wijze in de compositie opgenomen. Dit geheel getuigt van een nauwe samenwerking tussen de wetenschappelijke afdeling en de uitvoerende kunstenaars.

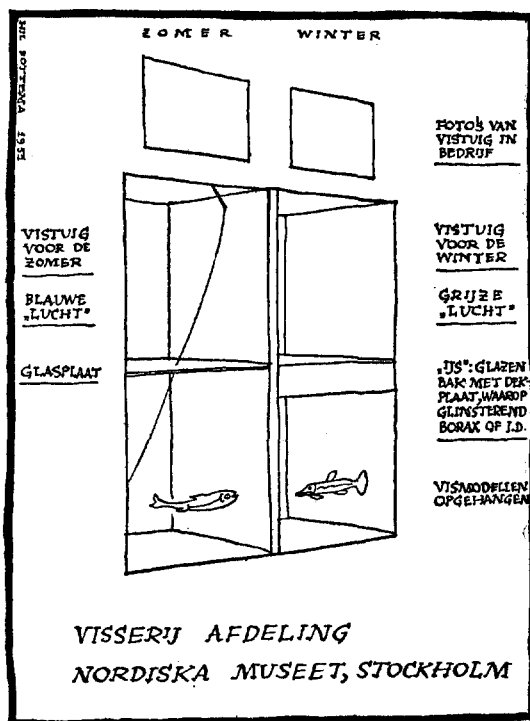
Voor de achtergronden wordt veel gebruik gemaakt van ongeverfd triplex, waarvan de mooie

Afb. 3

¹ Bull. K.N.O.B. 6de S. VI (1953) kol. 17.

² Museum II (1949) blz. 23.

Afb. 4

houtnerf en warme kleurschakering een element van natuurlijkheid en buitenleven in woudrijke streken geeft, dat anders niet zo sterk zou zijn. De stijl van de schilderijen (o.a. wolvenjacht, met vangnet en door maskers versierde vanen) is die van de primitieve blokdrukken, van eenvoudige volkskunst.

Stockholm, Statens Historiska Museet.

(Helaas had ik slechts 2 uur beschikbaar voor dit wonderbaarlijk mooie museum, dat — wat stijl betreft — sterk herinnert aan „Zu Allerheiligen” in Schaffhausen en op eenzelfde zeer hoog peil staat. Het hieronder vermelde is dus met een lange lijst van belangwekkende vondsten aan te vullen.)

Hal met de runenstenen: een indrukwekkende ruimte, waar groepen zich kunnen verzamelen. Aan de vensterzijde zijn slechts een vijftal grote runenstenen opgesteld. Vloer en vensterlambrizing zijn van donkergrijze bergsteen. Het geheel maakt een stemmige, plechtige indruk, even verlevendigd door het groen van klimplanten, welke over de runenstenen worden

geleid en de illusie van „buiten” wekken. Tegen de verdere wanden van deze hal, zacht roodbruin gekalkt (een kleur, kenmerkend voor Zweden), zijn in wit weergaven aangebracht van vóór-Christelijke rotsgravingen. Deze zaal is als een inleiding tot wat verder in dit museum te zien is.

Voorhistorische afdeling³: een lange zaal, waarin een viertal maquettes van Zweden, IJstijd, stadia van de zich terugtrekkende ijskorst, Stenen Tijdperk. De maquettes zijn in eenvoudig relief uitgevoerd en staan in lage, vierkante, lichtgrijs geverfde houten bakken, waar men van bovenaf op neerziet. Op de wand naast deze maquettes is; in foto en synthetische tekening, een aanduiding gegeven van beschavingsvondsten, dierenwereld en landschap. Dit laatste door foto's van nog bestaande soortgelijke landschapstypen, in Azië of Amerika en elders.

Op landkaarten wordt verband gelegd tussen de Zweedse en de midden-westelijk Europese voorhistorische beschavingstijdperken.

Zeër overzichtelijk is, in de volgende zaal, de wijze waarop men kleding, wapens en andere voorwerpen van het Bronzen Tijdperk in verband met de toenmalige mens heeft gebracht. Van de meest belangwekkende vondsten (geweven kledingstof, gevlochten kledingstukken, sieraden en wapens) zijn copieën aangebracht op zeer primitief-uitziende houten omtrekfiguren van mensen op ware grootte. Deze gedaanten zijn ontleend aan afbeeldingen uit dat vroege tijdperk zelf! Zeër sober, en daarin zeer modern, uiterst smaakvol van kleur. De opstelling is werkelijk voorbeeldig, met korte opschriften in fraaie, witte letters, gehecht op licht-blauwgrijze ondergrond.

Is van een voertuig b.v. slechts één wiel gevonden, dan wordt (evenals in enkele Amerikaanse musea) dit oorspronkelijke onderdeel gevat in een omtrekfiguur (in oude stijl) van wagen en paard.

In glazen wandkasten naast deze taferelen en reconstructies zijn dan de prachtige kunstvoorwerpen uit de overeenkomstige tijd geplaatst.

De zeldzaamheid van deze voorwerpen is zo groot, dat een elektrisch alarmsysteem ter beveiliging hiervan is aangebracht. Welhaast onzichtbare geleidingsdraadjes zijn aan de pronkstukken bevestigd, bij aanraking waarvan de alarmschel luidt.

Ook heeft men, met name in de volgende galerij van het IJzeren Tijdperk, de proef ge-

³ Museum II (1949) afb. 2, 3 en 6.

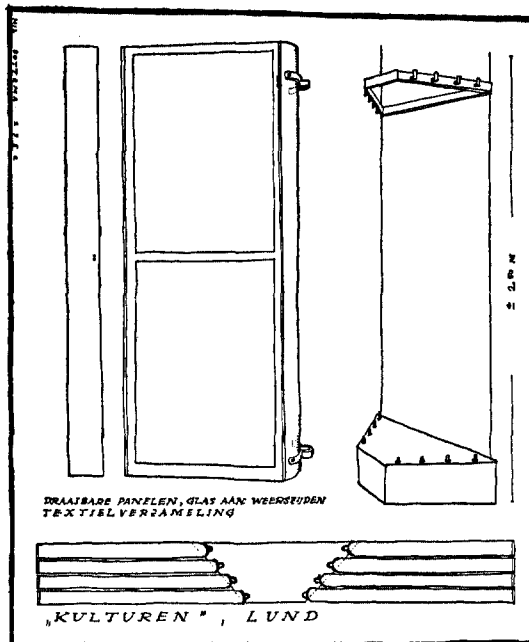
nomen met onbrandbare glas-weefstof voor achtergrondbespanning. Maar deze stof is erg glimmend en „protserig-luxueus” van aanzien en uit aesthetische overweging (en deze wegen zeer zwaar in dit museum, met alle gunstige gevolgen van dien) verwerpt men deze keuze toch en maakt nieuwe achtergronden van ruw, ongebleekt linnen.

In de „galerij voor het goudsmeedwerk”⁴ is de wand met de vensterkasten geheel uit eenheidsvakken opgebouwd. Vierkante houten panelen maken op onberispelijke wijze vergroting en verkleining van de „étalages” mogelijk, zonder dat de architectonische rust van deze lange zaal verstoord wordt. Warmkleurig kunstlicht schijnt in de kasten, waardoor deze gouden pracht bijzonder mooi uitkomt. Verder heeft deze zaal het gewone daglicht, zulks in tegenstelling tot het kabinet met goudwerk uit de tijd der Grote Volksverhuizingen, waar juist het zaaltje geheel donker is en alleen de glazen wandkasten, welke één doorlopend geheel vormen, warm verlicht zijn, zonder dat de lampen storend te zien zijn.

Voor mij ongewoon is de wijze, waarop men messen, waarvan het lemmet was weggeroest en het benen handvat gaaf bewaard, met een kleurloos-doorzichtig plastic lemmet heeft aangevuld⁵. De bezoekers evenwel begrijpen en waarderen dit niet allen, want de museumleiding krijgt opmerkingen te horen als: „Maar toen was er toch nog geen plastic?” Men gaat evenwel op deze weg voort.

Legpenning kabinet⁶: Dit is een lange zaal met aan de binnenzijde een reeks lage, brede vensterkasten. De gehele betimmering van kostelijk hout en metalen vensteromrandingen en steunbalies is van een volmaakt schrijnwerkersvakmanschap, kostbaar en van verfijnde eenvoud. De gebogen achterwanden van de kasten zijn met zware, zandkleurige zijden stof bespannen. De opstelling is recht en rustig. De belichting is zowel in- als uitwendig aangebracht.

De muntengalerij⁷ is in een aangrenzende zaal, maar volkomen verschillend. Op de afgebeelde stellingen is het bovenste hardboard-

Afb. 5

paneel dof nachtblauw gelakt, met witte geschilderde opschriften over de koopwaarde van de munten. Het onderste paneel is met zachtbruin leer bekleed, waarop de opschriften in gouddruk zijn aangebracht en ingeperste goudbiezen de afgrenzingen aangeven. Glasruiten beschermen dit geheel en handleuningën verhinderen het beduimelen der glasplaten.

Wanneer men dit museum vergelijkt met een Värmland's Museum in Karlstad, dat er kennelijk op geïnspireerd is, dan stijgt „Statens Historiska” nog in onze waardering. Dáár een opdringerig pretentieuze bouwstijl, vensters met een opvallend decoratief spel van zware sponningen (niet, als in het grote museumgebouw op Bygdøy, getemperd door ± 20 cm ervan afhangende witte glasgordijnen), zolderbeschilderingen in Tuschinski-stijl, wandgravures van een slap modernisme. Hier, in „Statens Historiska”, een waardige rust, een prachtige achtergrond, een voorbeeldige museumtechniek. En mijns inziens beter dan het beroemde Stockholmse Raadhuis als bouwwerk een gaaf voorbeeld van hedendaagse Zweedse architectuur.

⁴ Museum II (1949) afb. 10 t/m 14.

⁵ Museum II (1949) afb. 12.

⁶ Museum II (1949) afb. 15 t/m 17.

⁷ Museum II (1949) afb. 18.

SUMMARY

FOLK-CULTURE IN SOME SCANDINAVIAN MUSEUMS; THE PRESERVATION AND DISPLAY OF OBJECTS

BY HIL BOTTEMA

The following notes refer to the problems, raised by the work in a museum of folk-lore, and their practical solutions as observed by the authoress in a few Scandinavian museums.

National Museet, Copenhagen, Denmark: The glass panels in the room where peasant textiles can be studied are represented here.

Konst- og Industrimuseum, also at Copenhagen: For the storing of delicate needlework and lace the museum has the wooden frames represented here. The textiles can be fastened on the fine linen, stretched across these frames. The collection of samplers that are lent out are contained in cases made of transparent film.

Kulturen, Lund, Sweden: It has very practical revolving panels which may also be used for larger pieces of fabric.

Nordiska Museet, Stockholm: In the modernized basement it has very suggestive simple glass showcases for displaying the fishing methods in summer and winter. For representations of the *Statens Historiska Museet*, also at Stockholm, the reader is referred to the photographs in Museum II 1949, published by the Unesco. The working methods and style of this museum are highly commended.

NIEUWE PUBLICATIES OVER GLASSCHILDERKUNST

Rectificatie

Een blijkbaar iets te vluchtig gelezen passage in het boek van Bernard Rackham over de glazen van Canterbury, heeft mij onrecht doen begaan tegenover mijn Franse collega Jean Lafond. In kolom 114 van het glasschilderkunstnummer van 15 Augustus 1953 heb ik aan de heer Lafond de opvatting toegeschreven, die hij juist had bestreden („English glasspainting is inferior and second hand art”).

Ik kan niet beter doen, dan de lezers van het

Bulletin verzoeken, de enkele regels (20-24, kol. 114), die hierop betrekking hebben uit het stuk te schrappen.

Mijn vriend en collega Lafond betuig ik mijn spijt, dat ik een mening, die niet de zijne was, ten onrechte aan zijn naam heb verbonden en daardoor een, zeker niet door mij gewenste, verwarring heb gesticht.

A. VAN DER BOOM

HERINRICHTING ZALEN IN HET FRIESCH MUSEUM TE LEEUWARDEN

DOOR

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Ter ere van het 125-jarig bestaan van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde heeft het bestuur enkele zalen van zijn museum doen vernieuwen, die op 19 December van het vorige jaar feestelijk werden geopend. Deze verbouwing, waaruit duidelijk het streven blijkt, de architectuur ondergeschikt te doen zijn aan de geëxposeerde voorwerpen, is met veel smaak door architect Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden uitgevoerd in nauw overleg met de directeur Dr. A. B. Wassenbergh. Alvorens hierop nader in te gaan wil ik in het kort de geschiedenis van dit museum mededelen¹.

Het Friesch Genootschap, dat in 1827 werd opgericht, begon pas in 1834 daadwerkelijk met het verzamelen van voorwerpen, betrekking hebbend op Friesland. In 1871 kreeg het de beschikking over een lokaal in het gouvernements-huis om een provinciaal museum van oudheden in te richten, wat het volgende jaar gerealiseerd werd.

Zeer belangrijk voor het Genootschap was het jaar 1877, toen een tentoonstelling werd gehouden van oudheden en merkwaardigheden die op Friesland betrekking hadden. Deze expositie trok ongeveer 40.000 bezoekers en werd ook uit financieel oogpunt een groot succes, daar ze een batig saldo van f 17.100.— opleverde. Met dit geld werd het volgend jaar het fraaie pand in Lodewijk XVI stijl met betimmeringen en behangselschilderingen aangekocht op de hoek van de Koningsstraat en de Turfmarkt, dat nog steeds de kern van het Friesch Museum vormt.

In 1880 stond de Provincie haar oudheidkundige voorwerpen in bruikleen af ter plaatsing in het museum; de collectie Mr. A. Looxma Ypey aan de Provincie gelegateerd, kwam in 1892 als een bruikleen in het museum. In 1904 volgde eveneens als een bruikleen van de Provincie de collectie van de schilder Christoffel Bisschop (1828-1904).

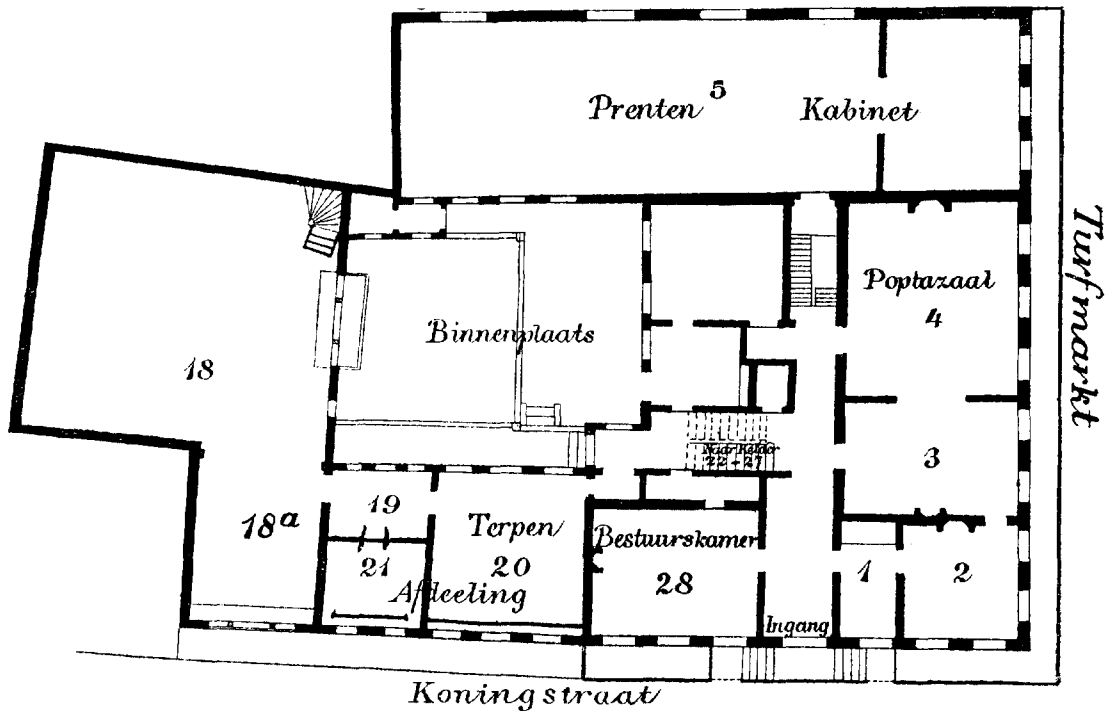
¹ Gegevens ontleend aan het geïllustreerde artikel door M. W. Vieweg, „Het Friesch Museum”, *De Vrije Fries*, 1927, blz. 199 e.v.

Binnen de 10 jaar bleek het in 1878 gekochte pand te klein te zijn en in 1886 en 1889 werden grenzend aan het eerstgenoemde perceel een tweetal panden aan de Turfmarkt gekocht en gesloopt. Van 1890-'92 werd hier een nieuwe vleugel gebouwd, waarin beneden de bibliotheek werd gehuisvest en op de eerste verdieping het prentenkabinet (zie pl. 5); op de tweede etage (met bovenlicht) werd een zaal voor het exposeren van schilderijen gebouwd. Nauwelijks was deze vleugel gereed of het Genootschap kocht in 1892 een perceel in de Koningsstraat; nadat dit was gesloopt bouwde architect H. Kramer hier de porseleinzaal (zie pl. 18) met daarboven een zaal voor het penningkabinet (gereed 1894, zie afb. 1).

In 1904 werden opnieuw twee belendende panden — en nu aan de Koningsstraat — gekocht. In 1908 werd deze nieuwe vleugel voor het publiek geopend. Het zijn juist deze laatst gebouwde delen (zie pl. 18 t/m 20), die thans vernieuwd zijn.

Werd in 1925 de zuivelafdeling in een nieuw ingerichte kelder voor het publiek opengesteld, het volgende jaar werd de zolderverdieping verbouwd.

Zoals reeds gezegd, betrof de vernieuwing het in 1894 tot stand gekomen museumgedeelte, waar beneden tot vóór de jongste verbouwing de porseleincollectie stond opgesteld (afb. 1 en zie pl. 18) en boven o.m. portretten van de Friese stadhoudelijke familie waren tentoongesteld. Eveneens werden geheel vernieuwd de benedenzalen aan de Koningsstraat. De meest ingrijpende verbouwing betrof wel het gedeelte van 1894. Een vergelijking tussen afb. 1 en 2 toont dit heel duidelijk. Het open gedeelte werd overdekt, waardoor op de eerste verdieping een zaal werd verkregen en waarbij het hek kwam te vervallen. Hier werden langs de wanden de porseleinkasten (met vnl. de collectie Ypey) van beneden geplaatst. Door de stijlen en de ramen van de deuren in zwart met een witte rand te schilderen en de achterwand de kleur geel te geven werd een verrassend effect verkregen; het

Leeuwarden, Friesch Museum (Benedenverdieping).

porselein komt thans goed tot zijn recht. Ook zijn minder voorwerpen geëxposeerd dan vroeger het geval was, waardoor de opstelling evenwichtiger is geworden en aan rust heeft gewonnen.

Bij deze zaal sluit de ruimte (afb. 3) aan, welke op de Koningstraat uitzielt en toegang geeft tot de collectie Bisschop. Hier valt de prachtige collectie voornamelijk Friese majolica te bewonderen. Een 17de eeuwse bedstedewand, verbouwd tot vitrine en geplaatst tegen een wit fond, toont ons de fraaie 17de eeuwse glazen die het museum bezit. Aan de zij- en bovenkant is achter matglas kunstlicht aangebracht, waarmee het glas voortreffelijk belicht wordt. Ter weerszijden hiervan hangt een kleine wandvitrine met Nederlands en buitenlands porselein. Het hoge raam uitzijnde op de Koningstraat werd voorzien van matglas; ter weerszijden van een glas-in-lood venster werd hier een vitrine aangebracht, waarin voornamelijk 18de eeuwse glazen zijn geëxposeerd, die hier uitstekend tot hun recht komen.

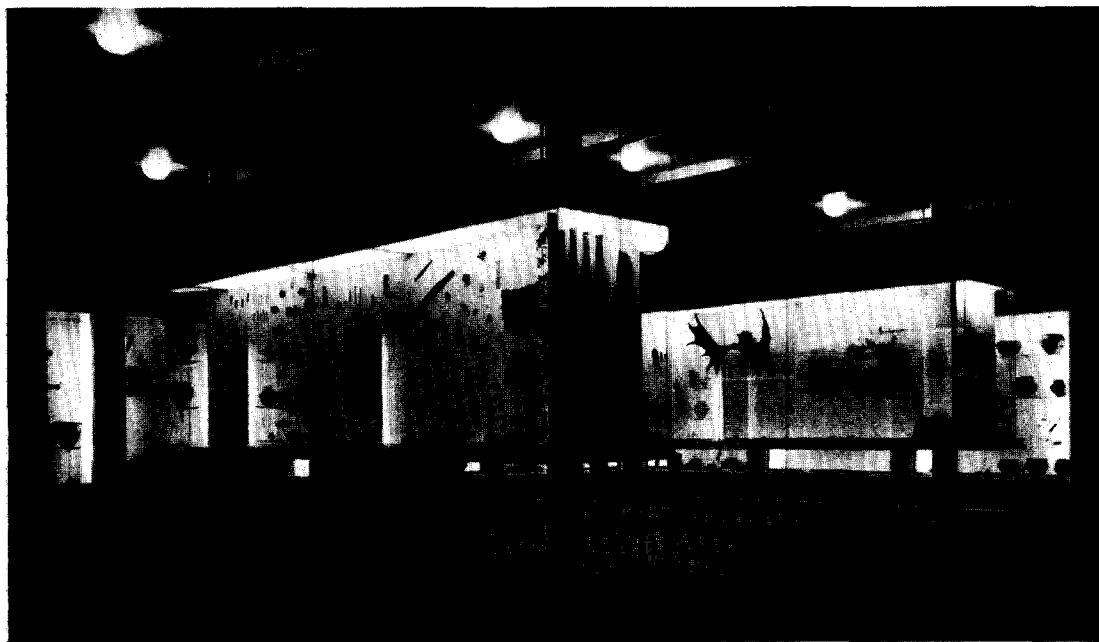
Langs een gedeeltelijk nieuwe trap, die de vroegere wenteltrap vervangt en in de zaal uit-

komt, bereiken we die afgebeeld onder 2. Naar mijn oordeel vormt de wijze waarop deze zaal is verbouwd en ingericht een voorbeeld, hoe oudheidkundige voorwerpen op voor een ieder duidelijke en bevattelijke manier kunnen worden opgesteld. Voor de eerste keer in ons land zijn hier — ik denk nu niet aan tentoonstellingen — oudheidkundige bodenvondsten zodanig gepresenteerd, dat elk stuk tot zijn recht komt; zonder twijfel zullen de bezoekers het tentoongestelde niet meer betitelen als „oude rommel”, wat wel te danken is aan de aesthetisch verantwoorde opstelling. Duidelijk wordt hier bewezen hoe belangrijk het exposeren is. De opstelling van de voortbrengselen van de vroegste Friese cultuur via die van de Romeinen naar die van de Franken begint en eindigt in de beide vitrines (met electrische verlichting), die tussen de ijzeren zuilen zijn aangebracht. In de op. afb. 2 verst verwijderde uitstalkast zijn de oudste sporen van beschaving, in de dichtstbijzijnde de jongste tentoongesteld. Langs de drie wanden van deze zaal, in donkergrijs geschilderd, zijn vitrines gebouwd, die in de wandvlakken zijn opgenomen.

HERINRICHTING FRIESCH MUSEUM

Afb. 1. Leeuwarden, Friesch Museum, Oude Opstelling.

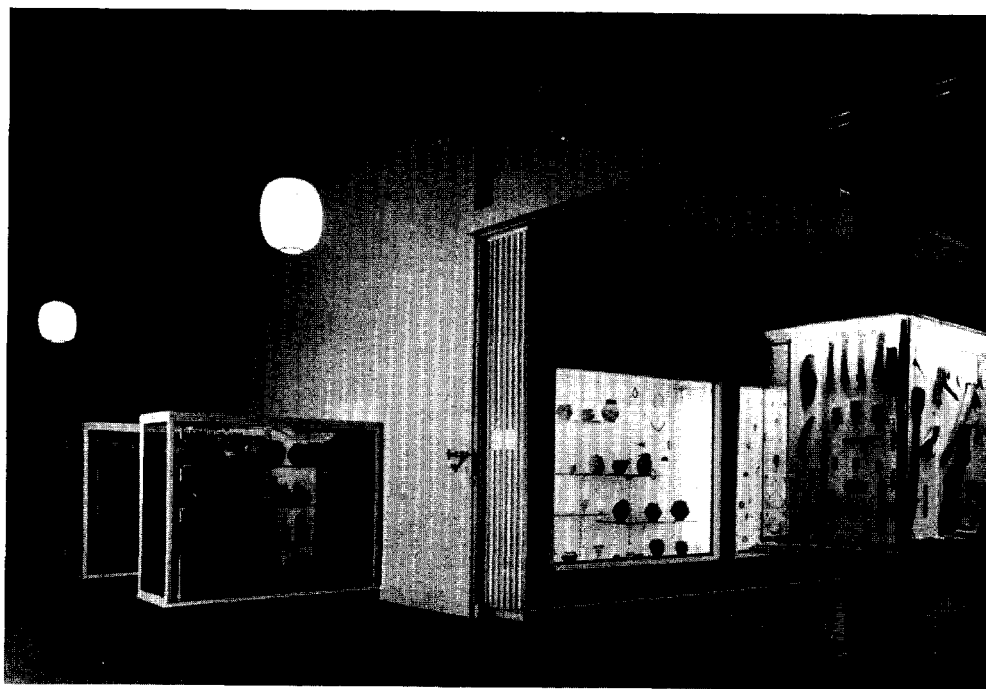

Afb. 2. Leeuwarden, Friesch Museum, Nieuwe Opstelling, Prae-Historic.

HERINRICHTING FRIESCH MUSEUM

Afb. 3. Leeuwarden, Friesch Museum. Zaal 1e verdieping aan de Koningstraat.

Afb. 4. Leeuwarden, Friesch Museum. Middeleeuws aardewerk.

Deze zijn alle met behulp van fluorescerende lampen — achter matglas — verlicht. De aldus verkregen verlichting is zeer doeltreffend en belicht de geëxposeerde voorwerpen op uitnemende wijze. De glasruiten voor de vitrines zijn zó aangebracht, dat deze twee aan twee langs elkaar kunnen schuiven.

De opstelling begint aan de wand aan de achterzijde rechts. Deze is levendig gehouden door niet de glasplaten door te laten lopen van zijwand tot zijwand, doch door deze op tweederde van de breedte van de vitrine te doen eindigen.

In de vitrines tussen het aardewerk zijn verschillende andere in de terpen gevonden voorwerpen geplaatst, alsook de door D. Ozinga geschilderde gereconstrueerde voorstellingen o.m. uit de IJstijd.

Het ligt in de bedoeling in de toekomst de ingang (in de ruimte 5) tot het museum te maken aan de Turfmarkt, hierdoor komen de bezoekers het eerst in de zaal waar de oudste voortbrengsels van de beschaving in Friesland zijn tentoongesteld.

Grenzend aan deze zaal (zie pl. 18a) bevindt zich die waar het middeleeuwse aardewerk, afkomstig uit dit gewest, is ondergebracht. Van hieruit bereikt men door een gang met tegen de wand geplaatste grafzerken (zie pl. 19), een kleine zaal (zie pl. 21). Voor de ramen is een wand geplaatst op zodanige wijze, dat slechts aan de beide zijanten nog wat daglicht in deze ruimte kan vallen. De elektrische verlichting is

aangebracht tussen de kinderbalken, achter matglas. Tegen de geïmproviseerde wand staat op een voetstuk een drieluik met er voor bronzen kandelabers; langs de wanden: smaakvol ingerichte vitrines met Romaanse en Gotische gebruiksvoorwerpen en kleine beeldhouwwerken (o.m. laat Gotische pijpaarden beeldjes). Het hier aanwezige is grotendeels uit de kloosters in Friesland afkomstig.

In de hierop volgende ruimte (zie pl. 20), waar ook voor de ramen een wand is geplaatst, hangt de prachtige collectie portretten door de bekende 16de eeuwse Friese schilder Adriaen van Cronenburg vervaardigd; aan de overzijde is tussen de ramen een bed uit het midden der 16de eeuw geplaatst, voorzien van een rand groen velours, bewerkt met figuren in gouddraad, alsook een prachtig midden-16de eeuws tafeltje. In deze en in de voorafgaande zaal bestaat de vloerbedekking uit gele en groene plavuizen.

Als men deze zaal verlaat bereikt men het museumgedeelte, dat nog niet is gemoderniseerd.

Met de inrichting van deze zalen kunnen wij het bestuur van het Friesch Genootschap en de Heer Wassenbergh van harte gelukwensen en besluitende mogen wij de hoop uitspreken, dat ook de verdere verbouwingen die bestuur en directeur willen doen uitvoeren binnen afzienbare tijd tot stand zullen komen, opdat ook de vele andere kunstwerken die opstelling verkrijgen, die ze behoeven.

SUMMARY

REARRANGEMENT OF THE ROOMS IN THE FRISIAN MUSEUM AT LEEUWARDEN

BY D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

In September 1952 some rooms were arranged and furnished anew after a rebuilding had taken place. These were the exhibition rooms containing the valuable pre-historic and Roman collections as well as those connected with the Middle Ages.

Finally the collection of Chinese porcelain was exhibited anew on the first floor of the museum.

DE NIEUWE INRICHTING VAN HET HISTORISCH MUSEUM TE ROTTERDAM

DOOR

E. PELINCK

Nog niet zo lang geleden heeft de Museumdag in eigen kring moeten constateren, dat bij talrijke plaatselijke musea de historische afdeling in sterke mate door de kunsthistorische afdeling verdrongen was. Als voornaamste oorzaak van dit, als „Rijksmuseumpjespelen” aangeduide euvel werd aangevoerd: het ontbreken hetzij van opmerkelijke gebeurtenissen in de stadshistorie, hetzij van de daarop betrekking hebbende objecten of voorstellingen. Inderdaad is het niet altijd makkelijk een min of meer doorlopend verhaal van stadsgeschiedenis of stadsontwikkeling te geven, dan wel een aantrekkelijke indeling te maken naar de onderwerpen gelijk deze in de 19de eeuwse catalogi worden aangeduid als kerkwezen, armwezen, krijgswezen, enz.

Een speciale aan deze problemen gewijde sectie van onze vereniging had ruimschoots gelegenheid onderling van gedachten te wisselen en, wat voornamer was, blijkt te geven, dat er wel degelijk belangstelling voor deze toch zeker niet te verwaarlozen zijde onzer Nederlandse musea bestond. Het was daarom dan ook voor deze sectie een groot voorrecht in haar jongste bijeenkomst de resultaten van het onvermoeide werk van een harer leden te mogen bezichtigen, met name het door Mej. P. Beydals geheel nieuw ingerichte Historische Museum van Rotterdam.

Juist in deze stad, waar door de oorlogsramp van 1940 zoveel monumenten, welke nog aan het verleden herinnerden, werden vernietigd, bestaat nog veel meer de behoefte, in een zeker bestek dit verleden op enigerlei wijze niet alleen vast te leggen, maar ook voor het tegenwoordige geslacht visueel op te roepen.

Markante gebeurtenissen (een enkel niet eens zo sterk met de vaderlandse historie verband houdend oproer daargelaten) kent Rotterdam niet; behalve de admiraliteitskamer (waarvan de bezittingen te Amsterdam worden bewaard!) en het Hoogheemraadschap Schieland zijn er naast stadsregering, gilden, kerken enz. geen bijzondere instellingen en, wat voor de museumbeheerder wel het belangrijkste is, de bewaarde en

daarop betrekking hebbende objecten van een enigszins spectaculaire aard zijn niet overvloedig.

De verzameling, waar het hier om gaat, en welke geordend en opgesteld moest worden, dankt haar ontstaan aan de Antikiteitenkamer van het stadhuis, welke collectie bij de heropening van het Museum Boymans in 1868 met het archief werd overgebracht naar de eerste verdieping van het voormalig Schielandshuis. Ca. 1900 werden de „oudheden” echter naar de kelder-verdieping verbannen. A. Hoyneck van Papendrecht heeft toen bijna 30 jaar met grote toewijding het beheer gevoerd. De bouw van het nieuwe Museum Boymans bood de prachtige gelegenheid het Schielandshuis geheel voor Oudheden te bestemmen, een plan, dat evenwel waarlijk niet alleen tengevolge van de oorlogsomstandigheden jaren getraineed heeft.

Thans is de bovenverdieping beschikbaar van dit gebouw, dat naast de ruïne van de St. Laurenskerk een der zeer weinige resterende historische monumenten dezer stad is¹. In deze ruimte van slechts 5 zalen, alle met bovenlicht, drie ook met zijlicht, heeft Mejuffrouw Beydals haar programma, voorzover de omstandigheden dit tenminste toelieten, verwezenlijkt, een programma dat overigens niet al te star werd gevolgd, en dat behalve de eigenlijke stadsgeschiedenis, ook de kunstnijverheid en zelfs ook de plaatselijke schilderkunst omvat, zij het laatste onderdeel bij gebrek aan ruimte voorlopig nog maar bescheiden, voornamelijk in de vorm van portretten en topographie, geheel betreffende Rotterdam. De bedoeling is om later in afzonderlijke tentoonstellingen meer de Rotterdamse schilderkunst naar voren te brengen, dan hier mogelijk was.

¹ Een bespreking van het gebouw als monument valt buiten ons bestek, al moge hier herinnerd worden aan het pleidooi van Dr. M. D. Ozinga (N. R. C. 14 en 15 Maart 1933) voor algehele restauratie. Wij vestigen slechts nog de aandacht op de zozeer gewenste restauratie van het dak, welks 19de eeuwse kap wel zeer de toneert met de 17de eeuwse gevel.

Bij het zeer smaakvolle arrangement mag het opnemen van de kunstnijverheid als een uitermate gelukkige, het geheel sterk verrijkende dooreenvlechting worden aangemerkt, vooral waar, naast de „aankledende” en het betrokken tijdperk evocerende meubelen, bepaalde andere zaken van kunstnijverheid tevens een sterke historische functie hebben, gelijk zo aanstonds zal blijken bij het zilver en glas.

Reeds in de eerste zaal is een dergelijke dooreenvlechting toegepast, met name de stadsontwikkeling met de op de Middeleeuwen betrekking hebbende relikten, waarbij de uiteraard schaarse en zich grotendeels tot de grondvondsten beperkende zaken, zoals ceramiek, in een zekere mate een „aankledende” functie hebben tussen de op recente geologische onderzoeken gebaseerde kaarten van de oudste toestanden, alsmede de rijke serie van oude landkaarten en stadsplattegronden. Dat wij bij het cartographische materiaal grotendeels met copieën te doen hebben, ligt aan de aard van dit materiaal, dat behorende tot andere collecties, ook reeds uit een oogpunt van conservatie niet permanent aan het daglicht mag worden blootgesteld.

Door deze copieën door één hand te laten maken verkreeg men een betere eenheid in kwaliteit. Slechts moge bij de voltooiing der opschriften (waarbij uiteraard gepoogd zal worden het publiek in een enkele oogopslag de „bedoeling” van de zaal duidelijk te maken) nog worden vermeld: Copie naar kaart Gemeente-archief, Koninklijk Huisarchief, enz. Het grotere aarde-werk is op een alleszins bevredigende wijze in of op glazen rekken geplaatst. Niet aan de muren, waar zich dus meer waardevol museumbezit bevindt, doch op kniehoopte tussen glasplaten, zijn seriën afbeeldingen van de vergrotingen van de stad en haven van 1300 tot heden opgesteld. Een moderne maquette van Rotterdam in 1940 is zeer aantrekkelijk en detoneert in deze omgeving niet al te zeer, al zal hij op den duur en zeker vanwege de definitieve omvang een grotere zaal vergen. Indien men in deze zaal behoefte heeft aan een maquette, bestaat alsnog de mogelijkheid van een maquette van de oudste stad met aanduiding van de uit de middeleeuwen daterende gebouwen, gelijk de kerken, kloosters en de zeven zowel binnen als buiten de muren gelegen kastelen. Van de Kastelen en Kloosters zijn seriën photo's, waarbij ieder kasteel en ieder klooster is afgebeeld, allereerst zoals men deze in de Middeleeuwen weergaf, daarna de ruïne zoals de 17de eeuwse tekenaar het nog zag, ver-

volgens de zelfde plaats in de 18de eeuw, vóór Mei 1940 en tenslotte dezelfde plaats heden, dus b.v. Bulgersteyn: Kasteel, ruïne, Tuchthuis, Gymnasium, fundering Mei 1940, warenhuis. Zes photo's in één lijst.

Zaal 2 is gewijd aan het godsdienstig leven na de Hervorming, alsmede aan handel en nijverheid, een zeker niet door gebrek aan materiaal, maar eerder door gebrek aan voldoende vertrekken opgelegde combinatie. Bij meerdere ruimte zal ook de Rotterdamse ceramiek, over welk boeiend onderwerp Hoyneck van Papendrecht in 1920 zijn standaardwerk deed verschijnen en waarvan ook door de meer recente vondsten uit de oorlogsjaren belangrijk materiaal te voorschijn kwam, zeker nog meer tot zijn recht komen.

Andere bijzondere onderwerpen, als kloosterleven, hervorming, stadsregering, admiraliteit enz. staan overigens nog op het programma voor speciale tentoonstellingen.

De moeilijkheid van de in een museumopstelling dikwijls zo storende geschreven of gedrukte „documenten” is op een vernuftige wijze ondergaan door platte, onder de vitrines aangebrachte schuifladen, welke door de bezoeker, die zich wat meer in de stof wil verdiepen, kunnen worden opengetrokken. Bij enkele staande vitrines is een uitschuivend tablet aan de achterzijde bevestigd. Bijzonder vermeldenswaard is de „portretdocumentatie”. De op onderwerp of tijdperk betrekking hebbende portretten (schilderij, tekening of prent, zijn op eenzelfde formaat gefotografeerd en in ovale passepartouts gevat — alleen de hoofden $\pm$ 6 cm hoog —, waardoor een uniform en smaakvol overzicht werd verkregen. Men gaf zodoende in klein bestek een rij leden van de admiraliteit, een rij bewindvoerders, een aantal Remonstrantse voorgangers en voorstanders tegenover een zelfde aantal Contra-Remonstranten. Dichters, schilders, musici, medici, natuurkundigen kunnen op dezelfde wijze getoond worden zonder een te groot oppervlak te beslaan.

Dankbaar werd gebruik gemaakt van enkele „relikwieën” om het accent op meer algemeen bekende personen als Erasmus, Oldenbarnevelt en Hugo de Groot te leggen.

De grote middenzaal (afb. 1) een waarlijk fraaie ruimte, toont de „degelijke welvaart der Rotterdamse burgers”, zoals de directrice zich in haar keurig gidsje uitdrukt, en is tevens gewijd aan de stadsregering. Enkele oude, bijzonder waardevolle en fraaie bouwmodellen, richten de aandacht ook op de Rotterdamse architectuurge-

schiedenis, maar doen ons tevens betreuren, wat er ook in de 19de eeuw aan oude gebouwen verloren ging.

Een stijlkamer is immer een hachelijke onderneming en hetzelfde geldt voor een verkleinde maquette. De bescheiden afmetingen van het diorama met de thuiskomst van Olivier van Noort is aanvaardbaar en in ieder geval voor de niet al te critische bezoeker even suggestief als aantrekkelijk. Het werd in eigen atelier vervaardigd, terwijl bij de aankleding zeer veel miniatuur bodemvondsten en miniatuur zilver kon gebruikt worden. De figuren zijn in hout gebeeldhouwd door een leerling van de Rotterdamse Academie, de costumes werden naar schilderijen vervaardigd.

Terecht merkte Dr. Van Luttervelt onlangs op, dat men, gezien het dikwijls kortstondige karakter van deze hulpmiddelen, zich moet wachten voor kostbare maquettes en diorama's in permanente opstellingen.

Door hier en daar in vitrines historiepenningen te tonen komt de „histoire métallique” weer tot haar recht. In vele locale musea wordt deze zijde van onze taak wel eens vergeten en waarlijk niet alleen door algehele opberging in depôt, maar evenzeer door het volledig opstellen der collectie, hetgeen tot gevolg heeft, dat de kost weer onverteerbaar wordt.

In zaal 4 biedt de omstandigheid, dat aanmerkelijk veel gildezilver bewaard bleef, de mogelijkheid de geschiedenis van de gilden en enig handwerk te combineren met een der aantrekkelijkste takken van kunstnijverheid, namelijk het zilver. Hier blijkt ook weer, hoe gunstig het is, zilver en gegraveerd glas samen in één vitrine te exposeren. Ruimtegebrek noodzaakte enige omvangrijke op de gilden betrekking hebbende zaken op de trap te plaatsen, waar ze overigens op voortreffelijke wijze tot de aankleding bijdragen. Bijzondere aandacht werd hier en elders aan de vitrines besteed, waarbij weer enige vernuftige en praktische oplossingen werden gevonden²).

De laatste zaal is weer gewijd aan de 18de eeuw (afb. 2) en wel voornamelijk de patriottentijd, omwenteling, empire, maar ook reeds onafhankelijkheid en de eerste jaren van het koninkrijk met de vele daaraan verbonden facetten, waaronder ook de culturele. Hoe pijnlijk ge-

denkt men op dit laatste punt het onherstelbaar verlies van de bezittingen van het Bataafsch Genootschap bij de ramp van 1940.

Een enkele japon herinnert aan de mogelijkheid om naast de portretten ook met costumes de stijl van een bepaald tijdperk te illustreren. Door deze costumes en ook menig gebruiksvoorwerp met de namen van bekende personen of geslachten te verbinden wint het geheel stellig aan diepte. Men voelt hier reeds, hoe zonder moeite in de benedenverdieping de overrijke historie van Rotterdams ontwikkeling in de 19de en 20ste eeuw, zij het dan zonder het in vorige eeuwen dikwijls zo voortreffelijke kunstambacht, kan aansluiten. Maar ook daar zullen stijlkamers en costumes naast getuigenissen van handel, nijverheid en techniek op hun plaats zijn. Het is slechts te hopen, dat de medebewoning (een vitrine op de eerste verdieping met „souvenirs” aan talrijke branden is tevens een welsprekende wenk t.a.v. de daaraan verbonden gevaren) spoedig tot het verleden mag behoren, waardoor ook op dit punt de Rotterdamse geschiedenis tot haar recht zal kunnen komen. Ook het in deze stad zo bemoeigende maecenaat biedt hier grote mogelijkheden.

Een studiezaal noodt de belangstellende bezoeker, die zich niet direct in archiefonderzoek wil begeven tot verdere studie ter plaatse, terwijl op het verlanglijstje van de directrice ook een zaal voor tentoonstellingen bij herdenkingen van verenigingen en de reeds hierbovengenoemde bijzondere onderwerpen staat, welke tentoonstellingen zonder twijfel zullen bijdragen tot het wekken van belangstelling voor dit ook op zulk een benijdenswaardige „stand”, in het hart van deze levendige stad, ondergebrachte museum.

Tenslotte moet ons nog iets van het hart. In de inleiding tot haar „rondvlucht” vermeldt Mejuffrouw Beydals, dat in 1933 de commissie van toezicht werd opgeheven. Maar niet wordt verteld, hoe het museum van oudheden van het museum Boymans werd losgemaakt en hoe de vorm van beheer zich verder ontwikkelde, een quaestie welke men overigens wel in de jaarverslagen zal kunnen vinden. Slechts willen wij er hier de aandacht op vestigen, dat in 1948 weer een afzonderlijke Commissie voor het Historisch Museum werd ingesteld en dat daarin, waarschijnlijk oudergewoonte (!), o.m. twee beheerders van andere gemeentelijke, op bepaalde punten het gebied van het Historisch Museum rakende, verzamelingen zitting kregen. Indien dit laatste vanwege het uiteraard gewenste overleg

² Wie is in staat en bereid een kort overzicht te geven van een aantal de laatste jaren in ons land uitgevonden bijdragen tot de oplossing van het immer acute vitrine-probleem?

is geschied, achten wij het juist en ook zeer wel mogelijk, dat dit overleg op *gelijk* niveau plaats vindt. Een gemeentebestuur is mans ge-

noeg om, gehoord een commissie van advies, te beslissen over onverhoopte tegenstrijdige belangen.

SUMMARY

THE NEW ARRANGEMENT OF THE HISTORICAL MUSEUM AT ROTTERDAM, BY E. PELINCK

A special section of the Society of Directors of Dutch Museums has studied the problem of local history, a subject that is neglected in many Dutch museums, partly owing to lack of noteworthy historical events and objects connected with them.

In the old "Schielandshuis" at Rotterdam, in which some twenty years ago the Boymans museum was housed, local history is exhibited very tastefully. A combination of a number of objects of applied art, partly of historical interest, such as ceramics, silver and engraved glass, and a selection of the collection of coins have resulted in a very attractive exhibition. The cartographical material consists of uniform, well-executed copies, which are used in order to save the originals. Other documents such as photographs are concealed in draw-out tablets. Photographs after prints and paintings show series of heads of well-known persons, and, since they are modest in size (about 6 centimetres high and contained in uniform passe-partouts) they are in no way obtrusive. The show-cases have been designed with great care. As soon as the groundfloor will be free, it will be used for exhibiting a survey of the development of Rotterdam in the 19th and 20th century.

BOEKAANKONDIGINGEN

E. J. Haslinghuis, *Bouwkundige Termen*, woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis. N.V. A. Oosthoek's uitgeverij. Utrecht 1953; X + 410 blz., 8°. Pr. f 17.50.

Het samenstellen van een encyclopaedie is in vele gevallen een ondankbare bezigheid. De gebruiker beseft vaak niet welk een enorme kennis en studie er in de enkele regels achter een trefwoord uitgekristalliseerd is. En menigmaal moet de auteur zich nog zó beperken dat hij de dingen eenvoudiger moet voorstellen dan ze eigenlijk zijn. Wanneer men dergelijk werk doet vraagt men zich dan ook wel eens af wat het nut er van is.

In tegenstelling hiermee kan Dr. E. J. Haslinghuis er zeker van zijn dat zijn „Bouwkundige Termen” met verlangen tegemoet gezien werd en met vreugde ontvangen is. Immers een dergelijk naslagwerk bestond in onze taal nog niet, terwijl kunsthistorici, archaeologen en architecten er op wachtten. De Oudheidkundige Bond, die op initiatief van wijlen den heer F. A. Hoefer een commissie instelde en ook financiële hulp bood om dit woordenboek tot stand te brengen, mag dan ook verheugd zijn dat dit lang verbeide „Promptuarium” nu werkelijkheid is geworden. En dankbaar mag men zijn dat de encyclopaedist zich niet te veel behoefde te beperken, zodat de

zeer volledige hoeveelheid termen niet alleen ruim toegelicht, maar ook steeds van literatuur-opgave voorzien kon worden. De Nederlandse terminologie is in vele gevallen uitgebreid met de vreemde, terwijl zelfs voor een enkel vreemd woord getracht is een eigen schepping te introduceren (b.v. *misericorde* = *rustklamp*). De toelichtingen geven niet alleen inzicht in de historische ontwikkeling van de dingen, maar ook van de denkbeelden er over. Zo is het bij de behandeling van trefwoorden als *Kruisribgewelf* zeer nuttig dat een dergelijke „*état des questions*” niet ontbreekt.

De omvangrijke wijze van behandelen, waarbij ook nevengebieden zoals meubelkunst, ornametiek, archaeologie, aesthetica en stedenbouw (helemaal nog gespeld *stedenbouw*) niet vermeden mochten worden, moest anderzijds ook beperking vinden. De bewerkte stof behandelt daarom alleen de West-Europese bouwkunst, gerekend van de vroeg-Christelijke architectuur tot het begin van de 20ste eeuw. Men mag het betreuren, dat door het ontbreken van de Griekse en Romeinse bouwkunst onze cultuur voor een belangrijk deel van zijn wortels ontdaan wordt, verstandig is deze beperking zeker geweest, daar het werk anders te omvangrijk geworden zou zijn. Dit gemis wordt echter nog voor een be-

langrijk deel gecompenseerd doordat vele klassieke termen toch bij hun „renaissance” behandeld worden.

Wanneer men de moeite neemt deze encyclopaedie geheel door te lezen en op deze manier merkt, hoeveel leemten er in de eigen kennis zijn, dan kan het niet anders of men komt onder de indruk van de enorme hoeveelheid werk die hier verricht is, temeer daar het pionierswerk is. Het vaststellen van de trefwoorden, de behandeling er van met de litteratuur-verwijzingen en het in evenwicht brengen van de onderdelen met elkaar over zulk een uitgebreid vakgebied is tegenwoordig welhaast niet meer mogelijk voor één auteur. Dat men een enkele keer niet helemaal voldaan is door een omschrijving is dan ook bij een eerste druk niet te vermijden. De losse opmerkingen die ik mij hieronder veroorloof mogen dan ook alleen in dit licht gezien worden.

Het valt op dat de schrijver de middeleeuwse bouwkunst uitvoeriger behandeld heeft dan die van de nieuwe tijd. Zo zou men b.v. de Lodewijkstijlen wat uitgebreider kunnen wens (ruimer althans dan de Nieuwe zakelijkheid, die eigenlijk niet opgenomen behoefde te worden gezien de gestelde tijdslijm, terwijl een enkele maal de klassieke vormleer niet geheel recht gedaan wordt (b.v. p. 182: Ionische orde met „eigen modulus”; p. 355: Toscaanse orde „slanker dan Dorische”).

Zou men bij de middeleeuwse bouwkunst nog een opmerking moeten maken, dan zou men graag bij Basiliek (p. 41), Dwarsschip (p. 125) en Klaverbladvormige plattegrond (p. 200) de tegenwoordige Geboortekerk te Bethlehem niet meer als Constantijns werk willen genoemd zien. De omschrijving van Pseudotransept als „dwarsschip ter hoogte van het middenschip, etc.” (p. 293) is niet bevredigend.

Bij de mathematisch-abstracte trefwoorden zal men soms bezwaar voelen opkomen: in de bespreking van de gulden snede (niet s.v. maar bij Bouwstelsels, p. 78), welke niet zozeer te maken heeft met een gelijkbenige driehoek met basis-hoeken van $63^{\circ} 26'$ („ad quadratum”) als wel van 72° . Ook de definitie van Druklijn (p. 121) lijkt mij uit een oogpunt van statica minder gelukkig. Bij Projectie (p. 289) zou men ook de centrale projectie (= perspectief) willen vinden.

Bij de materialen en constructies gebruikt men op verschillende plaatsen tegenwoordig liever het woord staal dan ijzer (p. 54, gewapend beton; p. 399, IJzerconstructie), men zou het trefwoord Bidding (batting) willen opnemen; het

gebruik van kalk in mortel is niet algemeen meer (p. 185, 252).

De tot 1949 bijgehouden litteratuuropgaven zijn over het algemeen zeer volledig, hoogstens zou men bij de langere opgaven, zoals s.v. Renaissance (p. 301) een rangschikking willen aantreffen. Een enkele aanvulling, zoals bij Byzantijnse bouwkunst (p. 87, 88): Diehl, Manuel d'art byzantin (2de dr. 1926) en Bréhier, L'Art byzantin (1924) zal men gaarne zelf aanbrengen.

De illustraties bestaan uit een uitstekend gekozen serie prachtige foto's, waardoor een rij voorbeelden van bouwstijlen door het boek heen gewoven is, terwijl een groot aantal speciaal vervaardigde, goed schematisch gehouden tekeningen van plattegronden, doorsneden, constructies en details het geschrevene verduidelijkt. In het onderschrift onder Plaat 4, het koor van de Santa Fosca te Torcello voorstellend, zou ik „basiliek” door „centrale aanleg” en „Lombardische stijl” door „Laat-byzantijnse stijl” willen vervangen.

Maar laat ik deze peuterige opmerkingen voor mij houden, want zoals hierboven reeds is opgemerkt, ze zullen bij een werk als dit steeds gehoord worden, steeds zullen er betweters en schoolmeesters zijn, dat zijn juist die lieden wien het zo spijt de leerboeken niet zelf geschreven te hebben. Hier past een woord van dankbaarheid aan den geleerden schrijver die een ongetwijfeld moeilijke en tijdverslindende taak zo schoon volbracht heeft!

J. J. TERWEN

ROTTERDAM, *Historisch Museum*,

RONDVLUCHT, 1953.

Gaarne wordt op deze plaats bovenstaande gids aangekondigd, die een overzicht geeft van de historische voorwerpen welke thans in de verschillende zalen van het Gemeenlandshuis zijn tentoongesteld. Vermelding verdient, dat men hierbij verder is willen gaan dan gewoonlijk in museumgidsen geschiedt; men heeft meer willen geven dan een toelichtende opsomming van het geëxposeerde, het uiteindelijke doel was: een beknopte schets te leveren van de ontwikkeling der stad. Dit keurig verzorgde boekwerkje, voorzien van een aantrekkelijk omslag en een aantal foto's, getuigt nog eens te meer hoe in Rotterdams Historisch Museum naast de historische betekenis der objecten ook de aesthetische tot volledige uitdrukking is gebracht.

Moge deze gids vele bezoekers in handen komen.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. P. Glazema

Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Jhr. Dr. E. D. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Dr. A. Wassenbergh

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaartijks contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het ontstaan van het Haagse Binnenhof

Dr. C. de Wit

Boekbesprekingen

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Het Restaureren van Historische Monumenten 169

Beschouwingen door de commissie, ingesteld vanwege de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond ingevolge besluit van de ledenvergadering op 18 December 1948, en bestaande uit Mr. J. Belonje, Ir. A. Boeken †, D. Bolten, Ir. P. H. N. Briët, Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Ir. H. de Lusanet de la Sablonière, Ir. F. P. J. Peutz en C. W. Royaards.

Carillons zijn Monumenten 189

Ferdinand Timmermans

ZESDE SERIE

E. J. BRILL - LEIDEN

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDAGEN

	KOL.
Het Restaureren van Historische Monumenten.	169
<i>Beschouwingen door de commissie, ingesteld vanwege de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond ingevolge besluit van de ledenvergadering op 18 December 1948, en bestaande uit Mr. J. Belonje, Ir. A. Boeken †, D. Bolten, Ir. P. H. N. Briët, Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Ir. H. de Lussagnet de la Sablonière, Ir. F. P. J. Peutz en C. W. Royaards.</i>	
Carillons zijn Monumenten	189
<i>Ferdinand Timmermans</i>	

BOEKBESPREKINGEN

Dr. F. van der Meer, Atlas van de Westerse Beschaving	195
<i>H. van de Waal</i>	
Les Primitifs Flamands	195
<i>H. van de Waal</i>	
H. F. E. Visser, Asiatic art in private collections of Holland and Belgium.	197
<i>Nanne Ottema</i>	
K. M. C. Zevenboom en Dr. D. A. Wittop Koning, Nederlandsche gewichten, stelsels, ijkwezen, vormen, makers en merken.	
P. A. van der Star, Descriptive Catalogue of the Simple Microscopes	202
<i>R. J. Forbes</i>	

NIEUWS-BULLETIN

In Memoriam Dr. Hans Schneider.	185
Restauratie-nieuws	189
Museumdag	193
Museum-nieuws	197
Tentoonstellings-agenda	199

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Redactie voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. Elisabeth Neurdenburg, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring

Redactie voor de Voorl. Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenverzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Redactie voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Nederlandse Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. 110722

Het Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden en corresponderende leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

HET RESTAUREREN VAN HISTORISCHE MONUMENTEN

MISVERSTANDEN, MOEILIKHEDEN EN MOGELIJKHEDEN

Beschouwingen door de commissie, ingesteld vanwege de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond ingevolge besluit van de ledenvergadering op 18 December 1948, en bestaande uit Mr. J. BELONJE, Ir. A. BOEKEN †, D. BOLTEN, Ir. P. H. N. BRIËT, Prof. Dr. E. H. TER KUILE, Ir. H. DE LUSSANET DE LA SABLONNIÈRE, Ir. F. P. J. PEUTZ en C. W. ROYAARDS.

Inleiding.

Het restaureren van oude gebouwen is, zolang men het heeft gedaan, een onderwerp geweest van veel discussies en bittere beschouwingen over bedenkelijke resultaten, die het restaureren vaak opleverde. Ontevredenheid met de wijze van restaureren, die lange jaren gangbaar was geweest, leidde er in ons land toe dat de Nederlandse Oudheidkundige Bond in 1917 een geschrift uitgaf, getiteld: „Grondbeginselen en Voorschriften voor het Behoud, de Herstelling en de Uitbreiding van oude bouwwerken”. Aan de eigenlijke Grondbeginselen en Voorschriften gaat een zeer lezenswaardige inleiding vooraf van Dr. J. Kalf.

Het geschrift van 1917 geeft uiting aan de inzichten van de toenmaals jonge generatie, inzichten welke ontwikkeld waren in nauw contact met geestverwanten in het buitenland.

Men kan wel zeggen dat de geest, die aan het geschrift van 1917 ten grondslag lag, in het algemeen van grote invloed is geweest op de wijze, waarop sindsdien het restaureren van oude gebouwen te onzent werd opgevat. Dit werd in niet geringe mate bevorderd, doordat in 1918 de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg werd opgericht, die met het haar ten dienste staande Bureau de supervisie uitoefende op nagenoeg alle restauraties van oude bouwwerken.

Toch valt niet te ontkennen, dat op den duur meer dan eens restauraties tot stand zijn gekomen, die sterke afwijkingen te zien gaven van de beginselformulering van 1917. Dit was aanleiding voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond om op een voorstel, gedaan door Dr. J. Kalf in de ledenvergadering van 18 December 1948, een Commissie in te stellen die tot taak had de Grondbeginselen en Voorschriften van 1917 te toetsen aan de denkbeelden van het huidige geslacht. Als vrucht van het werk dezer Commissie verschijnt thans een nieuw geschrift,

dat de bedoeling heeft een voorlichting te zijn voor allen, die op enigerlei wijze betrokken zijn bij plannen tot restauratie van oude gebouwen of daarvoor belangstelling bezitten.

Over de term „restaureren” dient nog iets te worden uitgeweid. De „Grondbeginselen en Voorschriften” van 1917 vermijden dit woord zorgvuldig, omdat men daaronder juist de praktijk verstond, die men als verderfelijk beschouwde. Intussen, het spraakgebruik heeft het woord „restaureren” gehandhaafd voor alle werkzaamheden aan oude bouwwerken oftewel historische monumenten, die het gewoon onderhoudswerk te boven gaan, welke opvattingen ook de werkzaamheden mogen beheersen. Wij zullen ons aan dit spraakgebruik houden.

In dit schriftuur zoeken men niet een technische handleiding voor het restaureren. Die te geven heeft niet in de bedoeling gelegen. Het gaat hier uitsluitend om een beschouwing over de beginselen van het restaureren.

Misverstanden.

Wanneer men er zich rekenschap van geeft waardoor vele restauraties in hoge mate onbevredigend zijn geweest, zo niet erger, dan zal men steeds tot de gevolgtrekking moeten komen, dat de oorzaak is gelegen in misverstand. Misverstanden bestaan er bij velen aangaande de eigenschappen en waarden die een bouwwerk tot een historisch monument maken, wanbegrippen aangaande het doel dat een restauratie van zulk een historisch monument dient na te streven. En die misverstanden hebben wellicht veel meer ellende veroorzaakt dan gebrekkige kennis aangaande oude stijlen of technieken.

Drie misverstanden willen wij hier in het licht stellen als bronnen van grote ellende.

Het eerste van deze veel voorkomende misverstanden is dit, dat men eenzijdig als doel van een restauratie ziet: het monument aesthetisch zo aan-

trekkelijk mogelijk te maken, waarbij de aandacht vooral pleegt te gaan in de richting van de pittoreske schoonheid. Deze eenzijdigheid komt voort uit een gebrek aan inzicht aangaande dat, wat een gebouw een historisch monument doet zijn. Wat een gebouw een historisch monument doet zijn, is het geheel van historische waarden die er in verankerd liggen.

Het essentiële van een historisch monument is, dat het getuigt van het verleden. Het kan op velerlei gebied van het verleden getuigen. Het kan dat op het terrein van de politieke en van de krijgsgeschiedenis, op het punt van de religieuze en de maatschappelijke geschiedenis, op het punt van de smaak, de kunst en de technische ontwikkeling van het voorgeslacht. Het monument heeft altijd als getuigenis een herinneringswaarde die recht evenredig is met de echtheid, met zijn authenticiteit als document van het verleden. Het aesthetische is dus maar één van de vele terreinen waarop het historische monument waarde en betekenis kan hebben, en er zijn zelfs monumenten die volstrekt geen aesthetische hoedanigheden bezitten. Als het historische monument als zodanig aesthetische waarde heeft, is dat uitsluitend een historisch-aesthetische waarde. Dan gaat het om de schoonheid zoals het voorgeslacht die heeft beleefd en vertolkt, en de restauratie moet tot doel hebben die schoonheid zo zuiver mogelijk tot haar recht te doen komen onder handhaving van zoveel als maar mogelijk is van het echte oude werk dat die schoonheid belichaamt.

Het tweede misverstand komt uit het eerste voort. Uit de eenzijdig aesthetische waardering van het historische monument groeit herhaaldelijk het misverstand dat men onmiskenbaar aanwezige of vermeende tekortkomingen en feiten op aesthetisch gebied zou mogen of zelfs moeten verbeteren. Een historisch monument is een historisch document. Men corrigeert geen documenten zonder ze te vervalsen. Een document moet zijn eigen taal spreken. Men mag het ontdoen van waardeloze omhulsels die zijn getuigenis belemmeren, maar het getuigenis zelf is in beginsel onaantastbaar. De authentieke tekst van een oude oorkonde moet men aanvaarden zoals die voor ons ligt. Het mag zijn, dat de stijl litterair bedenkelijk is, omslachtig of weinig correct, niemand zal het in zijn hoofd krijgen delen van die tekst uit te raderen en door verbeterde stukken te vervangen. Welnu, evenmin als het veroorloofd is een oude oorkonde te corrigeren, evenmin is het veroorloofd een historisch monu-

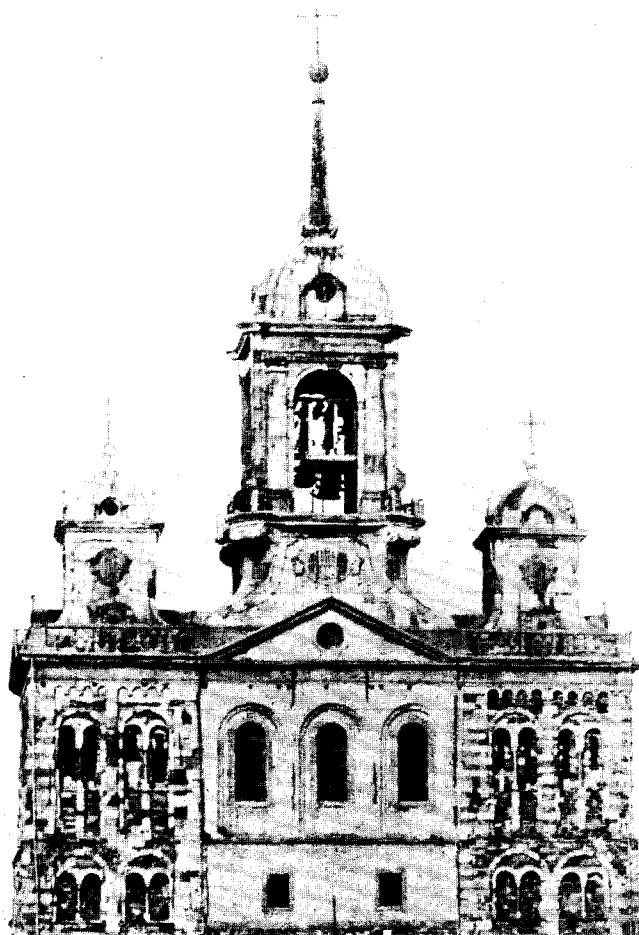
ment in zijn historisch bestand te „verbeteren” omdat het niet aan hedendaagse schoonheidsbegrippen beantwoordt.

Natuurlijk zijn niet alle historische monumenten stalen van volmaakte schoonheid. Maar daar gaat het bij een monument ook niet om wanneer men het als historisch monument beschouwt en in stand wil houden. Het gaat, voor zover aesthetische waarden in het geding zijn uitsluitend om het authentiek getuigenis van de vroegere geslachten omtrent hun aesthetische idealen en kunstzinnig vermogen, om niets meer en om niets minder. Ons eigen aesthetisch gevoel en ons eigen kunstzinnig vermogen kunnen wij overal uiten. Het voorgeslacht leren wij kennen uit wat het ons heeft nagelaten. Niet alles, wat ons nagelaten is zullen wij tot in lengte van dagen kunnen behouden. Maar wat ons van die nalatenschap belangrijk genoeg voorkomt, om als getuigenis te worden ontzien en gehandhaafd, zullen wij in zijn historisch bestand zo zuiver mogelijk moeten bewaren.

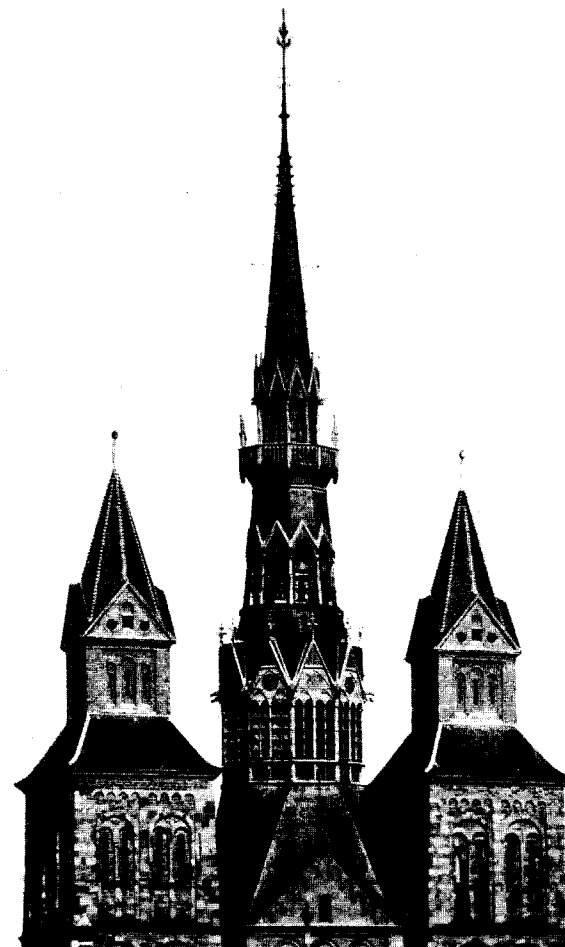
Een enkel voorbeeld willen wij hier aanhalen dat duidelijk maakt tot welke resultaten men komt wanneer beide gesignaleerde misverstanden samen gaan.

De romaanse Westerpartij van de St. Servaaskerk te Maastricht kreeg in 1767 een karakteristiek-barokke middentoren, die de gehele kerk, samenstel uit vele tijden, domineerde (afb. 1). Toen P. J. H. Cuypers de kerk te restaureren kreeg, moet hij bezeten zijn geweest door de gedachte het monument zo fraai mogelijk te maken. De 18de eeuwse middentoren schijnt hem aesthetisch onaangenaam te hebben getroffen. Hij sloopte haar dus, en verving haar door een neo-gothieke toren naar eigen fantasie (afb. 2), zulks ongetwijfeld in de overtuiging een aesthetische verbetering van belang tot stand te brengen. Deze aesthetische eigengerechtigheid miskende historische waarden.

In de eerste plaats werd als het ware het feit uitgewist, dat de 18de eeuw ook haar bijdrage had gegeven aan de gestalte van het monument. De historische gang van zaken werd hierdoor verduisterd. Niemand kan nu meer zien dat ook de 18de eeuw liefde had voor dit overoude Godshuis en bijdroeg tot zijn luister. Behalve het feit, dat de 18de eeuw zich gelegen liet liggen aan de luister van de kerk, werd ook de wijze waarop zij dit had gedaan verduisterd. De barokke middentoren was een opmerkelijk staal van de smaak en het vormgevend vermogen van die tijd, en stalen van 18de eeuwse toevoegingen

Afb. 1. Maastricht. St. Servaaskerk vanuit het Westen in 1884.

Afb. 2 Maastricht. St. Servaaskerk vanuit het Westen.
Tegenwoordige toestand.

Afb. 3. Amsterdam. Herengracht 476.
Voorbeeld van een 17de eeuwse gevel, die in de 18de eeuw is gemoderniseerd.

aan middeleeuwse bouwwerken komen verder in ons land niet dan zeer zelden voor, en nooit in die afmetingen en zo groot als het geval was aan de St. Servaas te Maastricht. Tegenover al dit verlies aan historische waarden, staat naar de algemene overtuiging van heden geen enkele aesthetische winst. Wat Cuypers een aesthetische verbetering scheen, kan de huidige smaak volstrekt niet meer als zodanig zien, eer als het tegendeel.

Intussen, de tijd van P. J. H. Cuypers is ook al weer geschiedenis geworden, en we zouden in zijn middentoren weer een stuk 19de eeuwse aesthetica kunnen waarderen, zij het ook dat deze schoonheidsopvatting ons weinig bevredigt. Maar stalen 19de eeuwse gothiek zijn volstrekt nog niet zeldzaam. Voorbeelden van de architectonische prestatie van P. J. H. Cuypers zijn er zeer vele. Er is geen zeldzaamheidswaarde, die gewicht in de schaal legt. De slotsom is dan ook, dat een eenzijdig op het aesthetische gericht streven en de mening, dat het veroorloofd zou zijn een monument in zijn historische bestanddelen te verbeteren niet anders hebben bereikt dan verlies.

Als derde misverstand noemen wij het projecteren van hedendaagse begrippen in het verleden. Met andere woorden, men gaat er van uit dat denkbeelden, opvattingen en inzichten, die tegenwoordig gelden, ook voor de bouwers van historische monumenten hebben gegolden, in het bijzonder op het domein van de aesthetica. Dat elk tijdvak zijn eigen idealen en eigen visie op de dingen heeft, en dat deze steeds aan ontwikkeling en wijziging onderhevig zijn, behoeft in zijn algemeenheid zeker niet te worden aange-toond. Door onnadenkendheid, door egocentriciteit, door gebrek aan historisch besef en onvoldoende kennis van zaken blijkt echter de wetenschap, dat de geest en de visie van de mens van nu anders is dan die van vroeger, veelal te sluimeren. Wie restaureert, moet uitgaan van die wetenschap, en zich op grond daarvan steeds afvragen, hoe men de dingen oudtijds heeft gezien en bedoeld.

De stedenbouwkundige begrippen die met de Renaissance ingang hebben gevonden, komen veelal niet overeen met die van de Middeleeuwen. Toch heeft men indertijd gemeend juist te doen door Middeleeuwse gebouwen vrij te leggen en op pleinen te presenteren omdat men onnadenkend ervan uitging, dat de stedenbouwkundige opvattingen van zijn eigen tijd altijd hadden gegolden. Gelukkig zijn in ons land door

het geringe stedenbouwkundige ingrijpen van de 19de eeuw in de oude centra minder kapitale vergissingen begaan dan in het buitenland, waar de situatie van monumenten als de Notre Dame van Parijs en de Dom van Keulen te enenmale is bedorven. Reeds lang heeft men ingezien dat zulke monumenten niet tot hun recht kunnen komen wanneer hun omgeving naar de begrippen die na de Middeleeuwen zijn opgekomen wordt herschapen. In vele andere opzichten geeft men zich evenwel nog steeds onvoldoende rekenschap van de gewijzigde visie en gaat men ongestoord door met voortbrengselen van oude architectuur te behandelen naar de smaak van de eigen tijd.

In het bijzonder denken wij daarbij aan de betekenis die men oudtijds hechtte aan het bouw-materiaal.

Eén ding is zeker, de verering, die men in het huidige tijdsgewricht heeft voor simpele bouwmaterialen als baksteen, natuursteen, eikenhout, gesmeed ijzer, heeft men vroeger nooit getoond, noch in de klassieke Oudheid, noch in de Middeleeuwen, noch in de tijd van de Renaissance en de Lodewijkstijlen. Het is als het ware een modern materialisme dat deze „oer-materialen” verafgoodt en ze koestert in hun „eerlijke” naaktheid. De historische beschavingsperiodes hebben in het algemeen het materiaal alleen gewaardeerd als een min of meer nuttig en bruikbaar middel om de architectonische conceptie gestalte te geven. Zij hebben geen knieval gemaakt voor het materiaal, althans niet uit vrije wil, zij hebben er geen afgodendienst mee gepleegd, tenzij het uitmuntte in buitengewone pracht, fijnheid en homogeniteit, en door polijsten en dergelijke bewerkingen schitterende effecten kon opleveren, zoals het geval is met marmers en andere vaste kalkgesteenten, met edele houtsoorten en metalen. Baksteen is altijd een vrij inferieur materiaal geacht, dat men in de Oudheid en de Middeleeuwen gaarne overpleisterde, evenals breuksteen. Naarmate een gebouw voornamer was, werd er naar gestreefd het ruwe materiaal te veredelen door een perfecte bewerking of geheel schuilen te doen gaan onder pleister en stuclagen, onder witsel, kleurige beschildering en verguldsel. Het ging er om het materiaal te beheersen en te dwingen in dienst van de abstracte illusies van plastiek, van ruimtevorm en van kleurencompositie. De romantische geestesgesteldheid, die de verweerde muren van een oud slot of een vervallen kerkgebouw waardeert, die getroffen wordt door het verdopte goud en de ingeschoten kleuren van een

verlaten barok pronkinterieur, is volkomen vreemd aan de geestesgesteldheid van de makers van zulke monumenten. Wij willen niet ontkennen, dat ook zulk een romantische beschouwingswijze haar recht heeft, noch dat de tijd wat reeds schoon was nog een diepere schoonheid kon geven die ons terecht dierbaar mag zijn, en onderdeel uit kan maken van het complex historische waarden. Wie echter meent, dat Middeleeuwse kunstenaars hun metselwerk ruw lieten en niet voegden, dat het interieur van een Middeleeuwse kerk bij een restauratie blijvend ontleisterd moet worden, en de naakte baksteen behoort te tonen, wie geen vertinsel, kleur en verguldsel kan dulden op oud smeedwerk, wie het eikenhout van alle oude deuren en betimmeringen blank wil maken, kortom, wie van oordeel is, dat een oud monument zich in de onveredelde naaktheid van zijn samenstellende materialen moet tonen, maakt zich schuldig aan een misverstand dat hem volkomen ongeschikt maakt historische monumenten te verzorgen.

Moelijkheden.

Moelijkheden, doen zich vooral voor, wanneer een historisch monument als zodanig niet een schepping is van één enkel tijdvak, maar een samenstel, dat in verschillende tijdvakken, elk met een eigen bedoeling en tijdstijl, zijn uiteindelijke vorm heeft verkregen. Historisch onbelangrijke toevoegingen laten wij hier buiten bespreking. Typische voorbeelden van zulke complexen zijn de Abdijgebouwen te Middelburg uit verschillende Middeleeuwse perioden; het Gravensteen te Leiden dat 13de, 15de, 16de en 17de eeuwse delen omvat; het huis Herengracht 476 te Amsterdam, waarvan de 17de eeuwse gevel in de 18de eeuw werd gemoderniseerd (afb. 3).

In dergelijke gecompliceerde gevallen kan het voorkomen dat men het ene historische onderdeel of waardevol bestanddeel niet of niet volledig tot zijn recht kan laten komen zonder dat men in botsing komt met de eisen van een ander deel. Dit is al heel sterk, wanneer men te maken heeft met oude delen die door andere minder oude maar daarom nog allerm minst waardeloze delen aan het oog worden onttrokken. Er zijn voorbeelden dat op een kerkgewelf twee of drie lagen schildering aanwezig zijn. Wanneer men een onderliggende beschikking aan de dag wil brengen, moet men de latere vernietigen. In dergelijke gevallen dient dus zeer zorgvuldig te worden afgewogen, wat het belangrijkste is, en

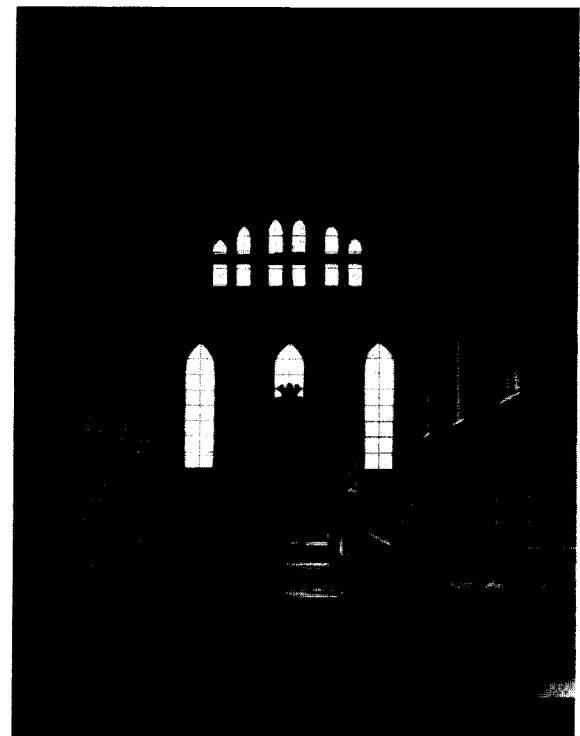
welke waarde zozeer de overhand heeft dat een andere er aan moet worden opgeofferd.

Een treffend voorbeeld van een conflict van historische waarden levert de 13de eeuwse kloosterzaal van de voormalige Abdij te Adeward, die sinds lang als Hervormde Kerk dient. In de 18de eeuw had men het interieur naar de toenmalige smaak veranderd, een sierlijk stucplafond gemaakt en een rijk gesneden meubilair, dat goed uitkwam in de helderwitte kerkzaal (afb. 4). Onder de bepleistering der wanden was echter nog grotendeels een allermerkwaardigste 13de eeuwse wandarchitectuur bewaard. Bij de restauratie offerde men de 18de eeuwse stucarchitectuur op om die van de 13de eeuwse wanden in ere te herstellen (afb. 5). De keuze was niet buitengewoon zwaar, in zoverre, dat het 18de eeuwse stucwerk nogal gewoon was, en de 13de eeuwse wandbehandeling zeer rijk en volstrekt uniek. De restauratie zoals die werd uitgevoerd spaarde het 18de eeuwse meubilair, maar was funest voor de werking daarvan. Het behoorde bij het stucinterieur en kwam daar tot zijn recht, nu staat het wat verdwaasd in de ruimte met de rode bakstenen wanden, waarvoor het niet geschapen werd. Dat is de prijs, die men moest betalen voor de herwinning van het 13de eeuwse interieur. Men mene niet, dat moelijkheden van deze aard alleen in bijzondere gevallen voor komen. Zij komen dagelijks voor en in velerlei variaties, die steeds weer op hun eigen mérites moeten worden onderzocht voor dat men kan uitmaken wat de wijze van restaureren zal zijn. De meeste betreffen woonhuizen of andere gebouwen uit de tijd van onze nationale Renaissance. Bijna geen van deze gebouwen heeft zijn oorspronkelijke kruiskozijnen van steen of hout en zijn glas-in-lood meer bewaard, behalve in enkele vensters van de geveltoppen of op een afgelegen plaats. De oudste zijn bijna steeds vervangen door grotere kozijnen met schuiframen uit de 18de of 19de eeuw. Op zichzelf beschouwd kunnen deze kozijnen met schuiframen goed of althans behoorlijk zijn, maar het valt niet te ontkennen, dat zij schaalelementen hebben binnengebracht, die niet thuisbehoren in de oorspronkelijke opzet van de gevels en die daarmee in sterk conflict kunnen zijn. Als waarden, die een dergelijke gevel vertegenwoordigt, kan men de volgende noemen:

1ste die van een goed stuk vroeg-17de eeuwse gevelarchitectuur met kenmerkende stijleigenschappen, echter verminkt door wijziging van de vensters (afb. 6 & 7).

Afb. 4. Adeward. Hervormde Kerk inwendig vóór de restauratie.
(Cliché uit Prof. Dr. W. Martin, *Herleefde schoonheid* Uitg. Mij. „Kosmos” Amsterdam)

Afb. 5. Adeward. Hervormde Kerk inwendig na de restauratie.

Afb. 6. Zutfen. Zaadmarkt 109 vóór de restauratie.

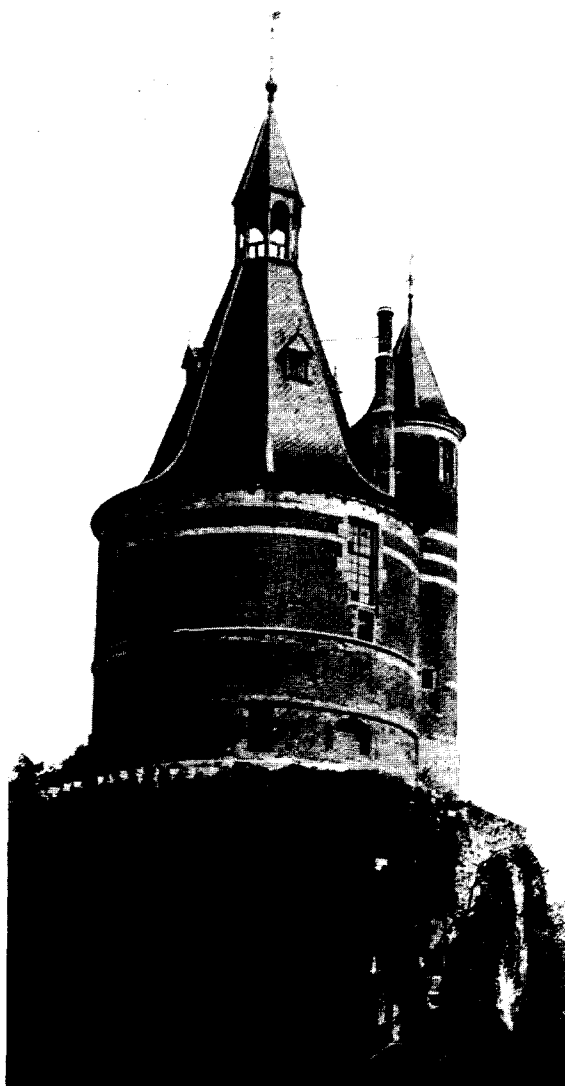
Afb. 7. Zutfen. Zaadmarkt 109 na de restauratie.

Afb. 8. Groningen. Gevel Kijk-in-'t-Jat-straat voor de verbouwing van het pand tot Provinciehuis.

Afb. 9. Dordrecht. Gevel Voorstraat 250. Restauratie met behoud van 18de eeuwse elementen.

Afb. 11. Wijk-bij-Duurstede. Ronde toren van het slot vóór de restauratie.

Afb. 12. Wijk-bij-Duurstede. Ronde toren van het Slot ná de restauratie. (Als belangrijk voordeel van het restaureren van de weergang, gold dat door de afdekking daarvan het metselwerk tegen (infiltratie van water wordt beschermd.)
(Foto Rijksd. v. h. Oudh. Bodemonderzoek. Amersfoort.)

2de. Een toonbeeld te zijn van de wijze, waarop men in de 19de eeuw een gevel uit begin 17de eeuw moderniseerde zonder acht te slaan op de oorspronkelijke conceptie (afb. 8).

3de. Een bewijs te leveren dat de 18de of 19de eeuwse modernisering van een vroeg-17de eeuwse gevel ondanks strijdige architectonische opvattingen toch een geheel kan opleveren, dat ons hedendaagse mensen boeit en zelfs misschien bekoort. Welke van de waarden zal nu de doorslag geven? Hierop kan men geen antwoord geven zonder nog een nadere analyse te maken. En dan kan blijken, dat de oorspronkelijke conceptie van de gevel zo bijzonder fraai, zo uniek is, en dat de veranderingen of verminkingen én zo weinig essentieel zijn, én op zichzelf zo geringe verdiensten hebben, dat men aan een terugbrengen in de oorspronkelijke staat de voorkeur zal geven (afb. 7). Maar het kan ook zijn dat de oorspronkelijke gevel eigenlijk in zijn soort nogal gewoontjes was, dat er van de oorspronkelijke toestand wel heel veel verloren is gegaan of dat de 18de eeuwse wijzigingen alleraardigst en zeer karakteristiek zijn en zelfs een herschepping hebben betekend waarachter het oorspronkelijke geheel terugtreedt. En dan zal er alle aanleiding zijn als basis van een restauratieplan de gedaante te aanvaarden, die het gebouw in de 18de eeuw heeft gekregen, niet de oorspronkelijke opzet (afb. 9).

Het is dus duidelijk dat men, vóór men tot een restauratie van zulk een samenstel uit verschillende tijden overgaat, moet beginnen met een analyse van de daarin vertegenwoordigde waarden en de betekenis, die men aan elk dier waarden behoort toe te kennen.

Andere moeilijkheden zullen zich voordoen tengevolge van de omstandigheid, dat de meeste historische monumenten niet alléén historische monumenten zijn maar ook nog een taak vervullen in het huidige maatschappelijke leven. Zij zijn in gebruik als woning of stadhuis, als kerk of magazijn, ze hebben behalve hun historische nog andere waarden. Dat is aan de ene kant heel gelukkig. Economische betekenis maakt dat het gebouw sterk staat in de strijd om zich te handhaven, dat het verantwoord is uit louter zakelijke overwegingen om voor zijn behoud financiële en andere offers te brengen.

Een monument dat niet anders is dan een monument, verkeert meestal in een veel meer bedreigde positie, althans wanneer het onderhoud geld kost, waartegenover geen baten staan, en als het monument bovendien nog een hindernis is

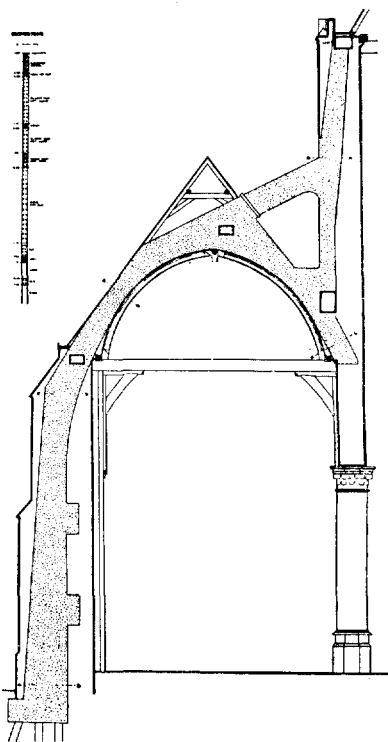
voor het verkeer of in andere opzichten een steen des aanstoets. Als practisch-nutteloos en als onderhoud kostende lastposten zijn dan ook reeksen stadspoorten opgeruimd, verouderde woonhuizen afgebroken, alleenstaande kerktorens gesloopt.

Intussen mag niet worden vergeten, dat monumenten die geen onmiddellijk praktische bestemming hebben toch in hoge mate economisch belangrijk kunnen zijn. Monumenten als de ruïne van Brederode en het Slot van Wijk bij Duurstede trekken duizenden en duizenden toeristen; wat het paleis van Versailles en de kastelen langs de Loire betekenen voor de vreemdelingen-industrie van Frankrijk is moeilijk te schatten, maar zeker vertegenwoordigt het een zeer belangrijk jaarlijks bedrag aan inkomsten van particulieren en fiscus.

Voor het monument als zodanig en voor degene, die tot de restauratie wordt geroepen, betekent de aanwezigheid van louter praktische waarden echter gewoonlijk een strijd tussen de belangen van louter historische aard en die van de zakelijke bestemming, en een arbitrage in die strijd. Het bezwaarlijke is daarbij dat ongelijkssoortige waarden tegen elkander moeten worden afgewogen. Het kan gerechtvaardigd zijn praktische belangen zwaarder te laten wegen dan bepaalde historische waarden; men zal soms moeten berusten in een wijziging van de oorspronkelijke ruimte-indeling, in het vervangen van een gedeelte, in het vergroten, soms ook in het verkleinen van het gebouw. Een zekere staat van verweerdheid kan men aanvaarden voor een stuk oude vestingmuur of een buiten gebruik gestelde kapel, maar is in strijd met de waardigheid van een Stadhuis of een Paleis, en zal in laatstgenoemde gevallen nopen tot veel ingrijpendere vernieuwing van het echte oude werk dan men op grond van de historische belangen oorbaar zou achten. Noodzakelijk al weer is in dergelijke moeilijkheden het maken van een nauwgezette analyse van de waarden die in het spel zijn, hun gewicht, en de eisen die zij stellen.

Mogelijkheden.

Het doel van een restauratie zal altijd moeten zijn het historische monument als zodanig zo goed mogelijk tot zijn recht te doen komen en voor de toekomst te behouden. Vooral het eerste, het zo goed mogelijk tot zijn recht te doen komen van het historische monument als zodanig, zal men veelal op meer dan één wijze kunnen nastreven. Dat wil zeggen, dat men de gewenste

Afb. 10. Delft. Consolidatiesysteem
Nieuwe Kerk.

eindtoestand verschillend kan zien, oftewel dat er verschillende mogelijkheden zijn om de restauratie op te vatten. Niet steeds is dat het geval. Vele gebouwen kunnen maar op één wijze behoorlijk worden gerestaureerd, vooral die gebouwen, welke vrij eenvoudig van opzet zijn, uit één bouwperiode dagtekenen, en een bestemming hebben waaraan zij nog redelijk goed voldoen. Maar bij samengestelde, bij halfvoltooide, halfverwoeste of sterk verbouwde monumenten, en wanneer het monument moet dienen voor een heel ander soort doel dan waarvoor het werd gesticht, is de zaak gewoonlijk minder simpel. Bovendien zal de omvang van de beschikbare geldmiddelen vaak een woordje meespreken. In het kort, juist in de belangrijkste gevallen kan men op goede gronden zeer uiteenlopende plannen tot restauratie ontwerpen. Van geval tot geval zal men telkens opnieuw de zaak moeten ontleden om te bepalen, welke wijze van aanpakken in de gegeven omstandigheden de meest aanbevelenswaardige is.

De eerste mogelijkheid, die wij willen onderscheiden is die van het louter conserveren, dat

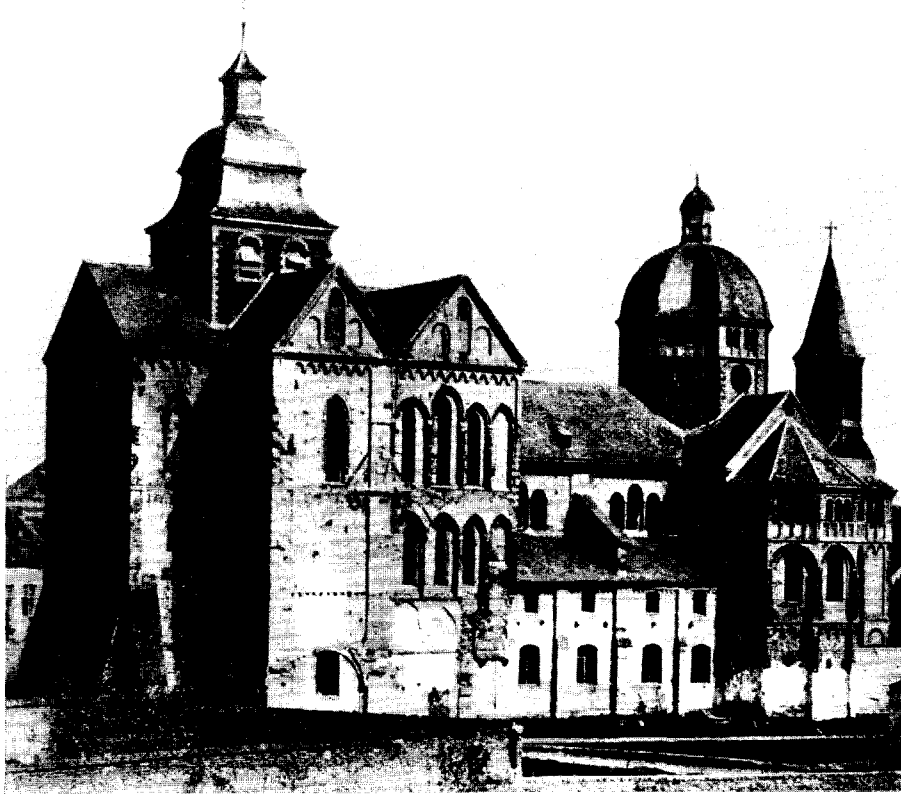
het gebouw laat in de bestaande gedaante. Voorop mag staan, dat conserveren een belangrijk deel van elke restauratie zal moeten uitmaken. Het louter conserveren is de meest simpele wijze van restaureren, en een wijze van restaureren die op alle andere voorheeft, dat zij objectief is, niets tot stand brengt dat men later zou kunnen betreuren als willekeurig of sterk aan tijdelijke of persoonlijke inzichten gebonden. Het is de veiligste manier van restaureren. Dat het louter conserveren en consolideren intussen slechts een zaak is van kennis van techniek en gevoeligheid, en geen enkel probleem zal stellen van meer omvattende aard, willen wij intussen geenszins beweren. Terwille van het handhaven van zoveel mogelijk van het oude werk, zullen vaak versterkingsconstructies moeten worden gemaakt, die niet geheel verborgen kunnen blijven. Een voorbeeld leverde de Nieuwe Kerk te Delft.

De totale ontwrichting van het kerkship, welks muren sterk naar het Zuiden overhellen, grotendeels gevolg van de ontploffing van het Kruitmagazijn in 1654, maakte een consolidatie nodig door middel van schoorwerken van beton, welke niet geheel binnen de bestaande muren en kappen konden worden opgenomen (afb. 10, tekstfiguur). Men heeft de schoorwerken voor zover ze buiten de Zuiderzijbeuk uitsprongen door omkleding met baksteen de gedaante gegeven van gothische steunberen tegen een muur die nooit steunberen heeft gehad. Louter consolidatie bracht dus een verandering mee van de gedaante.

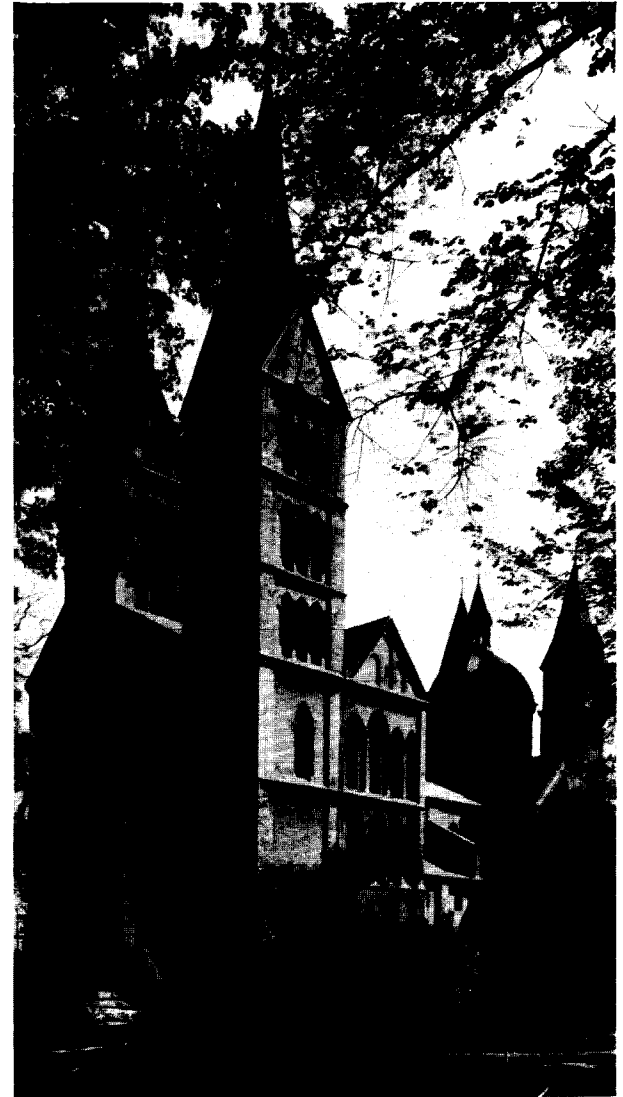
De eerste mogelijkheid, die van uitsluitend conserverende maatregelen, is aangewezen voor monumenten die vooral oudheidkundig merkwaaardig zijn, en behalve hun monument-zijn weinig of geen praktische waarde hebben. De veelhoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen is een duidelijk voorbeeld. Handhaving in de bestaande gedaante is het enige wat men kan wensen en nastreven, en dit kan slechts geschieden door op de meest discrete wijze het gebouw zijn constructieve samenhang te hergeven.

De tweede mogelijkheid is het monument te herstellen in zijn oorspronkelijke toestand door het ongedaan maken van alle wijzigingen, beknottingen, verbouwingen en toevoegingen en aantastingen door mensenhand, geweld of atmosferische inwerking (afb. 11 en 12). Gewoonlijk noemt men dat in journalistieke taal het „terugbrengen in de oorspronkelijke luister”.

Aanvaardt men deze mogelijkheid als de meest wenselijke, dat stelt men één bepaalde historische

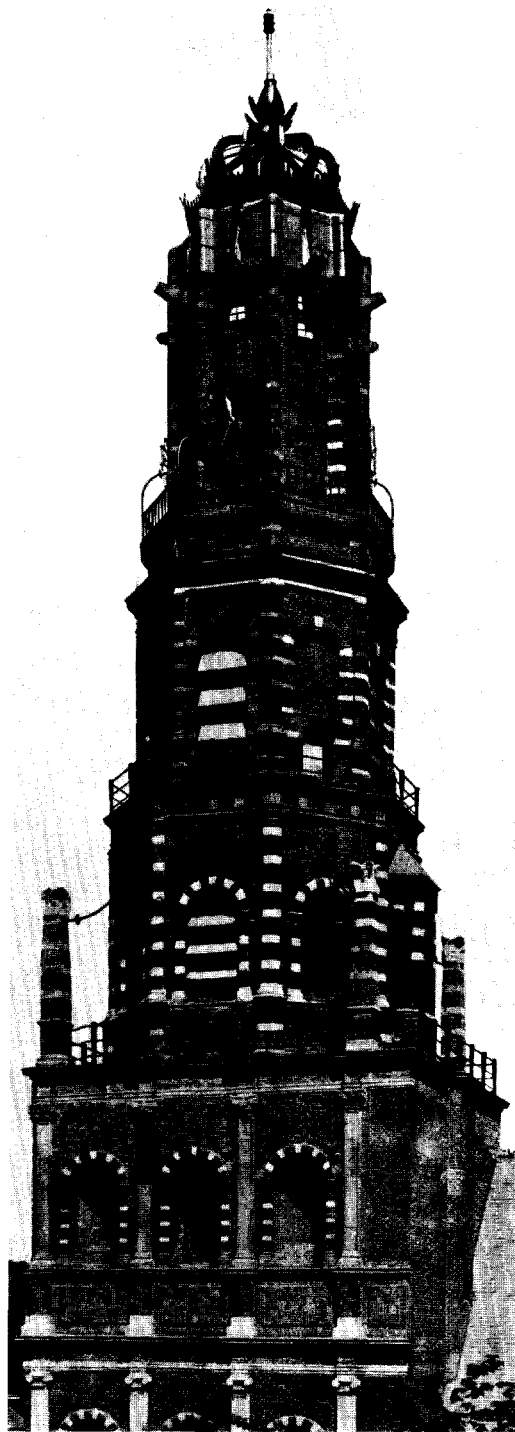
Afb. 13. Roermond. Munsterkerk vóór de restauratie.

Afb. 14. Roermond. Munsterkerk in tegenwoordige toestand.

Afb. 15. IJsselstein, Toren Hervormde Kerk vóór 1911.

Afb. 16. IJsselstein, Toren Hervormde Kerk na de restauratie.

waarde boven alle andere, namelijk de historische belangrijkheid en schoonheid van het oorspronkelijke ontwerp. Deze waarde praevaleert dan boven andere waarden, als daar zijn: 1ste De mogelijk aanwezige eigen historische waarde van latere toevoegsels, veranderingen en verfraaiingen; 2de De historische waarde, die gelegen is in het getuigenis dat het voorhanden monument geeft van een ontwikkeling in stijl, smaak, architectonisch en decoratief gevoel, van de veranderingen in gebruik, bestemming en waardering van het monument, van de lotgevallen, die het heeft ondergaan. 3de In de waarde die schuilt in bezit van een monument, dat zoveel mogelijk een authentiek getuigenis is uit de tijd waarvan de vormen spreken.

Of de tweede mogelijkheid verantwoord is, hangt af van een geding, waarin de betekenis van al deze waarde-elementen onderzocht wordt, en waarin het vaak zeer zwaar kan zijn een beslissing te nemen. Natuurlijk moeten alle belangen behoorlijk worden bepleit, en zal het oordeel in moeilijke gevallen niet dat van één enkele rechter mogen zijn.

Een belangrijke vraag is tenslotte, of de tweede mogelijkheid in bepaalde gevallen inderdaad een mogelijkheid is. Dat is ze alleen maar, wanneer en voor zover een oorspronkelijke toestand, die men wil herstellen, inderdaad nauwkeurig te reconstrueren is.

Een derde en een vierde mogelijkheid kunnen zich voordoen bij monumenten, waar om constructieve of andere redenen lacunes bestaan, die moeten worden aangevuld zonder dat men over voldoende gegevens beschikt om de oorspronkelijke gedaante vast te stellen: Die lacunes kunnen van allerlei soort zijn. Verdwenen of nooit uitgevoerde steunberen van een kerk of een toren kunnen constructief onmisbaar blijken. Een serie kerkvensters kan zijn stenen harnassen verloren hebben, waarvan het ontbreken een verminking betekent. Een toren kan onvoltooid zijn gebleven, een stadhuis kan een topgevel missen of zijn bordes met ingang portiek, zonder dat men precies weet hoe die eertijds zijn geweest of gedacht waren. Het kan ook om kleinere delen gaan als balustraden, fialen, frontons, decoratieve schoorstenen. Als derde in onze reeks mogelijkheden zien wij dan het aanvullen in zuiver historische vormtaal. Het is een mogelijkheid die verschillende historische waarden miskent. Wat men dan in historische vormtaal aanvult is in geen enkel opzicht echt. Het is een misleiding van de beschouwer die een fantasie ge-

stempeld ziet met het zegel van de schijnbaar authentieke vormen. Het is rondweg gezegd een falsificatie met alle gevolgen vandien: als men weet dat er valse munt in omloop is, vertrouwt men geen enkele munt meer, en als men het niet weet, loopt men de kans in ernstige mate door waardeloos geld gedupeerd te worden. Dit geldt voor leek en voor vakman.

Deze bezwaren van de derde mogelijkheid heeft men vroeger vooral weinig geteld. Terwille van de algemene neiging van de mens, een voltooid werk hoger te schatten dan een onvoltooid, heeft men die op grote schaal gecompleteerd met fantasieën in historisch gewaad tot het eindelijk te bar werd en de oppositie der verontwaardigde minnaars van het authentiek-oude de overhand kreeg. Als sterk sprekend voorbeeld van restaureren volgens de derde mogelijkheid willen wij de Munsterkerk in Roermond noemen, een rijk staal van half nog romaans, half al vroeggothische stijl, waaraan P. J. H. Cuypers jarenlang heeft gewerkt om het als pronkstuk van 13de eeuwse bouwkunst tot zijn recht te doen komen (afb. 13 en 14). Van alle vier torens, om het meest sprekende te noemen, ontbrak de bovenhelft. Dat is te zeggen, de Oostelijke torens hadden een 17de of 18de eeuwse kop, en de Westelijke torens waren kennelijk nooit boven de daklijn opgetrokken geweest. Van de oorspronkelijke toestand in volstrekte zin kon men zich moeilijk een denkbeeld vormen, omdat de plannen, waarnaar men in de 13de eeuw had gebouwd, gaandeweg in het lange tijdsverloop waren gewijzigd, en met name de Westelijke partijen en de bovenbouw van het schip vormen vertonen, die veel meer in gothische richting zijn geëvolueerd dan de oudste delen. Cuypers ontwierp nu de bovenbouw der vier torens zo goed mogelijk in 13de eeuwse vorm, de Oostelijke zuiver romaans, de Westelijke veel meer gothisch, knap werk, dat valt niet te ontkennen. Maar als men niet de oude afbeeldingen kent van voor de restauratie, weet men niet wat er echt is en wat namaak, beoordeelt men de 13de eeuwse architecten naar het ontwerp van een 19de eeuw.

Als document heeft de Munsterkerk door deze restauratie veel verloren. Wat hier is geschied kan men tot op zekere hoogte als vervalsing aanmerken, zij het ook dat de opzet tot kwaaddoen allerminst heeft voorgezeten.

Dat een barokke koepeltoren op het Westelijke middenvak is verdwenen, is een verlies. Hier had de late 17de of de vroege 18de eeuw ge-

toond hoe men vrijmoedig, onbevangen en niet zonder smaak een 13de eeuws bouwwerk wist te completeren. Dat de kerk nu tot op zekere hoogte een staal geeft van een volledig stuk 13de eeuws plastische architectuur, valt niet te ontkennen, maar dat die architectuur zuiver 13de eeuws is van sentiment, vooral van de Westelijke toren aangaat, is op zijn minst twijfelachtig. Historisch gesproken dus vrijwel niets dan verlies. En zuiver aesthetisch, afgezien van alle historische overwegingen? Is deze gelede massa nu als plastische verschijning schoon, of zelfs maar bevredigend? De vraag is door velen zeker bevestigend beantwoord, door anderen, en door lieden die tot oordelen bevoegd waren, met nadruk ontkennend. In het bijzonder na kennisneming van afbeeldingen van de toestand vóór de restauratie is gesproken van een grote achteruitgang louter en alleen in aesthetisch opzicht zonder historische overwegingen. Van een positief oordeel moeten wij ons hier onthouden.

Wanneer dit geval hier wordt aangevoerd ter verduidelijking van de gevaren van de derde mogelijkheid mogen twee opmerkingen niet worden achtergehouden. In de eerste plaats deze, dat de architect die de Munsterkerk in Roermond restaureerde, een van de eerste onder zijns gelijken in Europa was. Wat hij van de derde mogelijkheid wist te maken was in zijn soort van uitzonderlijke verdienste, kunstenaars van minder bijzondere begaafdheid en kennis zouden veel ernstiger zijn gestruikeld.

In de tweede plaats, de derde mogelijkheid is niet altijd zo „onmogelijk” als in het aangehaalde Roermondse geval. Dat mag blijken uit een zeer recent voorbeeld, namelijk dat van de R.K. Kerk van Wouw bij Bergen-op-Zoom. Het schip van deze fraaie laat-gothische kerk was in de eerste jaren van de 19de eeuw vrijwel geheel op karakterloze wijze herbouwd. Vóór de bevrijding bliezen de Duitsers de indrukwekkende toren op, waardoor ook het schip in puin viel. Alleen koor en dwarsschip stonden nog overeind, hoewel zwaar geteisterd. Dat koor en dwarsschip te restaureren waren in de oorspronkelijke toestand, kon niet aan twijfel onderhevig zijn. Maar de parochie had ook een ruim nieuw schip nodig. De architect, Ir. A. Siebers, bouwde nu een nieuw schip, dat hij ontwierp in de traditionele en vertrouwde vormen van de Brabantse late Gothiek. Terwille daarvan werd geen oud werk als niet-bijpassend opgeofferd, wat in Roermond wel het geval was. Voor een laat-gothisch kerkschip in deze Brabantse streek

waren vele voorbeelden aanwezig; het ging om een soort standaard-gothiek, terwijl het in Roermond ging om een bouwwerk van een zeer bijzondere soort. Met de nodige kennis van de Brabantse gothiek kon men dus betrekkelijk gemakkelijk iets ontwerpen dat stijlcritisch te verdedigen was. Door het nieuwe werk vrijwel geheel in baksteen op te trekken werd een duidelijk verschil aangegeven met dwarsschip en koor die geheel met natuursteen zijn bekleed. De vraag is of de argeloze beschouwer toch niet het nieuwe schip, zoal niet nu, dan toch op den duur wanneer alles bestorven en enigszins verweerd is, voor 15de of vroeg-16de eeuws werk zou kunnen verslijten, met andere woorden of hier niet van misleiding kan worden gesproken.

Dit bezwaar is inderdaad niet denkbeeldig, al is de afwerkingstechniek bedoeld of onbedoeld in vele opzichten heel anders dan van echt gothisch werk. Zuiver aesthetisch gesproken kan men van een bevredigend resultaat spreken. Het ware mogelijk sportiever geweest te trachten volgens de na te noemen vierde mogelijkheid een harmonisch geheel te krijgen van oude en moderne bouwkunst, maar het is zeker, dat zulks buitengewone eisen zou hebben gesteld, en de kans op een aesthetische mislukking groot zou hebben gemaakt. Al met al kan men uit het voorbeeld van Wouw concluderen dat in verwante omstandigheden de derde mogelijkheid in beginsel niet verwerpelijk behoeft te worden geacht. En tenslotte, wanneer het gaat om bepaalde onderdelen van oude gebouwen, van een soort, dat de bouwkunst van heden tendage volstrekt niet meer kent, als venstertraceringen, balustraden en fialen aan een gothische kerk, stadhuis of belfort, om geornamenteerde kroonlijsten, frontons van latere monumenten, die onmisbaar zijn om de architectonische conceptie tot uitdrukking te brengen, dan zal men vaak moeilijk anders kunnen doen dan vormen van het verleden opnieuw toepassen, alle bezwaren van schijnbare authenticiteit ten spijt. Hier kan men geen algemene regelen voorschrijven, men moet vertrouwen op smaak, beleid, discretie en op een besef van historisch verantwoordelijkheidsgevoel. Men moet doordrongen zijn van de wetenschap, dat men bezig is met iets, dat een bedenkelijke kant heeft, en dat te bedenkelijker, ja onduldbaar wordt, wanneer het op grote schaal en mechanisch gebeurt.

Tenslotte vraagt een vierde mogelijkheid onze aandacht. Deze is dat men het monument hetwelk verminkt of onvoltooid is, aanvult niet in zuiver

historische vormtaal, maar in vormen die spreken van de geest van de tijd waarin zij worden ontworpen. Deze mogelijkheid om een restauratie op te vatten brengt de grootste moeilijkheden met zich mee, vergt buitengewoon veel van het vermogen van de architect om tolk te zijn van zijn eigen generatie en tegelijkertijd zijn voorgangers uit vroeger tijden te verstaan, maar is en blijft tenslotte in bepaalde gevallen de ideale mogelijkheid. Zo, en niet anders, hebben vóór de 19de eeuw de architecten hun taak opgevat, die vervallen, onvoltooide of te klein gebleken bouwwerken uit voorafgaande cultuurperioden kregen te herstellen, af te maken of uit te breiden, en zij hebben in zekere zin gelijk gehad. Dat zij gelijk hadden ligt daarin opgesloten, dat zij niet anders konden doen. De archaeologische kennis van oude stijlperioden, die wij hebben, bestond destijds niet, noch de eerbied voor alle voortbrengselen van historische cultuurperioden. Dat die vroegere bouwmeesters, als zij wat wij zouden noemen „restaureerden” volgens de 4de mogelijkheid, geen oudheidkundige waarden hebben miskend en tekort gedaan, zou te veel gezegd zijn. Terwille van hun destijds moderne toevoegingen hebben zij vele oude partijen gesloopt, wier verdwijning wij diep kunnen betreuren. Onze geestelijke instelling ten opzichte van het verleden en onze wetenschappelijk ontwikkelde kennis daarvan maken, dat wij plichten hebben tegenover de historische monumenten die voor vroegere geslachten niet konden bestaan.

Onze taak is historische waarden van betekenis angstvallig te behoeden en te conserveren. Maar als wij, zonder historische waarden te kort te doen, onze hedendaagse bijdragen kunnen toevoegen aan het oude monument zoals het aan ons is overgeleverd, dan is het een erezaak daarnaar te streven.

Voorop moet echter steeds staan, dat aan het historisch monument geen historische waarden teloor mogen gaan zonder overcompensatie.

Een enkel voorbeeld van een belangrijke restauratie waarbij men de vierde mogelijkheid heeft gevolgd, willen wij hier aanhalen. Het is de toren van IJsselstein, een hoogst belangwekkend voortbrengsel van de Renaissance in de eerste phase van haar verschijning in de Nederlanden, begonnen omstreeks 1532 door Alexan-

der Pasqualini (afb. 15 en 16). Het werk uit deze eerste periode bestaat uit een vierkante romp van drie geledingen en een korte achtkante geleding. In 1633 voegde men er een tweede achtkant aan toe, dat een vrij suffe houten bekroning kreeg. Deze houten top ging verloren bij een brand in 1911. Toen wijlen M. de Klerk de opdracht kreeg voor een restauratie, die na lange voorbereidingen in 1925-'27 tot stand kwam, leefde bij hem het verlangen de toren weer af te maken, niet door kopiëren van de onbetekende top van 1633, maar door een monumentaal werkende afsluiting van de rijzige torso als bijdrage van de 20ste eeuw.

Hij ontwierp verschillende plannen, die tenslotte leidden tot een ontwerp, dat na zijn dood met geringe modificaties werd uitgevoerd door H. A. J. Baanders.

De nieuwe kop vertoont geen enkele vorm die historische herinneringen wekt, en is een kenmerkend voortbrengsel van de speciaal Amsterdamse architectuur na de eerste wereldoorlog. De gedaante is echter met zorg zo ontworpen, dat zij met het oude werk een aesthetisch bevredigend geheel zou vormen. Wij kunnen hier nog aan toevoegen dat overal daar, waar van het oude werk delen geheel verloren waren gegaan door ongelukkige vroegere reparaties of anderszins, nieuw werk is aangebracht dat zich op dezelfde wijze als de kop duidelijk onderscheidt als recent.

Door deze wijze van restaureren die hier wel bij uitstek aangewezen was, is het monument als historisch document ontzien, in zijn waarde gelaten en zodanig geconsolideerd, dat het voor een lange toekomst behouden kan blijven. Het heeft historisch-aesthetisch gewonnen door verwijdering van onbelangrijke en ontsierende toevoegsels als de dichtmetseling van de grote boogopeningen. En tenslotte is het een voltooid geheel geworden van karakteristieke werking. Dat de nieuwe kop in alle opzichten bevredigt, is misschien teveel gezegd. Hij is wellicht te gesloten gebleven. Maar een moedige poging, met talent en smaak ondernomen gelijk deze, is een belangrijke mijlpaal in de geschiedenis van de kunst van het restaureren, en verdient navolging. Zij bracht het historische monument alleen winst, en het is verheugend met dit voorbeeld te eindigen.

Overdrukken van deze Beschouwingen zijn à f 1.50 te verkrijgen bij de redactie, Kloosterg 25 Leiden.

SUMMARY

THE RESTAURATION OF HISTORICAL MONUMENTS. MISCONCEPTIONS, DIFFICULTIES AND POSSIBILITIES. — REPORT BY A COMMITTEE SET UP BY THE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Dissatisfaction with the way in which historical monuments used to be restored led the Society to publish a pamphlet in 1917, titled:

"Principles and Directions for the Preservation, Restoration and Extension of old Buildings". The ideas underlying this booklet have had considerable influence on the restorations that have taken place since. Deviations from the general rules of 1917, however, occurred more than once and consequently, when a meeting of members took place in December 18th, 1948, Mr. Jan Kalf took the initiative and a committee was set up to compare the principles and directions of 1917 with ideas of the present day. This committee took the view that an architect concerned with restorations can hardly be forced to keep within fixed bounds. So it preferred to issue a report which discusses the principles of conduct in restoration cases.

The first chapter deals with the misconceptions that have led to unsatisfactory results. The following are mentioned as such:

1°. The value of the monument is seen too much in connection with pure aesthetic qualities, while the fact is overlooked that in the case of historical monuments the historical values are of primary importance, and that, aesthetically speaking, we are concerned with historical aesthetics.

2°. We presume to have the right to correct the aesthetic deficiencies of a monument.

3°. Ideas, conceptions and views of the present day are considered to have general validity, while deviating ideas, conceptions and views of former generations are not taken into account. This is particularly important where town planning problems are concerned as well as problems of workmanship. The present generation appreciates the material with its peculiarities in a way unknown to former generations.

The second chapter deals with the difficulties that require to be solved, of which the following are emphasized:

1°. The difficulties caused by the fact that many monuments are products of successive periods of building and consequently contain elements of value, each of which cannot appear to full advantage at the same time.

2°. The difficulties arising from the practical requirements, with which a monument complies and, if possible, should continue to comply in a society that makes different and higher demands than those made at the time when the building was founded.

The last chapter mentions the various possibilities open to the architect. The latter may proceed as follows:

1°. Set about his work merely with the object to preserve.

2°. Restore the monument partly or completely to a previous condition by removing the later alterations, which procedure is, strictly taken, only possible if the exact data of the original condition are available.

3°. Restore a mutilated monument to a satisfactory condition by using his imagination with regard to historical forms, in those cases where the data relating to the original situation are lacking. It is a rather questionable procedure, but in certain cases this possibility must not be condemned on principle.

4°. Add to or extend a monument which is mutilated or uncompleted or which has become too small for practical purposes, in a way that is not historical but starts from the principle of modern architecture.

The tenor of these expositions is to stress the necessity of an accurate analysis of the elements of value represented in the monument and of an appreciation of each of these values before an elaborate plan of restoration is embarked upon.

CARILLONS ZIJN MONUMENTEN

DOOR

FERDINAND TIMMERMANS

Met grote belangstelling heb ik kennis genomen van het artikel onder bovenstaande titel van Dr. Jan Kalf in het Bulletin van October j.l., waarin hij onze beiaardiers een zeker gebrek aan eerbied voor de historie van onze klokkenspellen verwijt. Ik zal gaarne trachten hem en de lezers van dit blad in dit opzicht gerust te stellen.

De Nederlandsche Klokken- en Orgelraad, waarvan Dr. Kalf tot aan zijn aftreden als Inspecteur van de Kunstbescherming lid was, is geenszins opgeheven, maar staat nog steeds op de bres voor historisch verantwoorde restauraties van onze monumentale orgels en klokkenspellen.

Bovendien is in 1946 door Prof. Dr. G. van der Leeuw als Minister van O. K. en W. de „Rijkscommissie van advies voor oude en nieuwe luiden slagklokken en klokkenspelen” in het leven geroepen, welke commissie de supervisie heeft over alle plannen voor restauratie van oude (vóór 1940 bestaande) en vervanging van in oorlogstijd vernielde of gevorderde carillons. Helaas blijken de Burgemeesters niet altijd op de hoogte te zijn van het feit, dat zij verplicht zijn aan de Minister van O. K. en W. goedkeuring te vragen voor de restauratie van de aan hun zorgen toevertrouwde klokkenspellen.

Er zijn drie grote vernielers, die ons beroven „van de voorwerpen, die ons in staat stellen de boeiende geschiedenis der kunst en techniek te beleven”, n.l. de tijd, de branden en de oorlogen. Door brand verloren wij sedert $\pm$ 1650 negen beiaarden. Alleen in de laatste oorlog werden er zes vernield, vier ernstig beschadigd en gingen er 26 door vordering verloren.

Helaas sloopt ook de tijd ons klokkenbezit, de luidklokken verslijten door uitholling van de binnenwand en barsten meestal na 2 à 3 eeuwen door vermoeidheid van het metaal. Ook de klokken van onze beiaarden verslijten, ten dele door verwaarlozing, ten dele door het broëksysteem, waarbij de klepels de klokwand over een derde van de omtrek uitslijten. Ook reparaties aan klepelogen met ijzeren bouten en ijzeren ophangbouten hebben door roestvorming menige klok het leven gekost. Hierdoor is bij sommige Hemony-carillons een grote achteruitgang in klank te be-

spuren, die geen verband houdt met het jaartal van gieting. Zij verkondigen, zeker te Amsterdam, niet meer „d'eeuwige eer van Loteringen”.

Ook de Hemony's zelf hebben medegewerkt om de lijn van de historie onzer beiaarden te verstoren, doordat zij bijna al het werk hunner voorgangers hebben versmolten. Van alle voorgangers hebben versmolten. Van alle voorgangers en beiaarden van Jan Jasper Moer, Jan Tolhuys, Gerard van Wou, Jacob Waghevens, Adriaen Steylaardt e.a. is geen klok overgebleven; van de oude Van den Gheyns bestaan nog drie spellen, van Gerard Boch en van Michiel Burgerhuys nog één.

In kolom 130 laatste alinea spreekt Dr. Kalf over de historische concerten in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage. Deze zijn echter slechts mogelijk geworden, doordat de Heer Balfourt de ruïnes van spinetten en clavecimbel repareerde en van nieuwe snaren voorzag, die waarschijnlijk anders klinken dan de oorspronkelijke.

Kolom 131 alinea 2. Het valt tegenwoordig nogal mee met de gevolgen van het onverstand der beiaardiers bij restauratie van oude beiaarden. Door de studie der muziekgeschiedenis hebben zij meer stijlbesef gekregen. Er is zeker niemand meer, die de „middentoonstemming”, die voor een groot deel het eigenaardige uitmaakt van de oude spellen, zou willen veranderen in de „getemperde stemming”. In Culemborg is bij de bestaande luidklokken van Hemony een nieuwe beiaard in de oude stemming gemaakt, die wat de klank betreft veel overeenkomst met een oud spel vertoont.

Kolom 137 alinea 2. Het oude klokkenspel heeft zeker zijn bekoring, die eensdeels op rekening komt van het indrukwekkende van de ouderdom der klokken, anderdeels samenhangt met de stemming en het timbre der klokken.

Jef Denijn heeft nooit veel aandacht besteed aan het mechanische spel onzer beiaarden, maar doordat de algemene belangstelling voor de carillons door zijn werk groeide, begon het dikwijls gebrekkige automatische speelwerk critiek op te wekken. De alarmklok werd door Denijn geluid, toen hij bij een bezoek aan ons land tijdens de

eerste wereldoorlog talrijke Hemony-carillons verwaarloosd vond. De monumentenzorg strekt zich helaas, wat de beiaarden betreft, niet uit tot de eis van onderhoud door de Gemeenten.

Kolom 138 alinea 2. De formulering van de doelstelling der Ned. Klokkenspelvereniging is enigszins vaag. Met „uniform ingerichte klokkenspelen” wordt niets anders bedoeld dan gestandaardiseerde beiaardklavieren.

Kolom 139 alinea 1. Ik kan de Heer Kalf verzekeren, dat er geenszins naar gestreefd is om „de pikante rimpelingen” in de klank en stemming der Amsterdamse Hemony-carillons glad te strijken en dat dit in de toekomst ook niet zal plaats vinden om de eenvoudige reden, dat men dan minstens de helft der oude klokken zou moeten vervangen. De afwijkingen zijn n.l. alle naar beneden en men kan een klok niet naar boven verstemmen.

Kolom 139 alinea 2. „Het oude klokkenspel is een andre instrument dan het door Denijn ontworpen, „moderne carillon”. M.i. heeft de Heer Kalf een niet geheel reële voorstelling van het moderne carillon van Denijn. Degenen, die in ons land het moderne carillon ingevoerd hebben, zijn de Engelse gieters, die vanaf het begin der 20ste eeuw beiaarden hebben geleverd, die anders klonken dan de bij ons bestaande, doordat zij in de getempered stemming stonden. Inderdaad zijn de klokken het essentiële van een beiaard en hieraan is door Denijn bij een restauratie nooit iets gewijzigd. Zijn enig streven was het hun schoonheid ten volle tot haar recht te laten komen door betere bespeling mogelijk te maken. De z.g. „modernisering” bestond uitsluitend in het aanbrengen van enige kleine verbeteringen in het bestaande mechaniek: 1ste het vervangen van de hinderlijk slingerende wartels boven de toetsen voor het spannen der draden (die niet eens historisch zijn, want ten tijde der Hemony's was de draad aan een kram in de toets bevestigd) door een draaibaar schroefoog in de toets; 2de het verdelen van de verticale draden in stukken van ± 70 cm, die met oogjes aan elkaar verbonden zijn; welke draden op bepaalde plaatsen geleid worden door ze door de oogjes van steunlatten te voeren; 3de het door zijdelingse draden aan elkaar verbinden der klepels, waardoor deze zich alleen in de richting van de klok wand kunnen bewegen en de uitslijting daarvan verminderd wordt; 4de het aanbrengen van een veer achter de klepels der kleinere klokken, omdat deze te licht zijn om snel de massa draad op te heffen waarmee zij aan de klaviertoetsen ver-

bonden zijn. Men kan bezwaarlijk zeggen, dat deze verbeteringen iets met de moderne techniek te maken hebben. Men had ze zeker in de 17de eeuw (toen in de orgels al vrij volmaakte mechanieken werden toegepast) aangebracht, als men maar op de gedachte was gekomen.

Bij de klokkenspellen vindt men drie typen, n.l. één waarbij de klokken zijn opgehangen in een open lantaarn of koepel, meestal rondom de grootste klok(ken), halverwege buiten de toren, dan één waarbij de klokken aan één zijde van de toren in rijen boven elkaar hangen (Bijv. Delft en vroeger Amersfoort en de Dom te Utrecht) en één waarbij de klokken van buiten af onzichtbaar in een gedeeltelijk gesloten klokkenkamer in een eigen stoel in rijen zijn opgehangen.

Bij de eerste wijze van ophangen is men noodzaak als mechaniek het z.g. broeksysteem toe te passen, dat uit een stelsel van in alle richtingen slingerende draden bestaat, dat met recht door Denijn de „zwevende” verbinding werd genoemd. Al zou men dit systeem trachten te verbeteren door er tuimelaars of ijzeren hoeken in aan te brengen, dan zouden daaraan toch door de onvermijdelijke lange, horizontale draden de nadelen der broeken blijven kleven.

Bij de twee andere typen, waarbij de klokken in rijen boven elkaar hangen, is toepassing van het broeksysteem niet mogelijk en is sedert de klokken zo zijn opgehangen het tuimelaarsysteem aangebracht, evenals in de orgels der 17de eeuw de wellen en winkelhaken. In de stadsarchieven vindt men hiervoor nog de bewijzen in de posten der oude rekeningen voor „draaiende yzerkens”. Hierdoor kan men alleen zeggen, dat het broeksysteem essentieel is bij die carillons die in open lantaarns tussen de stijlen zijn opgehangen.

Kolom 139 laatste alinea. De nieuwe klavieren spelen niet veel lichter dan de oude en worden alleen aangebracht als de oude versleten zijn, hetgeen door hun ouderdom steeds het geval is. Gezien de muziek, die onze collega's in de 17de eeuw op de oude klavieren vertolkten toen deze nieuw waren, kunnen zij niet veel meer krachtsinspanning gevorderd hebben dan de tegenwoordige.

Kolom 140 alinea 1. Iedere beiaardier verfoeit z.g. pianoklavieren, zowel met mechanische als met elektrische overbrenging, omdat zij beide slechts een zielloos geklingel mogelijk maken en het eerste bij bespeling dagenlang pijnlijke vinger- en polsgewrichten veroorzaakt. Het aanbrengen van elektrische pianoklavieren geschiedt

in Amerika eensdeels voor gemakkelijke controle op het functioneren van het elektrische automatische speelwerk, dat de speeltrommel vervangt en is anderdeels een tijdelijke maatregel van de gieters, omdat er in Amerika een groot tekort aan beiaardiers is en zij de kans lopen, dat hun klokken de meeste tijd stom zouden blijven.

Kolom 140 alinea 2. Met de omschrijving, die de Heer Kalf van de restauratie van een oud carillon gaf, kan ik mij geheel verenigen; wel zou ik enige aanvulling willen geven door inferieure klokken, die in de 18de en 19de eeuw (de vervaltijd in de historie der gietkunst) ingevoegd zijn om gebarsten Hemony's te vervangen of die toegevoegd zijn voor uitbreiding, thans door betere te vervangen; door alle reparaties in ijzer aan klepelogen en ijzeren ophangwerk te vervangen door zulke van brons of roestvrij staal en door de hamers en klepels te restaureren of te vervangen door nieuwe in het oorspronkelijk materiaal n.l. goed smeedijzer,

want de klank van een klok is in hoge mate afhankelijk van vorm en materie der klepel.

Kolom 140 alinea 3. De term „kunstspeel” gebruik ik als tegenstelling van „automatisch of mechanisch spel” (teweegebracht door het uurwerk). Een meester-beiaardier, die geïnspireerd wordt door de klank der oude klokken zal deze zeker laten wedijveren met moderne klokken; de eerste zullen het waarschijnlijk winnen door hun stemming, waarvan een grotere rust uitgaat (en hij zal zijn toehoorders terug voeren naar de tijd dat de meestergieter hen goot.)

Tenslotte: iedere beiaardier, die liefde voor zijn kunst heeft, acht zich gelukkig als hem de bespeling van een Hemony-carillon wordt opgedragen. Ik zal het ook steeds blijven betreuren, dat ik door de vernieling van de St. Laurenstoren te Rotterdam het prachtige Hemony-spel, waarvan de klokken gelukkig niet beschadigd zijn, niet meer kan bespelen.

NASCHRIFT DOOR DR. JAN KALF

Aangenamer replek dan de heer Timmermans mij geeft in bovenstaande beschouwingen had ik moeilijk kunnen wensen. Dat hij — primus inter pares onder onze beiaardiers — verklaart, zich geheel te kunnen verenigen met mijn omschrijving van wat bij de restauratie van een carillon oorbaar is, stelt mij volkomen gerust ten aanzien van zijn eventuele bemoeiingen met de herstelling van oude carillons.

Van de secretaris van de Rijkscommissie voor klokken en carillons, Dr. W. van der Elst, ontving ik eveneens een betuiging van instemming met mijn betoog.

Dit alles neemt niet weg, dat de ongerechtigheden die ik signaleerde nog steeds geschieden. Op mijn vraag hoe dit mogelijk is, antwoordde de heer Timmermans, dat maar al te dikwijls carillons worden hersteld buiten voorkennis van de Rijkscommissie voor Klokken. Gemeentebesturen, die tot dergelijke herstellingen opdracht

geven, zonder tevoren toestemming te hebben gevraagd en verkregen van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, handelen in strijd met artikel 1 van de Tijdelijke Wet Monumentenzorg en zijn dus strafbaar krachtens artikel 2 van die wet.

Het is mogelijk, dat deze gemeentebesturen zich van hun overtreding niet bewust zijn, omdat de wet spreekt van onroerende zaken en zij klokken wellicht voor roerende zaken houden. Er zijn niet zo heel veel gemeenten meer die een oud carillon bezitten en men kan ze alle opgegeven vinden in de tweede druk van het boekje van de heer Timmermans over klokken. Om verder kwaad te voorkomen zou het van groot belang zijn, dat het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen de betrokken gemeentebesturen wijst op hun verplichting krachtens de Monumentenwet en hen daarbij inlicht, dat de klokken van een carillon zijn te beschouwen als zaken onroerend door bestemming.

BOEKBESPREKINGEN

Dr. F. van der Meer. Atlas van de Westerse Beschaving. N.V. Uitgevers-Maatschappij Elsevier, Amsterdam 1951, prijs f 35.—.

Men weet niet wat men bij dit fraai uitgevoerde boek meer moet bewonderen: de meesterlijke keuze der afbeeldingen, die alle facetten van het complexe onderwerp belichten, de in elk opzicht verantwoorde, bondige tekst of de arbeid en kennis welke de grondslag vormt van de goed uitgevoerde kaarten.

Wanneer men zoals ondergetekende dit werk gedurende enige tijd vrijwel dagelijks raadpleegt, nu eens voor een afbeelding, dan weer ter verifiëring van een jaartal of ter localisering van een plaatsnaam, verheugt men zich tenslotte mede over het feit, dat een dergelijk uniek instrument op vaderlandse bodem tot stand is gekomen.

H. VAN DE WAAL

Les Primitifs Flamands. Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas Meridionaux au quinzième siècle. Uitgeverij De Sikkel, Antwerpen 1951.

Het doel van dit groots opgezette corps is: een zo volledig mogelijke verzameling bijeen te brengen van alle schilderijen die door de Vlaamse meesters van de vroegere Zuidelijke Nederlanden, van de voorgangers van Van Eyck af tot Gerard David, gedurende de XVde eeuw zijn gemaakt. De muurschilderingen, miniaturen en wandtapijten blijven dus „voorlopig” (gelijk de van optimistische ondernemingslust getuigende prospectus het uitdrukt) buiten beschouwing. De gestelde taak is trouwens toch al omvangrijk genoeg, wanneer men bedenkt, dat van elk werk zo'n compleet mogelijke documentatie in woord en afbeelding wordt nagestreefd en wel volgens drie wel te onderscheiden wetenschappelijke methodes: de fysische en chemische analyse der werken, de bestudering van historische gegevens uit archiefstukken en van literaire bronnen en ten slotte een op stijlcritiek gebaseerd onderzoek. Telkens wordt één deel gewijd aan een bepaalde verzameling. (Verschenen zijn thans deel I: *Le musée communal de Bruges* en deel II *Galerie Sabauda de Turin*, terwijl in voorbereiding zijn, delen betreffende *Londen, National Gallery, Brussel, Les Musées royaux des Beaux-arts de Belgique, Parijs, Musée du Louvre, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Am-*

sterdam, Rijksmuseum; Berlijn, Kaiser Friedrich Museum; Brugge, St. Janshospitaal, enz.)

De bruikbaarheid en overzichtelijkheid wordt in hoge mate bevorderd door het feit, dat de behandelde kunstwerken voetstoots worden doorgenummerd, doch daarnaast ook een volgnummer dragen, dat verband houdt met het aantal reeds opgenomen werken van elke kunstenaar afzonderlijk. Zo worden in deel I 15 kunstwerken behandeld; deel II begint dus met No. 16 van het corpus; in dit geval een schilderij door Petrus Christus(?). Daar er tevoren nog geen werk van die meester is genoemd, draagt diens „Madonna en Kind” te Turijn in de groep Petrus Christus het rangcijfer 1.

In verband met een vlot gebruik van de vele delen — die hopelijk spoedig zullen volgen — vraag ik mij af, of het niet dienstig zou zijn indien op het titelblad (en liefst ook op de rug) de cijfers worden vermeld van de in elk deel behandelde corpusnummers.

De beschrijving van elk kunstwerk is eveneens op een vaste wijze ingedeeld: Wie iets zoekt betreffende de materiële toestand vindt die altijd beschreven onder c), terwijl b.v. een opsomming betreffende de verzamelingen waar het werk achtereenvolgens heeft berust altijd sub eB) wordt gegeven.

Er zijn wellicht nog lezers, die het juist een charme achten, indien de onderdelen der diverse beschrijvingen niet op zo'n militaire wijze in het gelid zijn gesteld. Terwijl het duidelijk is, dat een dergelijke uiterlijke systematiek nog generlei garantie biedt voor de wetenschappelijke kwaliteiten van het werk, moet toch geconstateerd worden, dat een zo omvangrijke onderneming als deze, waarbij noodzakelijkerwijs velen hun medewerking zullen verlenen, zonder een dergelijke bewuste ordening ongetwijfeld in het honderd zou lopen.

De bewerking is voor zover ik kan nagaan zorgvuldig. Toch treft het, dat bijvoorbeeld bij het bekende portret van Jan van Eycks vrouw te Brugge (corpus no 8 sub d) wel een parafraze der inscripties wordt gegeven, doch dat niet eerst een transcriptie wordt afgedrukt. Hoezeer dit nodig is, blijkt uit het feit, dat de, overigens uitmuntende, afbeeldingen op dit punt de lezer toch niet voldoende zekerheid geven, zodat men voor dergelijke gevallen toch weer zijn toevlucht tot de museumcatalogus moet nemen. (Billijks-

heidshalve zij vermeld, dat bijvoorbeeld de beschrijving van Van Eycks „Kanunnik van der Paele” vergezeld gaat van facsimilés der opschriften zo fraai als men zich die maar kan wensen). Voor de toekomst willen wij met klem de wenselijkheid bepleiten van de consequente uitvoering van het in het prospectus gestelde programma, dat n.l. voorschrijft dat de iconografische beschrijving ook het vermelden der opschriften omvat. Uit deze enkele aantekeningen zal de lezer reeds bemerkt hebben, welk een unieke onderneming dit corpus is. Steunend op zo voorbeeldig geoutilleerde instituten als het Centraal Iconografisch Archief voor Nationale Kunsten en het Centraal Laboratorium der Belgische Musea, is te verwachten dat de samenstellers hun energiek aangevangen taak ook inderdaad tot een goed einde zullen weten te brengen.

De verdere bestudering der Vlaamse primitieven zal door een dergelijk werk op thans nog onvoorstelbare wijze gestimuleerd kunnen worden.

H. VAN DE WAAL

H. F. E. Visser, *Asiatic art in private collections of Holland and Belgium, Amsterdam 1948.* Prijs f 75.—.

Dit, in 1948 bij de uitgeverij De Spieghel te Amsterdam verschenen boek, is een buitengewoon mooi prentenboek. Ik geef deze publicatie niet deze naam om de waarde ervan te kleineren, maar om deze zo goed mogelijk te typeren. Deze waarde is gelegen in de 215 platen, welke een 450-tal kunstvoorwerpen, dikwijls op de werkelijke grootte, weergeven.

De tekst bestaat uit een verdienstelijke inleiding, die een kort overzicht geeft van de geschiedenis van de beeldende kunsten in Oost-Azië, een bibliographie van 133 werken, een lijst van vertalingen van de gebruikte Sanskrit, Chinese, Japanse en Indische uitdrukkingen en de nodige toelichting bij iedere plaat afzonderlijk, waarbij de belangstellende lezer voldoende wordt ingelicht omtrent alle technische hoedanigheden, als: maat, grondstof, kleur, herkomst, ouderdom, de collectie waar het kunstwerk zich bevindt; kortom alles wat de oplettende lezer wil weten. Een dergelijk boek kan men op twee manieren doorwerken. De gemakkelijkste manier is, het door te zien of door te bladeren zoals een kind zijn prentenboeken beziet. Deze methode moge de meest oppervlakkige schijnen, als verzamelaar heb ik echter de ondervinding, dat men naast het bezien en betasten der kunstvoorwerpen in natura, nergens zoveel van leert als van plaatjes zien. Na-

tuurlijk kan ook dat op tweeërlei wijzen worden gedaan, zoals ook onze musea en tentoonstellingen op tweeërlei wijze kunnen worden bezien.

Dat de overgrote massa van het publiek behoort tot de groep, die het zich niet moeilijk maakt, kunnen de schrijver van dit boek en de inrichters van de musea en tentoonstellingen niet helpen. Zij moeten er maar mee tevreden zijn als er veel, al is het dan ook oppervlakkige belangstelling wordt getoond, want uit de geleerden der haastige „sight seeërs” kunnen de meer ernstige voortkomen. Ik geef iedere lezer van het boek gaarne de raad, zich bij de tweede groep (die der werkelijk belangstellenden) te scharen, want eerst dan kan men waarlijk van een boek, van een museum en van een tentoonstelling genieten.

Natuurlijk moet hij er wat moeite voor doen. Hij moet dan naast zijn ogen ook zijn hersenen gebruiken, hij moet zich willen inspannen, want van werkelijke belangstelling komt men zeker tot studie. Dit behoeft het publiek, dat het bezien van een prentenboek en het slenteren langs museum- en tentoonstellings-vitrines als een tijdpassering beschouwt niet af te schrikken; het is merkwaardig, dat juist de museum-slenteraar museum-moe wordt van de vele indrukken, die hij ziet, maar in zijn hersens niet kan verwerken.

Voor de werkelijk belangstellende is het boek een studie-boek, waaruit men evenveel kan leren als van een museum- of tentoonstellings-bezoek. Beide moeten elkaar aanvullen.

De indeling van Visser's boek geeft een overzicht van de gehele kunst en kunstnijverheid, niet alleen in China en Japan, maar ook in de omliggende landen, Korea, Oost-Indië, Vóór-Indië, Nepal, Tibet, Achter-Indië, Burma, Thailand of Siam, Cambodja, Annam en Tonkin.

Het begint met de Chinese bronzen vaten uit de Shang- en de Chou-dynastie, waarvan 33 stuks op de eerste platen zijn gereproduceerd, gevolgd door verschillende voorwerpen in been, ivoor, brons, zilver en goud (nr. 34-78 en 215), Chinese bronzen spiegels (nr. 79-85), Chinese jade en glas (nr. 86-124) en Chinese en Koreaanse plastische kunst (nr. 125—190). Niet veel meer dan de helft van deze kunstvoorwerpen dateren uit historische tijden. Alle overige zijn van archaologische tijden.

Het moet ons verwonderen, dat zovele zeldzame kunstvoorwerpen van brons, goud, zilver en jade van zo hoge ouderdom in Nederland en België konden worden opgediept. De bekende grote voorliefde, die de schrijver voor deze ar-

chaïsche kunst heeft, is hier zeker niet vreemd aan. Van deze groep krijgen wij de indruk, dat Visser's boek ons een zo goed als volledig overzicht geeft.

Een aardig voorbeeld van het nut van Visser's boek bleek mij o.a. uit pl. 92, de afbeelding van een jade-paardje uit de Ming-periode. In de verzameling Japans aardewerk in het Prinsessehof heb ik een groen geglaazuurd liggend paardje, mij verkocht als Oribé-aardewerk (een toeschrijving, die op zichzelf niet veel licht geeft voor een westerling, die weinig zich kan verdiepen in de *Cha-no-yu*, de mysterieuze Japanse thee-ceremonie), dat stijlkritisch zeker als een navolging van het Ming-jade-paardje kan worden beschouwd. Toch zal het Japanse paardje als het meeste Japanse aardewerk wel aan de 19de eeuw moeten worden toegeschreven (afb. 1 en 2).

Op plaat 94 zijn 2 fraaie witte beelden uit Tê-hua (z.g. blanc de Chine) afgebeeld. Van dit type bevinden zich zeker even fraaie exemplaren in andere particuliere Nederlandse collecties, o.a. die van de heer J. W. Bianchi te Huizen en die van wijlen Frits Bodenheimer te Amsterdam.

Visser dateert de door hem gereproduceerde beelden uit de collectie Schoenlicht als 17de eeuws. De door mij aangehaalde heb ik, om hun bijzondere elegance, steeds voor Yung-Chêng gehouden (tussen 1723 en 1736 dus). Van de datering van de blanc de Chine beelden weten wij echter weinig af. Wij behelpen ons er dus mee, de ouderdom naar aesthetische qualiteiten te schatten, wat echter altijd min of meer précair is. Kreeg ik alle vier stuks gezamenlijk te dateren, dan zou ik van deze groep zeggen: 17de eeuws of begin 18de eeuws.

Ofschoon het gevaarlijk is, ceramiek op afbeeldingen te dateren, ben ik toch zo vrij er op te wijzen, dat Buddha nr. 184 en de Chinees nr. 185 technisch zeer verscheiden zijn, de veel strakkere contouren en doffere glans van nr. 184 zou tegenover de meer slappere contouren en sterk glimmende glazuur van nr. 185 wijzen op de mogelijkheid, dat de Buddha wel een eeuw ouder kan zijn dan de Chinees (afb. 3, 4 en 5).

Van Chinees lak worden slechts zes voorwerpen, van rotskristal maar één (pl. 89-100) gegeven. Van het typische rode gesneden of gebeitelde Foochow-lak worden geen voorbeelden gegeven, ofschoon dit verre van zeldzaam is.

Van Chinese schilderijen, fresco's en Oost-Indische inkt-tekeningen worden op platen 101-122, 27 stuks afgebeeld, terwijl platen 146-171 Tibetaanse (3) Koreaanse (2) en Japanse (22)

dito brengen. Deze afdeling is echter zo omvangrijk, dat wel de grootte van een afzonderlijk boek gevorderd zou worden, als hier van enige volledigheid sprake zou kunnen zijn.

Platen 123-141 geven enige collectioneursstukken van ceramiek, voor het overgrote gedeelte behorende tot de, van vele tentoonstellingen bekende, collecties van de heer A. Schoenlicht en van wijlen Mr. H. K. Westendorp.

Platen 142-145 geven de afbeeldingen van een zestal bronzen beelden uit Tibet en Nepal. Deze beelden, die aantrekkelijk kunnen zijn om hun aesthetische waarde, zijn echter vooral als collectie belangrijk om hun ikonografische en ethnografische betekenis. Vroeger was ons land een grote, met veel smaak saamgebrachte particuliere collectie rijk, t.w. die van de heer J. W. Bianchi te Huizen in het Gooi. Ze bevindt zich thans in het museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam.

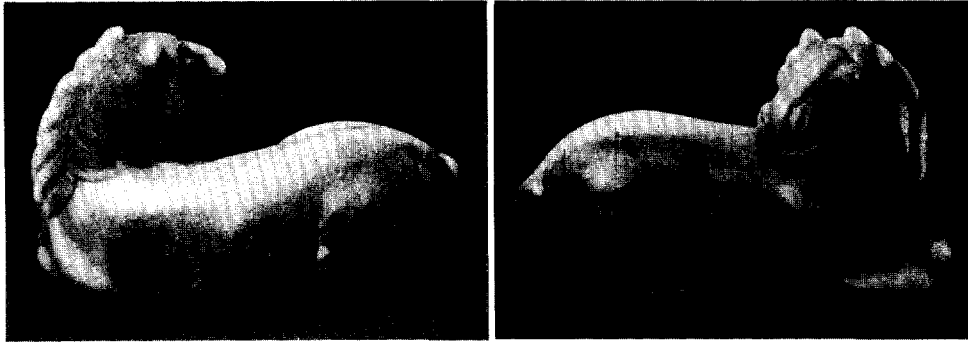
De Japanse ceramiek — platen 172-174 — is in het boek van Visser enkel vertegenwoordigd door één stuk porselein en een achttal stukken aardewerk, meest allen betrekking hebbend op de thee-ceremonie, alle berustende in de collectie van wijlen Mr. Westendorp. Dit is wel wat heel mager voor een onderwerp dat zo uitgebreid is en waarvan in ons land betrekkelijk veel verzameld is. Ik ben er dan ook in de laatste jaren in geslaagd in het Prinsessehof een behoorlijk representatieve, uit enige honderden exemplaren bestaande, collectie Japanse ceramiek, uit vroeger hier geïmporteerde particuliere collecties in Nederland bijeen te brengen. In een boek met zo brede opzet kan elk onderdeel echter niet even ruim vertegenwoordigd zijn. Dat dit zeker niet het geval is met de Japanse ceramiek is echter wel jammer, omdat dat onderwerp zich niet gemakkelijk in vakjes en hokjes laat indelen en beschrijven, waardoor de meeste literatuur over dit onderwerp ons weinig kan helpen.

De Japanse Nô-maskers, schrijf- en medicijndozen, Suzuribako's en inrô's van lak zijn afgebeeld op platen 175-185.

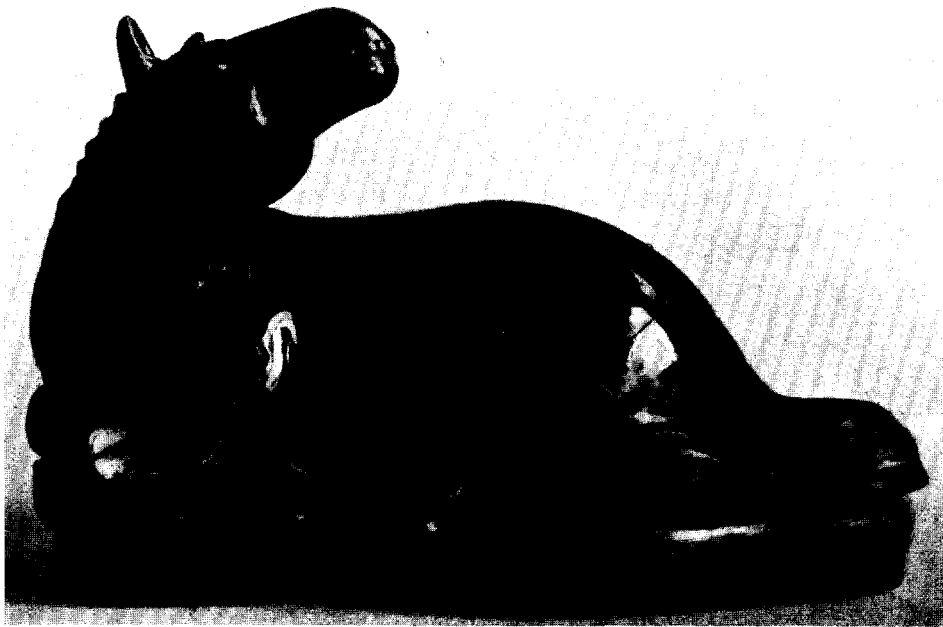
Wij zullen speciale werken moeten opslaan voor de bredere bestudering der zeer variante groepen Japanse kunstnijverheid, waarvan in de eerste plaats de stootplaten van de degens en dolken, de „tsuba's", verzamelobjecten zijn.

De platen 186-214 zijn gewijd aan Indische beeldende kunst, als stenen, bronzen en ivoorplastiek uit Vóór-Indië, Burma, Cambodja, Thailand en Java. Vele fraaie beelden worden ons getoond en veel is uit het hier verzamelde materiaal

BOEKBESPREKINGEN

Afb. 1. Paardje, Jade. Ming-Periode (China). (Amersfoort, Collectie: H. Tutin Nolthenius).

Afb. 2. Paardje, laat 19de eeuw Japans aardewerk. (Leeuwarden, Prinsessehof).

Afb. 3. Boeddha-Tê-hua of blanc
de Chine porcelain. Laat Ming.
(Collectie Schoenlicht.)

Afb. 4. Chinese mannen-figuur,
Tê-hua porc, Kang-hsi-periode.
(Collectie Schoenlicht.)

Afb. 5. Kouan-Yiu, Godin der Barmhartigheid.
Tê-hua porc. Yung-chêng-periode.
(Collectie Bianchi.)

te leren. Ofschoon samenhangend, moeten de afzonderlijke landen en tijden op zichzelf worden beschouwd. Voor uitgebreide gebieden als Thailand treft men voorbeelden aan van verschillende stijlen (Khmer, Bayon, Lopburi, Dvâpaeati, Uthong, Ayudhia). Ook op dit gebied kan het boek gebruikt worden als een eerste inleiding tot de bestudering van plastische kunsten in deze tegenwoordig in de publieke belangstelling getrokken landen.

Tenslotte wil ik nog de vraag stellen: welke goede gevolgen kunnen van een goed gefundeerde kritiek in het onderhavige geval worden verwacht? Van dit boek, waarvan een herdruk met grote kosten gepaard zou gaan en dat daarom hoog van prijs zal moeten blijven, kan niet direct een tweede druk, waarin wijzigingen zouden kunnen worden aangebracht, tegemoet worden gezien. En toch zal het van veel belang zijn, dat het behandelde onderwerp van tijd tot tijd wordt herzien en aangevuld. Want als er iets is, wat aan voortdurende wisseling is blootgesteld, dan is het wel het kunstbezit in particuliere handen. Practisch is dat gemakkelijk te bereiken wanneer in een tijdschrift, b.v. in het maandelijks bulletin van de *Vrienden van de Oost-Aziatische Kunst* hierover stelselmatig het nodige wordt gepubliceerd en geïllustreerd. Wordt daaraan geregeld en op voldoende wijze de hand gehouden, dan kan het boek in de toekomst op de hoogte van zijn tijd blijven en als vraagbaak ook voor het komende geslacht zijn volle waarde behouden. En dit is van veel belang, vooral ook voor de beginnelingen in de studie van de Oost-Aziatische Kunst.

Toen ik een halve eeuw geleden begon mij voor Oost-Aziatische Kunst te interesseren moesten wij geheel autodidactisch en uit buitenlandse bronnen puttend, studeren.

Wat zou een boek als het onderhavige ons toen hebben geholpen, al was misschien de kennis, die wij met veel moeite op eigen initiatief wisten te vergaren, beter gefundeerd dan de wetenschap, die anderen voor ons hebben klaar gesneden. Het zou te hopen zijn, dat het boek door vele beginnelingen in dit vak, niet alleen als prentenboek, maar vooral als studieboek zal worden gebruikt. Onze kennis van het Oosten zal hierdoor geestelijk worden verdiept en verrijkt.

De enkele op- of aanmerkingen, die ik hiervoor neerschreef, waren niet anders dan enige onbe-

duidende stofjes, die ik op dit mooie schilderij meende te ontdekken.

NANNE OTTEMA

K. M. C. Zevenboom en Dr. D. A. Wittop Koning, *Nederlandsche gewichten, stelsels, ijkwezen, vormen, makers en merken* (Med. nr. 86 v. h. Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, Leiden), 1953, geïllustreerd. Prijs f 6.—.

P. A. van der Star, *Descriptive Catalogue of the Simple Microscopes* (Med. No. 87 v. h. Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, Leiden) 1953, geïllustreerd. Prijs f 2.—.

Uw aandacht wordt gevestigd op twee catalogi van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden, waarvan het belang verre uitgaat boven die van catalogi der eigen verzamelingen. In het eerste boekje wordt een volledig overzicht gegeven van de ontwikkeling van onze Nederlandse gewichten, hun makers en het ijkwezen. Door zorgvuldig onderzoek zijn de schrijvers erin geslaagd een vrijwel volledig overzicht te geven van de jaarletters van verschillende ijkmerken en details over de plaatselijke ijkers, waardoor het mogelijk is vele gewichten nauwkeurig te dateren. Bijzonder goed geschreven is ook het overzicht van de groei van ons gewichtenstelsel en ijkwezen, en van de diverse typen van gewichten, die in ons land in gebruik waren. Voor tal van museumdirecteuren moet dit boekje een ware uitkomst zijn.

In de tweede publicatie geeft Van der Star tal van bijzonderheden over de enkelvoudige microscopen, die Van Leeuwenhoek en zovele belangrijke geleerden hebben gehanteerd. Het bijzondere is, dat hier deze lenzen worden gedefinieerd met moderne middelen, hun eigenschappen wetenschappelijk worden vastgesteld en aldus een objectieve beoordeling van het instrumentarium van vroegere onderzoekers mogelijk wordt en daarmee ook een objectief oordeel over de door hen daarmee bereikte resultaten. De zorgvuldige beschrijving van hun makelij, hun makers en gegevens over hun gebruikers rondt dit boekje voortreffelijk af. Hopelijk zal dit door meer catalogi van eenzelfde opzet worden gevolgd, waarin naast de aesthetische zijde ook de wetenschappelijke waarde der instrumenten objectief wordt getoetst en geopenbaard.

R. J. FORBES

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. P. Glazema

Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Jhr. Dr. E. D. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden en corresponderende leden f 10. — ; voor Verenigingen f 15. —

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het ontstaan van het Haagse Binnenhof

Dr. C. de Wit

Tijdstip en plaats van ontstaan van onze middeleeuwse baksteen

W. J. A. Arntz

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Zeestraat 82, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

DECEMBER 1952

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

DRENTE

Ruinen. De bekroning van de forse toren van de Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GELDERLAND

Zevenaar. Enige herstelwerkzaamheden als gevolg van geleden oorlogsschade aan het Huis Babberich, zijn uitgevoerd.

UTRECHT

Amersfoort. De herstelwerkzaamheden aan het Burgerweeshuis, in oorsprong het Klooster van St. Ursula, zijn beëindigd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Eemnes-Buiten. Met de restauratie van de zeer fraaie laat-gothische toren van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. P. H. N. Briët te Hilversum en P. C. van Uchelen te Laren.

Utrecht. Aan de werven en walmuur langs de Oude Gracht worden successievelijk herstellingen verricht. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORDHOLLAND

Abbekerk. Met het meest urgente herstel van de laat-gothische éénbeukige Ned. Herv. Kerk

is aangevangen. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.

Monnikendam. De restauratie van de fraaie klokgevel van het pand Noordeinde 18 is voltooid. Arch.: J. Plas te Purmerend.

Naarden. Het herstel van de kap boven het schip van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk is gereed. Het beschilderde houten gewelf is opnieuw aangebracht. Arch.: L. Streefkerk en W. de Gooyer te Naarden.

ZUIDHOLLAND

Brielle. De voorgevel van het fraaie 17de eeuwse pand Maarland 24, dat een topgevel bezit, is geheel rechtgezet. Arch.: Ir. J. C. Meischke te Rotterdam.

Lexmond. Het hoogst noodzakelijke herstel aan de gothische bakstenen Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen.

Rotterdam. Aan de stoep van het 17de eeuwse Schielandshuis worden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Schiedam. De gevel van het raadhuis, waarin zich de hoofdingang bevindt, is in restauratie. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

ZEELAND

Aagtekerke. De bakstenen Ned. Herv. Kerk zal

- worden hersteld. Arch.: H. F. Rapange te Amsterdam.
- 's-Heer Abiskerke. Het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: G. M. Sturm te 's-Heer Hendrikskinderen.
- 's-Heer Arendskerke. De uit het midden der 15de eeuw daterende toren van de Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: G. M. Sturm te 's-Heer Hendrikskinderen.
- Hulst. Voor een ontwerp voor een bekroning van de toren der St. Willibrorduskerk is een prijsvraag uitgeschreven.
- Kloetinge. Voorbereidingen worden getroffen om tot het herstel van de Gemeentetoren over te gaan. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.
- Oud-Vossemeer. Het herstel van het dak en de goten der Ned. Herv. Kerk is gereed gekomen. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.
- Serooskerke. De toren van de Ned. Herv. Kerk, die ernstige tekenen van verval vertoont, zal worden gerestaureerd. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.
- Tholen. Voorbereidingen tot het herstel van het belangrijke en zeer fraaie gothische raadhuis worden getroffen. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

NOORDBRABANT

- Bergen op Zoom. De restauratie en verbouwing van het raadhuis is in voorbereiding. Arch.: A. van der Steur te Rotterdam en Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.
- Breda. Het herstel van de daken der Waalse Kerk

- is beëindigd. Arch.: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.
- Deurne. Consolidatiewerkzaamheden aan de ruïne van het Groot-Kasteel zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.
- Eethen. Voorbereidingen worden getroffen tot het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Genderen. De uit de 13de eeuw daterende en later herhaaldelijk verhoogde toren der Ned. Herv. Kerk zal worden hersteld. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Meeuwen. Plannen om tot de restauratie van de zware toren der Ned. Herv. Kerk over te gaan, zijn in voorbereiding. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Oirschot. De R.K. Kerk (H. Petrus banden) is na herstel van de oorlogsschade weer voor de eredienst in gebruik genomen. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

LIMBURG

- Heerlen. Om de restanten van een Romeinse kelder vóór het huis op de hoek van de Coriovallum- en de Schoolstraat, is ter plaatse een beschermend gebouwtje opgetrokken.
- Neer-Canne. De zuidvleugel van het Kasteel d'Agimont is gerestaureerd, terwijl aan het hoofdgebouw voorzieningen zijn getroffen. Arch.: J. Huismans te Maastricht.
- Vaals. Het charmante, laat 18de eeuwse Huis Vaalsbroek is in restauratie. Leiding: Bouwbureau van de Staatsmijnen te Heerlen.

MUSEUM-NIEUWS

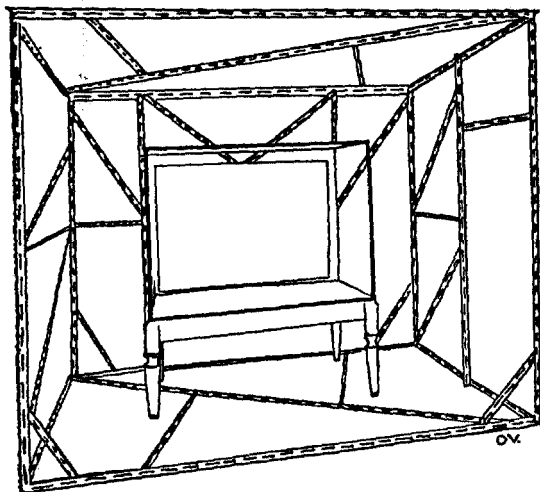
HET GEBRUIK VAN OUDE VITRINES IN EEN MODERN MUSEUM-INTERIEUR

DOOR J. FILZ

Het artikel "Display methods at Birmingham's New Museum", The Museum Journal, March 1952, p. 296, reeds eerder vermeld in een ander verband¹, verdient ook om het volgende onze aandacht. Men heeft nl. bij de inrichting van het Museum of Science and Industry (te Bir-

mingham gevestigd) in de gemoderniseerde zalen van een oud gebouw, een oplossing voor het vitrine-probleem gevonden, die zeer zeker ook voor onze musea en oudheidkamers navolgenswaardig is. Vitрины vormen altijd weer, zodra men overgaat tot moderniseren van een museum, in het bijzonder voor de kleinere instellingen, een grote moeilijkheid. Het vervaardigen van nieuwe betekent veelal een te drukkende post, daar de

¹ Zie: Beveiliging museumbezit tegen diefstal, Nieuws-Bull. K.N.O.B., 6de Serie, Jrg. 5 (1952), kol. 97 e.v.

Afb. 1. Aluminium geraamte om de oude vitrine.

kosten zeer hoog liggen, terwijl bovendien het materiaal meestal nog goed is; het zijn echter de afmetingen, de vormen, die in de moderne omgeving detoneren en de oude vitrines onbruikbaar maken. Het blijkt nu mogelijk door een ombouw de storende elementen te camoufleren en wel zo, dat de oude vitrine herschapen wordt in een expositiekast, die de indruk wekt volkomen nieuw te zijn (zie afbeeldingen).

Men is nu als volgt te werk gegaan: Om de oude vitrine werd een geraamte van aluminium geconstrueerd (Afb. 1), dat met vezelboard bedekt werd, waarop een dunne pleisterlaag de ondergrond van de verflaag vormde, die later werd opgebracht. Aldus ontstond een ombouw, die de oude vitrine aan drie zijden insluit, terwijl in de voorwand als een venster een glasplaat werd gezet² (Afb. 2). Van het inwendige van de oude vitrine werkte men de glaswanden door platen van hardboard weg. Aan de zij-kanten werden beige gordijnen gehangen; de achtergrond, veelal vervaardigd uit tri- of multiplex, werd merendeels bekleed met hetzelfde materiaal, dat ook voor de gordijnen werd gebruikt; soms vormt het gepolitoerde hout het fond.

De verlichtingsbuizen kunnen bij dergelijke installaties gemakkelijk voor het oog verborgen,

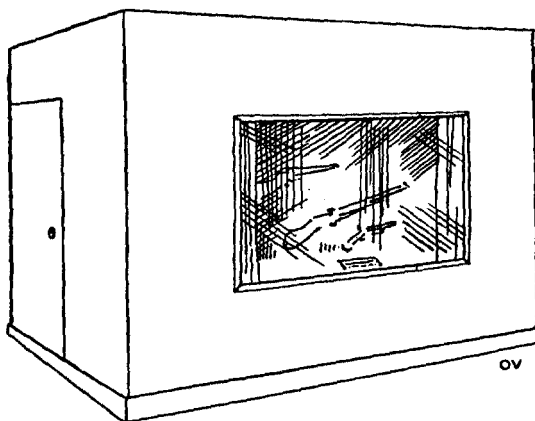
² Soms ontbreekt deze. Een alarmsysteem voorziet dan in de beveiliging.

gemonteerd worden door de ombouw enkele decimeters over het bovengedeelte van de oude vitrine te laten reiken.

Het valt toe te juichen, dat oude vitrines op deze praktische wijze verbouwd ook in een modern interieur nog hun diensten kunnen bewijzen, maar er dient tevens in het oog gehouden te worden, dat de expositieruimte in een zaal door deze grote bouwsels sterk gebroken wordt, hetgeen storend werkt.

In sommige gevallen zal het dan ook verkieslijker zijn, bovengeschetst systeem in gewijzigde zin toe te passen. We denken b.v. aan hetgeen op dit gebied gedaan is bij de tentoonstelling „Vier eeuwen Nederlands zilver” in het Haagse Gemeentemuseum, waar vóór de vitrines wanden werden geconstrueerd. Aldus blijft de zaalruimte vrij en wordt het wandvlak goed benut.

Zoals steeds weer, geldt ook hier, dat ieder gebouw andere eisen stelt. Bovenstaande zij slechts vermeld als uitgangspunt voor verdere individuele toepassingen.

Afb. 2. De oude vitrine in haar nieuwe gedaante.

LEEWARDEN, *Friesch Museum*.

20 Dec. jl. werd het 125-jarig bestaan van het Friesch Genootschap van Geschied- en Taalkunde te Leeuwarden herdacht. In verband hiermede vond een reorganisatie plaats o.m. van de archaeologische en de middeleeuwse afdeling. De Heer D. F. Lunsingh Scheurleer hoopt op deze wijzigingen, die belangrijke verbeteringen betekenen, nog nader uitvoering terug te komen.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- 't Oude Wevershuys, Dolf Henkes -30 Jan.

AMSTERDAM

- *Amsterdamsch Historisch Museum* „De Waag”. „Kunst en Smaak”, 3 eeuwen eet-cultuur -16 Febr.
— *Stedelijk Museum*. Graham Sutherland -17 Febr.
— *Arti et Amicitiae*. Groepstentoonstelling -2 Febr.

APPINGEDAM

- *Het Gewestelijk Historisch Museum*. Reproducties Leonardo da Vinci 31 Jan.-16 Febr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Nederrijnse Kunst der late Middeleeuwen -18 Jan.

DELFT

- *Stedelijk Museum* „Het Prinsenhof”. Nederlandse meesters uit particulier bezit -2 Febr.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Muurbloemen van Dordrechts Museum (35 schilderijen, v.n. romantici; 65 tekeningen van Ary Scheffer). Werkd. 10-15; Zo. 13-15. Ma. gesloten. -31 Jan.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Herman Kruyder. Werkd. 10-17; Zo. 13-17; Di. en Do. 19-22. -25 Jan.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. „Bont en Blauw” (10 eeuwen bedrukte stoffen) (georganiseerd door de Enschedese Kunststichting) 24 Jan.-23 Febr.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. „Bijbelse Oudheden” -18 Jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Moderne Franse Tapijtkunst -29 Jan.
Kerstgroepen uit Italië, Zuid-Duitsland, Tirol en Nederland -23 Febr.

De Nederlandse letterkunde in 100 schrijvers -9 Febr.

- *Het Nederlandse Postmuseum*. Leidse huizen en poorten uit de gouden eeuw (het werk van bouwmeester Willem van der Helm) -19 Jan.
— *Het Nederlandse Costuummuseum*, Museum Bredius, Prinsegracht 6; costuums van 1720-1820

HAARLEM

- *Huis Van Looy*. Hollandse aquarellistenkring -19 Jan.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der R. Univ.* Prenten en tekeningen door Jules de Bruycker en George Minne -21 Febr.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Werk van Toon Gijsen (onder auspiciën van de Culturele Werkgemeenschap te Roermond). Werkdagen 10-18; Zo. 14-18. -19 Jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. „Franse Meesters uit het Petit Palais” -1 Febr.
Gravures en houtsneden door Lucas van Leyden en tijdgenoten (uit het legaat van Dr. J. C. J. Bierens de Haan) -1 Febr.
— *Maritiem Museum* „Prins Hendrik”. De Blauw's beschrijvers van land-, hemel- en waterwereld. Dag. 10-17; D. en Do. 20-22. -9 Febr.

SCHEVENINGEN

- *Gebouw Keizerstr. 73*. Visserijtentoonstelling -1 Mei

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Tentoonstelling schilderijen 17e, 19e en 20e eeuw -18 Jan.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. „Industrieën van eigen bodem” 17 Jan.-2 Febr.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Reproducties Leonardo da Vinci -26 Jan.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburgh 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JANUARI 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Sloten. Het pand Dubbelstraat 211, dat een 17de eeuws trapgeveltje bezit, wordt gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSEL

Paaslo. De meest urgente herstelwerkzaamheden aan de schilderachtig gelegen, uit de eerste helft der 16de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Arch.bur.: Meyerink te Zwolle.

GELDERLAND

Ede. De oude Doesburger standerdmolen met rieten kap is geheel gerestaureerd. Molenmakers: Adriaens en Zn. te Weert.

Kerkwijk. De restauratie van de Romaanse Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Tiel. De v.m. Gerfkamer van de St. Maartenskerk is gerestaureerd. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

NOORDHOLLAND

Amsterdam. Met het herstel van het pand Prins Hendrikkade 155, dat een pilastergevel uit $\pm$ 1650 bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Haarlem. Het pand Grote Houtstraat 144, de

Nieuwe- of St. Jorisdoelen, is in restauratie. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Monnikendam. De restauratie van het woonhuis Noordeinde IV, 44, een zeer fraai 18de eeuws pand met zandstenen voorgevel, is beëindigd. Arch.: N. H. Oudejans te Purmerend.

ZUIDHOLLAND

Aarlanderveen. De vier grote achtkante poldermolens, vormende een getrapte bemaling, zijn hersteld. Leiding: J. Dekker te Hazerswoude.

Giessen-Oudekerk. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk, bestaande uit een eenbeukig, 15de eeuws schip, is voltooid. Arch.bur.: Van Bolderbeek en Basters te Dordrecht.

's-Gravenhage. Met het herstel van het metselwerk van de St. Jacobstoren is een aanvang gemaakt, terwijl de gietijzeren spits is gesloopt. Arch.: H. H. van Zeggeren te 's-Gravenhage.

Langerak. Aan de uit $\pm$ 1500 daterende toren der Ned. Herv. Kerk worden herstellingen uitgevoerd. Leiding: P. P. Kok, Gemeenteopzichter.

Leiden. De v.m. Latijnse School, een zeer fraai 17de eeuws pand met trapgevel, is in restauratie. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Oegstgeest. Herstellingen aan het uit het midden der 17de eeuw daterende Kasteel Oud-Poel-

geest zijn uitgevoerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Sommelsdijk. De panden Kerkstraat A 69 en A 70, die 17de eeuwse trapgevels bezitten, zullen worden ingericht tot streekmuseum, waartoe de Gemeente eveneens de twee naastliggende 17de eeuwse panden heeft aangekocht. Arch.: Ir. M. C. A. Meischke te Rotterdam.

Warmond. De bij watersportliefhebbers bekende molen van de Lakerpolder, een ronde stenen poldermolen, is geheel hersteld. Molenmaker: Vrijburg te Oud-Ade.

RECTIFICATIE

Brielle. De restauratie van het pand Maarland 24 is geschied door de architect Ir. M. C. A. Meischke te Rotterdam.

ZEELAND

Aardenburg. Gelden zijn beschikbaar gesteld om de restauratie van het schip der St. Bavokerk

te voltooien. Na beëindiging van deze restauratie zal het schip door het Rijk in eigendom worden overgenomen. Arch.: E. P. Messer en J. H. Groenewegen te Amsterdam.

Tholen. Het herstel van de Lod. XV pomp is in voorbereiding. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

St. Maartensdijk. De hardstenen Lod. XVI pomp zal worden gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORDBRABANT

Rucphen. De zeer fraai gelegen stenen beltkoren-molen is na herstel weer in gebruik genomen. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

LIMBURG

Beesel. De houten achtkante beltkoren-molen „de Grauwe Beer” is hersteld (oorlogsschade). Molenmakers: Adriaens en Zn. te Weert.

DE MUSEUMDAG

OVERDRACHT VAN HET SECRETARIAAT

Volgens rooster is in 1953 aan de beurt van aftreden o.a. de secretaris Dr. R. E. J. Weber, wiens mandaat reeds eenmaal verlengd is en die thans niet terstond herkiesbaar is. Het is gewenst, zoveel mogelijk de continuïteit in het beheer van het secretariaat te handhaven. Met goedkeuring van de algemene bestuursvergadering van 27 Jan. j.l. is het secretariaat daarom overgenomen door het bestuurslid D. F. Lunsingh Scheurleer. De regeling is reeds ingegaan, terwijl de Heer Weber zich tot de eerstvolgende algemene vergadering als bestuurslid beschikbaar houdt voor het geven van inlichtingen aan zijn opvolger over lopende zaken. Deze ruil van functies berust op de be-

paling in de statuten, dat de bestuursfuncties (behalve die van voorzitter) door het bestuur in onderling goedvinden worden verdeeld.

Op de eerstvolgende algemene vergadering (eerste museumdag) van 1953, welke dit jaar vermoedelijk vrij laat zal vallen, zal op de gebruikelijke wijze in de door periodieke aftreding ontstane vacatures worden voorzien.

De leden gelieven hun voor het secretariaat bestemde correspondentie dus in het vervolg te richten tot de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer, bureau-adres Buitenhof 33, Den Haag, tel. 110722.

MUSEUM-NIEUWS

GOUDA, *Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis”.*

Het Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis” te Gouda zal met ingang van 2 Febr. a.s.

enige maanden gesloten zijn wegens restauratie en uitbreiding van de expositieruimten.

De schilderijencollectie „del Monte” is voor verscheidene jaren aan het museum in bruikleen gegeven.

UNESCO SEMINAR „THE RÔLE OF MUSEUMS IN EDUCATION”

(Brooklyn, Sept.—Oct. 1952)

Aan bovengenoemde bijeenkomst, die geleid werd door Dr. Douglas A. Allan, directeur van het Royal Scottish Museum te Edinburgh, werd deelgenomen door ruim 30 museum-experts en onderwijsmensen uit de navolgende landen: Australië, België, Canada, Ceylon, Costa Rica, Denemarken, Duitsland, Egypte, Frankrijk, Groot Brittannië, India, Israël, Liberia, Oostenrijk, Pakistan, Filipijnen, Verenigde Staten van Amerika, Zweden, Zwitserland.

Nederland was vertegenwoordigd door Dr. J. W. B. van der Stigchel, directeur van het Schoolmuseum in Den Haag en door ondergetekende. Mr. L. J. F. Wijsenbeek, directeur van het Gemeente Museum te Den Haag was door de UNESCO aangewezen als een der groepsleiders en Mr. J. van der Haagen hoofd van de afdeling Musea en Monumenten van UNESCO woonde een deel van het Seminar bij.

Behalve voordrachten gehouden door de deelnemers over de stand van zaken in de door hen vertegenwoordigde landen, kwamen vele sprekers (voornamelijk Amerikanen) lezingen houden; van de op deze wijze behandelde onderwerpen worden hier vermeld:

Subjects Suitable for Museum Education.

Museums as community centres.

Training of curator and teacher in museum education.

Museum presentation (Installation) for education.

Museums in fundamental education.

General adult population.

Ways and means of developing educational function of existing museums.

Initiation of New Museums.

Loan services.

Mobile units.

Trailside museums.

Television.

Het ligt in de bedoeling, dat ondergetekende op een der volgende vergaderingen van de „Museumdag” zal spreken over zijn ervaringen.

Teneinde evenwel onze lezers thans reeds zoveel mogelijk te doen profiteren van het vele interessante materiaal, dat bij die gelegenheid ter tafel is gekomen, stelt de redactie zich voor, telkens wanneer daartoe gelegenheid bestaat, fragmenten van de uitgebrachte rapporten te publiceren.

H. VAN DE WAAL

ASLAUG BLYTT, directeur van „Bergens Billedgalleri” en „Rasmus Meyers Samlinger” (beide te Bergen, Noorwegen) schijft in zijn rapport over „*De rol van de Noorse musea bij de opvoeding van de jeugd*”:

Alle kinderen die de lagere scholen van Oslo verlaten, zijn ten minste viermaal in het Folkmuseum geweest. In de zesde klas bezoeken zij de boerderijen en de daarbij behorende erven. De leerlingen worden, alvorens zij de school verlaten, verdeeld in groepen, waarbij iedere groep een speciaal onderwerp krijgt te behandelen. Na een korte inleiding door de conservator of door één van zijn assistenten, gaan zij aan het werk. De opdracht kan omvatten: het tekenen van een plattegrond van het erf en het beschrijven van de inrichting of de bestemming van de verschillende huizen, het tekenen van een bepaald huis, een stuk gereedschap of een onderdeel van het meubilair, te beschrijven hoe het is gemaakt en hoe het wordt gebruikt, te vertellen wat zij weten van wat ze zien uit de geschiedenisles, door hun lectuur of

uit eigen ervaring. Aan de assistenten mogen zij voortdurend om inlichtingen vragen. Terug op school, werken zij hun opdracht uit. Na enige tijd komen zij weer terug naar het museum en iedere groep geeft dan aan de andere groepen een verslag over het verzamelde materiaal. De conservator of een assistent is daarbij aanwezig en het geheel wordt besproken en van verschillende standpunten bekeken, terwijl inlichtingen die van belang zijn eraan worden toegevoegd. In de zevende klas bezoeken de kinderen op dezelfde manier tweemaal de afdeling van de stadscultuur. De bezoeken vinden plaats op een tijdstip, wanneer ze volgens het leerplan lezen over de dingen die zij zien. De jaarlijkse tentoonstelling van het werk van de leerlingen laat wel zien hoe groot de belangstelling en de capaciteiten zijn. De ondervinding heeft verder geleerd, dat veel kinderen terugkomen met hun ouders, verwanten en vrienden. Ongetwijfeld wordt door deze methode een scherper waarnemingsvermogen en een groter begrip voor het leven in zijn verschillende fasen en omstandigheden aangekweekt.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *'t Oude Weversbuys*. 10 grafici; 2 edelsmeden -21 Febr.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Collectie Singer -5 Mrt.
- *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*. *Museum van den Arbeid*. Woltentoonstelling -31 Mrt.
- *Stedelijk Museum*. Collectie Domnick -2 Mrt.
- *Tropenmuseum*. „Nieuwe aanwinsten” -eind Febr.
- *Zoölogisch Museum*. Pl. Middenlaan 53, „Dier en Mens” - Oct.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten van heden -16 Mrt.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Tentoonstelling Vakbibliotheek van de Openbare Leeszaal 21-28 Febr.
- Oude Kunst uit Deventer particulier bezit 7-22 Mrt.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Muurbloemen van Dordrechts Museum (35 schilderijen, v.n. romantici; 65 tekeningen van Ary Scheffer) Werkd. 10-15. Zo. 13-15. Ma. gesloten. -2 Mrt.

EMMEN

- *Lyceum*. „Start”. Tentoonstelling Jongere Nederlandse Kunstenaars -2 Mrt.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. „Bont en Blauw” (10 eeuwen bedrukte stoffen) (georganiseerd door de Enschedesche Kunststichting) -23 Febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kerstgroepen uit Italië, Zuid-Duitsland, Tirol en Nederland -23 Febr.
- Herman Kruidt -16 Mrt.
- *Het Nederlands Costuummuseum*, Museum Bredius, Prinsegracht 6, costuums van 1720-1820

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Werk van Costerus-Groningen -2 Mrt.
- „Start”. Tentoonstelling Jongere Nederlandse Kunstenaars -22 Mrt.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Prenten en tekeningen door Jules de Bruycker. Tekeningen door George Minne (uit het Museum voor Schone Kunsten te Gent) -21 Febr.

SCHEVENINGEN

- *Gebouw Keizerstr. 73*. Visserijtentoonstelling -1 Mei

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Tijdelijke uitgebreide opstelling van de Stedelijke collecties -1 Juni

VACATURE

'S-GRAVENHAGE, POSTMUSEUM

Het Postmuseum te 's-Gravenhage, Zeestraat 82, vraagt voor spoedige indiensttreding een mannelijke of vrouwelijke kracht, in staat om zelfstandig het beheer te voeren over de administratie der museumverzamelingen (uitgezonderd postzegels) en over de bibliotheek. Hij of zij moet tevens in staat zijn, mede te werken aan de beschrijving van collecties. Vereisten: eindexamen H.B.S. 5-j.c., een goede beheersing van de Ned. taal en diploma bibl.ass. Voor volledig bevoegde kracht gunstige voorwaarden.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

IN MEMORIAM

MARIUS CORNELIUS VAN HOUTEN

Op 8 Februari overleed te 's-Gravenhage op 73-jarige leeftijd de Kolonel der Koninklijke Marechaussée b.d. M. C. van Houten, in leven Voorzitter van het Bestuur der Stichting *Het Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hofer”* en Directeur van het *Legermuseum*.

Na de Cadettenschool te Alkmaar en de Koninklijke Militaire Academie te Breda te hebben doorlopen, werd hij op 22 Juli 1902 benoemd tot tweede-Luitenant bij het 3de Regiment Vesting-Artillerie te Gorinchem. Op 10 October 1906 werd hij overgeplaatst bij het 4de Regiment Veld-Artillerie te 's-Hertogenbosch en op 2 Mei 1913 volgde zijn overgang naar het Wapen der Koninklijke Marechaussée, standplaats Zwolle.

Op 9 December 1916 werd hij tot Kapitein bevorderd en in 1919 belast met de functie van verbindingsofficier van de Regering met de Duitse Keizer Willem II. Op 1 Augustus 1927 volgde zijn benoeming tot Majoor en op 1 November 1931 tot Luitenant-Kolonel.

1 November 1936 werd hem, na bevordering tot Kolonel, een eervol ontslag uit de Militaire dienst verleend.

De functie van verbindingsofficier heeft hij practisch tot de dood van de Keizer vervuld.

Daartoe aangezocht, trad hij in Juni 1939 toe tot het Bestuur der Stichting *Het Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hofer”*. In October van dat jaar werd hij belast met de waarneming van het Directeurschap van het *Legermuseum* en op 9 November 1939 definitief benoemd tot Directeur, tevens Voorzitter van het Bestuur.

Onder zijn langdurig Directeurschap heeft het *Legermuseum* te Leiden zich op zeer voorspoedige wijze kunnen ontwikkelen. Hij was de zaak van het *Legermuseum* met hart en ziel toegedaan.

Kolonel M. C. van Houten was Vice-President honoris causa van de Commission Internationale de Police criminelle, Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, Ridder in de Orde van de Oranje-Nassau, Commandeur in de Orde van de Phoenix (Griekenland) en Honorary Member of the Civil Division of the Most Excellent Order of the British Empire.

Moge hij rusten in vrede.

RESTAURATIE-NIEUWS

FEBRUARI 1953

GRONINGEN

Ter Apel. Herstelwerkzaamheden aan het v.m. Klooster der Kruisheren worden uitgevoerd. Leiding: Technische Dienst der Stadsbezittingen van Groningen.

Ter Haar. De enige overgebleven standerdmolen van de provincie Groningen zal door de Gemeente Groningen worden gerestaureerd.

DRENTÉ

Lhee. Het v.m. 18de eeuwse eenmansschooltje zal naar het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem worden overgebracht.

GELDERLAND

Elst. De restauratie van de zwaar door het oorlogsgeweld beschadigde Ned. Herv. Kerk is gereed. Arch.: Ir. G. Pothoven en H. A. Pothoven te Amersfoort.

Hernen. De restauratie van het middeleeuwse Kasteel wordt gedeeltelijk voortgezet. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg en Arch.: Ir. Van Oerle en Schrama te Leiden.

Vorden. Plannen tot herstel van de gothische Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Arch.: J. G. Heineman te Velp.

Zutphen. Het 17de eeuwse pand Barlheze 55 zal worden gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Montfoort. De 18de eeuwse stellingkorenmolen „de Valk”, staande op een 15de eeuwse wal-muur, zal worden hersteld. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

NOORDHOLLAND

Hoorn. De restauratie van het pand Breedstraat 7, hoek Trommelstraat, is in voorbereiding. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

— Aan het pand Grote Oost 43, het z.g. „Foreestenhuis”, dat een vroeg 18de eeuwse, rijke zandsteengevel bezit, zullen herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het pand Noord 104 zal worden gerestaureerd. Arch.: J. Koorn te Hoorn.

ZUIDHOLLAND

Heenvliet. Het koetshuis en de ruïne van het Kasteel nabij het Ambachtshuis, zullen worden gerestaureerd.

Ouderkerk aan de IJssel. De houtzaagmolen „Hermina” is in restauratie. Molenmakers: Adriaens en Zn. te Weert.

NOORDBRABANT

Alphen. Het voorlopige herstel van de 16de eeuwse toren der R.K. Kerk is in voorbereiding. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

Nuenen. De Pastorie der Ned. Herv. Kerk (het z.g. van Gogh-huis) zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Opandel. Voorbereidingen worden getroffen tot het herstel van de uit de 2de helft der 14de eeuw daterende toren der Ned. Herv. Kerk. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Raamsdonk. Tot restauratie van de fraaie Ned. Herv. Kerk zal worden overgegaan. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Waspik. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: F. B. Jantzen F. Gzn. te Amsterdam.

LIMBURG

Hoensbroek. De v.m. Kerk van de H. Johannes Evangelist, thans patronaatsgebouw, zal worden gerestaureerd. Arch.: J. Schröders te Sittard.

Vaals. Het herstel van de fraai gelegen 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: Ir. F. Dingemans te Maastricht.

MUSEUM-NIEUWS

MUSEA IN DE NOODGEBIEDEN *

Aanvankelijk was na het bekend worden van de grote ramp, die ons land op 1 Februari heeft getroffen, alle aandacht gericht op de nood van mensen en levende have. Eerst nadat het reddingswerk van mens en dier beëindigd was, kon men zich bezorgd afvragen, wat het lot was geworden van de voorwerpen van kunst en geschiedenis in de verschillende in de rampgebieden gevestigde musea en oudheidkamers.

Over het algemeen genomen is de door het water aangebrachte schade betrekkelijk gering van omvang gebleken. Uit de aard der zaak werd de verzameling van de te Sommelsdijk in oprichting zijnde oudheidkamer het zwaarste getroffen (men had nog niet de beschikking over een eigen gebouw; de restauraties aan de daarvoor bestemde percelen zouden eerdaags beginnen). Enkele kostbare stukken, w.o. kledingstukken, 2 wimpels en 3 vlaggen zijn doornat geworden. In het Nederlandsch Belastingmuseum te Rotterdam gingen enkele onderdelen der collectie verloren, die waren opgesteld in het sousterrain, dat geheel onderliep; verder werden vitrines en schilderijen geschonden. Ten aanzien van het Museum voor Land- en Volkenkunde, eveneens te Rotterdam gevestigd en zo gevaarlijk dicht aan de Maas gelegen, beperkte de overstroming zich tot de kelders en de rez-de-chaussée, waar het water een hoogte van 10 à 15 cm. bereikte; aan de collecties werd geen schade toegebracht. In Vlissingen daarentegen, in het Stedelijk Museum, behoeven de gevelstenen die waren opgeslagen in het onderhuis, dat geheel blank kwam te staan, grondige reiniging. De collecties in de Schotse Huizen te Veere, zijn er dank zij de hoge ligging van de panden goed afgekomen; weliswaar liepen ook daar de kelders vol, doch het water kwam niet hoger. Op het moment worden de museumruimten gebruikt voor het opslaan van goederen voor de slachtoffers. Ook de verzamelingen van het Gemeentemuseum O.L. Vrouwepoort te Bergen op Zoom, waar slechts het dak het ontgelden moest, en van het Stedelijk Museum in het

zo zwaar getroffen Zierikzee, bleven volkomen intact. In laatstgenoemd museum werd het schepenzaaltje gebruikt voor posten van radiotelegrafie, terwijl het prentenkabinetje diende als slaapzaaltje voor de militairen.

Het is naar aanleiding van bovenstaande gebeurtenissen, dat de vraag zich voordoet, of het niet overweging verdient om in ieder museum of oudheidkamer enigermate bedacht te zijn op noodtoestanden, waarbij de collecties in ernstig gevaar geraken. Voorop gesteld, dat men nooit weet, wanneer een dergelijke ramp over ons komt — we denken hierbij ook aan het uitbreken van oorlog — kan men toch door de volgende voorbereidende maatregelen de verzamelingen in ieder geval voor erger kwaad behoeven. In dit verband zij gewezen op de noodzaak, dat er in elke verzameling een behoorlijk aantal kisten — liefst van geringe afmetingen — voorhanden is, waarin de kostbaarste onderdelen der collecties geborgen kunnen worden¹. De kunstvoorwerpen kunnen dan hetzij in hetzelfde gebouw worden opgeslagen, of naar elders worden overgebracht. Men denke hierbij speciaal aan gevallen, waarbij vreemden, dikwijls zonder verantwoordelijk toezicht, de museumruimten die gevorderd worden, betreden. Door het verwijderen der museumvoorwerpen zijn deze geveijwaard tegen breken en stelen.

Wat overstromingsrampen betreft, uit de gebeurtenissen van onlangs moge worden afgeleid, hoe belangrijk het is, dat onze museumgebouwen, gelegen in streken die dit gevaar lopen, zoveel mogelijk tegen het water kunnen worden beschermd. De betrokken directeuren wordt dan ook aangeraden, zich voor de op dit punt te treffen maatregelen te wenden tot de deskundigen ter plaatse.

¹ Over de wijze van inpakken, op het moment nog een onderwerp van studie vormend, kan thans niet verder worden ingegaan.

* Een overzicht van de schade aan de monumenten in de watersnoodgebieden is in bewerking.

WELKE REGELEN KUNNEN GESTELD WORDEN TEN AANZIEN VAN HET FOTO- GRAFEREN IN MUSEA EN VAN DE REPRODUCTIE-RECHTEN? ¹

DOOR E. PELINCK EN DR. R. E. J. WEBER

In het onderstaande zijn de ervaringen verwerkt, welke door enige Nederlandse musea ter zake zijn verkregen. Het is wenselijk, dat onze musea thans alle zoveel mogelijk tot een uniforme gedragslijn komen.

In de meeste musea wordt bijna dagelijks gevraagd naar foto's van objecten uit de collecties. Bij het voldoen aan deze vraag stoot men vroeg of laat op de kwestie, wie het auteursrecht van dergelijke foto's bezit.

Voorts zal het herhaaldelijk voorkomen, dat iemand objecten uit het museum wil reproduceren, bijvoorbeeld als illustratie in boek of tijdschrift, op reclame-materiaal of ook als losse afbeelding. Daarbij rijst de vraag, of het betrokken museum hiervoor enig reproductie-recht zal heffen.

Wanneer een museum over een eigen fotograaf beschikt wordt aangeraden, alle opnamen en afdrukken door deze te doen vervaardigen en aan particulieren te verbieden opnamen van objecten uit de collecties te maken.

Twee gevallen zijn hiervan uitgezonderd.

In de eerste plaats kan het gaan om foto's van speciale aard, bijvoorbeeld kleuren-opnamen, waarvoor het museumatelier niet is ingericht. Sommige musea brengen een vreemde fotograaf de kosten in rekening welke voortvloeien uit extra hulp, stroomverbruik en gebruik van materiaal, b.v. lampen en snoeren. Hiervoor kan men een vast bedrag van b.v. f 2,50 per opname vragen.

In de tweede plaats dienen opnamen voor de pers te worden uitgezonderd, daar de musea een vlotte werkwijze van de organen der openbare nieuwsvoorziening dienen te bevorderen. Men kan in dit laatste geval bedingen, dat één of twee 18 × 24 afdrukken om niet aan het museum worden afgestaan.

Wanneer een museum niet over een eigen fotograaf beschikt kunnen in beginsel van twee

zijden aan beroepsfotografen opdrachten tot het maken van opnamen worden verstrekt, n.l. vanwege het museum en vanwege de particuliere koper. De fotograaf blijkt daarbij veelal het standpunt in te nemen, dat het auteursrecht bij hem berust.

Inderdaad vallen fotografische werken onder artikel 10 van de auteurswet.

Hierbij moeten echter de volgende bepalingen in aanmerking worden genomen:

- (art. 5) wanneer een foto onder leiding, toezicht en aanwijzing van een ander dan de fotograaf tot stand is gekomen, is die ander de maker op wie de wet van toepassing is;
- (art. 7) eveneens is die ander de maker, wanneer de fotograaf in dienst van die ander (b.v. van een museum) is, tenzij vooraf anders is overeengekomen;
- (art. 8) bij niet-vermelding van de naam van de „maker”, c.q. de fotograaf, wordt de publicist als „maker” beschouwd, zolang het tegendeel niet wordt aangetoond.

Men moet dus zorgen, dat alle opdrachten tot het maken van opnamen van het museum uitgaan en dat men daarbij aan de fotograaf mededeelt, dat hij het auteursrecht niet voor zich kan op-eisen. Deze mededeling kan men schriftelijk vastleggen. Heeft men een vaste particuliere fotograaf, dan make men een contract, waarin dit punt is opgenomen.

Daar een museum meer kans heeft op een lang voortbestaan dan een particulier fotografisch atelier en daar de last ener goede archiefadministratie voor de particuliere ondernemer al gauw te drukkend wordt, is het zeer aan te raden, dat men in de overeenkomst met de beroepsfotograaf bepaalt, dat alle negatieven het eigendom van het museum worden en aldaar worden bewaard. Men heeft er zodoende ook beter controle op aan wie en voor welke doeleinden foto's worden geleverd.

Het museum dient alle afdrukken aan de achterzijde te stempelen met de museumnaam en de woorden „auteursrecht voorbehouden”.

Wanneer door het museumatelier of in opdracht van het museum een foto geleverd wordt, die door de koper zal worden gereproduceerd,

¹ De samenstellers betuigen hun oprechte dank aan Mr. G. H. Dijkmans van Gunst te 's-Gravenhage, die zich zeer voor de kwestie van de auteursrechten interesseert en zo vriendelijk was dit overzicht door te lezen.

verleene men de toestemming tot reproductie telkens slechts voor één oplage van een bepaalde publicatie.

Wanneer men aan een vreemde heeft toegestaan, een opname van een museumobject te maken voor reproductie-doeleinden, dan bepale men hetzelfde. Het is in dit geval aan te bevelen, tevens te bedingen, dat het oorspronkelijke negatief eigendom van het museum wordt. Eventueel kan men hiertoe vooraf een waarborgsom doen storten.

Verder bepale men, dat de naam van het museum bij de reproductie of in een lijst van afbeeldingen wordt vermeld. Ook de naam van de particuliere fotograaf moet vermeld worden, tenzij men uitdrukkelijk anders met hem is overeengekomen.

In welke gevallen nu, dient het museum een vergoeding te verlangen voor de verlening van de bovengenoemde toestemming tot reproductie?

Aangeraden wordt, geen reproductierecht te heffen bij publicatie voor wetenschappelijke doeleinden. De belanghebbende dient in een dergelijk geval schriftelijk te verklaren, dat de foto slechts voor een met name te noemen publicatie zal worden gebruikt.

Men heffe evenmin rechten voor reproductie in de pers, in verband met het belang ener goede voorlichting van het publiek.

Wel is het billijk, dat het museum rechten heft voor het reproduceren van museumobjecten met commerciële doeleinden. De publicaties kunnen variëren van boekwerken met illustraties tot verpakkingen met reclame. Het museum kan een vast bedrag heffen, een percentage vragen van de opslag der afbeelding en in beide gevallen één of twee exemplaren van het betrokken boek.

Er zit iets aantrekkelijks in voor het museum, een percentage van de opslag der afbeelding te ontvangen, omdat men zodoende het fonds van het museum-boekenstalletje vergroot en aan de bezoekers een grotere verscheidenheid kan bieden. De verkoop doet bovendien baten vloeien in de kas van het museum of in een speciaal fonds van de foto-verkoop. Als te bedingen percentages werden ons genoemd 5% en 10% van de oplage.

Voor de uitgevers brengt het eisen van een aantal exemplaren der afbeelding vaak bezwaren mede, omdat veelal meerdere illustraties tot één drukvorm verenigd worden. Er zijn dus onevenredig veel kosten aan arbeid en grondstoffen mede gemoeid, om de verlangde overdrukjes te maken. Het schenken van één of twee exempla-

ren van het boek kan voor de uitgever drukkend worden, wanneer het gaat om een kostbaar werk met illustraties van zeer verschillende herkomst, om encyclopaedische werken e.d.m.

Een bepaald bedrag kan men altijd eisen en zulks wordt door tal van musea dan ook gedaan. Raadzaam is, daarbij een berekening toe te passen, welke een minimum aan controle vereist. Het is gebruikelijk, het bedrag te laten hangen van de oplage. Bovendien kan men de aard der publicatie nog in aanmerking nemen. Een fabrikant bijvoorbeeld, die een schilderij wil afbeelden op een reclameplaat, dient naar veler mening meer te betalen dan anderen.

Het meest gedetailleerde tarief, dat te onze kennis kwam, wordt hieronder medegedeeld. Van hetzelfde museum zijn de twee formulieren afkomstig, waarvan de tekst mede hieronder volgt. Zij kunnen inderdaad goede diensten bewijzen.

Hoe ten opzichte van de hierboven besproken kwesties gehandeld moet worden in het geval de betrokken voorwerpen bruiklenen zijn, legge men van te voren vast in de met de eigenaar te sluiten overeenkomst van bruikleen.

Voorbeeld van een bestaand tarief voor reproductierechten.

1e voor losse reproducties

5% van de geraamde bruto inkomsten van de verkoop.

2e voor reproducties in boeken

oplage tot 1.000 ex. f 5,— voor de eerste foto voor elke volgende 1.000 ex. telkens f 1,— méér voor de eerste foto voor elke volgende foto f 5,— meer, ongeacht de oplage.

3e voor reproducties in tijdschriften

oplage tot 10.000 ex. f 5,— voor de eerste foto voor elke volgende 10.000 ex. telkens f 0,50 meer voor de eerste foto voor 100.000 of meer ex. een vast bedrag van f 10,— voor de eerste foto voor elke volgende foto f 5,— meer, ongeacht de oplage.

4e voor reproducties op reclame-materiaal

oplage tot 1.000 ex. f 10,— voor elke foto voor elke volgende 1.000 ex. telkens f 2,50 méér voor elke foto.

Voorbeelden van bestaande formulieren

De ondergetekende, ...
 naam ...
 adres ...
 heeft de volgende foto's gekocht, nrs ...
 welke zijn bestemd voor reproductie in ...
 Naam van de uitgever ... te ...
 Zij zullen worden afgedrukt in een oplage van ... exemplaren.
 Bij de afbeeldingen zal steeds vermeld worden: museum te X.

De ondergetekende verklaart te hebben kennisgenomen van de op de achterzijde van dit formulier afgedrukte voorwaarden en zich daaraan te zullen houden.

De ondergetekende, ...
 naam ...
 adres ...
 heeft ... foto's vervaardigd van het voorwerp nr Deze foto('s) is/zijn bestemd ter reproductie in ...
 Naam van de uitgever ... te ...
 en zal/zullen worden afgedrukt in ... exemplaren.
 Bij de afbeelding(en) zal steeds vermeld worden: museum te X.

De ondergetekende verklaart te hebben kennisgenomen van de op de achterzijde van dit formulier afgedrukte voorwaarden en zich daaraan te zullen houden.

APPINGEDAM, *Het Gewestelijk Historisch Museum.*

Op 27 Februari had de opening van dit museum plaats. De Heer J. Dik, secretaris van het bestuur, bracht dank aan alle instanties en personen, die aan de totstandkoming van het museum hebben medegewerkt. Speciaal noemde hij de voorzitter Mr. A. T. Vos, die helaas om gezondheidsredenen niet aanwezig kon zijn. Uitdrukkelijk vermeldde de Heer Dik de steun, die van Rijksweg bij het uitvoeren van de plannen is verstrekt. In zijn openingsrede wees Prof. Dr. J. Lindeboom, voorzitter van de Provinciale Archeologische Commissie te Groningen, op de waarde der streekmusea die in deze tijd van nivellering de aandacht vestigen op het eigen karakter van landstroken en steden, dat zich in het verleden duidelijker manifesteerde dan thans en dat in vele gevallen verloren dreigt te gaan. Van bijzonder belang achtte Prof. Lindeboom het schoolbezoek aan het museum.

De collectie is ondergebracht in het gebouw der Nutsspaarbank. In het trappenhuis zijn enige schilderijen opgehangen evenals in de hal die toegang geeft tot de beide bovenzaaltjes. Hiervan is het grootste ingericht met documenten, voorwerpen, prenten en foto's, die betrekking hebben op de geschiedenis van stad en streek; voorts zijn er enige vitrines met voorwerpen van volkskunst, gebruiksvoorwerpen en kinderspeelgoed. Het tweede zaaltje toont costuums en onderdelen daarvan uit de 18de en 19de eeuw benevens porcelein. In de kelderverdieping zijn een keuken en een karnhuis ingericht; in een grote nevenruimte zijn landbouwwerktuigen bijeengebracht, waar-tussen enige figuren van boeren in werkkleding;

verder vindt men er een verzameling van allerlei instrumenten, maten en gewichten, voertuigen, benevens oude tegels e.d.

Het geheel is op overzichtelijke en smaakvolle wijze opgesteld. Mogen velen hun weg naar dit aantrekkelijke museum vinden.

PETRA CLARIJS

PARIJS, *Palais de la découverte*
Hulp uit het buitenland.

Ook van de zijde der Franse musea wordt hulp geboden aan de getroffen en in Nederland. Het Palais de la Découverte te Parijs heeft voor dit doel 6 voorstellingen in het planetarium gegeven, met volledige opbrengst voor de slachtoffers van de watersnood.

ENSCHDEDE, *Natuurhistorisch Museum*

Een dezer dagen is blijkens een couranten-artikel bovenstaand museum met een belangrijke aanwinst verrijkt. Door het Geschiedkundig Overijsselsch Museum te Zwolle werd een grote verzameling gesteenten voor het merendeel uit de provincie Overijssel afkomstig, aan het Museum te Enschede geschonken. Oorspronkelijk maakte deze collectie, die ongeveer een eeuw oud is, bestaande uit een duizendtal zwerfstenen, deel uit van het „Museum van Naturaliën" van de toenmalige „Vereeniging tot ontwikkeling van de provinciale Welvaart", later beheerd door de „Vereniging tot beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis". Moge dit initiatief van het Museum te Zwolle, waar het beheer van een dergelijke omvangrijke collectie geologica moeilijkheden met zich meebracht door het ontbreken van wetenschappelijke krachten, door andere musea in een soortgelijk geval verkerend, worden nagevolgd.

MUSEUMPROPAGANDA

Het maken van propaganda, van zo eminent belang in deze moderne wereld, betekent voor vele onzer kleinere museale instellingen door het ontbreken van de nodige fondsen een probleem.

Van de verschillende mogelijkheden, die zich op dit punt kunnen voordoen dient de reclame-methode door de oud-notaris Nanne Ottema te Leeuwarden ten aanzien van het Museum Prinsessehof aldaar gevolgd, genoemd te worden. Geregeld verschijnen van de hand van de Heer Ottema in het „Fries Reivalies”, het maandbladje van de V.V.V. in Friesland, artikelen over de zich in het museum bevindende voorwerpen. Deze publicaties, ietwat populair van stijl, doch daardoor zeer leesbaar, verlevendigd met talrijke illustraties, spreken voor zichzelf en zullen zeker de lezer opwekken tot een bezoek aan het museum; bovendien zijn deze bijdragen leerzaam door de vele wetenswaardigheden, die over de objecten, dikwijls ook over de nieuwe aanwinsten, worden medegedeeld. In plaats van een auteursbeloning ontvangt de schrijver 50 overdrukken op glad papier, die op hun beurt als reclame-materiaal voor het Prinsessehof gebruikt kunnen worden. Ook de conservator van het Friesch Scheepvaart Museum te Sneek vestigde op deze wijze aandacht op zijn collecties; niet alleen in bovengenoemd blad doch ook in de Leeuwarder Courant geschiedt dit door de Heer

H. Halbertsma, die hierin ook de monumenten betreft. Het is verheugend, dat men dit goede en goedkope voorbeeld van de Heer Ottema reeds gevolgd heeft en de hoop mag worden uitgesproken, dat vele anderen het belang van een dergelijke propaganda in de gewestelijke of plaatselijke pers zullen inzien, die geen belasting voor het museum-budget vormend, zeker doeltreffend zal werken.

Naar het mij voorkomt, geldt dit ook voor een andere vorm van reclame die echter wel enige, zij het ook geringe kosten met zich mee zal brengen. De suggestie hiertoe werd gedaan door de Heer G. M. Roding, directeur van het Natuurhistorisch Museum te Enschede. De Heer Roding geeft in overweging in elk museum een lijst te hangen, waarop alle musea die in een gemeente of rayon voorkomen met vermelding van adres en bezoeken, en deze lijsten ook een plaats te geven in leesalen e.d. Een lijst in affiche-vorm, die jaarlijks door een andere vervangen kan worden is wellicht voor dit doel het meest geschikt. Behalve de mogelijkheid om er een element van variatie in te brengen, waardoor men beter de aandacht van het publiek zal trekken, wordt op deze wijze tevens de gelegenheid geboden de ongetwijfeld na de periode van een jaar noodzakelijke wijzigingen in de gegevens aan te brengen.

J. FILZ

MEDEDELINGEN

Naar aanleiding van de nationale ramp is opgericht een Commissie Herstel Archieven en Bibliotheken, die zich zal bezig houden met de bestudering der maatregelen tot herstel van de in de rampgebieden beschadigde archieven enz. Het Secretariaat is gevestigd: Nederlands Instituut voor Documentatie en Registratuur (N.I.D.E.R.), Willem Witsenplein 6, 's-Gravenhage.

WERK GEZOCHT

Mej. S. Kuhn, dra. kunstgeschiedenis, zoekt een haar passende werkkring (lieft in Den Haag of naaste omgeving). Adres: Nassau Dillenburgstr. 42, 's-Gravenhage.

VACATURE (herhaalde oproeping)

GEMEENTE LEIDEN

Burgemeester en Wethouders van Leiden roepen sollicitanten op naar de betrekking van

DIRECTEUR

van het Stedelijk Museum „De Lakenhal”.

Jaarwedde f 7.080.— — f 8.403.— (5 eenjaarlijkse verhogingen).

Museum- en kunsthistorische opleiding vereist. Eigenhandig geschreven sollicitaties op zegel met vermelding van referenties dienen uiterlijk 10 dagen na het verschijnen van dit blad te worden ingezonden bij Burgemeester en Wethouders van Leiden.

Reeds ingediende sollicitaties blijven van kracht. Bezoek alleen na uitnodiging.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. De Nederlandse letterkunde in honderd schrijvers -7 Apr.
- *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek. Museum van den Arbeid*. Wol-tentoonstelling -31 Mrt.
- *Stedelijk Museum*. Franse Hedendaagse Kunst -15 Apr.
- Elf tijdgenoten uit Parijs -13 Apr.
- Onafhankelijken -13 Apr.
- *Zoölogisch Museum*. Pl. Middenlaan 53. „Dier en Mens” - Oct.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Kees Verwey -1 Apr.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Oude Kunst uit Deventer particulier bezit -22 Mrt.
- Nieuwe Groep Goor 27 Mrt.-7 Apr.
- Postzegeltentoonstelling 10-13 Apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Leven en Wonen. Interieurtentoonstelling (onder auspiciën van de Stichting Mens en Huis) -22 Mrt.

EMMEN

- *Lyceum*. Nederlandse Schilderijen (XVI-1e helft XIX) - Aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Ridderzaal, Bottelarijckelder*. De Geheimen van de Grond. Archaeologische tentoonstelling 1-20 Apr.
- *Gemeentemuseum*. Tentoonstelling Vincent van Gogh 31 Mrt.-18 Mei
- *Het Nederlands Costuummuseum*, Museum Bredius, Prinsegracht 6, Costuums van 1720-1820.
- *Kunstzaal Plaats*. Hans Bouman en B. Daniella van Voorst van Beest -27 Mrt.
- *Mauritshuis*. Maurits de Braziliaan 7 Apr.-18 Mei

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. „Start”. Tentoonstelling Jongere Nederlandse Kunstenars -22 Mrt.
- *Museum van Oudheden*. Tentoonstelling Hedendaagse Beeldende Kunst in Groningen -18 Mrt.

HAARLEM

- *Teylers Museum*. Bloemenwereld van oude en moderne Nederlandse kunst -17 Mei

LEIDEN

- *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*. Tentoonstelling schilderijen Breitner 19 Mrt.-8 Apr.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*. Reizende tentoonstelling reproducties naar tekeningen van Leonardo da Vinci -27 Apr.
- Expositie modellen naar schetsen van Leonardo da Vinci (onder auspiciën van de Internationale Bedrijfsmachine Maatschappij N.V.) -27 Apr.
- „Kint geer eur eige stad”? (stadgezichten) -6 Apr.

RHENEN

- *Streekmuseum Rhenen*. Tentoonstelling „Van Hunebed tot Hoeve”. Di. en Do. 10-16; verder na aanvraag -eind Mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Keuze uit eigen bezit van moderne Nederlandse en buitenlandse tekeningen en aquarellen -14 Apr.
- Pierre Bonnard -10 Mei

SCHEVENINGEN

- *Gebouw Keizerstr. 73*. Visserijtentoonstelling -1 Mei

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Tijdelijke uitgebreide opstelling van de stedelijke collecties -1 Juni

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

MAART 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Augustinusga. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk, een 14de eeuws bakstenen gebouw, is in voorbereiding. Arch.: P. Niesten te Leeuwarden.

Bolsward. De restauratie van het pand Marktstraat 6, dat een fraaie halsgevel uit 1715 bezit, wordt voorbereid. Arch.: J. Gunstra te Bolsward.

Ureterp. De zadeldaktoeren van de Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: A. Baart te Leeuwarden.

GRONINGEN

Opwierde. De Ned. Herv. Kerk, een karakteristiek kerkje van het Groninger romano-gothische type uit het tweede kwart der 13de eeuw, zal worden gerestaureerd. Arch.: R. Offringa en A. R. Wittop Koning te Groningen.

DRENTE

Zuidlaren. Het Huis Laarwoud, een omgracht landhuis uit $\pm$ 1750, zal worden gerestaureerd en tot gemeentehuis ingericht. Arch.: R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Dalfsen. Voorbereidingen worden getroffen om tot het herstel van de toren der laat-gothische Ned. Herv. Kerk over te gaan. Arch.: Ir. P. C. Knuttel te Deventer.

Kampen. De rijke zandstenen renaissance schouw, door Colijn de Nole vervaardigd, en de keldergewelven van het stadhuis, zullen worden hersteld. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GELDERLAND

Zutphen. De restauratie van het pand Barlheze 53 is beëindigd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
— Met het herstel van het pand Barlheze 55, dat evenals nr. 53 een typische Gelderse topgevel bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Amersfoort. De in oorsprong vermoedelijk 13de eeuwse, thans geheel ingebouwde toren van de St. Joriskerk is gerestaureerd. Arch.: G. H. Kleinhout en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.
— Het herstel van het pand Muurhuizen 78 is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
— De restauratie van het pand Muurhuizen 227-229 is gereed. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

NOORDHOLLAND

Amsterdam. De restauratie van het uit $\pm$ 1650 daterende pand Prins Hendrikkade 156, is gereed gekomen. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Beverwijk. Met de restauratie van de gothische Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: H. Korringa te Heemstede.

Castricum. Het romaanse, gedeeltelijk tufstenen schip van de Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

Edam. Het herstel van de twee 17de eeuwse panden Doelland 3 en 5, die in eigendom toebehooren aan de Vereniging Hendrick de Keyser, wordt voorbereid. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.

Haarlem. Voorbereidingen tot het herstel van het 18de eeuwse pand Warmoesstraat 5 worden getroffen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUIDHOLLAND

Delft. Het pand Oude Delft 241, met een bijzonder rijke Lod. XIV gevel, wordt thans gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Oegstgeest. De Ned. Herv. Kerk, het z.g. „Groene Kerkje”, zal worden gerestaureerd.

Arch. bur.: Dekker en van der Sterre te Hazerswoude.

Rijswijk. Met het herstel van het 18de eeuwse orgel in de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt.

ZEELAND

Oud-Vossemeer. Voorbereidingen tot het herstel van het uit 1771 daterende Ambachtshuis worden getroffen.

LIMBURG

Oirsbeek. De bouw van een nieuwe R.K. Kerk is in volle gang, terwijl de toren in restauratie is. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Roermond. De kathedraal, de St. Christoffelkerk, is voor de dienst weer in gebruik genomen; de restauratie is nagenoeg voltooid. Arch. bur.: Boosten te Maastricht en Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Thorn. Met het herstel van de Kapel „O.L.V. Onder de Linden” is een aanvang gemaakt. Arch.: H. J. Palmen te Sittard.

OVERZICHT VAN DE SCHADE AAN DE MONUMENTEN, WELKE GELEGEN ZIJN IN DE DOOR DE WATERSNOOD GETROFFEN GEBIEDEN DOOR DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Terstond na de noodlottige storm in de nacht van 31 Januari heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg pogingen in het werk gesteld om een zo nauwkeurig en betrouwbaar mogelijk inzicht te verkrijgen in de toestand, waarin de monumenten tengevolge van de watersnood zijn komen te verkeren. Aanvankelijk ging dit met grote moeite gepaard, daar de aandacht van de plaatselijke autoriteiten vanzelfsprekend in de eerste plaats uitging naar de getroffen bevolking en de veestapel; bovendien waren de verkeersverbindingen dermate gedestrugeerd, dat de ambtenaren van de Rijksdienst niet in staat waren zich persoonlijk in de getroffen gebieden van de toestand op de hoogte te stellen. Dank zij de medewerking van de betrokken autoriteiten zijn de hiervoor benodigde vergunningen nadat een zekere consolidatie in de toestand was ingetreden, terstond verleend.

In het algemeen kan gezegd worden, dat de monumenten de stormloop van het water vrij goed hebben doorstaan. Het aantal gevallen, dat een monument tengevolge van ondermijning door het water is ingestort, is gering. Wel dient niet uit het oog te worden verloren, dat tal van ker-

ken en particuliere gebouwen ongeveer een meter onder water hebben gestaan en ten dele thans nog staan. De door het water toegebrachte schade aan de bakstenen muren en het pleisterwerk binnen de gebouwen, aan de grafzerken, grafmonumenten, betimmeringen en het meubilair in de kerken is uiteraard zeer groot. De grafmonumenten zullen vermoedelijk geheel moeten worden gedemonteerd, teneinde de door het zee-water aangetaste ijzeren doken, waarmede de stukken steen onderling zijn verbonden, door koperen doken te vervangen. Een volledig overzicht zal eerst gegeven kunnen worden nadat het gehele rampgebied is drooggevalen en de gevolgen van de langdurige blootstelling aan het zoute water aan den dag treden. In een aantal gevallen zijn door de Rijksdienst aan monumenten reeds noodvoorzieningen getroffen of verkeren deze in voorbereiding, teneinde de kwade gevolgen van het bij vloed regelmatig terugkerende water zoveel mogelijk te elimineren.

Het onderstaande overzicht vermeldt slechts dié monumenten, welke behalve „normale” waterschade beschadigingen van ernstiger aard hebben opgelopen.

ALBLASSERWAARD

De schade is hier beperkt gebleven tot waterschade aan enige oude boerderijen, in hoofdzaak langs de Giessen. Daar het hier zoet water betreft, zullen de gevolgen vermoedelijk niet van ernstige aard zijn.

VOORNE-PUTTEN-BEYERLAND

De Ned. Herv. kerken van *Abbenbroek*, *Heenvliet*, *Zuidland*, *Oudenhoorn*, *Numansdorp* en *Goudswaard* hebben lang onder water gestaan, of staan nog onder water, evenals de ruïne van het kasteel te *Heenvliet*. Het fraaie oude meubilair van beide eerstgenoemde kerken zal grondig gerestaureerd moeten worden.

GOEREE-OVERFLAKKEE

Nieuwe-Tonge. Enige schade aan het meubilair van de kerk; in het koor is een later ingebouwde binnenmuur tengevolge van het water verzakt.

Oude-Tonge. De toegangsdeur tot de kerk is ontzet; de gehele vloer in het kerkgebouw is met een dikke sliblaag bedekt.

Den Bommel. Enige schade aan het meubilair van de kerk.

Goedereede. De fundamenteën van het pand *Haven nr. 143* zijn door het water ondermijnd; de gevel is thans gestut. In verband met de ligging in het dorpsbeeld is het behoud van dit eenvoudige geveltje van belang. De oude boerderij *Stapwijk* is door het water geheel weggespoeld.

SCHOUWEN-DUIVELAND

Zierikzee. Aan de Oude Haven is de fraaie pilastergevel „*De witte Swaen*” uit 1658 en het aangrenzende Vrijpoortje uit 1643 door het water onderspoeld en ingestort. Een zelfde lot trof het pand *Nieuwe Haven D. 14* en het bescheiden hoekhuisje *Nieuwe Haven-Karsteil*, waarvan de gevel wellicht behouden kan worden. De zgn. „*Godskamertjes*”, een schilderachtige reeks van 13 oude huisjes, eigendom van de Ned. Herv. gemeente, staan nog overeind, doch het regelmatig terugkerende water tast de fundering sterk aan. De aan de Noordhavenpoort grenzende oude vestingmuur is over een lengte van 15 meter afgebrokkeld.

Brouwershaven. Het bordes van het raadhuis is zwaar beschadigd, de fundamenteën zijn verzakt en het muurwerk vertoont vele scheuren. De trap zal geheel moeten worden gedemonteerd en met gebruikmaking van de oude stenen worden opgebouwd. De Ned. Herv. kerk is, dank zij het aanbrengen van kistdammen vóór de ingangen, thans vrij van water; het meubilair is beschadigd.

Dreischor. In de vloer van de Ned. Herv. kerk is een — niet ernstige — verzakking geconstateerd. Enige schade werd aan het dak van het pas gerestaureerde raadhuisje aangericht.

Renesse. De benedenverdieping van het sierlijke slot „*Moermond*” staat bij vloed telkenmale nog onder water. Aan het interieur is onherstelbare schade toegebracht. Ter beveiliging van het muurwerk wordt overwogen, het kasteel geheel met een kistdam te omringen.

Sirjansland. De windkorenmolen is door het watergeweld verzwolgen.

WALCHEREN

Vlissingen. De St. Jacobskerk heeft bijna drie weken in het water gestaan. Zware schade aan het meubilair; het uit 1779 daterende marmeren grafmonument voor *Barwell* zal gedeeltelijk moeten worden gedemonteerd.

Veere. Twee eenvoudige trapgevels aan de Kade zijn ernstig beschadigd, doch herstel is mogelijk. Ruim 160 strekkende meter van de oude tuinmuurtjes is beschadigd of ingestort. De „*Stichting Veere*” is een geldinzamelingsactie begonnen om de restauratie te bekostigen.

ZUID-BEVELAND

Kruiningen. De Ned. Herv. kerk staat nog geheel in het water.

THOLEN

St. Annaland. Van de juist gerestaureerde hoeve „*Nooit-Gedacht*” heeft het woonhuis weinig geleden; de schuur is echter ontzet.

St. Maartensdijk. Het uit 1592 daterende pand *Markt A. 34* met hoge trapgevel is ernstig beschadigd, doch getracht zal worden, de voorgevel te behouden.

Stavenisse. De oude gevels aan de Hoofdstraat hebben ernstige waterschade. Het interieur van de Ned. Herv. kerk is een ravage; het uit 1660 daterende, zeer fraaie marmeren grafmonument voor *Hieronimus van Tuyll van Serooskerken* door *Rombout Verhulst* is thans beschermd door een houten afsluitwand. Ook dit monument zal vermoedelijk gedemonteerd moeten worden.

WEST-BRABANT

Klundert. Ernstige waterschade aan de kelders en de benedenverdieping van het raadhuis, waardoor o.a. het gehele archief is doorweekt.

Willemstad. Het pakhuis met gevelsteen, ten Oosten van het raadhuis, is door het water onderspoeld en ingestort. Aan de wallen is enige schade toegebracht tengevolge van het afgraven van grond voor het vullen van zandzakken.

MUSEUM-NIEUWS

PARIJS, *Musée du Louvre*

Binnenkort zal volgens een bericht in ICOM News 1953, Vol. 6, nr. 1, blz. 8, de vleugel van het Palais du Louvre, le Pavillon de Flore, tot voor kort ingenomen door het Ministerie van Financiën, ter beschikking komen van het Musée du Louvre. Het ligt in de bedoeling deze ruimte o.m. te bestemmen voor het exposeren van beeldhouwwerken XVIII-XIX en het vervolg der Noordelijke schilderscholen.

BEEK (L.), *Museum H. J. Beckers*

In April van het vorige jaar werd de door de medicus H. J. Beckers gevormde archaeologische collectie na gereorganiseerd te zijn opnieuw voor het publiek opengesteld.

Gedurende een periode van 25 jaar, voornamelijk in het laatst van zijn leven († 1950) heeft Dr. Beckers opgravingen verricht op vele plaatsen, vooral in het Zuiden van Limburg (Beek, Stein, Elsloo, Geleen). Aan de hand van deze vondsten kon een beeld worden verkregen van de oudste bewoners in Nederland tot en met de komst van de Franken in Zuid-Limburg.

Thans zijn de opgegraven voorwerpen (aardewerk, steen, brons, glas enz.) in chronologische volgorde geëxposeerd in twee vertrekken van het museumgebouw dat uit de 18de eeuw dateert. In oude, gemoderniseerde vitrines zijn achtereenvolgens opgesteld: de bandceramiek, werktuigen uit de steentijd, voorwerpen uit de bronstijd, vaatwerk uit de ijzertijd, tenslotte o.m. ceramiek

uit de Romeinse tijd. De grafvondsten van de Franken bevinden zich in kamer B, terwijl tenslotte in de gang het aardewerk van de Middeleeuwen tot heden een plaats heeft gevonden.

Een gidsje geschreven door Dr. F. C. Bursch geeft behalve de beschrijving van de tentoongestelde voorwerpen een overzicht van de cultuurperioden, die ze vertegenwoordigen*.

Studies in Conservation

Verschenen is het eerste nummer van „*Studies in Conservation, the Journal of the International Institute for Conservation of Museum Objects*”. Dit tijdschrift, dat tweemaal per jaar in het Engels en het Frans uitkomt en uitgegeven wordt door Thomas Nelson & Sons Ltd., Edinburgh, staat onder redactie van F. I. G. Rawlins, R. J. Gettens, E. A. Owen, René Sneyers en George L. Stout. Het is in de eerste plaats bestemd voor de leden van de bovengenoemde vereniging, doch ook niet-leden kunnen het verkrijgen en dienen zich daartoe te wenden tot de boekhandel of tot de Editor, Mr. F. I. G. Rawlins, National Gallery, Trafalgar Square, London W. C. 2.

Het eerste nummer bevat een artikel „Le Technique des „Primitifs” Flamands” door P. Coremans, R. J. Gettens en J. Thissen, verder een „Etude aux rayons X des précipitations dans un alliage Or-Argent-Cuivre”, door Adrienne R. Weill, „A note on the Effect of Age on the Hygroscopic Behaviour of Wood” door R. D. Buck en boekrecensies.

UNESCO SEMINAR “THE RÔLE OF MUSEUMS IN EDUCATION”

(Brooklyn, September 27, 1952)**

KATHERINE BENCKER, Hoofd van de tentoonstellingssectie van het „American Museum of Natural History” (New York), schrijft in haar rapport over „*De functie van de tentoonstelling bij de opvoeding*”:

Wanneer men bij het ontwerpen van een tentoonstelling maar eenmaal de reden heeft vastgesteld, waarom men deze wil houden, komt de

vraag naar voren, hoe het verhaal in een driedimensionale vorm kan worden omgezet. Ik geloof niet, dat er een vaste regel is te geven waaraan men zich moet houden, als men een tentoonstelling ontwerpt, omdat er voor elk nieuw probleem weer verschillende oplossingen mogelijk zijn. Maar in elk geval moet men, voordat men met een tentoonstelling begint, enkele punten

* Zie verder H. J. Beckers Sr. en G. A. J. Beckers Jr., *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg. 20 jaren archaeologisch onderzoek*, Maastricht 1940.

**Vorige mededeling: Nieuws-Bulletin 6de S. VI (1953) kol. 13. Het hier thans afgedrukte artikel is opgenomen in verband met het onderwerp van de eerstvolgende Museumdag, waarover in het Mei-nummer nadere mededelingen zullen worden gedaan.

vooruit vaststellen en bezien. Vooreerst dienen we onszelf af te vragen voor wie de expositie bestemd is, of ze tijdelijk, blijvend of verplaatsbaar moet zijn, wat de aard van het materiaal is, wat voor een soort ruimte er nodig is om haar onder te brengen. Als het antwoord op deze vragen vaststaat, is de tijd aangebroken om het scenario te schrijven. Als opvoeders en gidsen moeten we dit zo eenvoudig en duidelijk mogelijk maken, zodat iedereen het kan lezen en het niet kan worden misverstaan. Maar, bij onze ijver om te vereenvoudigen, moeten we er wel voor zorgen, de feiten niet verkeerd voor te stellen.

Hoofdstuk voor hoofdstuk en punt voor punt moeten we het verhaal voor de tentoonstelling ontleden. Eerst moeten de verschillende ruimten van de hal in hoofdstukken worden ingedeeld. Elk tentoongesteld stuk dient dan te volgen, gevoegd in een logische volgorde, maar die mag niet zo stroef zijn, dat de bezoeker de tel kwijt is, als hij onze onzichtbare draad niet volgt. Als de ruimten in de hal volgens het onderwerp zijn verdeeld, is de analyse van elk onderdeel aan de beurt. Wij vragen ons af, welk middel het effect, dat wij willen bereiken op de doeltreffendste wijze naar voren zal brengen. Is het een diorama, een schilderij, een fotografie of een maquette? Een verkeerd gekozen middel kan even nadelig werken als een zwak scenario of een slecht ontwerp. Daarom moet men geen vitrine bouwen, voordat vast staat wat er in moet, want anders zal men onherroepelijk ervaren, dat deze te hoog of te laag, te wijd of te nauw, te smal of te breed, of te klein is, of dat er een wand moest staan, waar de vitrine is neergezet.

Als we het scenario lezen en onze blik over het materiaal laten gaan, begint een beeld van het geheel zich in onze geest af te tekenen. Wij zullen een zekere waardering krijgen voor het materiaal, een gevoel, dat wij graag op andere mensen willen overdragen. Ten einde dit gevoel op te roepen, maken we gebruik van kleur, vorm en verlichting. In het geval van onze tentoonstelling „Mensen van Montana” deed het woord „regenwoud” ons onmiddellijk denken aan groen en duisternis, aan zware bomen, waarvan de toppen een dak vormen boven de grond van het bos. Zo kreeg de hal een donkergroene kleur; de binnenkant van de vitrines werd uitgevoerd in een sferisch blauw, dat de glimpjes van de hemel moest suggereren die men op open plekken tus-

sen de bomen door kan zien. Om de eentonigheid te ondervangen van vitrine na vitrine, hebben wij de bestaande muurvlakken gebruikt om het leven in de wildernis en de woonplaatsen van de verschillende stammen in Montana te laten zien. Zo vaak dat mogelijk was hebben we getracht, te laten zien hoe verschillende voorwerpen worden gebruikt en hebben wij de verschillende soorten die gezamenlijk worden gebruikt ook bij elkaar geëxposeerd.

Van Dr. Tschopik, de conservator van deze collectie, is het idee, om het geluid van het leven in zo'n woud weer te geven. Bij een expositie is het van belang, om van begin af aan kleur en klank tot uitdrukking te brengen. Wanneer men de Montana-tentoonstelling binnenkomt ziet men een jager in het bos staan, en rondom hem — dus ook rondom de bezoeker — is er het geluid van de regen, van de krekels, de kikvorsen en de vogels. Daar we in dit geval de geschiedenis wilden vertellen van de volkeren die leven in het regenwoud, besloten we, levensgrote, vrijstaande figuren te gebruiken. Op deze manier gaf het verhaal aanleiding tot een reeks van typen, en de volkeren van het regenwoud namen vorm en gedaante aan — er ontstonden mannen en vrouwen, die op een dergelijke wijze leefden, omdat hun natuurlijke omgeving hun vijandig was en hen dwong tot vissen, jagen en sluipen om in leven te blijven; een volk, dat afgesneden van de beschaving, uit de aard der zaak sterk verschilt van zijn medemensen — maar die toch mensen zijn — eten, slapen, liefhebben, kinderen krijgen en een gezin vormen volgens hun natuurlijke aandriften en die op deze manier een sterke natuurlijke gelijkenis vertonen met hen van wie zij in cultureel opzicht verschillen.

De dag, waarop de expositie voor het publiek werd geopend, stond ik ongeveer een half uur in de schaduw en sloeg alles goed gade. De reactie schonk een grotere genoegdoening dan woorden hadden kunnen doen. Als er een kinkelende troep mensen de hal binnentrad, hielden ze onmiddellijk op met praten. En als er nog gesproken werd, was het fluisterend; de meeste mensen keken slechts en luisterden. De kinderen stonden er bij, met ogen groot van verwondering. Zij keken naar de krekels en luisterden naar de regen. En we hopen, dat zij toen zij weggingen, wat meer begrip hadden gekregen van het leven in het Peruviaanse regenwoud.

TOEGANKELIJK GESTELDE VERZAMELINGEN

(Mededeling van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten)

Sedert de opgave vermeld in het Nieuws-Bulletin, IV (1951) kol. 149 e.v. zijn de hieronder te noemen particuliere verzamelingen gratis voor het publiek te bezichtigen. Voor toelating kan van bezoekers gevorderd worden voorafgaande aanmelding, dan wel vertoon van een introductie van de Chef van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, dan wel van de directie van een Rijksmuseum, van de gemeentelijke musea te Amsterdam, 's-Gravenhage, Haarlem, Rotterdam of Utrecht, van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam of van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

Arnhem.

- Verz. Mr. H. J. van Simmeren van der Weerd, Van Heemstralaan 102.

Inhoud: Schilderijen XVII en XIX, tekeningen en prenten, meubelen XVI-XIX, Chinees porselein, Spaans, Italiaans en Delfts aardewerk, koperen en tinnen voorwerpen XVII en XVIII.

Bezoek: Ma., Di. en Vr. 14-16 n.m. na voorafgaande schriftelijke aanmelding, met overlegging van introductie.

Beetsterzwaag.

- Verz. Mr. B. P. Baron van Harinxma thoe Slooten, Harinxma-State.

Inhoud: Familieportretten, meubelen XVII, XVIII en XIX.

Bezoek: Ma., Di. en Wo. 14-16 n.m. (uitgezonderd Juli en Aug.) na voorafgaande schriftelijke aanmelding, met overlegging van introductie van een der bovenstaande instellingen alsmede van de directie van het Gemeentemuseum te Arnhem, het Fries Museum te Leeuwarden en het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen te Groningen.

Denekamp.

- Verz. Mr. W. F. J. Laan, Singraven.

Inhoud: Prenten, schilderijen XVII, meubelen XVII en XVIII, Chinees porselein, Delfts aardewerk, gobelins.

Bezoek: Ma., Wo. en Vr. 9-11 v.m. na voorafgaande aanmelding, met overlegging van introductie.

Driebergen.

- Verz. Mr. G. C. D. Baron van Hardenbroek, ridder-hofstad Hardenbroek.

Inhoud: Meubelen XVII, XVIII en XIX,

rouwborden XVII en XVIII, familieportretten, Chinees porselein.

Bezoek: Ma., Wo. en Vr. 10-12 v.m. na voorafgaande aanmelding, met overlegging van introductie.

's-Gravenhage.

- Verz. Mr. J. W. Frederiks, Parkweg 16.

Inhoud: Bronzen, koperen en tinnen voorwerpen XIV, XV en XVI, Gothische beeldhouwwerken en meubelen, Italiaanse majolica XV en XVI, Chinees porselein, schilderijen. Bezoek: Ma. 20-22 n.m. en Do. 15-17, 20-22 n.m. na voorafgaande aanmelding (ten minste 5 dagen te voren), met overlegging van introductie.

- Verz. Ir. C. Th. F. Thurkow, Plein 1813 no. 1¹.

Inhoud: Schilderijen XVI-XIX, meubelen XVII en XVIII, betimmeringen XVIII, kamerbehang XVIII.

Bezoek: Ma., Wo. en Do. 14½-16½ n.m. na voorafgaande aanmelding, met overlegging van introductie.

Roden.

- Verz. Mr. G. R. W. Kymmell, Huize Mensinge.

Inhoud: Meubelen XVII en XVIII, Chinees porselein.

Bezoek: Ma., Di. en Vr. 14-16 n.m.

Rotterdam.

- Verz. H. Remkes, Schietbaanstraat 54a.

Inhoud: Nederlandse topografica, munten en penningen, bibliotheek.

Bezoek: Dag. 9-12 v.m.; 14-17, 20-22 n.m. na voorafgaande aanmelding, met overlegging van een introductie van een der bovenstaande instellingen alsmede van de directie van het Gemeentemuseum te Arnhem.

¹ Met ingang van 1 Juni a.s. toegankelijk.

Spankeren.

- Verz. J. G. Wurfbain, Geldersche Toren.
Inhoud: Chinees porselein, Delfts aardewerk, meubelen XVII en XVIII, zilver, bibliotheek.
Bezoek: Ma., Wo. en Vr. 14-16 n.m. met overlegging van introductie van een der bovenstaande instellingen alsmede van de directie van het Gemeentemuseum te Arnhem.

De Steeg.

- Verz. W. F. C. H. Graaf Bentinck en Waldeck Limpurg, Kasteel Middachten.
Inhoud: Meubelen XVII en XVIII, familieportretten.
Bezoek: Di. en Vr. 14-17 n.m. met overlegging van een introductie van een der bovenstaande instellingen alsmede van de directie van het Gemeentemuseum te Arnhem.

Voorts zijn onderstaande collecties niet meer voor het publiek toegankelijk:

Breukelen.

- Verz. Mevr. J. M. A. Matthes-Varossieau, Zandpad 37a².

Diepenheim.

- Verz. Mr. W. H. E. Baron van der Borch van Verwolde, Kasteel „Het Warmelo”⁴.

Borgharen.

- Verz. Dr. J. J. M. Timmers, Kasteel Borgharen³.

Tenslotte worde nog van de volgende wijziging melding gemaakt:

Baarn.

- Verz. Mevr. E. E. van der Feer Ladèr-Loh-

mann (voorheen verz. C. van der Feer Ladèr), Hertog Hendriklaan 2⁵.

² *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* III (1950) kol. 32.

³ *Nieuws-Bulletin N.O.B.* I (1948) kol. 5.

⁴ *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* IV (1951) kol. 150.

⁵ *Nieuws-Bulletin N.O.B.* I (1948) kol. 5.

MEDEDELING

INTERNATIONAL COUNCIL OF MUSEUMS

Derde algemene conferentie te Genua en Milaan, 6-12 Juli 1953

Het Nederlandse ICOM-comité heeft het programma ontvangen van de eerstvolgende algemene conferentie van de Internationale Council of Museums, welke, na de conferentie van Londen, 1950, in een driejaarlijkse is veranderd.

De vergaderingen zullen plaats vinden te Genua van Maandag 6 t/m Donderdag 9 Juli, op welke dag men per touringcar via de Chartreuse van Pavia naar Milaan reist, alwaar de vergaderingen Vrijdag 10 en Zaterdag 11 Juli worden voortgezet. De slotzitting heeft Zondag 12 Juli plaats te Bergamo, vanwaar een uitstapje zal worden gemaakt. Behalve enige algemene vergaderingen, waarin voordrachten zullen worden gehouden over zaken van gemeenschappelijke interesse, zullen tal van sectievergaderingen plaats vinden, waarin speciale onderwerpen aan de orde zullen komen, resp. betreffende natuurwetenschappelijke- en technische musea, ethnografische-, archaeologische-, historische musea, kunstmusea, musea voor de jeugd. Eveneens zijn secties gevormd ter bespreking van onderwerpen betreffende museum personeel, museumtechniek, -administratie en -beveiliging.

De conferentie is, behalve voor de leden van de nationale comité's, toegankelijk voor „geassocieerde leden”, waartoe kunnen behoren alle leden en oud-leden van de wetenschappelijke staven van musea alsmede personen, die in nauwe betrekking staan tot de museumwereld. Men kan zich als geassocieerd lid opgeven bij de secretaris van het Nederlandse Comité, Dr. R. E. J. Weber, Zeestraat 82, Den Haag. De jaarlijkse contributie voor deze categorie bedraagt de tegenwaarde van 10 Engelse shillings. Men ontvangt dan o.m. geregeld het nieuwsbulletin, dat door de ICOM wordt uitgegeven.

Ook zonder tot de ICOM te zijn toegetreden, kan men echter de conferentie bijwonen en wel tegen betaling van een conferentie-bijdrage van 1500 Lire.

Het volledige programma, waaraan zijn toegevoegd een aanmeldingsformulier en praktische bijzonderheden betreffende conferentie-adressen, reisgelegenheden en hotels, wordt op aanvraag gaarne toegezonden door het ICOM-secretariaat, Unesco House, 19, Avenue Kléber, Paris XVIe.

Spoedige aanmelding is wenselijk.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Herman Kruiden -4 Mei
Verzameling van de broer van Vincent van
Gogh, Theo van Gogh -4 Mei
- *Zoölogisch Museum*. Pl. Middenlaan 53.
„Dier en Mens” -Oct.
- *Museum Fodor*. Stuwijng -30 Apr.
- *Nederlands Instituut voor Nijverheid en
Techniek*. Woltentoonstelling -20 Apr.
„De aardolie-industrie”
- *Kunsthandel Santee Landweer N.V.*, Keizers-
gracht 463
- Betsy Huitema-Kaiser -30 Apr.
- Jeanne Bieruma Oosting (etsen) -30 Apr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. 4 Grafici (M. C. Escher,
W. v. Heusden, H. v. Kruiningen, J. M.
Prange) -4 Mei

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. 50
Schilderijen uit de collectie Baszanger te
Genève -10 Mei
Vlaamse primitieven uit het Mauritshuis
-17 Mei

DEVENTER

- *Mumentoren*. „Start” 18 Apr.-5 Mei
Tentoonstelling van schilderijen van H.
Behrends 9 Mei-17 Mei

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Sloten en sleutels uit
de verzameling Vincent Eras -15 Mei

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. De passie onzes
heeren. Beeldende kunst der Middeleeuwen.
Werkdagen 10-17; Zo. 13-17; Di. en Do.
bovendien 19-22 -28 Apr.

EMMEN

- *Lyceum*. Nederlandse schilderijen (XVI-1e
helft XIX) -Aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Mauritshuis*. Maurits de Braziliaan -18 Mei
- *Gemeentemuseum*. Herdenkingstentoonstel-
ling Vincent van Gogh -18 Mei
Tentoonstelling Utamaro 16 Apr.-1 Juni
- *Ridderzaal, Bottelarijckelder*. De geheimen
van de grond. Archeologische tentoonstelling
-20 Apr.
- *Het Nederlands Costuummuseum*. Museum
Bredius, Prinsegracht 6. Costuums van 1750-
1850

- *Kunstzaal 't Center*, Torenstraat 140 en
Geest 2. Werken van Henri Taverne -25 Apr.
- *Kunsthandel Martinus Liernur*.
Gijs J. Voskuil -19 Apr.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*.
Met ingang van 1 April tot en met 30 Sep-
tember werkdagen geopend van 10-17 uur,
op Zon- en feestdagen van 13-17 uur. Ge-
durende de Flora ook des avonds van 20-23
uur.
- *Teylers Museum*. Bloemenwereld van oude
en moderne Nederlandse kunst -17 Mei

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniv.* Een eeuw foto-
grafie (keuze uit de coll. Grégoire)
18 Apr.-18 Mei

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst
en Oudheden*. Reizende tentoonstelling repro-
ducties naar tekeningen van Leonardo da
Vinci -27 Apr.
Expositie modellen naar schetsen van Leo-
nardo da Vinci (onder auspiciën van de In-
ternationale Bedrijfsmachine Maatschappij
N.V.) -27 Apr.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Hendrik Luyten
Dr. Cuypers Museum. Tentoonstellingen van
schilderijen van Leo Franssen -26 Apr.
Laat Middeleeuwse kunst in Opper-Gelre
9 Mei-31 Mei

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Pierre Bonnard * -4 Mei
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Ko-
ryuji, kunstschaten in een Japans heiligdom
-2 Juni

SCHEVENINGEN

- *Gebouw Keizerstr. 73*. Visserijtentoonstelling
-1 Mei

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Tijdelijk uitgebreide op-
stelling van de stedelijke collecties -1 Juni

VLAARDINGEN

- *Visbank*. Tentoonstelling Vincent van Gogh.
Werd. 10-17, 19-21. Zon- en feestdagen
12-17 -20 Apr.

* N.B. De Bonnard-tentoonstelling in het Museum Boymans sluit op 3 Mei en niet op 10 Mei zoals o.a. op de affiches is bekend gemaakt.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen : Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

APRIL 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bolsward. De bakstenen zadeldaktoeren van de Ned. Herv. St. Martinuskerk zal worden gerestaureerd. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Makkum. De restauratie van het 17de eeuwse Waaggebouw met de Waagmeesterswoning is in voorbereiding. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Piaam. De laat-romaanse Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Bedum. Met het herstel van de stoere romaanse toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: A. R. Wittoop Koning en R. Offringa te Groningen.

Loppersum. De monumentale, omvangrijke Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: A. R. Wittoop Koning en R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Dalfsen. Restauratiewerkzaamheden aan het kasteel Rechteren worden uitgevoerd. Arch.-bur.: Kleinhout en van der Steur te Amsterdam.

GELDERLAND

Buren. Restauratiewerkzaamheden aan de toren en aan de Westgevel van de Noordbeuk van

de Ned. Herv. Kerk zijn gereed. Arch.: wijlen Ir. A. Boeken te Amsterdam.

Nijmegen. Herstelwerkzaamheden aan de Barbarossa-ruïne zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Wadenoyen. De aantrekkelijke romaanse Ned. Herv. Kerk en toren zullen worden gerestaureerd. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

Zutphen. Plannen voor de restauratie van het interessante stuk walmuur bij de Berkelpoort, waarin zich de aansluiting bevindt van de Nieuwstad aan de ommuring van de oude stad, zijn in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Amersfoort. De volmolen, welke behoort bij de bekende Koppelpoort, is gerestaureerd. Leiding: Dienst van Gemeentewerken.

NOORDHOLLAND

Bergen. Voorbereidingen tot het herstel van de zeer fraai gelegen 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk worden getroffen. Arch.: C. W. Rojaards te Schoorl.

Haarlem. Het 18de eeuwse pand Warmoesstraat 5 is in restauratie. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Hoorn. Met de restauratie van het pand Breed-

straat 7, hoek Trommelstraat, is aangevangen. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

Midden-Beemster. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk, een zaalkerk, is in voorbereiding. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

ZUIDHOLLAND

Ameide. De 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk, die op 3 April j.l. geheel is uitgebrand, waarbij de oude bekapping en het fraaie meubilair verloren gingen, zal worden gerestaureerd. Arch. Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

Delft. De voorgevel van het uit 1545 daterende pand Koornmarkt 64 zal worden geconsolideerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Dordrecht. Restauratiewerkzaamheden aan de fundering van de Grotekerkstoren zijn gaande. Leiding: Dr. Ir. J. Emmen te 's-Gravenhage.

De Lier. Het herstel van de zware toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

—. Het dak en de goten van de Ned. Herv. Kerk zullen worden hersteld. Arch.: Ing. L. H. H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Streefkerk. De 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: P. P. Kok te Ammerstol.

Tienhoven. Plannen voor de voortzetting van de restauratie van de Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Arch.: G. van Hogeveest te Amersfoort.

ZEELAND

Aardenburg. De restauratie van de uit 1650 daterende bakstenen Westpoort is beëindigd. Arch.: G. M. Sturm te 's-Heer Hendrikskinderen.

's Heer Arendskerke. Met het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: G. M. Sturm te 's Heer Hendrikskinderen.

Middelburg. Van het Abdijcomplex is de restauratie van het poortgebouw van het Koorkerkhof practisch voltooid, terwijl met het herstel van het aangrenzende gedeelte is aangevangen.

Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

—. De v.m. Engelse Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORDBRABANT

Alphen. De door de oorlog zeer geteisterde toren van de R.K. Kerk is thans in restauratie. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

Bergen op Zoom. De restauratie van de achtergevel en het inwendige van het Raadhuis is aangevangen. Arch.: A. van der Steur te Rotterdam en Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

Hilvarenbeek. De toren der R.K. Kerk, die uit 1550 dateert, is in restauratie. Arch. H. W. Valk te 's-Hertogenbosch.

LIMBURG

Limbricht. Het buiten gebruik zijnde belangrijke R.K. Kerkje, dat zeer schilderachtig gelegen is nabij het Kasteel, zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Maastricht. De sanering van de historisch belangrijke en schilderachtige Stokstraat is in voorbereiding. Leiding: Dienst Stadsontwikkeling te Maastricht.

—. De 18de eeuwse Waalse Kerk is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Stevensweert. De bestrating van het Marktplaatsplein van dit typische voormalige vestingstadje zal in oude trant worden hersteld. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Voerendaal. De uit de 17de en 18de eeuw daterende bakstenen hoeve tegenover het Huis Puth, is van brandschade geheel hersteld. Arch.: Th. Spoelstra te Roermond.

ERRATUM

Vlissingen. De St. Jacobskerk (vermeld in kolom 38 van het Nieuws-Bulletin van 15 April 1953) heeft niet bijna drie weken doch drie meter in het water gestaan.

DE MUSEUMDAG

EERSTE MUSEUMDAG 1953

OP VRIJDAG EN ZATERDAG 5 EN 6 JUNI TE HOUDEN IN FRIESLAND

De eerste museum dag zal dit jaar op 5 en 6 Juni in Friesland worden gehouden. Op 5 Juni vindt 's middags een excursie per autobus plaats naar het Kerkmuseum Janum, de kerk te Rinsumageest en Dokkum. Hier zal het Gemeentebestuur de deelnemers in het stadhuis ontvangen, daarna volgt de bezichtiging van de Oudheidkamer en een wandeling door de stad. In de jeugdherberg Stania State te Oenkerk zal worden overnacht, desgewenst kan dit in een hotel te Leeuwarden geschieden.

De 6de Juni zullen zij, die aan bovenstaande excursie deelnemen in de eerste helft van de ochtend in de gelegenheid zijn het Prinsessehof of het Natuurhistorisch Museum te Leeuwarden te bezichtigen.

11.30 Aanvang van de vergadering in het Provinciehuis te Leeuwarden (Tweebaksmarkt).

Openingsrede door de Voorzitter Dr. A. F. E. van Schendel.

Verkiezing nieuwe leden Algemeen Bestuur.

Verslag van de Penningmeester over 1952.

Benoeming nieuwe leden Icom.

Onderstaande voordrachten zijn gewijd aan het onderwerp „Imitatie of evocatie?” Met deze titel wordt een groep problemen aangeduid, die men ook zou kunnen samenvatten als: „het museum en de realiteit”:

12.00 Voordracht met lichtbeelden door de Heer

S. Bouma (ten aanzien van het Festival of Britain).

12.30 Voordracht door Prof. Dr. H. Engel (ten aanzien van de natuurhistorische musea).

13.00 Koffiemaaltijd in het Provinciehuis.

14.00 Voordracht door Prof. Dr. H. van de Waal (algemeen).

14.30. Debat.

15.00 Korte uiteenzetting over de nieuw ingerichte zalen van het Fries Museum door de Directeur Dr. A. Wassenbergh.

Sluiting.

Bezichtiging van het Museum, in het bijzonder de nieuwe zalen.

Leden van de Koninklijke Oudheidkundige Bond zijn gaarne welkom bij de excursie en de vergadering. Nadere inlichtingen worden gaarne verstrekt door het Secretariaat, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

MUSEUM-NIEUWS

RONDREIZENDE UNESCO-TENTOONSTELLINGEN

I. Kleurenreproducties.

Overeenkomstig de resolutie aangenomen op de vijfde zitting van de Algemene Conferentie van de UNESCO in 1950 te Florence, heeft deze organisatie thans een verzameling samengesteld van vijftig reproducties van werken van kunstenaars, die vóór 1860 geleefd hebben.

Deze collectie zal tijdelijk ter beschikking gesteld worden van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, teneinde deze reproducties in verschillende museale en anders gerichte instellingen van ons land te laten circuleren.

Iedere reproductie is ingelijst en wordt ingepakt in een map, die speciaal vervaardigd is met het doel het vervoer en het in- en uitpakken te vergemakkelijken. Het totale gewicht van de verzameling, inclusief de emballage, is ongeveer 450 kg; de collectie is verpakt in vier kisten, de maten hiervan zijn 120 × 100 × 55 cm; 110 × 90 × 80 cm; 105 × 95 × 80 cm; 130

× 75 × 50 cm. De benodigde muuroppervlakte voor expositie is ± 50 m lengte; zo gewenst kan dit beperkt worden door een andere rangschikking (b.v. 2 exemplaren boven elkaar).

Ter vermindering van nodeloze uitgaven voor vervoersonkosten, zal de volgorde van de expositie zoveel mogelijk provinciegewijs worden bepaald. De kosten van transport komen steeds voor rekening van de ontvangende instelling.

Voor aanvragen melde men zich bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

II. Reproducties Leonardo da Vinci.

Bovenstaande expositie eveneens door de zorgen van de UNESCO samengesteld heeft, aangevangen in Mei 1952, tot heden in een achttiental Gemeenten in ons land gecirculeerd. Mochten ook nog andere musea, oudheidkamers of soortgelijke instellingen deze expositie willen houden dan richt men hiertoe een verzoek tot bovengenoemd Bureau.

FOTOGRAFEREN IN MUSEA

WAAROM WENSEN DE MUSEA HET FOTOGRAFEREN IN HUN COLLECTIES TE REGELEN?

DOOR E. PELINCK EN R. E. J. WEBER

Het artikel over de regelen, welke gesteld kunnen worden ten aanzien van het fotograferen in musea en van de reproductierechten¹, bedoelde enige praktische wenken te geven op grond van een daartoe door De Museumdag ingesteld onderzoek. Het hield zich dan ook niet bezig met de vraag, waarom een regeling wenselijk was.

Daar echter door enkele trouwe museumbezoekers deze vraag aan de schrijvers is gesteld, delen zij in overleg met het bestuur van De Museumdag hierover gaarne het navolgende mede.

In de meeste musea worden geregeld wensen door het publiek geuit om foto's te verkrijgen naar objecten in de collecties. De aanvragers plegen echter zeer uiteenlopende verlangens te hebben ten aanzien van de keuze van de foto-graaf; ook wenst men vaak de objecten mede te nemen buiten het museum.

Elk museum, dat het vervaardigen van opnamen een tijd lang zijn eigen loop heeft gelaten, komt tot de conclusie, dat een regeling nodig is en uit een oogpunt van conservering en omdat de meeste van die verspreide negatieven vrijwel verloren blijken te zijn voor verdere benutting door publiek of museum. Slechts met een eigen negatieven-archief, dat het zelf administreert, kan een museum dié diensten aan de gemeenschap bewijzen, welke het zich tot taak heeft gesteld. Voor verschillende musea komt daar nog bij, dat men geen verkeerde voorlichting van het

publiek wenst door ongecontroleerde verspreiding van onjuiste opnamen.

Dit alles neemt niet weg, dat de mogelijkheid moet worden opgehouden om personen, die voor wetenschappelijke doeleinden zelf over een fotografische documentatie wensen te beschikken en die tevens goede fotografen zijn, in bijzondere omstandigheden de nodige faciliteiten te verlenen. Het lijkt niet nodig dit geval afzonderlijk in de regels op te nemen; het behoort tot de hoge uitzonderingen ter beoordeling van de directie of de raad van bestuur, welke in museumreglementen voorbehouden plegen te blijven. Wel dient de directie er om te denken de mogelijkheid van een dergelijke uitzondering op te nemen in een eventueel contract met de vaste beroepsfotograaf, die aanneemt de museumfotografie geheel te verzorgen.

Iets anders is het met het vrijelijk voor eigen genoegen fotograferen door amateurs in de museumzalen. De door Ir. J. J. Terwen gegeven Amerikaanse voorbeelden maken het de aandachtige lezer wel duidelijk, dat men ook daarginds verschillende beperkingen noodzakelijk acht. Het is een hachelijke onderneming, deze fotografeergelegenheid te scheppen, gezien de overlast die de rest van het publiek zal ondervinden en de schade, welke voor de objecten te duchten valt. Vrijwel geen foto is immers te nemen zonder encensering of verplaatsing van voorwerpen, terwijl de enthousiaste amateur niets pleegt te zien dan het begeerde resultaat en daardoor de gepaste schroom verliest tegenover voorwerpen, welke door vele generaties na hem nog bewonderd moeten kunnen worden.

¹ E. Pelinck en Dr. R. E. J. Weber, Welke regelen kunnen gesteld worden ten aanzien van het fotograferen in musea en van de reproductierechten?, Nieuws-Bull. v. d. K.N.O.B., 6de Serie VI (1953), kol. 25.

HET FOTOGRAFEREN DOOR PARTICULIEREN IN MUSEA EN ANDERE OPENBARE VERZAMELINGEN

DOOR IR. J. J. TERWEN B.I.

Wanneer men de blik op het buitenland richt bemerkt men dat bezoekers steeds meer vrij gelaten worden te fotograferen in musea, archieven, bibliotheken en monumenten, zij het nog vaak onder beperkende bepalingen of tegen een kleine vergoeding. Zij mogen er dankbaar voor zijn, want deze faciliteit biedt hen vele voor-

delen, enige van financiële, andere van praktische aard. Voor deze veelal enthousiaste en serieuze gebruikers-met-fototoestel is er echter in het onlangs gepubliceerde Concept van regelen t.a.v. het fotograferen in Nederlandse musea praktisch geen plaats overgebleven. Hoezeer dit te betreuren is mag o.a. uit het volgende blijken.

Voor een bepaald onderzoek kan het nodig zijn dat men over honderden, ja wel duizenden foto's kan beschikken. Een dergelijke studie zou niet kunnen verricht worden wanneer al deze reproducties van de musea gekocht moesten worden. Zeker niet, omdat juist in dit geval de meeste foto's altijd op bestelling vervaardigd moeten worden. De enige manier is dan dat men de opnamen zelf maakt, waardoor de kosten met ongeveer 80 % te drukken zijn.

Een eminent voorbeeld voor deze situatie is wel de wereldvermaarde studie die de Nederlandse musicoloog Smits van Waesberghe maakt van oude muziekhandschriften¹. Na door heel Europa rondgereisd en gefotografeerd te hebben, beschikt deze pater over een archief van meer dan 3 km normaal film.

Het zou onredelijk zijn dergelijke foto's met f 2.50 per opname te belasten of de negatieven (die soms juist het studiemateriaal zelf zijn, of die er bij omkeerfilm helemaal niet zijn) op te eisen.

De enige voorwaarde die men zou mogen stellen is dat de fotograaf op een invulkaart mededeling doet van de objecten die hij opneemt en dat hij verklaart de foto's alleen voor eigen gebruik te houden. Heeft de directie belangstelling voor een afbeelding van een der op-

gegeven onderwerpen dan kan zij afdrukken, vergrotingen of zelfs een duplicaat-negatief van den fotograaf bestellen. Maar het auteursrecht blijft natuurlijk bij den maker en het negatief ook.

Het zal goed zijn om in eventuele contracten met vaste museum-fotografen rekening te houden met de belangen van de fotograferende bezoeker. Daardoor zal het museum tenslotte nog beter aan zijn eigenlijke doelstelling kunnen beantwoorden. Dat het eventueel van de gemaakte opnamen kan profiteren is van secundair belang. Zelfwerkzaamheid, in de vorm van nauwkeurig waarnemen en weergeven, is een eerste vereiste voor het verdiepen van belangstelling en begrip. Hiervoor is het fotograferen een machtig hulpmiddel, zowel in handen van de leek, als van de geleerde. Niet een verbod, maar een vergunning, ja zelfs een *positieve aanmoediging* hiervan is van essentieel belang, niet alleen voor de bezoeker, maar uiteindelijk ook voor het museum zelf.

Enkele gegevens, mij toevallig bekend over Europese musea, deel ik hieronder mede, gevolgd door een uitgebreider overzicht betreffende het fotograferen in musea der Verenigde Staten van Amerika².

¹ P. Visser, „Middeleeuwen en muziek", in *Mens en Melodie* 1951, p. 101 e.v.

² Ontleend aan: G. Hochman, „How to collect Paintings with your Camera", *Photography* Nov. 1952, p. 56 e.v., waarin ook talrijke technische wenken.

EUROPA

PARIJS, *Louvre*

Fotograferen vrij of tegen betaling (een kaartje geeft recht op een dag fotograferen), afhankelijk van het onderwerp.

— *Musée Carnavalet*

Fotograferen vrij.

— *Musée national des monuments français*

Fotograferen vrij. Men maakt gebruik van de aanwezige beweegbare lampen.

MADRID, *Prado*

Fotograferen toegestaan tegen betaling (een kaartje voor één dag geldig).

HET ESCORIAL

Fotograferen geheel vrij.

VERENIGDE STATEN

NEW YORK, *Metropolitan Museum of Art*

Geen speciale toestemming nodig voor foto's uit de vrije hand. Alleen permanente collectie. Statief op weekdays en Zaterdagmorgens. Toestemming voor gebruik van lampen tegen vergoeding. Foto's alleen voor eigen gebruik.

NEW YORK, *Museum of Modern Art*

Vrij fotograferen op Donderdagmorgens vóór het normale bezoekuur. Gedurende deze tijd gebruik van statief en lampen toegestaan. Van te voren afspreken.

WASHINGTON, D.C., *National Gallery of Art*

Fotograferen toegestaan op weekdays van 10.— tot 16.30 uur. Zaterdag slechts bij afspraak. Toestemming vereist voor gebruik van statief of lampen. Lijst van te fotograferen objecten overleggen. Groepen (!) na afspraak.

CHICAGO, ILL., *Art Institute*

Fotograferen op Maandag, Dinsdag, Donderdag en Vrijdag. Toestemming vereist, lijst ter goedkeuring overleggen. Statief en flitslicht toegestaan, speciale toestemming voor ge-

bruik van gloeilampen tegen betaling. Foto's alleen te gebruiken voor eigen of opvoedkundige doeleinden.

BOSTON, MASS., *Museum of Fine Arts*

Toestemming vereist, lijst inleveren. Niet op Zaterdag, Zondag en Maandag. Voor assistentie door de staf bij verplaatsing van schilderijen en verschaffen van licht etc. van te voren afspreken (!).

PHILADELPHIA, PA., *Philadelphia Museum of Art*

Alleen permanente verzameling vrij. Speciale toestemming nodig voor gebruik van statief en lampen, niet voor flits. Weekdagen. Niet voor commercieel gebruik.

PITTSBURG, PA., *Carnegie Institute*

Toestemming van Department of Fine Arts nodig. Lijst inleveren en filmformaat opgeven. Alleen permanente verzameling.

LOS ANGELES, CALIF., *Los Angeles County Museum*

Fotografieren toegestaan maar niet aangemoedigd. Toestemming nodig, statief en flits toegestaan. Electriciteit verkrijgbaar indien Museum van opnamen mag meeprofitieren. Bij voorkeur op Maandag (gesloten voor gewoon publiek).

ST. LOUIS, MO., *City Art Museum*

Toestemming vereist. Lijst en doel opgeven. Dagelijks van 10.— tot 17.— uur, behalve op Zon- en feestdagen. Alleen voor eigen gebruik.

CLEVELAND, OHIO, *Cleveland Museum of Art*
Toestemming vereist. Alleen permanente verzameling. Geen statief of lampen.

DETROIT, MICH., *Detroit Institute of Arts*

Toestemming vereist. Dinsdag t./m. Vrijdag van 13.— tot 22.— uur, Zaterdag en Zondag van 9.— tot 17.— uur, echter liefst weekdagen. Flits toegestaan. Alleen permanente collectie. Speciale toestemming voor commercieel gebruik nodig.

MINNEAPOLIS, MINN., *Minneapolis Institute of Arts*

Alleen permanente verzameling. Toestemming nodig. Amateurfotografen aangemoedigd (!).

CINCINNATI, OHIO, *Cincinnati Art Museum*

Toestemming vereist, doel opgeven. Alleen draagbare uitrusting. Electriciteit verkrijgbaar. Museum moet alle foto's zien, mag exemplaren verlangen. Alleen voor eigen gebruik.

MILWAUKEE, WIS., *Milwaukee Institute*

Toestemming vereist. Alleen voor eigen gebruik. Voor bruiklenen toestemming van eigenaars nodig.

TOLEDO, OHIO, *Toledo Museum of Art*

Alleen permanente verzameling. Voor bruiklenen toestemming van eigenaars nodig.

MONTGOMERY, ALA., *Montgomery Museum of Fine Arts*

Alleen toegestaan aan de pers.

UNESCO SEMINAR "THE RÔLE OF MUSEUMS IN EDUCATION"

(Brooklyn, September-October 1952) *

PETER FLOUD, Keeper of Circulation, Victoria and Albert Museum (London); Chairman, ICOM International Committee for Children's Museums and Museum Activities for Young People. „*Tentoonstellingsproblemen ten aanzien van jeugdige bezoekers; Overmaat van bijschriften*“:

De jonge conservator, die ontstemd is over de nutteloosheid van de traditionele museum-zalen en die de opdracht heeft gekregen ze begrijpe-

lijker te maken voor het gewone publiek en voor schoolklassen, zal bijna zeker vinden dat zijn eerste taak is: elke vitrine te voorzien van een algemeen beschrijvend bijschrift en de voorwerpen af te wisselen met kaarten, schema's, grafieken enz. Ten tweede heeft de gemiddelde conservator de drang om zijn eigen kennis en geleerdheid ten toon te spreiden. In kleine musea, waar financiële oorzaken het moeilijk maken de verzamelingen te verbeteren door verstandige aankopen en waar de verzamelingen zelf niet belangrijk genoeg zijn om onderzoek en publicatie te rechtvaardigen, kan de conservator wel eens geen andere uitlaat hebben voor zijn geleerdheid dan in het opstellen van lange beschrijvende bijschriften voor de zalen. Bovendien zullen vele conservatoren in provincieplaatsen de neiging hebben een voorbeeld te nemen aan de expositiemethoden van grote nationale en universitaire

* Vorige mededeling: *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de Serie VI (1953) kol. 39. Het hier afgedrukte artikel maakt deel uit van een reeds vóór het Seminar door ICOM gepubliceerde bundel zeer lezenswaardige rapporten waaruit we nog andere passages onder de aandacht van onze lezers hopen te brengen (Germaine Cart, Molly Harrison en Charles Russell, *Museums and Young People*, Parijs Unesco House, 19, avenue Kléber, 1952; gelijktijdig verschenen in het Frans, *Musées et Jeunesse*).

musea, met het gevolg dat kleine gemengde plaatselijke collecties uitgerust worden met een critisch apparaat van bijschriften en aantekeningen dat alleen recht van bestaan heeft in een systematische typen-verzameling, ingericht voor gebruik bij wetenschappelijke studie.

Het geheel van deze factoren heeft tengevolge gehad, dat in de laatste jaren vele zalen in Europese musea gereorganiseerd zijn en voorzien werden van een indrukwekkend apparaat van bijschriften, goed gedrukt en smaakvol aangebracht. Deze reorganisatie is toegejuicht als een geweldige verbetering op de oude methoden en als een overwinning van modern museumbeheer, en heeft ongetwijfeld de geestdrift opgewekt van curatoren en commissieleden en van bezoekende conservatoren. Maar heeft zij werkelijk het tentoongestelde toegankelijker en aantrekkelijker gemaakt voor de doorsnee-bezoeker en zijn de etiketten en bijschriften, de schema's en grafieken werkelijk gelezen en begrepen?

In vele gevallen kan aan het antwoord hierop helaas niet getwijfeld worden. De gewone, niet-onderlegde bezoeker (of kind) vindt het moeilijk zich, zelfs zittend, lang op een boek te concentreren. Hoeveel minder waarschijnlijk is het dan, dat hij bereid zal zijn om, en nu staande, aan een even omvangrijk lijkende taak te beginnen; en zelfs als hij er in slaagde, ten koste van aanzienlijke concentratie, zich door een verklarend bijschrift over de chronologie van de ijstijd heen te werken, hoeveel animo of energie blijft er dan nog over voor datgene waar het om gaat: het bestuderen van de voorwerpen zelf. Dit zou misschien nog niet zo'n drama zijn als de gemiddelde bezoeker de bijschriften terzijde liet en direct tot de voorwerpen overging, maar veel mensen worden zo van de wijs gebracht door het zien van grote hoeveelheden tekst, dat ze maar liever helemaal aan het tentoongestelde voorbijlopen. Dit is zeker een natuurlijke reactie, want een kind dat tegenover een gesloten groep van een twaalfstal voorwerpen komt te staan, elk met een

kort bijschrift, zal na het bekijken een zekere voldoening, een gevoel van iets bereikt te hebben, ondervinden, terwijl een paar etiketten even bekeken te hebben, maar grote hoeveelheden ongelezen te hebben gelaten, voor iedereen — en misschien het meest voor een pienter, nieuwsgierig kind — de gewaarwording zal achterlaten van iets mislukts en onafs. Zelfs als we zeker konden zijn, dat alle bezoekers — of zelfs één of twee — alle tekst zouden lezen, zou dat dan voldoende reden zijn voor het opnemen van de uitgebreide verklarende bijschriften in zoveel didactische tentoonstellingen? Zeker niet: want een tentoonstelling waarbij men de bijschriften moet lezen als een boek waar de voorwerpen zich hier en daar als illustraties tussen dringen, gaat voorbij aan doel en mogelijkheden van visuele voorstelling en gaat uit van een verkeerd begrip van de functie van een museum. De eerste taak van een museum-uitstalling moet toch zijn: de mensen ertoe brengen naar de voorwerpen te kijken en al het andere moet hieraan ondergeschikt zijn. Natuurlijk moet dus alles gedaan worden om de voorwerpen interessanter en begrijpelijker te maken, maar zodra het hulpmiddel doel in zichzelf wordt en de aandacht afleidt van de objecten inplaats van die erheen te leiden, streeft het zijn doel voorbij. Dit geldt reeds voor de bezoeker in het algemeen maar dubbel zo sterk voor kinderen en vooral voor de middelbareschool leeftijd. Elke docent weet dat de examen-eisen het bijna onmogelijk maken de te grote nadruk te vermijden die het boek als bron van kennis krijgt. Het museum is een van de weinige instellingen die kunnen helpen dit vooroordeel te bestrijden door zaken te gebruiken die direct de zintuigen en gevoelens aanspreken, zonder tussenkomst van woorden. Zo gauw het museum zijn verzamelingen probeert ten toon te stellen in de vorm van een groot geïllustreerd boek, verzaakt het dit grote voordeel en verliest het zijn speciale kans als hulpmiddel tot kennis en begrip.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Verworven tekeningen en grafiek -1 Juli
- *Nederlands Centrum voor Onderwijs en Opvoeding*. „Het Lezen” ?
- *Maatschappij „Arti et Amicitiae”*. Voorjaars-tentoonstelling -18 Mei

— *Museum Fodor*.

- „De vreugde van het leven”. (Prijsvraag N.V. Heinekens Bierbrouwerij te Amsterdam) -28 Mei
- *Stedelijk Museum*. Picassografiek -1 Juni
- Moissy Kogan -1 Juni
- J. C. Gosschalk -1 Juni
- Arta prenten -1 Juni

- *Tropenmuseum*. „Kralen, pitten en schelpen” -1 Juni
- *Zoölogisch Museum* (Pl. Middenlaan 53) „Dier en Mens” -Oct.
- *Kunsthandel Santee Landweer N.V.* (Keizersgracht 463) Claude Garaches -28 Mei

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Vlaamse primitieven uit het Mauritshuis -17 Mei
- Antoni van Leeuwenhoek en een nieuwe tijd, lustrum-tentoonstelling van de R.K. Studentenvereniging „Sanctus Virgilius” - 18 Mei
- „Kind en spel” 31 Mei-9 Aug.
- *Museum „Het Steen”* -15 Sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Tentoonstelling van schilderijen van H. Behrends -17 Mei
- Deventer Amateurfotografie 23-26 Mei
- Schilderijen van Mevr. Teding van Berkhout 29 Mei-7 Juni

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe-Museum*. Elf tijdgenoten uit Parijs -30 Mei
- Louis Favre (litografieën in kleur) -31 Mei

EMMEN

- *Lyceum*. Nederlandse schilderijen (XVI-1e helft XIX) -Aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Herdenkingstentoonstelling Vincent van Gogh -18 Mei
- Tentoonstelling Utamaro -1 Juni
- *Mauritshuis*. Maurits de Braziliaan -18 Mei
- *Nederlands Postmuseum*. „Hoofdbestuur der PTT 1893-1953”; zestig jaar evolutie -12 Juli
- *Het Nederlands Costuummuseum*. (Prinsegracht 6) Costuums van 1750-1850

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy”*. Tentoonstelling van groep Haarlemse schilders en beeldhouwers -25 Mei
- *Frans Halsmuseum*. Met ingang van 1 April tot en met 30 September werkdagen geopend van 10-17 uur, op Zon- en feestdagen van 13-17 uur. Gedurende de Flora ook des avonds van 20-23 uur.
- *Teylers Museum*. Bloemenwereld van oude en moderne Nederlandse kunst -17 Mei

'S-HERTOGENBOSCH

- *Provinciaal Museum*. Arnoud Paashuis -18 Mei

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniv.* Een eeuw fotografie (keuze uit de coll. Grégoire) (verlengd) -20 Juni
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Eretentoonstelling van het werk van de Leidse schilder A. J. van Driesten (ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag) -1 Juni

OSS

- *Jan Cunen Museum*. Streekmuseum voor Oss en omgeving. De geheimen van de grond. Archeologische tentoonstelling -20 Mei

ROERMOND

- *Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. Laat Middeleeuwse kunst in Opper-Gelre -31 Mei
- Foto-tentoonstelling Mathieu Koch (lustrum-tentoonstelling Midden-Limburgse Fotokrings) 6 Juni-21 Juni

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Vijf hedendaagse pottenbakkers (Bert Nienhuis, Piet Wiegman, Harm Hendrick Kamerlingh Onnes, Frans Wildenhain en Dirk Hubers) -15 Juni
- Surimono's (Japanse kleurenhouwsneden) -2 Juni
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Koryuji, Kunstschaten in een Japans heiligdom -2 Juni
- *Bouwcentrum*. Architectuur in Brazilië -20 Mei

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Tentoonstelling „De Gouden Eeuw”. Schilderijen uit de collecties van het Rijk. Dagelijks 14-17, 20-22 uur. -15 Juni

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Tijdelijk uitgebreide opstelling van de stedelijke collecties -1 Juni
- Tentoonstelling Honderd jaar religieuze kunst (Herdenking van het Herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland): Oude kunst (1830-1920) *Aartsbisschoppelijk Museum* (Agnietenstraat 1)
- Nieuwe kunst (1920-heden) *Museum van Nieuwe Religieuze kunst* (Lange Nieuwstraat 38) -15 Juni

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Klooststeeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

MEI 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Cornjum. De restauratie van het poortgebouw van de „Martenastate” is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Formerum (Terschelling). Herstelwerkzaamheden aan de 17de eeuwse boerderij aan de Zuidwal worden verricht. Arch.: G. Feenstra te Arnhem.

Midslân (Terschelling). Met het herstel van het perceel no. 109 is een aanvang gemaakt. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

DRENTE

Vries. De rijk gedetailleerde 12de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk, die de voornaamste romaanse toren van Drente is, zal worden gerestaureerd.

OVERIJSEL

Almelo. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk, een kruiskerk, is in voorbereiding. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

GELDERLAND

Groenlo. De restauratie van de door de oorlog zwaar beschadigde Ned. Herv. Kerk is reeds geruime tijd gereed. Met het herstel van de

toren, met vroeg 19de eeuwse spits, is thans een aanvang gemaakt. Arch.: J. Jans te Almelo en A. Th. A. J. Wiegerinck te Groenlo.

Zoelmond. Het schip en de zijbeuken van de gothische Ned. Herv. Kerk zijn gerestaureerd. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

UTRECHT

Eemnes-Binnen. De laat-gothische toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: P. H. N. Briët te Hilversum en P. C. van Uchelen te Laren.

Montfoort. De korenmolen „de Valk” is in restauratie. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

Woudenberg. De restauratie van de 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: Ir. T. van Hogeveest te Amersfoort.

ZUID-HOLLAND

Rijnsaterswoude. De uit 1534 daterende bakstenen Ned. Herv. Kerk met bijbehorende toren zullen worden gerestaureerd. Arch. bur.: Dekker en van der Sterre te Hazerswoude.

's-Gravenhage. Het gerestaureerde schip van de Ned. Herv. Kloosterkerk is in gebruik genomen. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

ZEELAND

St. Anna ter Muiden. Voorbereidingen worden getroffen voor het herstel van de 15de eeuwse Gemeentetoren. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

Biggekerke. Voorbereidingen om tot het herstel der Ned. Herv. Kerk en toren over te gaan, zijn aanhangig. Arch.: G. M. Sturm te 's-Heer-Hendrikskinderen.

's-Gravenpolder. De restauratie van de uit ± 1500 daterende Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding.

Oudelande. De toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. Plannen tot het herstel van de oorlogsschade aan de Westelijke kapellen van de Noordbeuk van de Ned. Herv. St. Geertruidskerk zijn in voorbereiding. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Dongen. Voorbereidingen tot het herstel van het eenvoudige, karakteristieke pand Hoge Ham 35 worden getroffen.

Dussen. Het schilderachtig gelegen v.m. Kasteel, in oorsprong daterend uit 1300, doch in latere eeuwen sterk gewijzigd, is gerestaureerd, terwijl tevens de oorlogsschade is hersteld. Het is thans als raadhuis ingericht en als zodanig in gebruik genomen. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Eindhoven. Het herstel van de oude waterradmolen nabij het Huis Coll (Collse watermolen), thans uitsluitend korenmolen, is in voorbereiding.

Heusden. Het geheel verwoeste schip van de Ned. Herv. Kerk is in moderne trant opgebouwd en voor de eredienst in gebruik ge-

nomen. Arch.: F. B. Jantzen F. G. Zn. te Amsterdam.

Hoeven. Het herstel van het pand Dorpsstraat A 114, „Het Hooghuis” genaamd, dat een fraai poortje uit 1688 bezit, is in voorbereiding.

St. Michielsgestel. De alleenstaande, uit de 16de eeuw daterende toren der v.m. R.K. Kerk, zal van de geleden oorlogsschade worden hersteld. Arch. bur. J. en P. Cuypers te Roermond.

Nederwetten. De 2de étape van de restauratie van de schilderachtig gelegen dubbele wateradmolen, een koren- en houtzaagmolen, is gereed gekomen. Molenmakers: Adriaens en Zn. te Weert.

Opandel. Herstelwerkzaamheden aan de 14de eeuwse Gemeentetoren te Andel worden uitgevoerd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Rosmalen. De restauratie van de 15de eeuwse toren van de R.K. Kerk is in voorbereiding. Arch.: H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

Vlijmen. De van vier- op achtkant ingesnoerde spits van de toren der Ned. Herv. Kerk wordt van de oorlogsschade hersteld. Arch.: F. B. Jantzen F. G. Zn. te Amsterdam.

Waspik. Het herstel van de oorlogsschade aan de laat-gothische Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: F. B. Jantzen F. G. Zn. te Amsterdam.

LIMBURG

Eygelshoven. Het herstel van het historisch belangrijke Huis Henckens is in voorbereiding. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Limbricht. De oude, sedert geruime tijd buiten gebruik zijnde R.K. Kerk wordt thans gerestaureerd. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

DE MUSEUMDAG

Adresverandering van het Secretariaat van De Museumdag.

Wellicht ten overvloede worde nog eens de aandacht gevestigd op de adresverandering van het secretariaat van De Museumdag. Secretaris is thans de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer, die dus tevens lid is van de redactie van dit Bulletin. Zijn bureau-adres is Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

Richlijnen en Wenken voor het administratief Beheer van Museumverzamelingen. Tweede druk.

De Commissie van redactie van bovengenoemde handleiding deelt mede, dat een tweede druk is verschenen, welke slechts op ondergeschikte punten van de eerste verschilt. Onder meer was het wenselijk gebleken, iets te zeggen over bewijzen van afgifte en van ontvangst bij het in bruikleen geven van objecten.

Het boekje wordt alsnog gratis toegezonden aan die leden van De Museumdag, die nog geen exemplaar ontvangen hebben wegens het uitgeput raken van de eerste druk. Overigens is het boekje voor alle belangstellenden verkrijgbaar aan het Postmuseum te 's-Gravenhage. Prijs franco per post f 2.—. Postgiro ten name van het Postmuseum no. 162000.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM. *Stedelijk Museum. Tentoonstellingsgebouw in aanbouw.*

Het tentoonstellingsgebouw, dat thans bij het Amsterdams Stedelijk Museum aan de Van Baerlestraat in aanbouw is, mag als de eerste Nederlandse poging worden beschouwd om een oplossing te vinden voor een nieuw vraagstuk: een gebouw voor wisselende tentoonstellingen voor moderne kunst, schilderkunst zowel als beeldhouwkunst, wandschilderkunst en architectuur. De gestelde eisen dwingen tot een architectonische vormgeving, geheel afwijkend van die van een museum: hier immers kan niet worden uitgegaan van een bestaande collectie, waarvan de samenstelling en de geaardheid in grote trekken vaststaat, doch er moet gerekend worden op een voortdurende wisseling in de aard van het tentoongestelde en derhalve ook in de wijze van tentoonstellen. De enige trek, die het tentoongestelde gemeen zal hebben, is, dat het hier om voortbrengselen van deze tijd gaat. De architectonische omgeving moet derhalve ook de kenmerken van deze tijd dragen — verder moet zij zo veel mogelijk op de achtergrond blijven.

De eerste eis, aan het nieuwe gebouw te stellen, is dus elasticiteit: het moet zich lenen tot het tentoonstellen van de meest uiteenlopende zaken. Daarom is de ruimte niet door muren onderverdeeld: de twee grote zalen op de beneden- en bovenverdieping, van 14 × 42 m, kunnen voor elke tentoonstelling door middel van schotten opnieuw en telkens anders worden verdeeld. Met dit principe van elastische indeling der ruimte is ook rekening gehouden bij de verlichting: een schot, opgesteld op $\frac{3}{4}$ der breedte, dus ± 10 m van de ene zijwand, ontvangt van deze kant toch nog voldoende licht om een daarop geëxposeerd voorwerp goed uit te laten komen.

In het gebouw is geen bovenlicht toegepast.

De ligging van het gebouw, in een tuin en tussen de bomen, maakt het juist mogelijk, aansluiting te vinden bij de omgeving. Door het toepassen van geheel glazen wanden wordt enerzijds het gevoel van afgeslotenheid tegenover de buitenwereld voorkomen, dat zo zeer bijdraagt tot de „museumvermoeidheid”. Anderzijds krijgt het gebouw daardoor een grote openheid, zowel van binnen naar buiten als ook in omgekeerde richting: voor een tentoonstelling b.v. van beeldhouwwerken, die op de begane grond zou worden gehouden, bestaat de mogelijkheid, de tuin met zijn mooie bomen en gazons mede in de tentoonstelling te betrekken. De openheid van het gebouw schept ook de gelegenheid, de voorbijgangers in de Van Baerlestraat een blik te gunnen op hetgeen er binnen gebeurt en hen aldus naar binnen te trekken. Tenslotte biedt de indeling der wanden in glazen vlakken de kans, om ook hier de grootst mogelijke elasticiteit toe te passen: door middel van „venetian blinds” zullen dan eens de onderste, dan eens de bovenste vlakken kunnen worden afgesloten, zodat om beurten invallend licht uit de laagte en hoog zijlicht kan worden verkrege.

Zo is ieder detail van het gebouw bepaald door het principe waarvan is uitgegaan: het verkrijgen van de grootst mogelijke elasticiteit, het niet uitsluiten van mogelijkheden voor uiteenlopend gebruik. De problematiek van het gebouw is — tenminste voor Nederland — geheel nieuw en aangepast bij de nieuwe opvattingen der museographie: dat een museum niet alleen leeft door zijn permanente collectie, maar dat wisselende tentoonstellingen de belangstelling van de bezoeker moeten stimuleren en verrijken; voorts is als uitgangspunt genomen de stelling, dat een museum geen naar buiten afgesloten „Tempel der kunst” moet zijn, doch dat de voorbijganger iets van het leven binnen de

muren moet kunnen ontwaren. Van deze principes uitgaande, is de vormgeving van het gebouw tot stand gekomen in samenwerking van de directeur der Gemeente Musea te Amsterdam, Jhr. W. J. H. B. Sandberg, met het Hoofd der Afd. Gebouwen van de Dienst van Publieke Werken, Ir. J. Leupen aldaar en met Prof. F. Eschauzier.

H. L. C. JAFFE

SLUIS, *Oudheidkamer.*

Het is verheugend te kunnen berichten, dat de

grafschilderingen aangebracht op de binnenzijde van de in baksteen gemetselde graven uit de St. Janskerk te Sluis, die in het begin van de 19de eeuw door brand verwoest werd, thans door de Heer F. A. J. Smoorenburg te Amsterdam gerestaureerd zijn. Deze schilderijen daterend uit de 14de en 15de eeuw zijn nu te bezichtigen op de gelijkvloerse verdieping van de Oudheidkamer, die gevestigd is in het gebouw van de voormalige Hoofdwacht. De objecten, die zich eertijds in deze ruimte bevonden, hebben een plaats gekregen op de zolderétage.

BONDS-NIEUWS

Notulen van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* op Zaterdag, 2 Mei 1953 des namiddags te 14.30 uur in het kasteel Zuylen te Zuilen (U.)

Aanwezig 92 leden en genodigden.

De Voorzitter, JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL, opent de vergadering en richt een bijzonder welkomstwoord tot de vertegenwoordiger van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, MR. F. P. TH. ROHLING. Vervolgens richt hij zich tot de Heer en Mevrouw F. C. C. BARON VAN TUYLL VAN SEROOSKERKEN, waarbij hij zijn vreugde er over uit, dat zij de vergadering met hun tegenwoordigheid willen vereren.

De notulen van de vorige vergadering worden ongewijzigd goedgekeurd.

Van de bestuursleden PROF. DR. A. E. VAN GIFFEN, PROF. DR. A. W. BYVANCK, PROF. DR. E. H. TER KUILE en JHR. D. C. RÖELL is bericht van verhindering wegens verblijf in het buitenland ingekomen.

De voorzitter deelt mede, dat op de wijziging van de statuten de Koninklijke bewilliging is verkregen bij besluit van 27 Maart 1953 no. 37. Hij stelt voor, dat de wijziging in het Bulletin zal worden afgedrukt ter besparing van extra-drukkosten. De vergadering gaat met dit voorstel accoord.

De secretaris, MR. H. HARDENBERG, leest een brief voor van PROF. E. H. TER KUILE, voorzitter van de door de Bond op 18 December 1948 ingestelde commissie ter bestudering van het restauratievraagstuk. Hierin wordt gemeld, dat de commissie haar taak heeft beëindigd onder

overlegging van de tekst voor een uit te geven brochure over dit onderwerp, getiteld:

„Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden bij het restaureren van historische monumenten“.

De bij dit schrijven gedane suggestie om de tekst, van illustraties voorzien, eerst in het Bulletin van de Bond te publiceren en daarna als overdruk of afzonderlijke uitgave beschikbaar te stellen, kan de goedkeuring van de vergadering wegdragen. De Voorzitter dankt de aanwezige leden van genoemde commissie voor het nuttige werk, dat zij hebben verricht en draagt de secretaris op de overige leden schriftelijk de dankbetuiging van het bestuur over te brengen.

Bij de rondvraag stelt DR. A. J. VAN DE VEN de vraag, waarheen de zomerexcursie zal worden gehouden. De voorzitter zegt, dat het oorspronkelijke plan om naar Zierikzee te gaan ten gevolge van de watersnood niet uitvoerbaar is geworden en dat het bestuur nu het voornemen heeft in de eerste helft van September een excursie naar Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen te organiseren. De vergadering machtigt het bestuur hiervoor de nodige voorbereidingen te treffen.

De Voorzitter verleent daarna het woord aan DR. R. VAN LUTTERVELT voor zijn aangekondigde rede over:

MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS

Dames en heren,

„Bij Koninklijk Besluit van 7 Juli 1903, No. 44, werd ingesteld eene Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. De taak dezer

Rijkscommissie is: het samenstellen en uitgeven eener geïllustreerde beschrijving van alle in Nederland aanwezige gebouwen en voorwerpen, dagteekend van vóór 1850, die belang bezitten als uiting van kunst, of om eene er aan verbonden historische herinnering."

Aldus beginnen de voorwoorden van de „Voorlopige Lijsten der Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst", waarvan het eerste deel, dat de provincie Utrecht behandelt, in 1908 verscheen. Zij zijn ondertekend door Dr. P. J. H. Cuypers als voorzitter en Jan Kalf als secretaris.

„Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst". Het is een term welke als resultaat van een historisch groeiproces tot stand is gekomen. Dat de belangstelling voor en de studie van de geschiedenis aan die van de kunst lang voorafging, is bekend genoeg. In 1844 b.v. kon Potgieter in zijn essay over „Het Rijksmuseum te Amsterdam" de kunstwerken, die daar te zien waren, nog uitsluitend beschouwen als voorwerpen voor historische studie. Het aanschouwen van Rembrandt's Nachtwacht gaf hem geen woord van aesthetische waardering in de pen, maar wel een historische tirade: „De Frans Banning Kok, heer van Purmerland, hoofdfiguur van Rembrandt's Vogelschieten — want Nachtwacht luidt hier kwalijk, — was, het lijdt nauwelijks twijfel, geen ander dan het lid des Raads, dat bovengenoemde heeren (n.l. Antonie Oetgens en Pieter Hasselaer) met nog vier leden werd toegevoegd, om zich bij den prins (Willem II) te verontschuldigen over het geweigerde gehoor", enz.. Het is een wel erg summiere beschouwing bij Nederland's meest grandioze schilderij en het raakt voor ons gevoel de kern ervan helemaal niet.

Uitvoeriger wijdde Potgieter uit over de contereitsels van de mannen en vrouwen, die voortaan in onze vaderlandse historie stonden en die niet, zoals Banningh Cock, slechts terloops daarin optraden. Liefst 53 van de 64 bladzijden, die het opstel in de uitgave, welke ik gebruikte, lang is, praatte de auteur over deze „Historiële portretten". Hij schreef uitgebreid naar aanleiding van de posthume, als kunstwerk middelmatige, beeltenis van Willem van Oranje door Miereveld en bij het in 1661 door Willem Honthorst gecopieerde, meer statige dan levens-echte portret van Willem II, werken waarvan de artistieke betekenis in onze ogen heel wat minder telt dan die van Rembrandt's meesterwerk, doch die oneindig veel belangrijker personages voor-

stellen. Ik bespaar u Potgieter's lange beschouwingen over hen en beperk mij tot een citaat uit de slotzin van zijn betoog, waarin hij de lezer uitnodigde, „Hollands oorspronkelijke schilderschool te ... huldigen als eene veraanschouwelijking dier met de liefde voor het vorstenhuis gepaarde vrijheidszucht". Dat was de mening van *zijn* tijd. Het is niet meer de *onze*, sedert de verschuiving van de belangstelling voor het onderwerp van een kunstwerk naar de kunstzinnige waardering zich heeft voltrokken, ruim baan makend voor het „l'art pour l'art". Voor het verhaal, ook dat van de geschiedenis, was voortaan minder plaats meer bij de beschouwing van een kunstwerk. De scheiding tussen de geschiedenis en de kunst ontstond. De historicus werd hierbij niet verdrongen of vervangen door de kunsthistoricus, de archivaris niet door de museumdirecteur, doch zij kwamen naast elkaar te staan.

Bijgevolg zouden de aanvangswoorden van de Monumentenlijsten, die ik zoëven citeerde, de verwachting kunnen wekken, dat geschiedenis en kunst hierin beide, elk voor omtrent vijftig procent, behandeld werden. Aldus zou de formulering „Monumenten van geschiedenis en kunst", wat de combinatie en de volgorde der woorden betreft, juist, ja bepaald gelukkig gekozen te noemen zijn. Het scheen een harmonisch en inhoudrijk programma aan te kondigen. In de praktijk is de ontwikkeling echter anders geweest. Na het lezen van de eerste alinea van het voorwoord treft men reeds in de tweede een inconsequentie aan, want daar staat het omgekeerde van de aanhef gedrukt: „gebouwen en voorwerpen ... die belang bezitten als uiting van kunst, of om eene er aan verbonden historische herinnering". Bij de monumentenbeschrijvers van 1903-1908 had de kunsthistorische belangstelling de historische overvleugeld en in de daarop volgende jaren is dit in steeds sterker mate het geval geworden. Duidelijk komt dit tot uitdrukking in de achtereenvolgende voorwoorden van de (definitieve) monumentenlijsten. In het „Voorbericht" tot het eerste deel, handelende over de voormalige Baronie van Breda (uit 1912) schreven dezelfde Cuypers en Kalf, die ik straks aanhaalde, dat de Rijkscommissie, waarvan zij respectievelijk voorzitter en secretaris waren, „als doel van haren arbeid heeft ... beschouwd: het bijeenbrengen van materiaal voor de *kunstgeschiedenis* door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hunne architectonische en histori-

sche ontwikkeling en van de feiten, die daarop onmiddellijken invloed hebben uitgeoefend". „Kunst en geschiedenis" zijn hier dus samengesmolten tot: „kunstgeschiedenis", hetgeen niet hetzelfde is. In overeenstemming hiermee behandelde de tekst dan ook systematisch de kunsthistorische zijde der monumenten, terwijl daar tussen door nog wat historische wetenswaardigheden verspreid werden meegedeeld. Onder de laatste hoort de „Inleiding" tot de Bredase monumenten, waarin men een ietwat bont amalgaam krijgt opgedist over het grondgebied, de staatkundige en de kerkelijke geschiedenis, de kloosters, de hervorming, de kerkelijke indeling en de dorpsaanleg, alles in het algemeen en niet slaande op één bepaald monument. Meer gespecialiseerde historische bijzonderheden vindt men o.a. bij de beschrijving van het kasteel van Breda, maar deze blijven aan de oppervlakte. Wij vernemen b.v. dat keizer Maximiliaan, Margaretha van Oostenrijk en Karel V er te gast zijn geweest, doch méér dan deze feiten wordt niet gegeven; de losse vermelding van de gebeurtenis wordt niet door bronnen gestaafd en evenmin voor de lezer als een historisch gebeuren getekend.

Wanneer de volgende delen der Monumentenbeschrijving om praktische redenen wat bescheidener van opzet worden, vervallen geleidelijk aan de historische toevoegingen. In het voorwoord van de beschrijving van Maastricht (verschenen in 1926) werd het werkprogramma nog geformuleerd als: „alle bestaande aardwerken, bouwwerken en onderdelen of overblijfselen daarvan, dagteekenend van vóór 1850 en in eenig opzicht van belang uit een oogpunt van kunst of geschiedenis", maar in werkelijkheid negeert het boek de geschiedkundige zijde van de monumenten bijna geheel. De volgende delen nemen hetzelfde standpunt in, totdat in 1944 bij de beschrijving van Leiden en Westelijk Rijnland het voorbericht vervalt en daarmee schijnt men consequent te hebben afgedaan met de oude opzet „monumenten van geschiedenis en kunst". Als enige herinnering aan de opvattingen van het verleden blijft deze term echter nog op de titelpagina prijken. De monumentenbeschrijving is zuiver kunsthistorisch geworden. Zij beantwoordde hiermee aan de denkbeelden van de tijd en niemand zal kunnen ontkennen, dat binnen dit kader de volijverige samenstellers der monumentenlijsten niet uitstekend werk hebben verricht.

Doch dit kader, deze denkbeelden van de tijd, zijn die wel in alle opzichten heilzaam te noe-

men? De interesse der kunsthistorici werd bevredigd, maar uit hetgeen er de laatste jaren in de kring der historici is geschreven, zou men kunnen afleiden, dat zij niet kregen wat zij behoefden.

Professor Huizinga heeft in 1941 enig stof doen opwaaien met een voordracht, getiteld: „Over vormverandering der geschiedenis", welke hij hield voor de Koninklijke Academie van Wetenschappen¹. Het was grotendeels de uitwerking van wat hij reeds vroeger had gezegd, het eerst in zijn intree-rede te Groningen in 1905. Deze handelde over: „Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen"². Op de hem eigen manier geraakte hij bij het onderzoeken van de bezigheid, die de historicus verricht, tot de formulering: „Wat de geschiedenis ten opzichte van het verleden volvoert ... is het *ver-beelden*". Huizinga beschouwde dus, geenszins toevallig, doch ongetwijfeld wèloverwogen, in zijn ernstig en vernuftig woordenspel de geschiedenis als *beeld*. Later ging hij hiermee verder, door te beweren: „Van historische begrippen kan derhalve geen sprake zijn ... Wel kan men van historische begrippen spreken in den zin van *denkbeelden*" ... om daarmee het *onoverzienbaar* menigvuldige *aanschouwelijk* te maken. Tenslotte stelde hij tegenover het streng definiëren van de natuurwetenschap bij de historicus de vorming van individuele *inzichten*³, om te komen tot de conclusie: „Een geschiedbeoefening, die het suggestieve middel der aanschouwelijkheid versmaadt, ... zal verliezen aan ruimte en aan diepe blik". Duidelijk blijkt de historicus hier dus te zijn beïnvloed door de bekende „aanschouwelijke tendenties", die in onze tijd zozeer op de voorgrond staan.

Natuurlijk kan men in het midden brengen, dat Huizinga het woord „beeld" overdrachtelijk bedoeld zou hebben, maar dat is in wezen slechts een verschuiven van het probleem, want dan kan het toch bezwaarlijk als toevallig worden aangemerkt, dat juist deze term met een „aanschouwelijke" betekenis hem zo bezig hield.

In 1941 realiseerde hij zich, dat sedert 1905 het gebruik van het woord (en dus ook van het begrip) *beeld* sterk was toegenomen⁴. „Nu spreken wij niet zonder sterken invloed van Duitsche wetenschapstaal, onbeschroomd van

¹ *Verzamelde Werken* VII, blz. 192.

² *Ibidem* VII, blz. 3 vlg..

³ Cursivering van mij, R. v. L.

⁴ *Ibidem*, blz. 193.

wereldbeeld, natuurbeeld, geschiedbeeld en wat men wil".

De draagwijdte van de kwestie blijkt te meer uit het feit, dat Huizinga niet de enige historicus was, die aan het „beeld der geschiedenis" aandacht besteedde. In 1939 hield Romein zijn inaugurale rede aan de Amsterdamse universiteit over „Het verguisde beeld", waartegen de Utrechtse hoogleraar Bolkestein bezwaren opwerpte in een artikel met een al even karakteristieke titel: „Is een vaststaand beeld doel der geschiedwetenschap?"⁵ En in 1948 verscheen van de hand van H. Schulte Nordholt een historiographische studie onder de naam: „Het beeld der Renaissance". Belangstelling voor de beelden van het verleden schijnt dus nogal algemeen onder onze contemporaine historici te leven.

Wanneer wij Huizinga en anderen hierin volgen — en wie zal dat tegenwoordig niet willen doen — rijst de vraag: hoe, met welke middelen, bouwden en bouwen de historici dan wel hun „geschiedbeelden" op? Als antwoord vindt men dan bijna steeds: zij bouwden beelden op met behulp van ... woorden. Zij studeerden vlijtig in archieven en bibliotheken, verzamelden briefwisselingen en verdragen (die abstracta zijn), speurden haar karaktereigenschappen (eveneens abstracta) en tijdgeest (al weer een abstractum), verzetten massa's werk, doch maakten niet of nauwelijks gebruik van de historische beelden (concreta). En toch, deze beelden bestaan, zij zijn zelfs rijkelijk voorhanden! Van hoeveel „acteurs" op het „wereldtoneel" kennen wij niet de gelaatstreken! Het merendeel dezer portretten is, zover het Nederlanders betreft, gemakkelijk te vinden dankzij het voortreffelijke werk dat mannen als Muller, Van Someren, Franken, Moes en Van Beresteyn hebben verricht. Aan het vermelden van hun verzamelwerk moet ik echter toevoegen dat de vele gegevens, die zij bijeen brachten, nog maar weinig kritisch op hun historische waarde getoetst zijn⁶.

Hoe deze „acteurs op het wereldtoneel" opgetreden zijn zien wij dikwijls op schilderijen en in graphiek, waarvan bij nader bestudering een

groot gedeelte de toets der historische critiek goed blijkt te kunnen doorstaan. Het is andermaal de naam van Frederik Muller, die door zijn Atlas en de catalogus daarvan voor altijd verbonden is aan deze facet van het „beeld onzer geschiedenis".

Doch het „décor", waarin zich onze vaderlandse historie afspeelde: de gebouwen, straten, pleinen, havens, slagvelden enz., daaraan wijdde tot nogtoe niemand systematisch de aandacht. En toch is dit niet onbelangrijk voor wie het „beeld der geschiedenis" ter harte gaat, want terwijl van de historische personen en gebeurtenissen alleen maar afbeeldingen over zijn, bleef het „décor" zelf soms gespaard.

Laat ons, om met een concreet voorbeeld aan te tonen wat ik bedoel, in dit licht eens het gebouw beschouwen, waarin wij ons op het ogenblik bevinden, slot Zuylen. De Voorlopige Monumentenlijst vertelt hierover, dat het gesticht is vóór 1302 en dat het in 1752 veranderd werd naar plannen van Jacob Marot. Zij noemt voorts in het kort stucplafonds en schoorsteenmantels, portretten (met de namen van een aantal schilders), glaswerk, gobelins en archiefstukken. Op het laatste na alles zuiver kunsthistorische mededelingen dus. Doch wie in het kasteel leefden en waarom de eerste bewoners het juist hier stichtten, dat staat in de Voorlopige lijst niet te lezen. Misschien zal men in het midden brengen dat de naam van de stichter te onzeker is voor de Lijst, waarin beschouwingen en motiveringen korthedshalve niet mogelijk waren. Misschien zal men opmerken dat de defensieve betekenis van deze sterkte aan de Vecht en het belang als bestuurscentrum te zeer van lokaal Utrechts karakter waren voor de opzet van de principieel summie opsomming. Maar het valt moeilijker dergelijke beweringen vol te houden wanneer men weet dat Frank van Borsselen één van de eigenaren van het slot is geweest en dat hij er met zijn in onze vaderlandse geschiedenis toch een allerm minst ephemere rol vervullende gade Jacoba van Beieren moet hebben vertoefd (waar aan de oude moerbeiboom op de bleek hier beneden het zijvenster zou herinneren).

Zuylen heeft méér bewoners gehad die in de historie op de voorgrond zijn getreden, b.v. Godard van Reede, de Utrechtse afgevaardigde op het vredescongres te Munster. En op dezelfde verdieping waarop u thans bent, in de andere hoek van het gebouw, heeft Belle van Zuylen, de latere madame De Charrière, haar kamers gehad. Hier was het, dat haar eerste geschriften

⁵ *Nederlandsche Historiebladen* III, blz. 50-54.

⁶ B.v.: E. A. van Beresteyn, „*Iconographie van Prins Willem I van Oranje*", Bulletin N.O.B. 4de S. II (1933) blz. 73 (ook afzonderlijk verschenen Haarlem 1933); A. Staring, „Portretten van den Koning-Stadhouder", in *Nederlandsch Kunsthistorisch jaarboek* III (1950-1951) blz. 151 vlg.; R. van Luttervelt, „Les portraits de Philippe le Bon", in: *Les arts plastiques*, Bruxelles 1951, blz. 182 vlg..

ontstonden. De talrijke familieportretten, die in dit huis nog altijd hangen, inspireerden haar tot het overmoedige, wel wat baldadige en dan ook schandaal makende jeugdwerk „Le Noble” (uit 1763), dat het debuut vormde van een verdienstelijke schrijverscarrière. Hier heeft zij ook de man ontvangen, die verleden jaar opnieuw de aandacht trok door een publicatie van zijn geschriften: James Boswell. Me dunkt, dit zijn redenen genoeg om slot Zuylen niet alleen een voor kunsthistorici aantrekkelijk oud gebouw met bijbehorende meubilerings te noemen; het mag evengoed als een monument van geschiedenis onze belangstelling vragen. En het heeft als zodanig een speciale bekoring omdat de beeltenissen der bewoners, van Belle, haar ouders, haar broers en andere familieleden, nog aanwezig zijn.

Mocht u dit kasteel evenwel toch een te „provinciaals” of te gespecialiseerd onderwerp voor een nadere toelichting in een lijst van monumenten van geschiedenis en kunst zijn, dan blader ik gaarne met u nog wat verder in de Voorlopige Lijst van Utrecht en kies daaruit de kapittelzaal bij de Domkerk. Wij lezen daarover: „het kapittelhuis (thans groot-auditorium der universiteit) uit de XVe eeuw, gewelven in 1495 gemetseld door Jacob Jans. Stampblock, in de XVIe eeuw de W. wand beschilderd, in 1879 hersteld”⁷. Dat op die plaats de Unie van Utrecht werd gesloten, wordt niet vermeld. Men zal echter toch moeilijk kunnen beweren dat dit feit, dat de grondslag en de grondwet van de Republiek der Zeven Provinciën, ja van de Nederlandse staat zoals deze tegenwoordig nog is, betekende, onbeduidend is geweest! Voor de historicus verkeert de Utrechtse kapittelzaal tegenwoordig in een veel ongunstiger positie dan het gaaf overgebleven slot Zuylen, doordat zij in de loop der tijden danig werd veranderd. Maar toch, al ondergingen omgeving en inrichting wijzigingen, het is nog steeds het vertrek, waar Jan van Nassau en de afgevaardigden van verschillende Noordnederlandse gewesten in 1579 het beroemde staatsstuk getekend hebben. Het authentieke décor, waarin zich de gebeurtenis afspeelde, is in wezen behouden gebleven en met behulp van oude topografische afbeeldingen, maar bovendien ook met behulp van historische en kunsthistorische kennis en de nodige fantasie,

zonder welke geen historicus tot resultaten kan komen, is het „beeld” van de Unie van Utrecht in de letterlijke zin van het woord wel degelijk benaderbaar: Men moet daarom de kapittelzaal een eminent monument van geschiedenis noemen, waarvan de historische betekenis de kunsthistorische overtreft. Voor de kunsthistoricus is het „een” kapittelzaal, specimen van, variant op, als u wilt, een meer voorkomend type. Voor de historicus evenwel is het *de* Uniezaal (en bovendien *de* kapittelzaal waar ook nog wel andere historische voorvallen hebben plaats gehad). Evengoed als slot Zuylen voor de kunsthistoricus „een” Utrechts kasteel is, doch voor de historicus *het* familiehuis van de Zuylens, de Borssele, de Reedes en de Tuylls.

De tijd is historisch Utrecht niet genadig geweest. De loop van de Rijn veranderde en daarmee de route van de handel; het bisschoppelijk paleis verdween, evenals de bisschoppelijke kastelen Ter Bem bij Amersfoort en Ter Horst onder Rhenen. Van dat te Wijk-bij-Duurstede bleef niet veel meer dan een toren over. De Domkerk, toneel van de grootste kerkelijke plechtigheden van middeleeuws Nederland, werd herhaaldelijk ernstig geteisterd. De opgraving van de voormalige Romeinse legerplaats in de stad Utrecht en het aangeven in het plaveisel van het Domplein waar deze gelegen heeft⁸, zijn een schrale troost voor de historicus, die er het „beeld” van het verleden zoekt.

Liever wil ik daarom in gedachten met u gaan naar een in Nederland algemeen bekend en erkend historisch gebouw: het Prinsenhof te Delft. U herinnert het U: de bochtige trap waarop de Vader des Vaderlands werd doodgeschoten, de kogelgaten in de witte muur, de schemerige hal met plavuizen, de paar treden van daar naar beneden, naar de binnenplaats, waarlangs Balthasar Geerardts vluchtte ... ziet u de moord gebeuren?

„Ge romantiseert” zult u misschien zeggen. „Ja!” antwoord ik volmondig, „op zulke historische plekken romantiseer ik, welbewust”, en ik weet mij daarbij in goed gezelschap. Was het niet Huizinga, die sprak van de „wonderlijke functie van onzen geest ... de vatbaarheid voor de onmiddellijke historische suggestie” bij „een onmiddellijk contact met het verleden” en van de „verbeelding”, die het werk is van de historicus?⁹ Nu mogen de treden van de trap in de

⁷ Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, I, De provincie Utrecht, Utrecht, 1908, blz. 55.

⁸ Naar ik verneem is deze aanduiding zonder enige noodzaak inmiddels helaas verdwenen.

⁹ J. Huizinga, „Het historisch Museum”, in: *De Gids*, 1920, blz. 251 vlg..

loop der eeuwen wel eens vernieuwd zijn, de kogelgaten gerestaureerd en de vloertegels van de gang misschien niet meer degene zijn, waarop Oranje en de zijnen hebben gelopen; dat alles is voor wie conscientieus is, goed zich te realiseren, maar dat doet niets af van het feit, dat het de echte, de oude ruimte is; dat iets van 1584 daar is blijven hangen. Het Prinsenhof is voor de historicus de bescheiden, gans niet prinselijke, laatste woning van de door de Opstand verarmde stichter van onze staat. Het verleden leeft er voor hem, wanneer hij zijn vak goed opvat. (Voor de kunsthistoricus is het Prinsenhof een voorbeeld van een Hollands kloostergebouw, en niet eens zo'n erg mooi voorbeeld).

Wat ik zo juist van de historicus zei, geldt eigenlijk voor iedere Nederlander die de beroemde trap aanschouwt, omdat hij de gruwelijke daad, die hier gepleegd werd, van zijn kindjaren af kent.

Maar het Prinsenhof omvat méér dan deze trap. Gaan wij nu verder door het gebouw dan zal, naar ik vrees, het historisch gevoel velen al eens in de steek gaan laten. De tijdelijke aanwezigheid van de Staten-Generaal en de Staten van Holland blijft vrijwel een losse mededeling. Dat Musius voor de meeste mensen niet meer dan een naam is, kan men zich voorstellen; tenslotte is hij niet een vooraanstaande nationale figuur geweest, ook al behoorde hij tot Oranje's „historische omgeving”. Maar er is nog één gedeelte van het complex waar onze vaderlandse geschiedenis voor iedereen zou moeten spreken, doch waar zij dat waarschijnlijk veel te weinig doet. Ik bedoel het aardige oude kloosterkerkje, dat jammer genoeg om praktische redenen niet geregeld voor de talrijke bezoekers van het Prinsenhof openstaat en welks betekenis als een „historische plek” daardoor niet in ons nationale bewustzijn wordt ingehamerd. Hoevelen realiseren zich, dat dit het gebouw was, waar prins Willem op het eind van zijn leven ter kerke ging? Het was hier dat zijn jongste en beroemdste zoon gedoopt werd en het was hier dat hij op 3 October 1574 het heugelijke bericht van Leiden's ontzet kreeg. Van Meteren vertelt, dat hij dit „nae de noene, ten twee uren, (in de Predicatie sittende) ontfingh, zijnde een tijdinge geheel contrarie van die hij te voor noene ontvangen hadde, die hem quade troost gaf. Als de Predicatie gedaen was, dede hij den Brief den Predicant van den stoel lesen, ende den Heere met

vyerigher herten dancken van alle den volcke”¹⁰. Hoe helder kan ons deze gebeurtenis niet voor ogen staan, wanneer wij in de kerk zijn! Dat later 's prinsen niet zo geslaagde schoonzoon Emanuel van Portugal er onder een tamelijk fraaie zerk werd begraven, is meer een feit voor de gespecialiseerde historicus.

Het is niet mijn bedoeling nu systematisch en volledig de historische monumenten van Nederland te bespreken. Mijn kennis en mijn spreek-tijd zouden daartoe bij lange na niet toereikend zijn. Ik volsta daarom met een korte opsomming van gebouwen in Den Haag, waar zo'n groot deel van onze vaderlandse geschiedenis gemaakt is en nog dagelijks gemaakt wordt. Vooreerst het paleis op het Binnenhof van de Roomskoning en graaf Willem II, dat het toneel van zoveel plechtigheden is geweest. Daartegenover de voormalige woning onzer stadhouders, en aan de kant van de vijver de vergaderzaal van de Staten Generaal en die van de Staten van Holland, later van de Eerste Kamer. Weer daar naast de kelders van het Ministerie van Waterstaat, triest restant van de hofkapel, waar eertijds tal van illustere personages ter kerke gingen en waar verschillende van onze nationale figuren begraven liggen: Albrecht en Jacoba van Beieren en Oldenbarneveldt. Aan de andere kant van het plein de zaal van de Tweede Kamer, oorspronkelijk de balzaal van Willen V. Ziet U in uw verbeelding de pasgehuwde erfprins Willem Frederik er met zijn jonge vrouwtje dansen? De mooie portretten, die Tischbein in deze tijd, kort vóór 1795, van de stadhouderlijke familie vervaardigde, maken het uw fantasie gemakkelijk! Dan treedt Pieter Paulus binnen. Hij opent er de rij van Nederlandse politici, die tot op vandaag aan de dag voortduurt. De presidentszetel, de ministerstafel, het spreekgestoelte: dat is de entourage waarin Thorbecke, Schaepman, Troelstra, Cort van der Linden, Colijn en zo heel veel anderen onze parlementaire geschiedenis gemaakt hebben.

Men late het niet bij de ministerszetels en de kathedr. Men beschouwe hierna ook de privé vertrekken, waar veel van hetgeen in de volksvertegenwoordiging tot woorden kwam, werd voorbereid, b.v. Thorbecke's studeerkamer aan de Garenmarkt no. 9 te Leiden.

Vervolgens moeten de Koninklijke paleizen

¹⁰ E. van Meteren, *Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen tot den jare 1612, 's-Gravenhage 1623*, fol. 95.

genoemd worden. De kern van dat aan het Noordeinde was het oudste bezit van het Huis Nassau in Den Haag, nog afkomstig uit de erfenis van Willem van Duyvenvoorde. Hoeveel voor de vaderlandse historie belangrijke feiten zijn binnen deze muren niet besproken! Het Huis ten Bosch en het Mauritshuis zijn misschien meer van betekenis voor de kunstgeschiedenis dan voor de geschiedenis. Die twee facetten zijn vaak moeilijk te scheiden. Zulks geldt ook voor de Jacobskerk, die een belangrijke Hollandse hallenkerk is, maar die evenzeer de aandacht vraagt als de ruimte, waarin in 1456 onder presidium van Philips de Goede het kapittel van het Gulden Vlies bijeenkwam en waar ettelijke Oranjes zijn gedoopt en in de echt verbonden werden. De Kloosterkerk heeft ook al een prominente plaats in onze historie ingenomen, evenals de Gevangenpoort. Het Groene Zoodje is verdwenen, doch de plek waar het gestaan heeft kennen wij nog en de aanleg der omgeving is niet zodanig veranderd, dat wij, aan de hand van oude prenten, ons niet min of meer kunnen voorstellen, hoe het daar vroeger moet zijn toegegaan.

Dat dit „zich voorstellen hoe het vroeger is geweest”, dit zich een beeld vormen van het verleden, toch nog allerlei moeilijkheden oplevert voor de historicus die zijn taak ernstig opvat, wil ik hiermee geenszins onderschatten. Een voorbeeld moge illustreren welke eigenaardige problemen zich hierbij voor kunnen doen. Laat ons een van de populairste en best bekende historische monumenten van ons land nemen: het Muider slot, en wel in het bijzonder in de periode dat P. C. Hooft er 's zomers vertoefde. Door de talrijke brieven die de drost er schreef en ontving, weten wij er naar verhouding veel van hoe het in die dagen bewoond werd en wat er zich daar heeft afgespeeld. Aan de hand van deze gegevens kunnen wij nu trachten het bezoek van prins Maurits en zijn Portugese zwager in 1618 aan Muiden te reconstrueren. Wij weten in grote trekken wat er gebeurd is, wij kennen het „décor” nauwkeurig en wij kennen het uiterlijk van de voornaamste betrokken personen. Maar dit alles blijkt niet voldoende; talloze details blijven verborgen. Met wat voor een schuit arriveerde het gezelschap? Waar legde deze precies aan? Wat voor kleren droeg de prins, een wambuis en mantel of misschien een leren kolder? Hij zal wel een degen op zij gehad hebben. Maar droeg Hooft er bij deze gelegenheid ook één? Ging hij de stadhouder tot de poort tegemoet of tot de aanlegsteiger? Stond

de dinertafel in de Ridderzaal in het midden of dwars voor de haard? Coster's „Isabella” werd tijdens de maaltijd voor het eerst gespeeld, naar alle waarschijnlijkheid door leden van de rederijkerskamer „In Liefde Bloeiende”. Had men voor deze opvoering een podium opgeslagen? Ik kan het u niet zeggen. Heel dikwijls zal de historicus bij zijn werk zo in het „non liquet” blijven steken, doch zijn de ervaringen met geschreven bronnen anders?

Gelukkig niet altijd tast men halverwege in het duister. Vollediger dan het bezoek van Maurits in 1618 kunnen wij b.v. de statierijke maaltijd herbeleven, welke om politieke redenen op 30 Mei 1660 aan Karel II van Engeland werd aangeboden, voordat hij uit Scheveningen naar zijn rijk overstak. Het Mauritshuis, waar het diner gegeven werd, bestaat nog. Weliswaar onderging het interieur veranderingen, maar een gedetailleerde prent door P. Philippe naar J. Toorenvliet leert ons, hoe de grote zaal er toenmaals uitzag, hoe de tafel gedekt was, hoe de gasten en gastheren geplaatst waren. De koning was gezeten onder een baldakijn tussen zijn tante de Winterkoningin en zijn zuster Maria Stuart. En aan het korte eind van de hoofdtafel zat het jonge prinsje van Oranje. Tegen de muur hing het grote portret van Louise Henriëtte van Oranje en keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, dat tegenwoordig nog aan het Mauritshuis behoort. Hier zijn alle factoren voor de bouw van een betrouwbaar beeld van de geschiedenis aanwezig; de fantasie behoeft nauwelijks iets aan te vullen, alleen maar de gegevens tot leven te wekken.

Na de grote, algemeen min of meer bekende monumenten van geschiedenis dienen wij ook de meer bescheidene te beschouwen. Ik kies — willekeurig — het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123, te Amsterdam. In het Kunstreisboek voor Nederland (waarvan de titel de opzet volkomen duidelijk weergeeft: kunst, geen geschiedenis) lezen wij over dit gebouw: „het Huis met de Hoofden, 1622, veel zuiverder van vormen dan het voorgaande maar in tegenstelling daarmee sterk en niet al te best gerestaureerd”. Noodzakelijkerwijze is deze vermelding kort gehouden. Het is de beschrijving van „een” huis uit de 17de eeuw. Deze is kunsthistorisch-neutraal: personen die het gebouwd en die er geleefd hebben komen er niet aan te pas. Wij krijgen zeker gegevens voor een tijdsbeeld in het algemeen, maar niet voor een geschiedenisbeeld. Want er *geschiedt* niets in de

eigenlijke zin van het woord. En toch is de mogelijkheid tot een historische evocatie in dit geval wel degelijk aanwezig, want het Huis met de Hoofden is de woning geweest van een Nederlander van internationale naam en betekenis, de „Zweedse ijzerkoning” Louis de Geer. Hij heeft het in 1634 gekocht van de bouwer, Nicolaes Sohier, die een zwager was van P. C. Hooft. De drost van Muiden zal dus een van de eerste bekende Nederlanders geweest zijn, die het betreden heeft. Tijdens De Geer was het huis een centrum van Hollandse koopmansgeest. Hoeveel plannen zullen daar niet ontworpen zijn, hoezeer moet de loop der geschiedenis niet juist in deze vertrekken beïnvloed zijn geworden! Het zou de moeite lonen, dit na te gaan. De Geer heeft in het voorhuis een tastbare en ook kunsthistorisch wel merkwaaardige herinnering aan zijn verblijf nagelaten: een borstbeeld in terra cotta van koning Gustaaf Adolf II van Zweden door Hendrik de Keyser de jonge ¹¹.

Meer van anecdotische strekking is het feit, dat in het begin van de 19de eeuw de kunsthandaelaar C. S. Roos het Huis met de Hoofden bewoonde en dat het daardoor tijdelijk tal van belangrijke kunstwerken heeft geherbergd, o.a. Rembrandt's Anatomische les van Dr. Deyman en de vier grote pentekeningen op doek van Willem van de Velde de oude, welke tot de mooiste specimina van 's meesters oeuvre behoren. Het waren de taferelen die door Cornelis Tromp besteld werden ter verheerlijking van de zeeslagen waarin zijn vader gezegevierd had. Tegenwoordig hangen deze op zichzelf ook weer historische gedenkstukken in het Rijksmuseum. Kortom, het Huis met de Hoofden is niet alleen maar „een” gebouw uit de 17de eeuw, het is „het” huis van De Geer e.a. geweest.

Hoe rijk Nederland op dit meer bescheiden gebied nog aan historische herinneringen is laat zich momenteel op geen stukken na taxeren. Wij bezitten in onze monumenten de achtergrond waartegen Bilderdijk en Boerhaave leefden, Descartes, Spinoza en Vondel, De Witt en Kemper ... volledigheid zou zeker een boekdeel kunnen vullen.

Ook onze oude stadsgrachten en kades mogen

bij het historie-beeld van Nederland niet worden vergeten. Dáár immers vindt wie zich met de geschiedenis van handel en scheepvaart bezig houdt de bronnen voor het „beeld” van het verleden, dat hem interesseert. Professor Van Werveke heeft in een boekje, getiteld „Brugge en Antwerpen. Acht eeuwen Vlaamsche handel” ¹², een treffend „beeld” van de handelsgeschiedenis gegeven door middel van een oude plattegrond van Brugge met ingetekende gebouwen en routes, vergezeld van een nauwkeurige beschrijving hoe de schepen, die de economische bloei van de stad vormden, hier binnen voeren. Aan de hand van dit kaartje en enige reproducties naar de bekende hijskraan, de hallen en koopliedenhuizen kan de bezoeker aan Brugge zich nu inderdaad de handel van weleer daar vóórstellen. Hoe levendig zou het beeld van het leven en werken onzer voorvaders kunnen zijn, wanneer men hetzelfde deed voor Amsterdam en Hoorn, Kampen, Hattum en andere handelssteden! In Nederland is op dit gebied trouwens wel iets gedaan. Ik denk nu niet aan mevrouw Révész-Alexander's boek over de oude Amsterdamse pakhuizen, want haar behandeling van de stof is hoofdzakelijk kunsthistorisch, meer op „een” dan op „het” pakhuys gericht, doch aan de uitstekende publicatie van de gebouwen der Oost- en West-Indische Compagnie, door onze Bond in 1928 ¹³. Hierin werd inderdaad, zoveel mogelijk, het „décor” gegeven waarin de Heren XVII en XIX en hun personeel vergaderd en gewerkt hebben. Als resultaat van deze uitgave kan men nu o.a. in Dr. G. Kalff's studie over de familie De Petersen ¹⁴ een beeldend schetsje vinden, hoe het bij een bezoek van stadhouder Willem V aan het West-Indisch huis te Amsterdam in 1768 is toegegaan. Men ziet het als het ware voor zijn ogen gebeuren.

Niet alle historische gebeurtenissen hebben zich in of voor gebouwen afgespeeld. Daarom moeten ook plekken en terreinen, waar geschiedkundige voorvallen hebben plaats gevonden, bij de vorming van het beeld der geschiedenis betrokken worden. Op dit gebied kunnen wij van de Amerikanen leren. Uitermate suggestief is de wijze, waarop zij b.v. de betekenis van

¹¹ I. H. van Eeghen, „Het Huis met de Hoofden”, in: *Amstelodamum*, 1951, Amsterdam, blz. 137 vlg.; E. Neurdenburg, „Pieter de Keyser als beeldhouwer”, in: *Oudheidkundig Jaarboek* 1940, Leiden, blz. 62; E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1948, blz. 152.

¹² Gent 1941, blz. 52.

¹³ J. C. Overvoorde en P. de Roo de la Faille e.a., „De gebouwen van de Oost-Indische Compagnie en van de West-Indische Compagnie in Nederland”, in: *Oudheidkundig Jaarboek*, Utrecht 1928, blz. 1 vlg.

¹⁴ G. Kalff, *De Petersen*, Amsterdam 1952, blz. 103.

historische slagvelden aan de bezoeker (ook de niet-deskundige) duidelijk maken met behulp van kaarten, reproducties en ter plaatse aangebrachte opschriften. Natuurlijk wordt een dergelijk terrein zo veel mogelijk in de oorspronkelijke toestand gehouden, respectievelijk geres-taureerd. In ons land is zo iets onbekend. Het is een ten onrechte „veronachtzaamd hoofdstuk”. En toch, hoe gemakkelijk is het b.v. nog heden ten dage, zich aan de hand van talrijke afbeel-dingen, maar vooral ter plaatse, in 's-Hertogen-bosch en in Vught, voor te stellen hoe het grote beleg van Frederik Hendrik is verlopen. Het drassige land om de vesting is tegenwoordig nauwelijks anders dan het in 1629 was. Op de enkele hoger gelegen stukken land ten zuiden van de stad, waarop de Spanjaarden forten had-den, staan nu kazernes. Kasteel Maurick, het kwartier van de stadhouder, is weinig veranderd; de zandgrond ten westen van Vught, waar de Nederlandse cavalerie haar kampement opsloeg, het is alles nog zo duidelijk aan de bodem af te lezen, wanneer men maar een leiddraad heeft.

Bij wapenfeiten denk ik ook aan de niet meer bestaande poort van Den Briel, waarvan ten-minste een gedenksteen de plaats aanduidt. Ik memoreer verder de veldtochten van Maurits en Frederik Hendrik in Twente, de Achterhoek en langs de Maas, die onze huidige oostelijke lands-grens vormden.

Wij komen hiermee op het boeiende gebied tussen geschiedenis en historische aardrijkskunde, dat ik zeker niet zou willen vergeten. Ik denk verder aan de Maas bij Stockum, aan Heiligerlee en de Mookerhei. De officiële monumentenlij-sten zwijgen hierover. Het gedenkteken te Heili-gerlee dateert immers van na 1850 en de Moo-kerhei en de Maasoever zijn niet door menschen-hand geschapen. Maar leven kan onze geschiede-nis er wel voor wie kennis van zaken heeft.

Ik denk voorts aan het slagveld bij Nieuw-poort, aan dat van Malplaquet, dat van Water-loo en aan het beleg van Oostende. Want ook buiten de huidige landsgrenzen heeft onze ge-schiedenis zich afgespeeld. Dit geldt natuurlijk niet alleen voor oorlogshandelingen; het meren-deel onzer vredes is elders gesloten. In het raad-huis van Munster vond men de vredeszaal van 1648, die tot aan de laatste oorlog geheel in tact is gebleven. Was dit niet, na de Utrechtse kapitel-zaal, Nederland's belangrijkste historisch mo-nument? Later hebben wij vredes gesloten in Westminster, in Aken, in Parijs. Ook de Dillen-burg kan niet uit het beeld onzer vaderlandse

geschiedenis gemist worden, want wat daar ge-rapporteerd en overlegd is, was van verstrekkende betekenis voor ons land.

Groot is het aantal historische monumenten van de tweede orde in het buitenland: het kasteel te Gent van Karel V werd geboren, het Augs-burg waar in 1548 de landen van de Bourgondische Kreits van het oppergezag van het Duitse Rijk werden losgemaakt, het Brussel van het Ver-zoekschrift der Edelen, het Escuriaal van Philips II, het Fontainebleau waar Frederik Hendrik een deel van zijn opvoeding ontving, die hem voor zijn ganse verdere leven Franse sympathieën zou geven, het Denemarken dat gedurende de 17de eeuw van zo grote betekenis in onze maritieme en politieke geschiedenis was, het Hampton Court van Willem III en van Willem V na zijn vlucht, de Dom te Brunswijk, waar de laatste stadhouder als balling werd bijgezet. Het huwe-lijk van Willem IV en Anna van Hannover, dat van belang is geweest voor onze buitenlandse politiek in de 18de eeuw, werd ingezegend in de kapel van St. James Palace, dat van Willem V te Berlijn, maar dat van Willem I en Char-lotte de Bourbon in de Grote Kerk van Den Briel. 't Is maar een willekeurige greep, die ik doe.

De betekenis van de genoemde monumenten voor onze geschiedenis loopt uiteraard zeer uiteen. Doch wanneer men gelooft dat de omgeving invloed heeft op de personen, die erin verkeren, en op hun handelen, of wanneer men, omge-keerd, van mening is dat de omgeving op de een of andere wijze karakteristiek is voor de mens die erin leeft en werkt, dan heeft het zin, aspect en aard van deze omgeving in de historische studie te betrekken. Het zou daarom wenselijk zijn, dat iedere historicus, die het geven van een „beeld van het verleden” nastreeft, ook werke-lijk in zijn studie met het betreffende authentieke materiaal rekening houdt en het critisch onder-zoekt als een integrerend deel van zijn bronnen, zoals hij dat met de schriftelijke gegevens doet.

In de eerste plaats bestede hij aandacht aan de monumenten, die nog over zijn, en niet alleen aan bouwwerken, maar ook aan historische meubelen en andere objecten. Die zijn veelal te vin-den in de musea, doch daar trekken zij lang niet altijd de aandacht welke zij verdienen, o.a. door gebrek aan bekendheid die een gevolg is van gebrek aan bestudering.

Ten tweede neme de historicus kennis van de oude afbeeldingen, die voorhanden zijn. De kunsthistoricus zal hierbij de helpende hand

moeten bieden. Zij zullen moeten samenwerken, zoals bij de studie van de oudheid archaeoloog en historicus al lang samenwerken om het naar verhouding grote tekort aan geschreven documenten met ander materiaal aan te vullen. Uit later tijd mogen méér schriftelijke gegevens beschikbaar zijn, aanvulling ter completering blijft welkom.

Misschien zal deze samenwerking mogelijk zijn in de vorm van lijsten van monumenten van geschiedenis naast de reeds bestaande van kunst, maar waarschijnlijker lijkt het mij dat een andere vorm zou moeten worden gevonden, n.l. één die niet uitgaat van de lokaal gegroepeerde monumenten, doch van de historische feiten. Men kan dit doen voor de nationale geschiedenis, doch evengoed in kleiner bestek voor de plaatselijke. En het is geenszins nodig alleen de politieke historie aldus te beschouwen. De militaire, de economische, de litteraire en nog andere takken der geschiedwetenschappen zouden er gelijkelijk mee gebaat zijn.

Tegen de bestaande monumentenlijsten van kunst of kunstgeschiedenis heb ik, zoals u, naar ik hoop, begrepen zult hebben, niet het minste bezwaar; alleen tegen de naam, die zij dragen, opponeer ik, omdat deze de inhoud niet dekt en méér belooft dan de lijsten geven. De voornaamste reden hiervan noemde ik al in het begin van mijn betoog, maar er zal nog wel een andere oorzaak zijn geweest: het samengaan van een kunsthistorische en een historische behandeling van de stof levert in veel gevallen moeilijkheden op. Want wat uit kunsthistorisch oogpunt belangrijk is, behoeft dat nog niet uit historisch te zijn en omgekeerd, en wat voor de kunsthistoricus een logische volgorde van werken is, is dat bij gevolg nog niet voor de historicus. Kortom, het beeld van de geschiedenis en dat van de kunstgeschiedenis dekken elkaar maar gedeeltelijk. Doch juist omdat de ene wijze van zien de andere niet doubleert kunnen zij elkaar dikwijls nuttig aanvullen.

Bij de bestudering van monumenten van geschiedenis mag men verwachten, dat er in deze materie in verschillende periodes en onder verschillende omstandigheden voorkeuren voor bepaalde soorten van „historische omgeving” zullen kunnen worden aangewezen die kenmerkend zijn als geestelijke stromingen en als tijdsverschijnsel. Naast de iconographie en de iconologie van de historische afbeeldingen zal mogelijk, op een bescheidener plan, een dergelijke studiemethode ook op historische monumenten kunnen

worden toegepast. Ik stel mij geenszins voor dat hiermee de studie van de geschiedenis of de kunstgeschiedenis grondig zal veranderen. Wel heb ik hoop dat een dergelijk werk in details verhelderend, preciserend, verdiepend kan zijn.

Na de resultaten die de kunsthistorische studie onzer oude monumenten in de laatste halve eeuw geboekt heeft, wordt het tijd de historische zienswijze daaraan toe te voegen.

In het Voorwoord van zijn Bredase monumentenlijst schreef Kalf: „Op de Nederlandsche scholen wordt over Nederlandsche monumenten zoo goed als niet gesproken. De reeks geschriften, waarvan dit boek het eerste is, stelt ter beschikking van leeraren en onderwijzers al wat zij noodig hebben om hunne leerlingen dat glorievolle deel van 's lands geschiedenis te verhalen, dat in de vaderlandsche monumenten geschreven staat. Mogen zij vooral een ruim gebruik maken van deze boeken, om een geslacht te helpen kweken, dat de monumenten lief heeft, omdat het leerde ze te begrijpen”. Zijn enthousiasme werd echter getemperd door de ruiterlijke erkenning dat hij zelf in zijn wetenschappelijk boek dit doel niet bereikt had. Het was niet alleen het wetenschappelijk-zijn dat hem niet heeft doen slagen, een populair werk samen te stellen. Het was, zoals ik het al zei, ook de opzet. Want in Kalf's gedachtengang zat één fout: hij meende leraren en onderwijzers geboden te hebben al wat zij nodig hadden om over 's lands monumenten te verhalen. Dat was echter niet zo. Het leven van de mensen in en om de monumenten gaf hij niet en hiermee onthield hij, om nog éénmaal een woord van Huizinga te gebruiken, de lezers „de bontste verven van Clio's palet”¹⁵. Die kan men niet missen, die vormen een organisch deel van de historische evocatie, want de wereld van vroeger was er niet een van alleen maar aesthetisch genot, doch ook een van wat men, achteraf, „historische sensatie” kan noemen. Aan de andere kant is de geschiedenis niet alleen maar een verhaal in een al of niet geïllustreerd boek, maar zij lééft voort in onze oude monumenten, dat „décor” van het wereldtoneel. Op haar beurt kan zij het daarom niet buiten monumentenbeschrijvers stellen.

De Voorzitter dankt de spreker voor zijn belangwekkende rede en verbindt hieraan de wens, dat bij de monumentenbeschrijving meer aandacht aan archiefonderzoek zal worden geschon-

¹⁵ J. Huizinga, *a.w.*, blz. 206.

ken. Persoonlijk zou hij het zeer toejuichen, indien het op de duur tot de uitgave van een historisch reisboek zou kunnen komen.

De vergadering wordt te 16 uur gesloten, waarna de leden gelegenheid krijgen het kasteel

Zuylen onder voorlichting van de Heer Van Luttervelt en enkele daarvoor speciaal aangewezene gidsen te bezichtigen. Aan de vergadering ging een gemeenschappelijke koffiemaaltijd in restaurant Esplanade te Utrecht vooraf.

MUSEUMPUBLICATIES

Het ligt in de bedoeling 1 of 2 maal per jaar een overzicht te geven van de door de musea uitgegeven publicaties als jaarverslagen, catalogi en gidsen, mededelingen, e.d. In verband met gebrek aan plaatsruimte zullen deze uitgaven slechts op onderstaande wijze vermeld kunnen worden. Ten aanzien van de tijdschriften zal op deze regel een uitzondering worden gemaakt, voorzover deze artikelen bevatten, die, handelend over problemen van zuiver museografisch belang, bijzondere aandacht verdienen.

Jaarverslagen:

Verslagen 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst 1951.

AMSTERDAM *Museum van den Arbeid* (thans *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek* geheten), Jvsl. 1951.

Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum, Jvsl. 1950-1951.

Veiligheidsmuseum (thans *Veiligheids Instituut* geheten), Jvsl. 1950 en 1951.

BREDA *Ethnografisch Museum der Koninklijke Militaire Academie*, Jvsl. 1951.

Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde, Jvsl. 1951.

DENEKAMP *Museum Natura Docet*, Jvsl. 1951.

DEVENTER *Museum De Waag*, Jvsl. 1951-1952.

DOKKUM *Oudheidkamer Dockum en Omstreken*, Jvsl. 1951.

DORDRECHT *Dordrechts Museum*, Jvsl. 1951.

EDAM *Edams Museum*, Jvsl. 1951.

ENSCHDEDE *Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1951.

'S-GRAVENHAGE *Internationaal Persmuseum*, Jvsl. 1951.

Nederlands Postmuseum, Jvsl. 1951.

Museum voor het Onderwijs, Jvsl. 1951.

HEEMSKERK *Museum voor Heemkennis „De To-nijn”*, Jvsl. 1951.

HEERENVEEN *Oudheidkamer Heerenveen*, Jvsl. 1951 en 1952.

HILVERSUM *Museum voor het Gooi en Omstreken*, Jvsl. 1951.

HOORN *West-Fries Museum*, Jvsl. 1951.

LEEUWARDEN *Friesch Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1951.

LEIDEN *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*, Jvsl. 1951.

Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hoef-fer”, Jvsl. 1951.

MIDDENBEEEMSTER *Museum Jan Adriaensz.*

Leeghwater, Jvsl. 1950-1951, 1951-1952.

NAARDEN *Comenius-Museum*, Jvsl. 1951.

ROTTERDAM *Museum Boymans*, Jvsl. 1951, (vgl. Bull. K.N.O.B. 1953, kol. 76).

Vereeniging Nationaal Reizend Museum voor Ouders en Opvoeders, Jvsl. 1951.

RIJNSBURG *Spinozahuis*, Jvsl. 1951-1952.

RIJSWIJK Z.H. *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.*, Jvsl. 1951.

SNEEK *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1951.

UTRECHT *Aartsbisschoppelijke Musea*, Jvsl. 1950 en 1951.

VLISSINGEN *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1951.

WEERT *Nederlands Tram-Museum*, Jvsl. 1951.

ZAANDAM *Czaar Peter huisje*, Jvsl. 1951.

ZIERIKZEE *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1951.

ZUTPHEN *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1951.

Catalogi en gidsen:

AMSTERDAM *Rijksmuseum*. *Catalogus van Meubelen*, 1952, geïll. *Catalogus van goud en zilverwerken*, 1952, geïll. *Album*. 256 Meesterwerken, 1952, geïll.

Museum van Aziatische Kunst. *Catalogus*, 1952, geïll.

'S-GRAVENHAGE *Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen*. Dr. Annie N. Zadoks-Josephus Jitta, *La collection Hemsterhuis au Cabinet royal des médailles à la Haye*, 1952, geïll. (Vgl. Bull. K.N.O.B. 1953, kol. 35).

LEIDEN *Rijksmuseum van Oudheden*. Gids voor de verzameling van Griekse en Romeinse beeldhouwwerken, 1951, geïll.

ROTTERDAM *Museum Boymans*. Gids Schilderkunst en Beeldhouwkunst, 1951, geïll.

UTRECHT *Centraal Museum*. Catalogus der schilderijen, 1952, geïll.

Mededelingen:

'S-GRAVENHAGE *Gemeentemuseum*. Mededelingen van de Dienst voor Schone Kunsten der Gemeente 's-Gravenhage. Sedert 1952; zes maal per jaar verschijnend.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen. De Geuzenpenning. Uitgave van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en van de Vereniging voor Penningkunde. Sedert 1951; vier maal per jaar verschijnend.

Museum voor het Onderwijs. Ons Museum. Contactorgaan van de Vereniging van Vrienden van het Museum voor het Onderwijs. Sedert 1951; zes maal per jaar verschijnend.

ROTTERDAM *Museum Boymans*. Bulletin Museum Boymans. Sedert 1950; drie maal per jaar verschijnend.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. „Kunstenaars helpen” -22 Juni

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. A.K.W. -25 Juni
- *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Verworven tekeningen en grafiek -1 Juli
- De Vrouw in de Franse Kunst -19 Juli
- *Stedelijk Museum*. Van Gogh's grote tijdgenoten (Cézanne, Gauguin, Manet, Monet, Pissarro, Renoir, Seurat, Toulouse-Lautrec) -19 Juli
- *Zoölogisch Museum* (Pl. Middenlaan 53) „Dier en Mens” -Oct.
- *Museum Willet Holthuysen* (Herengracht 605) Permanente tentoonstelling
- *Het Rembrandt-Huis* (Jodenbreestraat 4-6) Etsen en tekeningen van Rembrandt
- *Kunsthandel Huinck & Scherjon N.V.* (Herengracht 469) Kunstwerken uit eigen verzameling -1 Aug.

DELFT

- *Museum „Het Steen”* -15 Sept.
- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. „Kind en Spel” -10 Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Werk van Chris le Roy -28 Juni
- Werk van B. Brugman en zijn vrouw 4 Juli-19 Juli

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Antieke Oosterse tapijten uit een Nederlandse particuliere verzameling (georganiseerd door de Vereniging voor Oosterse Tapijtkunde). Werkd. 10-17 u.; Zo. 13-17 u. Ma. gesloten -21 Juni

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Picasso (lithografieën, aquatintes, bronzen) -26 Juli

EMMEN

- *Lyceum*. Nederlandse schilderijen (XVI-1e helft XIX) -15 Juli

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. Expositie modellen naar schetsen van Leonardo da Vinci

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Elf tijdgenoten uit Parijs -3 Aug.
- Verzameling Theo van Gogh -3 Aug.
- Kunstschaten uit Vaticaanstad, Italiaanse kerken en musea 1 Juli-20 Sept.
- *Nederlands Postmuseum*. „Hoofdbestuur der PTT 1893-1953”; zestig jaar evolutie -12 Juli
- *Het Nederlands Costuummuseum* (Prinsengracht 6) Costuums van 1750-1850
- *Kunstzaal Plaats*. Japanse kakemono's, prenten, tekeningen en ceramiek -2 Juli

('S-GRAVENHAGE)

- „Het huisje in de poort" (Noordeinde 82)
Kees van Willigen -24 Juni

HAARLEM

- Museum „Het huis van Looy" (Kleine Houtweg 103) Henriette Reuchlin-Lucardie
-22 Juni

*S-HERTOGENBOSCH

- Centraal Noordbrabants Museum. „Een kapitein uit de 10-daagse Veldtocht exposeert"
-29 Juni
- „Jongeren exposeren eigen werk" 20-29 Juni
- „Maria in ons Bisdome" (Kunst, volkskunst en volksleven) 3-27 Juni

LEIDEN

- Prentenkabinet der Rijksuniv. Een eeuw fotografie (Keuze uit de coll. Grégoire) -20 Juni
- Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen. Herdenkingstentoonstelling H. A. Lorentz en H. Kamerlingh Onnes 1853-1953 20 Juni-30 Aug.
- Rijksmuseum van Oudheden. „Het Romeinse Portret" 27 Juni-19 Juli

MAASTRICHT

- Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden. „Het Romeinse Portret" (met medewerking van de gemengde commissie voor de toepassing van het Cultureel accoord Italië-Nederland) -22 Juni

NIJMEGEN

- Waaggebouw. George Breitner e.a. -27 Juli

OTTERLO

- Rijksmuseum Kröller Müller. Vincent van Gogh. Herdenkingstentoonstelling 1853-1953 -29 Juli

ROERMOND

- Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum. Foto-tentoonstelling Mathieu Koch (Lustrum-tentoonstelling Midden-Limburgse Foto-kring) -21 Juni

ROTTERDAM

- Museum Boymans. Beeldhouwwerken en tekeningen van Henry Moore -11 Juli
- Rotterdamsche Kunstkring (Witte de Withstr. 35a) Het Franse Boek. Werkd. 10-22 u. Zo. 13-22 uur. -21 Juni

TILBURG

- Natuurhistorisch Museum. „Geheimen van de Grond". Dag. 14-18 uur. -30 Juni

UTRECHT

- Centraal Museum. Nederlandse architectuurschilders 28 Juni-28 Sept.
- Oud-Katholiek Museum. Tentoonstelling „Port-Royal" -Aug.

ZWOLLE

- Stichting Kunstzaal „Het Hopmanshuis" (Koestraat 8). Reizende tentoonstelling reproducties naar tekeningen van Leonardo da Vinci -20 Juni

MEDEDELING VAN DE REDACTIE

BANDEN

De Redactie maakt bekend, dat de banden voor 1952 thans zijn afgeleverd en dat de voorraad is uitgeput.

Aan hen die thans nog een band zouden willen betrekken (hetzij voor 1952, hetzij voor één der andere jaargangen van de 6de Serie) wordt verzocht, hiermede te wachten totdat op deze plaats de bestelling voor de banden 1953 wordt geopend. Eventuele bestellingen van terugliggende jaren kunnen dan bij de algemene order worden gevoegd.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JUNI 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Groningen. De 18de eeuwse Zonnewijzerspoort is gerestaureerd en op haar oude plaats, in de tuin van het Prinsenhof, teruggebracht. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSEL

Oldenzaal. De 17de eeuwse gevel van het Michoriushuis is gerestaureerd. Arch.: J. Schotel te Oldenzaal.

GELDERLAND

Nijmegen. Het door het oorlogsgeweld zwaar beschadigde raadhuis is thans geheel hersteld. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

— De toren der St. Stevenskerk, die eveneens door oorlogshandelingen zwaar was gehavend, is gerestaureerd. Arch.: A. W. Jansz. te Voorburg en B. van Bilderbeek te Dordrecht.

Wageningen. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk, die schade opliep tengevolge van het opblazen van de toren in 1943, is aangevangen.

Zutphen. De Walmuur die aansluit bij de Bourgonnetoren en die welke aansluit bij het huis „Het Bolwerk”, zullen worden gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Met de restauratie van het pand Nieuwmarkt 22, dat een trapgevel uit 1605 bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— De restauratie van het pand Prins Hendrik-kade 155 is voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Haarlem. De restauratie van het pand Warmoesstraat 5 is beëindigd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Hoorn. Met de restauratie van het uit 1724 daterende „Foreestenhuis”, Grote Oost 43, is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Jisp. Voorbereidingen worden getroffen om de Ned. Herv. Kerk te restaureren. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

Medemblik. Het voormalig gemeenlandshuis van het waterschap „de vier Noorden Coggen” is in restauratie. Arch.: S. Varwijk te Medemblik.

Monnikendam. Met het herstel van het pakhuis Fluwelen Burgwal 12, dat een 17de eeuwse trapgevel bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Stompvoren. De restauratie van de uit 1663 daterende Ned. Herv. Kerk, waarvan het

grondplan een kruisvorm vertoont, is aangevangen. Arch.: H. Knijptizer te Amsterdam.
Wognum. De mooie rijzige toren der Ned. Herv. Kerk, wordt hersteld. Arch.: Ir. H. Thunnissen te 's-Gravenhage.

ZUID-HOLLAND

Leiden. Het pand Hooglandse Kerkgracht 18 zal worden gerestaureerd. Arch.-bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.

Lisse. De aan de Gemeente toebehorende windwatermolen van de Zemelpolder, zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Rotterdam. Het herstel van de portiek en het bordes aan de voorgevel van het Schielandshuis, is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Schiedam. De voorgevel van het stadhuis is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Zwammerdam. Met de restauratie van de laatgothische Ned. Herv. Kerk zal een aanvang worden gemaakt. Arch.-bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

ZEELAND

St. Maartensdijk. Een aanvang is gemaakt met het herstel van de Lod. XVI-pomp op het Marktpllein. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Ovezande. Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van de 16de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk over te gaan. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

Eetben. Met het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Genderen. De restauratie van de door het oorlogsgeweld zwaar getroffen toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Meeuwen. De toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

St. Michielsgestel. Met het herstel van de oorlogsschade van de toren der v.m. R.K. Kerk is aangevangen. Arch.-bur.: J. en P. Cuypers te Roermond.

Oisterwijk. Het pand Kerkstraat 92, dat een ingezwenkte trapgevel uit 1633 bezit, zal worden gerestaureerd.

Raamsdonk. Restauratiewerkzaamheden aan de fraaie Ned. Herv. Kerk worden uitgevoerd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

LIMBURG

Oostrum. De door de oorlog zwaar beschadigde R.K. Kerk is thans geheel gerestaureerd. Arch.: J. Coumans te Nijmegen.

Swolgen. De oorlogsschade aan de R.K. Kerk is hersteld. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

Vaals. Het hoofdgebouw van het Huis Vaalsbroek is gerestaureerd; thans is het herstel van de bijgebouwen in voorbereiding. Leiding: Bouwbureau van de Staatsmijnen te Heerlen.

BONDS-NIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

In afwijking van de in de Zomervergadering van 27 Juni 1952 vastgestelde plannen om deze in 1953 in Zeeland te houden (vgl. Nieuws-Bulletin 1952. Kol. 120) zal deze i.v.m. de gewijzigde omstandigheden plaatsvinden op:

Vrijdag 11 September a.s. te Alkmaar

de daarbij aansluitende excursie op 12 September naar Enkhuizen en Hoorn.

WIJZIGINGEN IN DE STATUTEN, GOEDGEKEURD BIJ K.B.

DD. 27 MAART 1953 No. 37

Aan art. 1 wordt een nieuw lid toegevoegd, luidende:

De naam der vereniging, voorkomende in het opschrift en in het eerste lid van dit artikel, zal voortaan luiden: Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond.

Art. 3 wordt als volgt gelezen:

De vereniging bestaat uit:

- a. leden;
- b. begunstigers;
- c. ereleden.

Art. 4 wordt als volgt gelezen:

Leden van de bond kunnen zijn:

a. rechtspersoonlijkheid bezittende oudheidkundige en aanverwante instellingen en verenigingen;

b. de leden van besturen en commissies, belast met het beheer of het toezicht op openbare verzamelingen van kunst en oudheidkunde, alsmede commissies, werkzaam op oudheidkundig gebied;

c. bestuursleden van aangesloten verenigingen en zij, die gequalificeerd zijn als leden van de onder b vermelde besturen of commissies;

d. beheerders en oud-beheerders van openbare verzamelingen van kunst en oudheidkunde;

e. openbare ambtenaren en oud-ambtenaren, wier werkkring ligt of gelegen heeft op oudheidkundig gebied;

f. zij, die door hun belangstelling in de Nederlandse kunst en oudheidkunde hiervoor in aanmerking komen.

Het bestuur beslist, onder beroep op de algemene vergadering, of de vereisten voor het lidmaatschap aanwezig zijn.

De artt. 5 en 9 vervallen, in verband waarmee de overige artikelen worden vernummerd.

Het oude art. 10 wordt als volgt gelezen:

Voor iedere vereniging of instelling, op de algemene vergadering vertegenwoordigd, wordt één stem uitgebracht.

Het derde lid van art. 11 (oud) vervalt.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1953 MET DAARAAN VOORAFGAANDE
EXCURSIE, GEHOUDEN OP 5 EN 6 JUNI 1953 TE LEEUWARDEN

De excursie naar Janum, Rinsumageest, Dokkum en Stania State.

Dit was de tweede keer, dat door onze vereniging een excursie werd gehouden¹; behalve 48 leden namen als gasten aan de tocht deel: Mr. J. Woltjer, griffier van de Staten van Friesland namens het Provinciaal bestuur, en de heer H. Halbersma als vertegenwoordiger van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers.

Om circa 2 uur vertrok het gezelschap in twee autobussen en enkele particuliere auto's uit Leeuwarden naar het Kerkmuseum Janum gelegen op een gedeeltelijk afgegraven terp. Nadat de directeur DR. A. M. WASSENBERGH het gezelschap welkom had geheten, gaf DR. P. GLAZEMA een interessante en duidelijke uiteenzetting over de bouwgeschiedenis van dit monument

(o.m. over de hagoscoop), waarbij een door hem samengestelde gids werd uitgereikt. Tot slot deelde de heer Wassenbergh enkele bijzonderheden mede over de in de kerk opgestelde beeldhouwwerken. Hierna werd de tocht naar Rinsumageest voortgezet. Ook hier hield de heer GLAZEMA een helder betoog over de ingewikkelde bouwgeschiedenis van dit verminkte monument, waar de Romaanse crypt tot de voornaamste bezienswaardigheden behoort. Na de bezichtiging van de kerk werd naar Dokkum gereden. Hier ontving burgemeester S. van Tuinen het gezelschap op het Stadhuis in de prachtige raadzaal (1763) met wandschilderingen door D. Reynes. In een geestige speech heette hij de aanwezigen welkom, waarop onze voorzitter met enkele woorden dankte voor de gastvrije ontvangst. Hierna werd het stadhuis bezichtigd; vervolgens splitste het gezelschap zich om onder leiding van de heer en mevrouw J. K. BEETSTRA en de heer D. J. KAMMINGA de bezienswaardigheden van de stad te bezichtigen,

¹ Voor het eerst geschiedde dit in 1949 bij een tocht naar Kampen.

waarbij tevens een bezoek werd gebracht aan de oudheidkamer gehuisvest op de eerste verdieping van de Waag (1752). Aan het einde van de middag brachten de autobussen de deelnemers naar Stania State te Oenkerk, een uithof van het Fries Museum.

Hier ontving de heer H. HALBERTSMA het gezelschap namens het Fries Genootschap met een welkomstwoord in het Fries en bood de aanwezigen een borrel aan.

Na de maaltijd in de jeugdherberg en na bezichtiging van het park, werd de avond besloten met een improvisatie van PROF. DR. A. P. A. VORENKAMP over zijn reis naar Portorico. De voorzitter dankte de spreker voor zijn interessante en geestige lezing, die veel bijval oogstte.

Het grootste deel van het gezelschap overnachtte in de jeugdherberg. De volgende morgen ging men om 9 uur per autobus en auto naar de Princessehof (het voormalige paleis van Marijke Meu) te Leeuwarden, waarvan de fraaie, eind-17de eeuwse gevel, die verzakt was, thans vrijwel geheel hersteld is. Hier werd het gezelschap op onderhoudende wijze rondgeleid door de conservator en stichter van het museum de heer NANNE OTTEMA. PROF. DR. H. VAN DE WAAL dankte de heer Ottema voor zijn uiteenzetting. Enkele leden hadden te zelfder tijd onder leiding van de heer IR. H. DOUMA het Fries Natuurhistorisch Museum bezichtigd. Om 11.30 kwam men bijeen in het Provinciehuis, waar de voorzitter, DR. A. F. E. VAN SCHENDEL de volgende openingsrede uitsprak:

REDE VAN DE VOORZITTER

Dames en Heren, leden van de Museumdag.

„Het is met groot genoegen dat ik U op de eerste Museumdag van 1953 welkom heet in Friesland's hoofdstad. Tot dusver had onze vereniging nog nooit het voorrecht haar bijeenkomsten in een van de Noordelijke provincies te houden. Dat lag aan de omstandigheid dat het, wegens de afstand van het Zuiden en ook van het Westen, moeilijk scheen om op één dag de vergadering te houden en toch ook iets te bewonderen van de talrijke bezienswaardigheden van deze gewesten. Ook de kosten verbonden aan een betrekkelijk lange reis spelen voor velen van onze leden een rol. De wens echter om zoveel mogelijk alle steden met belangrijke musea in ons land te bezoeken met de Museumdag heeft het bestuur doen besluiten een programma samen

te stellen zoals U thans geboden is, waarbij men, naar eigen verkiezing, in twee dagen een excursie en de vergadering kan meemaken of op één dag kan deelnemen aan de vergadering en aan het museumbezoek. Wij hopen dat door deze oplossing de praktische bezwaren van een niet centraal gelegen vergaderplaats voor vele leden zijn opgeheven. Een aanleiding om juist nu in Leeuwarden te vergaderen was, dat het Museum van het Fries Genootschap, dat onlangs zijn 125-jarig bestaan gevierd heeft, en één van de oudste en veelzijdigste provinciale verzamelingen in ons land, in de afgelopen winter voor een groot deel opnieuw is ingericht, zodat wij er nu de kostelijke collecties in een nieuwe opstelling kunnen bezichtigen. Wij zijn de directeur, de heer WASSENBERGH, zeer dankbaar dat hij ons vanmiddag in zijn museum wil ontvangen en rondleiden. Ook dank ik hem gaarne voor de bijstand die hij aan onze secretaris heeft gegeven bij de voorbereiding van de excursie en van deze bijeenkomst.

Gaarne begroet ik speciaal de heer DUPARC, die de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vertegenwoordigt. Zijn aanwezigheid hier stellen wij op hoge prijs.

Wij zijn in deze zaal de gasten van het Provinciaal Bestuur van Friesland, dat tevens zo vriendelijk is om ons straks in een andere zaal van dit gebouw op een koffietafel te onthalen. De Commissaris van de Koningin zal ons aanstonds ontvangen, ik hoop hem dan te kunnen danken voor deze bewijzen van Friese gastvrijheid.

Als ik U in het kort verslag mag doen van wat er in het verenigingsleven is voorgevallen sinds de vorige Museumdag dan moet ik beginnen met de Algemene Bestuursvergadering te vermelden die op 27 Januari te 's-Hertogenbosch plaats vond. Daar werden de ontwikkeling van de vereniging en de plannen voor de toekomst besproken. In het bijzonder werd aandacht besteed aan het *werk van de secties* en aan de activiteit van de *regionale museumkringen*. Het blijkt, dat er zowel in Overijssel als in Noord-Brabant een levendig contact bestaat tussen de museummensen uit de provincie. Dergelijke initiatieven worden door het bestuur zeer toegejuicht.

De sectie „Historie in het Museum” heeft een verslag uitgebracht over haar werkzaamheden betreffende de *Historische Musea en de Oudheidkamers*. Het bestuur hoopt het belangrijkste

uit dit verslag spoedig onder de ogen van de leden te kunnen brengen. Hetzelfde geldt voor een rapport betreffende de *verhouding tussen de musea en archieven*, dat op verzoek van het bestuur door de heren LUGARD, VAN LUTTERVELT en PELINCK is opgesteld. Reeds thans wil ik de rapporteurs voor hun werk dank zeggen.

Aan de kleine commissie, bestaande uit Mej. ROOSEBOOM en de heer KOOT die onderzoeken zou in hoeverre onze vereniging de stoffelijke belangen van de leden kan behartigen, is verzocht een overzicht samen te stellen van de *salarisschalen* voor museumambtenaren bij het Rijk en bij de Gemeenten Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage. De bedoeling is, deze gegevens ter beschikking te stellen van gemeente-besturen, commissies van bijstand en dergelijke instanties, opdat deze schalen in voorkomende gevallen hun tot leidraad kunnen dienen. Dat de salariëring van museumambtenaren hier en daar nog ver beneden de redelijkheid is weten wij allen. Op een onlangs te Amsterdam gehouden congres over de sociale positie van de intellectuelen werd als typisch voorbeeld van de „vergeten categoriën” de groep der werkers in de musea genoemd. Leraren, economen, ingenieurs en sociologen zaten elkaar soms geducht in de haren, maar in het medelijden voor ons, museum-mensen, waren zij het roerend eens.

Op de vorige Museumdag kon ik gewag maken van het aanbod, bij monde van PROF. FORBES, van het Shell-laboratorium van de B.P.M. om de Nederlandse museumwereld behulpzaam te zijn bij de bestudering van *chemische vraagstukken in verband met restauratie en conservatie* van museumvoorwerpen. Dit aanbod is met dankbaarheid aanvaard en ten gevolge van inmiddels gevoerde besprekingen zijn thans zowel op het Shell-laboratorium als op het restauratie-atelier van schilderijen op het Rijksmuseum proefnemingen aan de gang.

Ook het vraagstuk van de *bestrijding van houtworm* in museumvoorwerpen en de versterking van door houtworm aangetast materiaal wordt thans onder ogen gezien. Dankzij een subsidie van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft de Museumdag nu aan het Houtinstituut van T.N.O. te Delft een opdracht kunnen geven tot het instellen van een grondig onderzoek naar dit euvel en zijn remedies.

In ons Bulletin heeft U kunnen lezen hoe onze leden PELINCK en WEBER een enquête hebben gehouden over het *fotograferen in de*

musea. Hoewel er enerzijds de wens schijnt te bestaan naar een uniforme regeling van deze belangrijke kwestie, die vele facetten heeft, blijken de verschillen in plaatselijke omstandigheden een dergelijke regeling toch wel zeer te belemmeren. Misschien zal het wel mogelijk zijn meer eenheid te brengen in de bepalingen en tarieven betreffende het *reproductierecht*.

Aan de heer WEBER hebben wij ook te danken de nieuwe uitgave van ons *Verenigingsboekje*, die aan U allen is toegezonden. Voorts verscheen een verbeterde herdruk van de brochure „*Richtlijnen en wenken voor het administratief beheer van museumverzamelingen*”. Aan de heer POTT, die de grondige correctie op zich nam, betuig ik gaarne onze dank.

Op de vorige Museumdag heb ik kort gesproken over het groeiend aantal *tentoonstellingen* en ik heb mij afgevraagd of onze vereniging iets kon doen om het overleg tussen de organisatoren te bevorderen, teneinde dubbel werk en verwarringen te voorkomen. De heer RÖELL heeft mij medegedeeld dat de Rijkscommissie voor de musea gaarne zou zien dat onze vereniging die coördinerende taak op zich nam. Het bestuur zal onderzoeken op welke wijze, dat mogelijk is en hoopt hiertoe spoedig voorstellen te kunnen doen.”

Vervolgens kwamen aan de orde de huishoudelijke punten van de agenda, ten eerste de verkiezing nieuwe leden van het *Algemeen Bestuur*. De voorzitter dankte de volgens het rooster aan de beurt van aftreden zijnde heren ASSELBERGHS, vertegenwoordiger voor Utrecht, HALBERTSMA, vertegenwoordiger voor Friesland, PELINCK en WEBER voor wat zij voor de vereniging gedaan hebben, in het bijzonder de heren WEBER EN PELINCK, die op zo voortreffelijke wijze de belangrijke bestuursfuncties van secretaris en penningmeester hebben waargenomen. De voorzitter sprak woorden van grote waardering uit aan het adres van de heer WEBER, die in de zeven jaar dat hij als secretaris is opgetreden de spil was waar alles om draaide, de man die met nauwgezetheid, regelmaat en de grootste toewijding een omvangrijke taak vervulde, in de tijd dat de opbouw van zijn eigen museum heel veel van zijn krachten vergde.

Op voorstel van het Algemeen Bestuur werden in de ontstane vacatures bij acclamatie benoemd: Mej. DR. M. ROOSEBOOM, directrice van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, die de functie van penning-

meester op zich zal nemen, de heer J. C. EBBINGE WUBBEN, directeur van het Museum Boymans te Rotterdam, voorts als vertegenwoordiger van Friesland DR. A. WASSENBERGH, directeur van het Friesch Museum te Leeuwarden en als vertegenwoordiger van Utrecht, DR. D. P. R. A. BOUVY, directeur van het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht.

De aftredende penningmeester bracht een *finantiël verslag* over 1952 uit. Aan contributie werd in 1952 geïnd f 2088.30. De uitgaven voor bestuurskosten, secties, bureaubehoeften, drukkosten Bulletin en porti bedroegen f 1836.73; hetgeen betekent dat er een batig saldo overblijft van f 251.57. De Heer Pelinck stelde de navolgende begroting voor het lopende jaar 1953 voor.

Inkomsten:

contributie	f 2000.—
rente Spaarbank	" 90.—
I. C. O. M. lidm. (subsidie O. K. en W.)	" 140.—
vertegenw. conf. (subsidie O. K. en W.)	" 150.—
	f 2380.—

Uitgaven:

Bulletin	f 1300.—
I. C. O. M. lidm. vertegenw. conf.	" 150.—
bestuurskosten (en lezingen)	" 250.—
secties	" 100.—
bureaubehoeften	" 150.—
drukkosten ledenlijst	" 250.—
onvoorzien	" 40.—
	f 2380.—

Vervolgens bracht DR. A. BROUWER als lid van de kascommissie verslag uit over de financiën betreffende 1952. Een en ander werd in orde bevonden. De voorzitter dankte de kascommissie en stelde voor de scheidende penningmeester décharge te verlenen en tot leden van de kascommissie voor 1953 te benoemen de heren DR. H. ENNO VAN GELDER en B. TH. DE HEY, beiden te den Haag.

Tenslotte stelde de voorzitter voor de benoeming te bekrachtigen van DR. A. F. E. VAN SCHENDEL als nieuw lid van het Ned. ICOM-comité, hetgeen bij acclamatie geschiedde.

Daarna hield de Heer S. J. BOUMA, directeur van het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen, zijn aangekondigde *lezing met lichtbeelden over het Festival of Britain* en vervolgens sprak PROF. DR. H. ENGEL de zijne uit: *Imitatie of evocatie in de musea van natuurlijke historie*.

Nadat de voorzitter de bijeenkomst geschorst had tot na de lunch, sprak de Commissaris der Koningin in de Provincie Friesland MR. H. P. LINTHORST HOMAN de deelnemers toe in de Statenzaal.

Na de koffiemaaltijd, aangeboden door het provinciaal bestuur van Friesland, welke plaats vond in drie sectiekamers van het Provinciehuis en waarbij de Commissaris aanzat, hield PROF. DR. H. V. D. WAAL zijn samenvattende voordracht over het onderwerp van deze museum dag „Imitatie of evocatie”¹.

Een levendige discussie volgde. DR. G. W. LOCHER vraagt, hoe Prof. Van de Waal de voorwerpen denkt te plaatsen zo, dat ze het best door het publiek verstaan worden. Volgens Prof. Van de Waal zal iedere museumdirecteur moeten uitmaken, welk aspect hij het zwaarst wil laten wegen. In sommige gevallen zullen wij voor ons publiek essentiële aspecten toch in negatieve zin waarderen. Als voorbeeld noemt spreker het verbranden van de weduwe van de gestorvene. Dr. Locher wijst op het gevaar van te grote aanpassing aan bestaande ideeëncomplexen; hij deelt mede, hoe men b.v. bij de voorbereiding van de tentoonstelling „De Duivel in de kunst” (Stedelijk Museum, Amsterdam 1952) ook een aantal demonische figuren, voorkomend in de z.g. primitieve cultuur, wilde uitbeelden als vereenzelviging van de duivel. Deze opvatting is volkomen onjuist, de demonen toch moeten niet als duivels gezien worden.

Prof. Van de Waal vertelt hoe hij in het Brooklyn Museum prachtige staaltjes van rondleidingswerk heeft gezien, waar men in het bijzonder de kinderen op zeer suggestieve en eenvoudige wijze het leven van de Indianen in Midden-Amerika duidelijk weet te maken, waarbij het gesproken woord, gebaar en mimiek van zeer grote betekenis zijn.

DR. A. B. DE VRIES meent, dat het ter sprake brengen van rondleidingen bij de behandeling van het onderwerp „evocatie” beter achterwege kan blijven. Rondleidingen staan buiten het be-

¹ De tekst van deze drie voordrachten volgt hieronder.

toog. Spreker wil graag weten, in hoeverre in een schilderijenmuseum de functie van de objecten tot uitdrukking wordt gebracht. Hierbij herinnert hij aan de oude opstelling van Dr. F. Schmidt Degener in de erezaal van het Rijksmuseum, waar de schutterstukken gecombineerd waren o.m. met meubels om de suggestie van de tijd, waarin deze schilderstukken geschilderd zijn, te verduidelijken. Prof. Van de Waal wijst er op dat, verschillende corporatiestukken b.v. die van Frans Hals in het Frans Halsmuseum te Haarlem van een zodanige aesthetische betekenis zijn, dat dit aspect boven de andere praevaleert. Hierom zal de tegenwoordige museumdirecteur deze stukken dan ook niet gebruiken om de betekenis van de schutterij in de 17de eeuw tot uitbeelding te brengen.

In dit verband vestigt de heer S. BOUMA er de aandacht op, dat men met de schilderijen in het Zuiderzeemuseum in de eerste plaats karakter en sfeer van de voormalige Zuiderzee tot uitdrukking wil brengen. Om deze functie nog meer te onderstrepen, hebben ze alle eenzelfde lijst gekregen. In dit geval hebben de schilderstukken dus naast hun waarde als kunstwerk een zeer speciale documentaire betekenis.

Om een bepaald aspect tot uitdrukking te doen komen zijn tentoonstellingen zeer geschikt, zo merkt DR. DE VRIES op.

DR. R. VAN LUTTERVELT betoogt dat, daar elke tijd haar eigen visie heeft, iedere generatie een bepaald gegeven op eigen manier beziet en weergeeft. Dit geldt b.v. voor diorama's, die snel uit de tijd zijn en naar spreker vreest, niet tijdig aan de nieuwe inzichten zullen worden aangepast, daar ze nogal kostbaar zijn.

De heer T. MULDER wijst er op, dat naar zijn mening de aanduiding van het onderwerp minder juist is, hij vraagt of men niet liever moet spreken van „imitatie en evocatie”. Hetgeen door de inleider wordt beaamd. Imitatie en evocatie zijn twee polen, zo zegt Prof. Van de Waal, waartussen onze gedachten zich in deze bewegen. Geheel zonder imitatieve elementen is evocatie ondenkbaar, maar anderzijds betekent een vergroting van het imitatieve bestanddeel geenszins altijd een verhoging van de evocatieve kracht. Zo zijn b.v. platte tinnen soldaten minstens even evocerend als ronde. In een diorama, dat niets anders is dan een hulpmiddel, zijn zelfs twee-dimensionale figuren te verkiezen, daar ze beter het verbeeldingsleven van de beschouwer ondersteunen; enige speelruimte moet altijd geboden worden voor de vrije ontwikke-

ling der verbeelding; volledige imitatie zou dit in de weg staan.

De heer W. J. VEER herinnert er aan, dat reeds voor de oorlog een Duitse firma loden figuurtjes importeerde voor geschiedenis-diorama's ten gebruike bij het onderwijs; dit materiaal — ook thans weer verkrijgbaar — trok destijds bij een tentoonstelling in het Nederlands Schoolmuseum te Amsterdam vooral in onderwijskringen veel belangstelling. De kosten van expositie-materiaal behoeven, volgens spreker, niet zo hoog te zijn. Voorts pleit de heer Veer er voor, bij de voorbereidingsmaatregelen voor een tentoonstelling grafici-tentoonstelling-ontwerpers in te schakelen. Tenslotte vraagt spreker zich af, of het ook aanbeveling verdient, in Nederland in de musea een aparte afdeling voor kinderen op te richten, zoals in Amerika geschiedt.

De heer H. F. E. VISSER vestigt er de aandacht op, dat elk museum en elke afdeling andere eisen stelt en dat bij een werkelijk groot kunstwerk de functionele betekenis wegvalt (waarop de inleider opmerkt, dat hij de aesthetische functie geenszins heeft uitgesloten). Spreker waardeert voorts de wijze, waarop in het Zuiderzeemuseum de Zuiderzee in haar oorspronkelijke vorm (vóór de drooglegging) is uitgebeeld; dit is te beschouwen als een uitstekend voorbeeld van evocatie, veel suggestiever werkend dan foto's.

Naar het oordeel van de voorzitter berust de evocatie op kennis en associatie en is afhankelijk van de verbeeldingskracht van de bezoeker.

Prof. Van de Waal wijst er op, dat het accent niet alleen op het intellectualistische gebied ligt; spreker acht het ook van zeer veel waarde (zoals hij aantoonde met een lichtbeeld, naar een opstelling in het Museum te Indianapolis), dat sommige voorwerpen in handen genomen kunnen worden, waardoor de tastzin wordt ingeschakeld; voorts verdient het overweging, of niet in sommige gevallen ook geluiden en zelfs geuren kunnen meespelen, waardoor de evocatie versterkt kan worden.

De Heer BOUMA noemt die evocatie de beste, waarbij op de gemakkelijkste wijze het voorstellingsvermogen van de beschouwer wordt opgewekt. In dit verband noemt spreker het voorbeeld van de stomme film, die toen deze eenmaal op haar hoogtepunt stond met betrekkelijk weinig verklarende tekst, op voortreffelijke wijze het gegeven vermoed uit te beelden. Hoe belangrijk zijn soms ook in de opstelling sommige

voorwerpen, die, als rommel bewaard in een depot, door een doeltreffende wijze van exposeren voor de evocatie betekenis krijgen.

Nadat de voorzitter de sprekers en allen, die tot het welslagen van deze dagen hebben meegewerkt, had bedankt, begaf men zich naar het *Friesch Museum*. In de nieuw ingerichte zaal van praehistorica deed DR. WASSENBERGH mededelingen over de opstelling. Hierna was men in

de gelegenheid de nieuwe opstelling² te bezichtigen, waarvoor allen veel lof hadden. Aldus werden deze geslaagde museumdagen besloten. Er heerste een opgewekte stemming. Moge dit verslag voor de leden een aansporing zijn om een volgend maal in nog groter aantal te verschijnen.

² In één der volgende afleveringen hopen wij een geïllustreerd artikel te wijden aan deze herinrichting.

HET FESTIVAL OF BRITAIN 1951

DOOR S. J. BOUMA

„De „South Bank-tentoonstelling” is een poging tot vernieuwing van het tentoonstellingswezen. Deze tentoonstelling beoogt niet te zijn een museum van Britse cultuur, noch een verkooptentoonstelling van Britse producten. De bedoeling is, om de geschiedenis te vertellen van de Britse bijdragen tot de wereldbeschaving „in the arts of peace”. Deze geschiedenis heeft een begin, een middendeel en een einde, waarvan dit einde niet meer betekent dan een wegwijzer naar de toekomst.

De paviljoens van deze tentoonstelling zijn in dezelfde volgorde geplaatst als waarin men de hoofdstukken van een boek over dit onderwerp op elkaar zou laten volgen; terwijl in ieder paviljoen de verschillende opstellingen weer zijn geordend als de paragrafen in de hoofdstukken van zulk een boek.

Wij leven hier in een vrij land en iedere bezoeker, van welke hebbelijkheid of geneigdheid, die de behoefte zou gevoelen om te beginnen bij het laatste hoofdstuk van het gehele verhaal, om dan zigzagsgewijze de weg terug te nemen naar de aanvang, is ons even welkom als ieder ander. Maar zulke bezoekers mogen zich dan niet later beklagen dat zij zich gefopt voelen dat de hoofdstukken hun onlogisch schijnen.

Iedere bezoeker die de aangegeven route volgt, ziet zich het eerst geplaatst in het verleden, dat zich voortzet in het heden, om te eindigen met een blik in de toekomst.

Het geloof dat Engeland ook in de toekomst belangrijke bijdragen zal leveren, is gegrondvest op twee factoren: het Britse land en het Britse volk.

Dit is dan het thema van het historische verhaal dat belichaamd is in de „South Bank-tentoonstelling”: Het Land en het Volk. Het land, begiftigd met landschappen, klimaten en hulpbronnen, meer gevarieerd dan ieder land van vergelijkbare grootte, heeft het volk gevoed, ge-

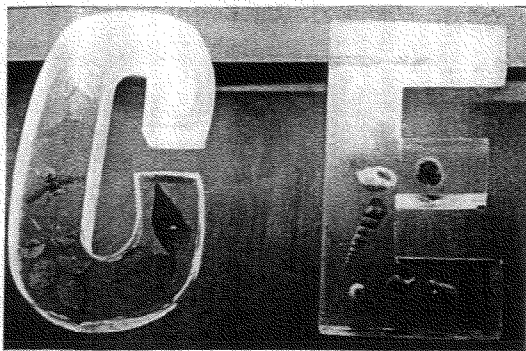
koesterd, geprikkeld en aangespoord. Het volk is begiftigd met een geheel complex van karakteristieke eigenschappen die onderling sterk verschillen en kan toch in zijn geheel niet worden verwisseld met enige andere natie in de wereld.

De opzet van de tentoonstelling is: het verhaal te vertellen van de invloed die dit speciale land heeft gehad op dit speciale volk en van de prestaties die dit volk heeft kunnen volbrengen met de kracht die het heeft ontleend uit zijn betrekking tot dit land. Het is een verhaal dat niet verteld wordt door middel van het woord, doch dat visueel wordt gemaakt door tastbare dingen.”

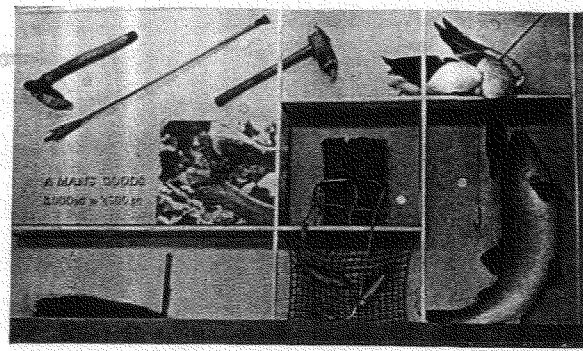
Aldus begint, vrij vertaald, het inleidende hoofdstuk van de tentoonstellingsgids en hiermede zitten wij onmiddellijk midden in ons thema van vandaag: *de imitatieve en de evocatieve opstelling*.

Bij de opzet van deze tentoonstelling stond voorop, dat men in ieder opzicht nieuwe wegen wilde bewandelen en dit betekent nog al iets in het behoudende Albion. Doelbewust werden oudere architecten en oudere kunstenaars met gevestigde reputatie uitgeschakeld. De leidende architect Hugh Casson was de oudste: n.l. 41 jaar! Hij is als bekroning van zijn verdienste in de adelstand verheven en mag zich thans Sir Hugh Casson noemen. Hij is belast geweest met de architectonische regie van de kroningsfeesten.

Maar, om op de jongere medewerkers terug te komen, deze hadden tijdens de oorlog geen kans gekregen om zich te ontplooien en hun werd nu de gelegenheid geboden, zich volledig in te zetten voor een geweldige scheppende taak. De inwendige organisatie was van dien aard, dat het accent op het team-karakter viel. Het was verwonderlijk, hoe binnen het zeer uiteenlopende terrein van onderwerpen een verrassende harmonie geschapen werd, waarbij het persoonlijke element steeds op de achtergrond

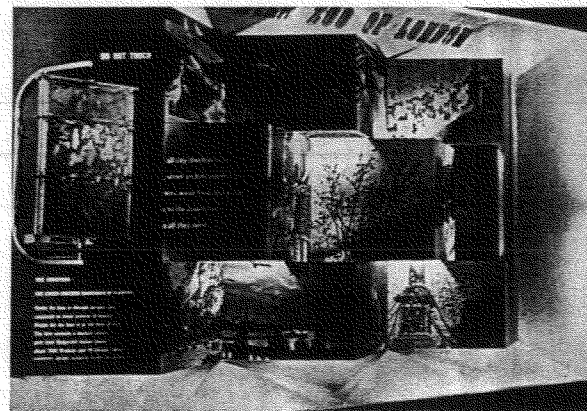
Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

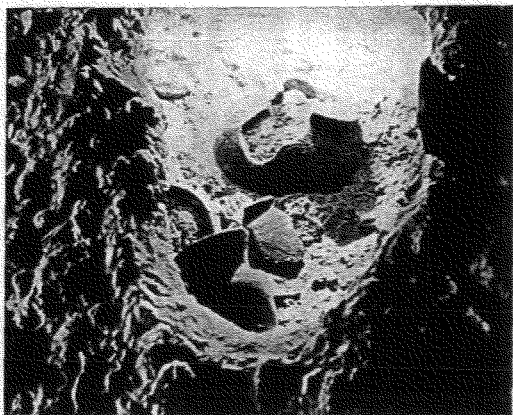
Afb. 4

Afb. 1. Hal „The Natural Scene”: plastic letters, met praeparaten van flora en fauna daarin, geven de suggestie van het onderwerp van deze afdeling.
Zacht licht van boven.

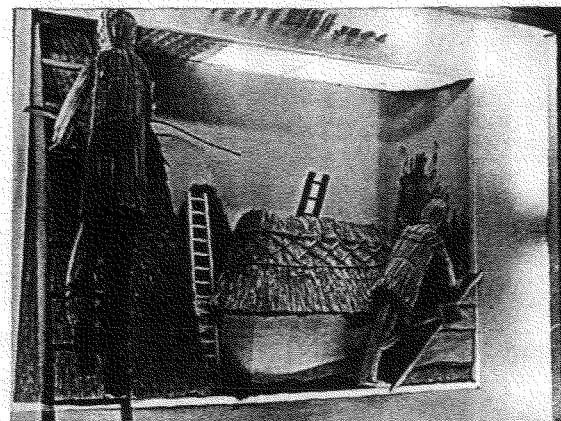
Afb. 2. Op deze naturalistische wijze werd de materiële cultuur van elke voorhistorische periode geëxposeerd: „A man's goods 8000 B.C. to 2500 B.C.”
De wapens en netten, de dieren die ermee werden gevangen, zijn in natura en gedramatiseerd vertoond.

Afb. 3. Samengestelde diorama's van elke landstreek. De achterwand bedekt met een grote transparante foto van de streek. In een raamwerk daarvóór: een kaart met de ligging van het gebied in een paar kernachtige zinnen, waarvan de gedragen, poëtische taal afkomstig is van vooraanstaande dichters of schrijvers; een blokmodel van het reliëf, praeparaten van planten en dieren, typisch voor de streek.

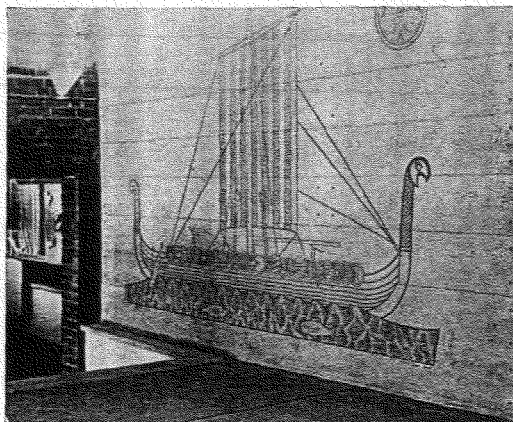
Afb. 4. Geestig is „The Wild Zoo of London”, dierenleven in de hoofdstad: foto's van de „stadsdieren”, zoals bijen, eenden, zwanen, meeuwen, herten, duiven, zelfs ratten, voorgesteld door foto's in zigzag-opstelling en een plastic bijenkorf met levende inhoud.

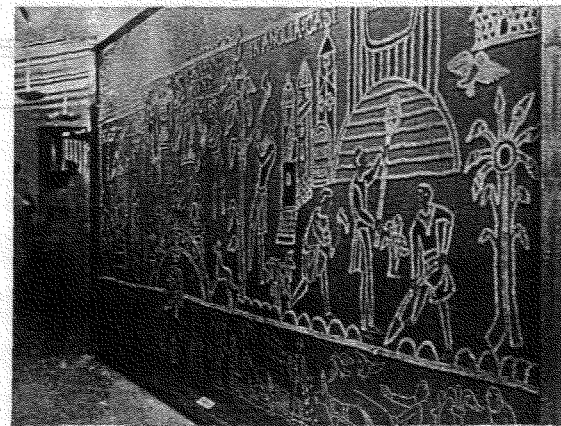
Afb. 5

Afb. 6

Afb. 7

Afb. 8

Afb. 5. Afd. „The People of Britain", Men komt binnen in een halfdonkere gang, die de suggestie van een grot geeft. In een uitholling in de zijwand is een praehistorische urnenvondst weergegeven, zoals die in werkelijkheid kan zijn gedaan.

Afb. 6. Hal: „The Country". In de groep der „rural crafts" o.a. deze suggestieve voorstelling van het rietdekken; de figuren zijn ook van riet gemaakt.

Afb. 7. De invallen der Noormannen kregen uitbeelding door een prachtige in Noors grenenhout gesneden afbeelding van een Vikingschip.

Afb. 8. Het leven in de Middeleeuwen, landleven en ambacht, werd voorgesteld door een tableau, van koordwol vervaardigd en met suggestieve „stompe" kleuren ingevuld.

bleef. Toch werd niet naar anonymiteit gestreefd. Integendeel, bij iedere belangrijke opstelling werd op duidelijke wijze vermeld wie de wetenschappelijke bewerker was, en wie de ontwerper of de uitvoerder.

Ook heeft men de loffelijke voorzorg genomen om het zichzelf en de bezoekers niet moeilijker te maken dan strikt nodig was; wanneer er bepaalde abstracties waren die zich minder goed voor een visuele behandeling leenden, dan heeft men deze eenvoudig weggelaten. De geforceerde symboliek waarvan sommige ontwerpers zich menen te moeten bedienen, ontbrak hier dan ook.

Opvallend was de fraaie, gedragen taal waarin de opschriften waren geredigeerd. Men kon soms moeilijk de neiging weerstaan om ze hardop te lezen om te horen hoe ze klonken. Sir Hugh Casson deelde mij mede, dat deze dan ook waren opgesteld door bekende Engelse literatoren.

Opmerkelijk was ook, hoe men verschillende optische en accoustische hulpmiddelen had aangewend om een bepaalde sfeer te ondersteunen of op te roepen, waarbij ook de architectonische vorm en afwerking van de ruimte een belang-

rijke rol speelde, alsmede de gewaarwording die men onderging van de overgang tussen twee geheel verschillend geaarde ruimten. Zelfs het verschil tussen harde, gladde en zachte, geruisloze vloerbedekking hielp hiertoe mede. Zo was b.v. de historie van de mijnbouw weergegeven in een zeer lage ruimte met zachte vloerbedekking en geluidsabsorberende wanden, aansluitende op de bodem van een torenhoge schacht.

Ook viel het mij op, dat men bij de oplossing van het kunstverlichtingsprobleem vaak had geprobeerd om niet zoveel mogelijk, doch zo weinig mogelijk licht toe te passen. Hierbij werden dikwijls verrassende effecten bereikt, vooral in de historische afdelingen.

Het is niet doenlijk om in een half uur te comprimeren wat vijf dagen aan bezichtiging heeft gekost. Het was moeilijk voor mij een keuze te maken uit de vele foto's die ik daar hebben kunnen nemen, doch ik hoop daarmee toch een beeld te kunnen geven van datgene wat voor ons museummensen misschien van belang kan zijn.

Ik zal mij daarbij bepalen tot enkele opstellingswijzen en de totale expositie verder buiten beschouwing laten.

IMITATIE EN EVOCATIE IN HET NATUURHISTORISCH MUSEUM

DOOR PROF. DR. H. ENGEL

Om midden in het probleem te komen zou ik U willen meenemen naar het Heimans-diorama in ons Museum in Amsterdam, dat, naar ik hoop, de meesten Uwer welbekend is en — wat misschien voor ons probleem van belang is — dat U zich, ook al hebt U het maar éénmaal gezien, waarschijnlijk nog wel betrekkelijk gemakkelijk voor de geest kunt halen.

Hier is de natuur zonder enig verbloemen van de imitatie zo goed mogelijk nagebootst. Men kan zich op een duintop wanen, met uitzicht op de zee in de verte. Dat het ook bij het publiek algemeen een gevoel van realiteit opwekt, blijkt wel uit het succes dat de suppoosten hebben wanneer ze door lichtwijziging maanlicht, opkomende zon en ten slotte volle zon te zien geven aan de enthousiaste toeschouwers. Dat dit diorama als nabootsing van de werkelijkheid — een combinatie van het Zwanenwater en de Mui op Texel — op de bezoekers suggestief werkt en hen doet besluiten tot een bezoek aan de werkelijkheid, wordt bewezen door het feit, dat de suppoosten jaarlijks van de Vereniging voor

Vreemdelingenverkeer op Texel een uitnodiging ontvangen daar een week te logeren.

Welke conclusies mogen we hieruit trekken?

In de eerste plaats is het duidelijk, dat de imitatie door geen der bezoekers voor werkelijkheid wordt gehouden — omdat er nog een groot aantal zintuig-indrukken, die het bezoek aan de bloeiende en van leven juichende duinen in het voorjaar tot een zo hoog genot maken, ontbreken: Het verlangen wordt opgewekt nog eens deze werkelijkheid geheel en reëel te ondergaan.

Aan de andere kant zijn er weer een voldoende aantal op de werkelijkheid gelijkende zintuig-indrukken aanwezig om de „sfeer” op te roepen en de bezoeker in verbeelding de schoonheid en vreugde van het voorjaarslandschap te laten beleven.

Hebben wij die sfeer in hem opgewekt, dan komt het onderwijs. Het instructieve element zit daarin, dat we ondanks de suggestie van werkelijkheid toch deze niet geheel geven: we hebben in een kleine ruimte zoveel mogelijk alle

verschillende dieren, die men in dit landschap wel kan tegenkomen, bijeengebracht. De bezoeker wordt in staat gesteld in een overzichtelijk bestek zich ook te realiseeren wat er intellectueel te genieten valt. Verder gaan we hier niet, maar men zou zich kunnen voorstellen, dat aansluitende zalen of kasten details vertellen uit het leven van de verschillende vogels en andere dieren, over hun bouw, over hun ontwikkeling enz.

Wat willen we eigenlijk?

We zullen ons bij het beantwoorden van deze vraag moeten realiseren, dat we hier staan voor het probleem van de popularisatie in de volle omvang. We willen het publiek in kort bestek — en op niet al te vermoeiende wijze — iets meegeven van de gevoelens en het intellectuele begrip, die het deel worden van de bestudeerder der natuur bij zijn studie.

Wat moeten we geven? Detailproblemen, inzicht, een suggestief overzicht van de verschijnselen, conclusies, consequenties voor de maatschappij, een dieper meebeleven en begrijpen van het Leven in de natuur? Er zijn zeer vele mogelijkheden en we zullen nu eens dit en dan weer dat moeten geven. Onze exposities zullen levend en wisselend moeten zijn als het leven zelf.

Dit is echter niet de vraag die we ons vandaag hier stellen. Deze is veeleer: hoe moeten we het geven. Toch heeft dit met het bovenstaande te maken. Immers het ene thema zullen we beter op deze, het andere beter op die wijze geven. Wanneer U mij vraagt, wat ik zou willen, dan zou ik een groot aantal zalen willen, overeenkomstig de onuitputtelijke rijkdom aan facetten van de studie der natuur — en de ene zou ik zus, de andere zo inrichten.

De vraag van mijn medebestuurderen was voor vandaag: imitatie of evocatie? De imitatie heb ik zoëven al enigszins belicht. Vragen wij ons nu af: hoe zouden we ditzelfde thema: het duinlandschap met zijn rijk en uitbundig dierenleven, door evocatie aan het publiek kunnen brengen? Door andere, simpeler evocatie, want zoals ik daarnet al aantoonde, ook in ons Heimans-diorama schuilt een evocatief element. Wij hebben vorig jaar in de rotonde naar dit diorama een aantal opgezette vogels gehad, met enkele photo's, die hun omgeving gaven. Evocatie dus, maar met behulp van 2 vormen van imitatie: Het levende dier geïmiteerd door de opgezette dode huid, de omgeving door een photo-

graphische weergave. Eenvoudig en aardig, maar geheel en al zonder de sfeer, die het diorama opwekt. Wij hadden er verder een klein strand-diorama met in het klein nagemaakte scholeksters. Het was geen succes. Toch kunnen, zoals het Handelsmuseum in het Instituut voor de Tropen bewijst, zulke kleine diorama's in hun overzichtelijkheid suggestiever werken dan grotere en mits goed opgesteld en belicht de evocerende werking hebben van de kiekkasten op de kermis, de panoptica van onze voorouders en de kijkdozen waar tegenwoordig de kinderen soms mee lopen. Denkt U niet dat ik hiermee spot. Ik wilde slechts Uw aandacht vestigen op het feit, dat al deze miniatuur-imitaties hun meerdere of mindere suggestieve werking ontleen aan het feit, dat we ons afsluiten van alle verdere indrukken en ons concentreren op wat ons voorgesteld wordt, zodat de sfeer geëvoceerd wordt.

Ik geloof namelijk, dat we tot de conclusie zullen komen, dat het evoceren pas waarde heeft, wanneer de evocerende voorwerpen in hun samenhang in staat zijn sfeer op te roepen: het Heimans diorama is geen echte imitatie van de werkelijkheid, het geeft veel meer voorwerpen bijeen dan er in werkelijkheid ooit zijn, maar het wekt de sfeer van ruimte en lentezon op en het maakt door de donkere toeschouwersruimte de concentratie gemakkelijk. Kleine diorama's geven de mogelijkheid van afsluiting voor verdere indrukken en concentratie op de sfeer. Plaats een levensgrote imitatie in een afleidende omgeving. Het heeft geen effect omdat de sfeer ontbreekt.

Nu neem ik U verder mee. Wij hadden in dezelfde rotonde in een simpele legkast op wat zand met aangespoelde voorwerpen een strand bij landwind en bij zeewind gegeven en eenvoudige schema's suggereerden hoe in het ene geval oppervlakte-materiaal moest aanspoelen, in het andere bodemmateriaal. Dit geheel bleek voldoende om te zeggen wat er te zeggen viel, het wekte de sfeer van het strand, van de lijn met aanspoelsel en de sfeer van de intellectuele verklaring van het geval op.

Op de tentoonstelling van dit jaar „Dier en Mens” hebben wij in een der zalen met de oude wandkasten een serie dieren gegeven, die dank zij de mens zich in hun omgeving kunnen handhaven. Geschilderde of getekende achtergronden suggereren de bijzondere omgeving. Opgezette dieren, dieren in alcohol, hun schalen of schelpen, dan wel modellen op natuurlijke grootte

tonen hoe de diervormen er uit zien, afbeeldingen of verkleinde modellen completeren de intellectuele voorlichting. Hoewel men verschillende van de gegeven voorstellingen imitatief, andere slechts evocatief zou moeten noemen, is dit verschil imitatief of evocatief niet datgene wat het meeste opvalt bij vergelijking.

In de eerste plaats valt op, dat het geheel „rammelt”, er is teveel variatie dicht opeen, men kan zich moeilijk concentreren op 1 thema in 1 kast. Vergelijkt men de kasten onderling dan doen die kasten het het beste, die door belichting, of omdat ze alleen een overzichtelijke foto bevatten, de concentratie vergemakkelijken. Deze kasten hebben ook de meeste sfeer. Wij zien dus, dat die sfeer niet behoeft te bestaan uit een imitatie van de werkelijkheid. Het is voldoende wanneer door bepaalde middelen de concentratie op datgene dat de sfeer moet evoceren gemakkelijk wordt gemaakt — en die sfeer behoeft ook weer niet altijd te zijn de sfeer van de werkelijkheid waar wij het over hebben, soms kan het ook de sfeer zijn van intellectueel begripen of overzien van een detail-probleem.

Tenslotte hebben we een tweede zaal geheel kunnen moderniseren. Hier zijn de wandkasten uitgebrouwen, hebben we een warme neutrale achtergrond, een ideale totaal- en detailverlichting, een rustige aesthetisch verantwoorde vlakke kleurenverdeling. In deze harmonische sfeer komen de tentoongestelde voorwerpen rustig uit — alles werkt mee om de concentratie moeiteloos te maken. Een werkelijke oude deur met op boerenwijze opgespijkerde kerkuil evocert ondanks de volkomen imitatie van een werkelijkheidsdetail, de verontwaardiging over dit wreed bedrijf — mogelijk mede door de tegenstelling met de harmonische omgeving.

Een serie tekeningen evocert de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende levende wezens in de toendra. Hier is volkomen gebroken met alle imitatie, d.w.z. nabijkomen aan de werkelijkheid. De meningen over dit stuk zijn zeer verdeeld. Velen zijn verrukt van de suggestieve tekeningen en de overzichtelijkheid van het tableau. Anderen zouden de werkelijke dieren en meer verklarende tekst willen zien. Hier komt dus een ander punt naar voren: wat voor de één voldoende evocatief werkt, doet dat voor de ander niet.

Een serie grote photo's, die de kwade gevolgen van bomenkappen en erosie duidelijk suggereren, niet „rammelen” dank zij de rustige achtergrondkleur, wekten alleen kritiek omdat de bijschriften te weinig gedetailleerd waren en niet precies aangaven waar de photo's genomen waren. Dit lijkt een onbelangrijk detail, dat niet te maken heeft met ons probleem: imitatie of evocatie, maar het komt mij voor, dat het wel daarmee samenhangt omdat ook het bijschrift helpt bij het evoceren van het intellectuele probleem en van de details die er mee samenhangen en die het realiteitswaarde geven.

Ik meen, dat onze eindconclusie moet zijn, dat absolute imitatie als zodanig in een natuurhistorisch museum niet mogelijk is en ook niet nodig is, dat er een geleidelijke overgang is tussen min of meer natuurgetrouwe imitatie tot slechts symbolische evocatie in curven of beelden. Dat het echter uiterst belangrijk is, dat concentratie op het voorgestelde mogelijk is, dank zij de rustige niet-afleiding van de omgeving en dank zij het de volle aandacht opvragen van het tentoongestelde. Dit laatste moet een sfeer oproepen. Deze sfeer moet een mengeling zijn van de eigen sfeer van het tentoongestelde en van het intellectuele begrip dat men het publiek ontrent het voorwerp wil bijbrengen. Zo wordt de mogelijkheid tot concentratie het centrale punt, de voornaamste behoefte. Imitatie of evocatie moeten zich voegen naar deze behoefte. Zij moeten volledig de gewenste sfeer oproepen voor het object en voor het er mee verbonden intellectuele probleem. Soms kan dit met weinige „evocatieve” middelen, soms zal er meer imitatie nodig zijn — de beslissing is een kwestie van ervaring en van juist aanvoelen in ieder afzonderlijk geval.

Uit deze beschouwing volgt, dat hiermede ook nauw verbonden is het probleem van de vermoeidheid van het publiek — wie moe is of door teveel verward wordt, concentreert zich moeilijk. Slechte verlichting, onrustige omgeving, teveel voorwerpen, te dicht opeen, het zijn alles factoren, die samenspelen met de vraag, die ons hier bezighoudt en die mede bepalen in hoeverre wij imitatie van de natuur dan wel eenvoudige evocatie moeten toepassen.

IMITATIE OF EVOCATIE IN DE MUSEUMOPSTELLING

DOOR PROF. DR. H. VAN DE WAAL

De uiteenzettingen van de heren Engel en Bouma hebben, naar ik aanneem, de onduidelijkheden weggenomen die er betreffende het onderwerp van vandaag mogelijkerwijs ook na de toelichting in het programma nog waren overgebleven¹.

Aan mij heeft zich deze groep vraagstukken het duidelijkst voorgedaan, toen bij een bespreking op het „UNESCO Seminar on the rôle of Museums in Education”, sprekend over de stijl-kamer als educatief middel een directeur, die uit eigen ervaring kon oordelen wanhopig uitriep: „Al doet men nog zo zijn best, al is men in historisch opzicht nog zo accuraat, het blijven toch maar dode dingen, het leven laat zich er niet in vangen!”

Wat hier aan den dag trad, is niet zozeer een historisch vraagstuk en zelfs niet een algemeen museum probleem (al hebben de woorden van de heer Engel er ons nog eens aan herinnerd, dat de natuurwetenschappelijke musea mutatis mutandis dezelfde moeilijkheden kennen; en al begrijpt ieder, dat het bij de technische musea niet anders zal wezen).

Zoals ik U hoop aan te tonen, zijn deze moeilijkheden van oneindig wijder omvang en reiken de wortels van wat zich hier aan onze teleurgestelde blikken voordoet terug tot in de diepste kern van onze menselijke geest in haar beperktheid — en haar onafzienbare vermogens.

Dit probleem is een kennisprobleem, waarin de museumman als beperkt mens zich geplaatst vindt tegenover de veelvuldige realiteit van het leven, niet anders dan de natuuronderzoeker, de cartograaf, de physicus, de toneelspeler, de dichter, de schilder; mensen, die allen op hun beurt

en met hun middelen telkens weer hetzelfde nastreven: vorm te geven aan de complexe realiteit; die allen op hun manier trachten de werkelijkheid te vatten. De mensheid heeft dat reeds eeuwen gedaan en zal daarmee wel doorgaan tot de jongste dag. Iedere nieuwe poging zal hierbij weer worden achterhaald door de volgende maar zo, dat hetzelfde stadium nimmer wordt bereikt. Daarin onderscheidt het werk van mensen zich van dat van bijen en mieren. Onze cultuur heeft een dimensie meer: de historische. Wil men een beeldspraak, dan kan men deze ontwikkeling zien als een spiraal, mits men zich hoedt voor de door dit beeld vaak gesuggereerde conclusie, dat elke volgende stap de vorige in ook absolute zin overtreft. In dat opzicht is ook onze historie: natuur d.w.z. „Unmittelbar zu Gott” (L. von Ranke).

Wat heeft dit alles te maken met stijl-kamers, diorama's en museum maquettes? Dit, dat gegeven de overeenkomst in streven (het vatten van de levende werkelijkheid) wij ons bij het museumwerk kunnen spiegelen aan de methode van de natuuronderzoeker, de kunstenaar, de dichter.

Zij allen weten uit ervaring, dat het door hen geschapen beeld slechts geldigheid bezit vanuit een gegeven gezichtspunt, en sterker nog, dat het hun zonder dat vaste standpunt niet mogelijk zou zijn geweest tot enige begrips- of oordeelsvorming te geraken. Zo leidt in feite de menselijke beperktheid tot een onafzienbare reeks oplossingen, die menselijk gesproken alle waarde hebben — mits men het standpunt kent... en kan delen.

Blijven wij — denkend aan onze exacte stijl-kamer — bij de cartografie. Wat zou hier een „exacte” kaart zijn, toch minstens zo iets als wat eens werd aangeduid als „werkend model van de Vesuvius op ware grootte”. Wat leert ons de muziek? Dat om de essentie van het landleven op te roepen Beethoven het niet nodig had, het orkest uit te breiden met bossen van loof- en naaldhout, met pluim- en hoornvee in diverse schakeringen en een dansende boerenbevolking. Welke spiegel houdt ons de beeldende kunst voor? Dat elk streven naar imitatie a priori ontoereikend en derhalve als doel absurd is.

Maar in al deze gevallen vormt de beperktheid der situatie de springplank naar het anders onbereikbare doel: de beeldende kracht is het grootst, d.w.z. de essentie wordt het dichtst be-

¹ Deze toelichting luidde: „Met deze titel wordt een groep problemen aangeduid, die men ook zou kunnen samenvatten als: „het museum en de realiteit”. Elk museum, van welke aard ook, bevat objecten die eens in de werkelijkheid een bepaalde functie vervulden en geen museum, wat zijn aard ook moge zijn, kan zich ermee vergenoegen, de bijeengebrachte objecten naast elkander te plaatsen. Telkens zal zich de behoefte doen gevoelen, de oorspronkelijke functie van het thans geïsoleerde museumobject kenbaar te maken.

Imitatie of evocatie, het nabootsen of het oproepen van een bepaald milieu, een bepaalde sfeer zijn de beide polen van dit proces, dat uiteindelijk neerkomt op een pogen, om de complexe en vlietende werkelijkheid in haar essentie te vatten”.

naderd in die gevallen, waarin radicaal wordt afgezien van de materiële imitatie en waarin men zich verlaat op de macht van de menselijke verbeelding. Van Goya's stieren uit de reeks der stierengevechten heeft men opgemerkt „they could not be less exact or more true”².

Men mene niet, dat hier een principe van de deformerende moderne kunst tot algemene stelregel wordt verheven. In dit opzicht is elke kunst — en elke menselijke wetenschap — stylerend, dat is deformerend! Niet deformerend noemt men alleen maar die vormen, waaraan men door traditie en conventie gewend is geraakt en dat geldt wederom niet alleen voor onze West-Europese XXste eeuwse cultuur! Er is een verhaal van een Indisch kunstenaar, die tot ontzetting van zijn opdrachtgever een bamboebos geheel rood schilderde. Op de vraag hoe hij het dan had moeten doen luidde het antwoord: „zwart natuurlijk!”³.

„Is there not some way by which I can make him realize the preposterous absurdity of this delusion of his, this belief that he should aim to make an actual copy, a reproduction”? Deze uitroep geldt niet A° 1953 de historische stijl-kamer van onze musea, maar A° 1914 de kunst van de toneelspeler⁴.

Zijn dan stijl-kamers, diorama's en wat dies meer zij uit den boze? Men zou mijn ondoctrinair standpunt slecht begrepen hebben, als men zou menen, dat volgens mij een doctrinair verwerpen van welke vorm ook, het resultaat van deze bespiegelingen zou kunnen zijn.

Maar: men zij zich bewust van de menselijke beperktheid — en van de daarin schuilende creatieve krachten.

Op een vorige museumdag heb ik als kern van het museumwerk genoemd: het herstellen van de samenhang tussen het museum voorwerp en zijn oorspronkelijke omgeving⁵, men kan verder gaan en spreken van het reconstrueren en kenbaar maken van de oorspronkelijke functie van het object, en hierin raken de wetenschappelijke en de sociaal-culturele taak van het museum elkaar.

² F. D. Klingender, *Goya in the democratic tradition*, London 1948, blz. 166.

³ A. K. Coomaraswamy, *The transformation of nature in art*, Cambridge Univ. Press 1934, blz. 24.

⁴ Gordon Craig, *On the art of the theatre*, London 1914, blz. 64.

⁵ Museumdag van 1 October 1949 te Eindhoven; *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 2 (1949) kol. 238.

Vraagt men zich vervolgens af, hoe die taak te realiseren is, dan vindt men dat in het aanduiden, in het kenbaar en voelbaar maken van die functie de zojuist genoemde dubbelgeaarde taak het niet kan stellen zonder een derde element: de *aesthetische* bezinning. D.w.z. een bezinning op de wijze waarop voor ons mensen de concrete materiële vorm drager kan zijn van abstracties.

Juist in dit opzicht is het museumwerk te vergelijken met b.v. de dichtkunst. Ik geef een voorbeeld: Uitgangspunt voor de dichter is een abstractie (b.v. de lieflijkheid van Beatrice), welke abstractie hij op ons overdraagt door middel van het hem gegeven materiaal (de woorden in hun overgeleverde vorm) dat hij volgens zijn plan en in verband met zijn doel opnieuw zal rangschikken.

Het abstracte uitgangspunt voor de museumman is b.v. het gildewezen; voor zijn opstelling beschikt hij over enkele gegeven concrete elementen (b.v. gildepenningen); hij werkt volgens een vast plan naar een gekozen doel: begrip te wekken voor wat het gildewezen betekend heeft (n.b. van ons standpunt uit gezien!).

Natuurlijk zijn er naast de genoemde overeenkomsten belangrijke verschillen aan te wijzen. Het voornaamste in de hier getrokken parallel is m.i. dat het in beide gevallen een verlossing wordt, in te zien dat bij dit proces niets zo remmend werkt als die „*amour de l'exactitude, que le plus grand nombre prend pour la vérité*”⁶.

Want die diorama's, taferelen, schema's en andere onontbeerlijke opstellingsmiddelen zijn slechts een aanleiding, die evenals het decor bij een toneelstuk de fantasie moeten ondersteunen, zonder de aandacht af te leiden van de hoofdzaak.

Die hoge *verité* nu, die Delacroix stelde tegenover de *exactitudes* van een dergelijk apparaat is ons gegeven in de objecten zelf.

Maar... geen museum, wat zijn aard ook moge zijn, kan zich ermee vergenoegen, de bijeengebrachte objecten naast elkaar te rangschikken. Al ware het alleen maar, omdat een object geplaatst buiten zijn omgeving onvolledig is, en van zijn misschien wel voornaamste bestanddeel is beroofd.

Dit waardevolle eigen element rondom het museumvoorwerp wederom op te roepen, is in de diepste zin van het woord een artistieke

⁶ Eugène Delacroix, *Journal* 17 octobre 1853 (éd. 1893, blz. 246).

werkzaamheid. De verbeelding zonder welke kunst noch wetenschap kan bestaan, vormt hierbij het belangrijkste bestanddeel.

Wat is een slechte opstelling? Die welke de verbeelding belemmert (dus ook een opstelling met b.v. een overmaat van bijschriften, waarvan reeds Mme Vigée-Lebrun opmerkt „cela tyrannise la pensée”) ⁷.

Wat is de beste opstelling? Die waarin aan de objecten zelve in dit opzicht de beste kansen geboden wordt. Men overwege hierbij ernstig hoever men (onder zekere voorwaarden en in zeer bepaalde gevallen) b.v. kan gaan met het laten betasten der voorwerpen.

Toen een jong dichter Goethe naar het geheim vroeg van zijn litteraire stijl, was het antwoord in twee opzichten bevreemdend. In de eerste plaats, omdat er blijkbaar volgens Goethe op zulk een vraag een antwoord mogelijk was en

⁷ *Souvenirs*, ed. P. de Nolhac, Paris [1909], blz. 83, kol. 2.

Waar Prof. Engel heeft gewezen op de grote betekenis van de concentratie, moge hier eens gewezen worden op de vele storende elementen die het normale museumbedrijf in dit opzicht zelf schept. Kwebbelende suppoosten en krakende suppoostenschoenen behoren tot de constante plagen, tegen wier tyrannie de bezoeker vaak geen ander middel over blijft dan de vlucht. Intussen komt de hoogleraar in de kunstgeschiedenis die het spreken in musea bevecht in een nog moeilijker parket dan de dominee, die aandringt op complete Zondagrust!

in de tweede plaats het antwoord zelf: „Ich habe die Dinge auf mich wirken lassen” ⁸. Zulke toverkracht bezitten de dingen.

Als hoeders van die toverzaken, met hun onuitputtelijke reeks evocatievermogens van allerlei aard die voor elke generatie weer andere zijn, kunnen de museumbeheerders m.i. geen juister omschrijving geven van hun eigenlijke taak dan dit: te maken, dat de dingen op de bezoekers kunnen inwerken.

Voor de wijze waarop dit inwerken dient plaats te vinden, zal elke museumman te rade dienen te gaan bij zijn eigen aesthetisch, wetenschappelijk, ethisch en maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel. Die overwegingen bepalen het onontbeerlijke standpunt van waaruit hij werkt. Dat vormt de grondslag van zijn werk ... maar ook het punt waarop hij door de volgende generaties vroeg of laat zal worden gewogen en ... onvermijdelijk te licht bevonden zal worden.

Wel hem, die bij dit gericht althans ten opzichte van de objecten vrijuit zal gaan!

Zo eindigt dit betoog over expositieproblemen, maquettes en diorama's met deze wenk: laten wij bij alle moeizaam worstelen voor onze opstelling en inrichting nimmer uit het oog verliezen waar onze belangrijkste, neen, onze enige troeven liggen: in de dingen zelve!

⁸ Geciteerd door A. Lichtwark, „Museen als Bildungsstätten” in: *A. Lichtwark, Eine Auswahl seiner Schriften*, besorgt von W. Mannhardt, Berlin 1917, II blz. 195.

MUSEUM-NIEUWS

MAASTRICHT, BONNEFANTENKAZERNE ALS MUSEUM GEOPEND

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Op 11 Augustus 1952 werd door de voorzitter van de voorlopige Monumentenraad, Mr. J. W. Frederiks, het Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden in haar nieuwe behuizing, de voormalige Bonnefantenkazerne, voor het publiek geopend. Hierdoor heeft de Limburgse hoofdstad de beschikking gekregen over een museumgebouw, waar de collecties waardig zijn ondergebracht ¹.

¹ Een belangrijke verbouwing te Maastricht, *Bulletin K.N.O.B.* 6de Serie III (1950) blz. 156, 157, met reproducties.

Op 7 Juli 1627 vestigden zich de zusters van de orde van het H. Graf of Sepulchrijnen ² te Maastricht in het nog niet voltooide klooster met bijbehorende kerk. In het rampjaar 1672 werden de kerk en het klooster drie maal door brand geteisterd. In 1697 kon het herstelde klooster opnieuw in gebruik genomen worden, pas in 1740 vond de wijding van de kerk plaats.

Met de Franse revolutie werd in 1798 het klooster opgeheven en tot kazerne bestemd,

² Als bijnaam droeg deze orde die van „Bons Enfants”, die verbasterd werd tot Bonnefanten.

daarna werden de kloostergebouwen tot woonkazerne ingericht en de kerk werd o.a. als R.K. Militaire Vereniging gebruikt³.

Bij de opening was het grootste gedeelte van het voormalige klooster gerestaureerd (zie plattegrond, het vet gedrukte) slechts de vleugel aan de Westzijde en de voormalige kerk wachten nog op herstel. Als de tekenen zich niet bedriegen zal met de restauratie van dit gedeelte nog dit jaar begonnen worden. Wie het gebouwencomplex, dat een ruïne was, vóór de restauratie gekend heeft is lichtelijk verbaasd nu een goed verzorgd museumgebouw te betreden. Ofschoon, zoals uit bovenstaande uiteenzetting blijkt, dit gebouw niet voor museum was bestemd, is het toch over het algemeen genomen uitstekend voor het huidige doel geschikt. Van de oorspronkelijke interne indeling van zalen en cellen is niets meer over, wat begrijpelijk is door de vele bestemmingen die aan het gebouw gegeven zijn; bij het exterieur daarentegen is de raam-indeling zoveel mogelijk gehandhaafd; wel heeft men de dakkapellen enigermate gewijzigd. Hebben in het algemeen de zalen een goede verhouding, de ruimten op de 1ste etage zijn wat te laag, hetgeen het meest opvalt bij de grote zaal, die ietwat gedrukt is. Nu eens vormen platte bakstenen in visgraatpatroon, dan weer grote vierkante uit Noorwegen afkomstige tegels de vloerbedekking (zalen boven). Alle zalen en gangen hebben wit gestucte muren in schuurwerk, waardoor het interieur sober aandoet. Zoveel mogelijk zijn op de 1ste verdieping de oude balkenplafonds in ere hersteld; voor de afdekking van de gelijkvloerse zalen heeft men betonbalken gebruikt. Nergens dringt zich de architectuur op, waardoor de kunstwerken volledig tot hun recht komen. Het daglicht is over het algemeen voldoende. Daar in alle zalen kunstlicht — en wel fluorescerend — is aangebracht, kan het museum ook bij avond voor het publiek worden opengesteld.

Door gebrek aan geldmiddelen moest voor het opstellen van de museumvoorwerpen gebruik gemaakt worden van oude vitrines, die gedeeltelijk verbouwd zijn. Jammer genoeg zijn de kleuren, waarin deze geschilderd zijn niet overal even gelukkig gekozen; hierin kan echter met geringe kosten verbetering gebracht worden.

³ *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg*. Eerste stuk: *De Monumenten in de Gemeente Maastricht*. Tweede aflevering blz. 156-158, 's-Gravenhage, 1930. *Korte geschiedenis van het Bonnekantenklooster*, Maastricht, 1952.

Door de collecties in chronologische volgorde in de op elkaar volgende zalen te exposeren is een goede circulatie verkregen.

De plattegrond toont ons rechts in het Noorden de kerk. Tegen de Zuidmuur om een binnenplaats ligt het kloostercomplex klaar en overzichtelijk gegroepeerd om een kloostergang met binnenplaats, waarbij de Oostvleugel naar het Zuiden is uitgebouwd.

Thans bereikt de bezoeker door de grote hal⁴ (1) het museum; het is de bedoeling na de restauratie de toegang tot de kerk tot ingang van het gehele complex en dus ook tot die van het museum te maken. Om de zojuist genoemde hal te kunnen betreden zal in de scheidingmuur met de kapel een doorgang gemaakt worden. Op deze wijze verkrijgt men dan één ingang, die zowel toegang geeft tot het museum, als tot de vertrekken waar zich de administratie⁵ en de expositieruimte beneden en boven bevinden⁶ en welke laatste tevens als gehoorzaal zal worden gebruikt. De hal⁷ (1), die zich naar het Zuiden versmalt, ontvangt, evenals de kloostergang⁸, haar daglicht door hoog geplaatste ramen. Om het monumentale van deze ruimte te behouden zijn hier 17de eeuwse wandtapijten en architectuurfragmenten (o.m. kapitelen uit de voormalige O.L. Vrouwekerk) tentoongesteld. Door aan het einde hiervan enkele treden op te klimmen bereikt men het niveau van de gehele gelijkvloerse verdieping. Door de doorgang links in de achterwand komt de bezoeker in de kleine zalen waar achtereenvolgens door middel van prae-historische (2) en Romeinse voorwerpen (3-5) een beeld wordt gegeven van de oudste beschavingen in ons land. Deze vertrekken ontvangen, evenals die op de gelijkvloerse verdieping, hun daglicht door zijramen. Afb. 2 toont de ruimte met de Romeinse gebruiksvoorwerpen (3). Door de vitrine op de voorgrond kunnen wij een blik werpen in de volgende zaal (4), waar de in Limburg opgegraven Romeinse plas-

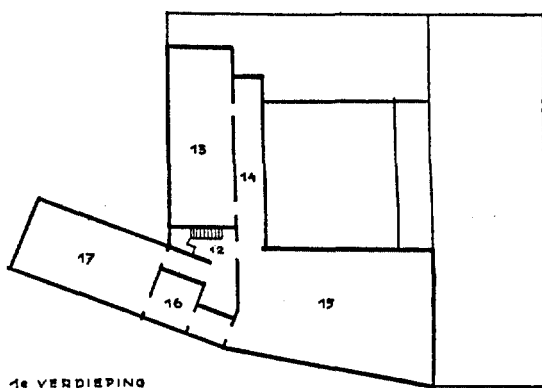
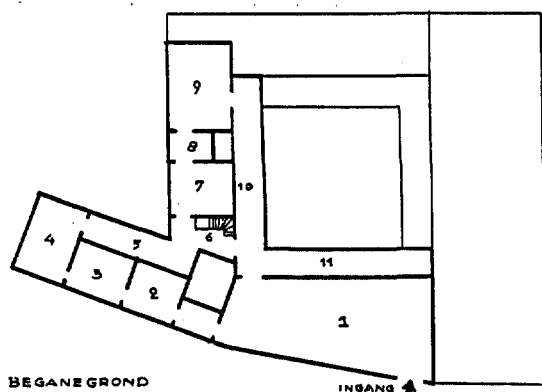
⁴ De Arabische cijfers () verwijzen naar die op de bijgaande plattegronden.

⁵ De administratie wordt gevestigd in het voorge-deelte van het vroegere kerkgebouw.

⁶ Oorspronkelijk bevond zich aan de Westzijde een verdieping waar de zusters de eredienst bijwoonden. Later is deze over de gehele lengte van de kerk doorgetrokken.

⁷ Zie afb. 2 tegenover blz. 156 in *Bulletin K.N.O.B.* 6de Serie III (1950).

⁸ Zie afb. 4 tegenover blz. 157 in *Bulletin K.N.O.B.* 6de Serie III (1950).

tiel een plaats heeft gekregen. In de wand rechts zijn een tweetal vitrines aangebracht waar het doervallende licht het daarin geëxposeerde glas voortreffelijk doet uitkomen. Enkele kaarten van Limburg in de Romeinse tijd laten de loop van de wegen in die periode en de tot heden belangrijkste bekende vindplaatsen zien.

De voortbrengselen uit de Frankische, Karolingische en latere tijdperken kregen een plaats in het eerste zaaltje in de Zuidelijke vleugel (7). Van hieruit betreedt men de zalen van het museum van het Bisdom Roermond. In het eerste vertrek vindt men kleine voorwerpen, die betrekking hebben op de eredienst uit de Middeleeuwen; in de aangrenzende grote zaal (afb. 4) is de beeldhouwkunst van de 14de tot het begin van de 16de eeuw op een sobere en smaakvolle wijze tentoongesteld.

De derde zaal (afb. 1) die tot het Bisschoppelijk Museum behoort, is gelegen op de eerste verdieping (13); hier zijn beeldhouwwerken geëxposeerd, die door de lage verdiepinghoogte niet zo goed tot hun recht komen, en voorwerpen uit de Renaissance en Barok — de laatste in de vitrines opgesteld —, gewijd aan de R.K. eredienst.

Waar op de plattegrond het cijfer 6 is vermeld bevindt zich de 17de eeuwse uit Luik afkomstige eikenhouten trap, die toegang geeft tot de bovenverdieping en één van de hoofdaccenten van het gebouw vormt.

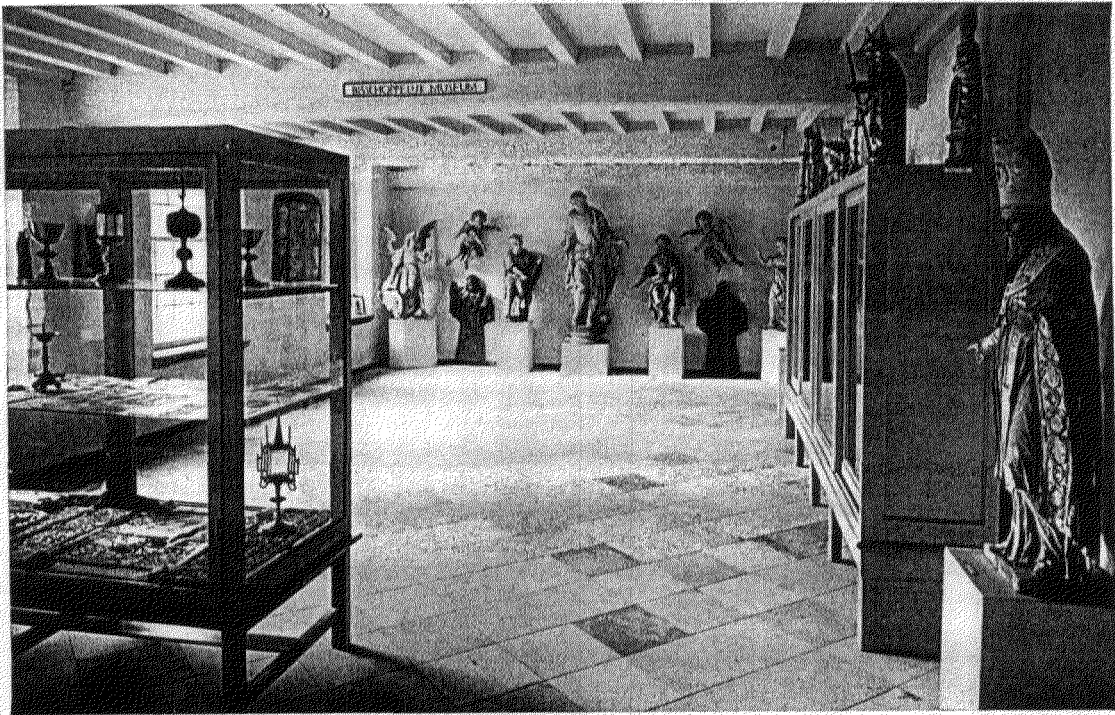
De grote zaal (afb. 3) waar thans de schilderkunst tot de 18de eeuw wordt geëxposeerd, zal als de verbouwing voltooid is, gebruikt worden voor het tentoonstellen van moderne kunst. De oude schilderkunst zal een plaats krijgen in het nog te restaureren gedeelte. Oorspronkelijk waren in de grote zaal ter weerszijden van een gang cellen, die op de straat en de binnenplaats uit-

keken. Waarschijnlijk ter wille van de gedachte aan een kloostergang, die zich aan twee zijden van de binnenplaats bevindt, heeft de architect houten pijlers om de zware binten te dragen geplaatst op een afstand in de binnenplaatsmuur gelijk aan de breedte van de kloostergang. Hierdoor valt het daglicht van twee kanten binnen, de overblijvende wandvlakte is echter zeer gering. Door aan dit gemis tegemoet te komen werden tussen de muurdammen loodrecht hierop schotten geplaatst. Naar gelang de soort van tentoonstellingen is het nu mogelijk deze schotten op andere wijze te rangschikken.

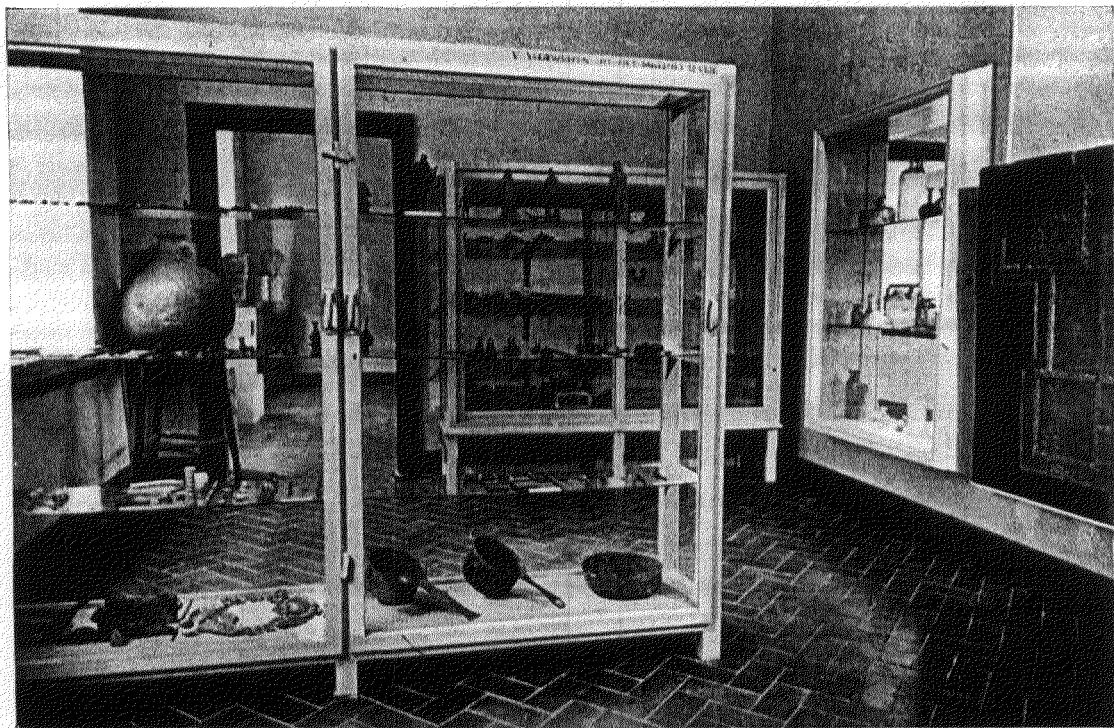
De zalen (Zuid-Oosthoek), waar thans de 19de eeuwse en hedendaagse, voornamelijk Limburgse schilderkunst wordt geëxposeerd (16, 17), zullen na de verbouwing gebruikt worden voor het houden van kleine tentoonstellingen. Ook hier worden alle zalen verlicht door in de buitenmuur aangebrachte ramen. Het is m.i. een aangename gewaarwording een museum te bezoeken, waar de kunstwerken door zij- of invalend daglicht belicht worden, waardoor ze weer op de manier te bezichtigen zijn, zoals dit oorspronkelijk de bedoeling was. De kleurenrijkdom van een schilderij kan toch bij zijlicht beter tot haar recht worden gebracht dan bij bovenlicht; ook bij plastiek komen de schaduw- en dieptewerkingen op bevredigende wijze tot uiting.

De zolderverdieping 9, die voor de De Stuersherdenking gedeeltelijk als expositieruimte was benut, is thans ingericht als depôt en werkplaats; op den duur zal hier een studiezaal worden ingericht. Het systeem van de in het museum aangebrachte verwarming verdient alle aandacht. De

⁹ Zie afb. 1 tegenover blz. 157 in *Bulletin K.N.O.B.* 6de Serie III (1950).

Afb. 1. Maastricht. Museum van het Bisdom Roermond, eerste verdieping.

Afb. 2. Maastricht, Provinciaal Museum. Zaal met Romeinse voorwerpen, gelijkvloers.

Afb. 3. Maastricht, Provinciaal Museum. Grote zaal op de eerste verdieping.

Afb. 4. Maastricht. Museum van het Bisdome Roermond, gelijkvloers.

vloeren en eveneens gedeeltelijk de plafonds¹⁰ zijn voorzien van dunne ingebouwde circulatie-leidingen, waarmee de bouwdeelen met behulp van warm water verwarmd kunnen worden. Door uitstralen van de bouwdeelen worden de zalen en vertrekken verwarmd. Aldus heeft men het voordeel dat nergens in de zalen de storende radiatoren of leidingen zichtbaar zijn. Wanneer dit systeem voldoet, wat moet worden afge-

¹⁰ Een soortgelijk systeem werd in 1935 bij de bouw van het Haagse Gemeentemuseum toegepast, waar de verwarmingsbronnen eveneens in de plafonds werden gemonteerd.

SUMMARY

THE BONNEFANTEN BARRACKS AT MAASTRICHT TURNED INTO A MUSEUM

BY D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

The building in which the Limburg Museum of Art and Antiquities is housed to-day was originally used as a convent (1627). In 1672, the year of disaster, it was damaged by fire three times and in 1697 it was put into use again. The convent that belonged to the nuns of the Order of the Holy Sepulchre or Sepulchrines, who had the by-name "Bons Enfants" which was corrupted to "Bonnefantien", was closed during the French Revolution in 1798 and served as barracks.

The restoration of the buildings, which had become very much decayed, is now for the greater part completed and has transformed them into a modern museum. The heating installation in particular is worth mentioning. The built-in conduits which are to heat the various parts of the building are contained in the floors and partly in the ceilings.

There are plans for a future restoration of the former church and the West wing so that the extension may provide additional space for the museum.

WIJK BIJ DUURSTEDÉ

In memoriam J. A. F. Thieme.

Eerste Pinksterdag overleed op 76-jarige leeftijd onverwacht J. A. F. Thieme, in leven Beheerder van het Kantonnaal en Stedelijk Oudheidkundig Museum te Wijk bij Duurstede. Met Thieme is de man heengegaan, die in belangrijke mate heeft bijgedragen tot vorming van de oudheidkundige verzamelingen, die in de loop der jaren bijeengebracht zijn.

Toen in de bezettingstijd de verzameling bedreigd werd, konden de verzamelingen dank zij de goede zorgen van Thieme, die ze liet opslaan in zijn pakhuis, behouden blijven. Ongetwijfeld is het voor hem een voldoening geweest het vorige jaar de opening van het museum in de gerestaureerde toren te hebben kunnen bijwonen.

DELFT, *De brand in de Ethnografische Verzameling.*

Op 31 Mei, des avonds 7.30 uur, brak brand uit op de zolderverdieping van het pand Oude

wacht, zal hiermede een ideale oplossing voor het verwarmen van musea zijn gevonden.

Wanneer eenmaal de voormalige kerk en de West-vleugel gerestaureerd zullen zijn, heeft ons land en in het bijzonder Limburg een museumgebouw, dat niet alleen voldoende plaats biedt om de aanwezige collecties op overzichtelijke wijze ten toon te stellen, doch ook nog ruimte heeft om nieuwe aanwinsten te kunnen opnemen. Ook aan de behoefte aan aparte zalen voor tijdelijke tentoonstellingen en voor lezingen kan het gebouw voldoen. Vooral aan dit laatste heeft menig museum in ons land gebrek.

Delft 175, alwaar een gedeelte van de Ethnografische Verzameling was opgeslagen. Deze verzameling bevond zich sedert 1949 op de zolder van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof en was er slecht aan toe. Daarom werd in Februari van dit jaar een aanvang gemaakt met overbrenging naar bovengenoemd pand, dat grenst aan het Museum Prinsenhof.

Op genoemde zolderkamer waren gebouwd: drie grote en één kleine vitrine. Een kachel zorgde voor de verwarming. Op 31 Mei omstreeks 10 uur 's morgens werd wat opveegsel in de kachel verbrand. Daar men in dit vertrek reeds drie maanden lang gestookt had, mag dit als normaal worden beschouwd.

De foto's, na de brand genomen tonen aan dat de bouw van de schoorsteen tal van gebreken kende. Rondom de bus, die in de schoorsteen stak zaten proppen krantenpapier; de isoleringslaag om de bus was gebarsten, waardoor de hitte naar buiten kon treden en het hardboard, behang en houtwerk, dat achter een ebonieten plaat aanwezig bleek, in brand stak. Het

vuur zocht zich een weg naar de raamvitrine, tastte het hout hiervan aan en bereikte toen de flessen geconserveerde dieren in alcohol. Het vuur heeft dus tien uren werk gehad om tot een eigenlijke brand te geraken. Doordat de brandweer spoedig ter plaatse was, werden slechts de bovenste planken van de vitrines vernield. De rest kreeg waterschade, evenals de benedenverdieping. Smartelijk was het verlies van de gehele wajangafdeling en een tiental zeldzame Balinese beelden. Daarnaast ging wat vlechtwerk en fuikenmateriaal verloren. De verloren gegane schoolverzameling bezat weinig waarde. Het totale verlies kan geschat worden op circa f 9000.—. De verzameling bleek verzekerd voor een bedrag van f 126.000.—, zodat de schade geheel wordt uitgekeerd. Het zal echter lastig blijken behoorlijk vervangingsmateriaal te verkrijgen.

De brand heeft voor de zoveelste maal aangetoond, dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn bij het betrekken van een pand. Men doet goed speciaal de schoorstenen, afvoerkanaalen, electriciteitsleidingen enz. na te zien. Dat is hier niet gebeurd.

Een gunstig gevolg van deze brand is geweest, dat de ethnografische verzameling, die grotendeels uit schenkingen is gevormd, eindelijk eens meer aandacht heeft gekregen. In de naaste toekomst kan dan ook op een expositieruimte gerekend worden, terwijl tevens aanvulling en uitbreiding zal plaats vinden. Dit werk zal echter enkele jaren vergen.

J. DE HOOG

HAARLEM, *Frans Halsmuseum*.

Kort geleden zijn twee zalen in bovenstaand museum opnieuw ingericht. Als vloerbedekking heeft men kurk in tegelvorm gekozen, hetzelfde materiaal dat ook in enkele zalen van het Rijksmuseum te Amsterdam is gebruikt.

De eerste zaal is gewijd aan het midden en de tweede helft van de 18de eeuw; men vindt hier bijeen o.a. meubelen en schilderijen; de laatste zijn geëxposeerd tegen wit gestucte wanden. In het plafond zijn onzichtbaar enkele lampen gemonteerd, die de Regence schoorsteen en de schilderijen belichten.

In de tweede zaal treft de bezoeker het fraaie Empire ameublement aan, afkomstig van het Paviljoen te Haarlem, alsmede schilderijen uit de laatste decennia van de 18de en het begin van de 19de eeuw.

Beide zalen, waarvan de inrichting van veel smaak getuigt, betekenen een waardevolle aanwinst voor het Frans Halsmuseum.

Onlangs heeft de herdenking plaats gevonden van het feit, dat 40 jaar geleden de verzamelingen van het Frans Halsmuseum in het voormalige Oude Mannenhuis werden ondergebracht. Ter gelegenheid van deze gebeurtenis schonk een onbekende een portret door Kees Verwey.

GRONINGEN, *Universiteitsmuseum*.

Een ongewone tentoonstelling is van 28 Mei-7 Juni 1953 te Groningen te bezichtigen geweest. Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Algemeen Provinciaal, Stads- en Academisch Ziekenhuis aan de Oostersingel aldaar is in een der paviljoens van het ziekenhuis een tentoonstelling gehouden op medisch-historisch en in engere zin op ziekenhuis-technisch gebied. Daar het hier strikt genomen om het jubileum van een verhuizing ging — het ziekenhuis als zodanig dateert reeds van 1852 en is tot 1903 aan het Munnekeholm gevestigd geweest — kon worden teruggegrepen op de historische ontwikkeling van het ziekenhuiswezen te Groningen in het algemeen, en op die van een kleine, provinciale verpleeginrichting tot een der grootste ziekenhuizen van ons land in het bijzonder. Het initiatief tot deze tentoonstelling is genomen door het Universiteitsmuseum en dank zij ruime medewerking allerwegen kon een expositie tot stand komen die het ziekenhuiswezen in al zijn aspecten, — als beheer, verpleegdienst, medische zorg, — op velerlei wijzen belichtte. Onder het geëxposeerde bevonden zich behalve instrumenten, e.d. ook schilderijen en voorwerpen van ceramiek op het medisch-historisch gebied betrekking hebbend. Een groot aantal bezoekers heeft door zijn belangstelling blijk gegeven van de wenselijkheid van verantwoorde, suggestieve voorlichting op het terrein van de volksgezondheid.

N. TONCKENS

UTRECHT, *Nederlands Klokkenmuseum*.

Ongetwijfeld zal men zich herinneren, dat het Museum en Archief van Tijdmeetkunde indertijd was geëxposeerd in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Bij de reorganisatie van laatst genoemd museum werd de klokkenverzameling opgeslagen.

Het stemt tot vreugde dat deze belangrijke, meer dan 50 jaar oude collectie, thans een nieuwe behuizing heeft gekregen en wel als onder-

deel van het Nederlands Goud- en Zilvermuseum in het Sint Cathrijne Convent.

De beschikbare expositieruimte doet de verzameling beter tot haar recht komen dan voorheen het geval was. Kenners van het uurwerk zullen hier zonder twijfel de ontwikkeling van het tijdmeetinstrument kunnen volgen, voor de leek daarentegen zou een minder wetenschappelijke wijze van opstellen, waarbij het aantal objecten een weinig gereduceerd was — door b.v. plaatsing in het depot — veel aantrekkelijker zijn. Het uurwerk beheerst in zo hoge mate het leven van ieder mens, dat het aanbeveling verdient dat de evolutie van het wateruurwerk en astrolabium via het door Christiaan Huygens

uitgevonden slingeruurwerk tot het geperfectioneerde uurwerk uit onze tijd, voor een ieder duidelijk is. Zowel de kolossale torenuurwerken als verschillende soorten stoeltjesklokken, alsmede de Zaanse en tal van andere uurwerken en horloges (kloven) kunnen hier worden bewonderd.

Voorts maken instrumenten, waarmede de uurwerken vervaardigd worden, deel uit van de collectie.

Op deze plaats moge tevens melding worden gemaakt van de werkplaatsen van de zilversmid en muntmeester, die thans in het Nederlands Goud- en Zilvermuseum te bezichtigen zijn.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Stedelijk Gymnasium*. „Friesland in het Centrum” 16 Juli-31 Aug.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. „1900-voltooid verleden” -22 Juli
- *Rijksmuseum*. De Venetiaanse Meesters. 4 eeuwen schilderkunst 26 Juli-12 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Van Gogh's grote tijdgenoten (Cézanne, Gauguin, Manet, Monet, Pissarro, Renoir, Seurat, Toulouse-Lautrec) -20 Juli
- *Tropenmuseum*. Kon Tiki -16 Sept.
- *Zoölogisch Museum* (Pl. Middenlaan 53). „Dier en Mens” - Oct.
- *Museum Willet Holthuysen*. „Naalden werken wonderen”. 4 eeuwen borduurwerk -15 Oct.
- *Het Rembrandt-Huis* (Jodenbreestraat 4-6). Etsen en tekeningen van Rembrandt.
- *Kunsthandel Huinck & Scherjon N.V.* (Herengracht 469) Kunstwerken uit eigen verzameling -1 Aug.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. 17de eeuwse meesters uit Gelders bezit -31 Aug.
- *Nederlands Openluchtmuseum*

BOLSWARD

- *Raadhuis*. „Het dier in de beeldende Kunst” -1 Sept.

DELFT

- *Museum „Het Steen”* -15 Sept.
- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. „Kind en Spel” -12 Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Werk van B. Brugman en zijn vrouw -19 Juli

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Picasso (lithografieën, aquatintes, bronzen) -26 Juli
- 11 beeldende kunstenaars uit Brabant. Werkd. 10-17; Zo. 13-17. Bovendien Di. en Do. 19-22 -26 Juli

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Elf tijdgenoten uit Parijs” -3 Aug.
- Verzameling Theo van Gogh -3 Aug.
- Kunstschatten uit Vaticaanstad, Italiaanse kerken en musea -20 Sept.
- *Museum voor het Onderwijs*. Indianententoonstelling -18 Aug.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. „Maria in ons Bisdom” (kunst, volkskunst en volksleven) -27 Juli

LAREN

- *Kunstzaal Hamdorff*. Jubileumtentoonstelling -?

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen*. Herdenkingtentoonstelling H. A. Lorentz en H. Kamerlingh Onnes 1853-1953. Werkd. 10-16; Zo. 13-16. Ma. gesloten -30 Aug.
— *Rijksmuseum van Oudheden*. „Het Romeinse Portret.” Werkd. 10-17; Zo. 13-17. Boven dien Di. en Do. 20-22 -19 Juli

MUIDEN

- *Muiderslot*. Uit de archieven van het Muiderslot -31 Dec.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. George Breitner e.a. -27 Juli

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Vincent van Gogh Herdenkingtentoonstelling 1853-1953 -19 Juli

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Tentoonstelling grafisch werk, etsen en litho's van Jan Veth -27 Juli
— *Schielandshuis*. Hedendaagse Nederlandse Schilderkunst -?

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. „De weg van de Wol”. Dag. 14-18. 18 Juli-18 Aug.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Nederlandse architectuurschilders. Werkd. 10-17; Zo. 14-17. Boven dien Di. 20-22 -28 Sept.
— *Oud-Katholiek Museum*. Tentoonstelling „Port-Royal” - Aug.

VEERE

- *De Schotse Huizen*. Unesco-tentoonstelling Kleurenreproducties kunstenaars vóór 1860 -1 Aug.

IJZENDIJKE

- *Raadhuis*. Jachttentoonstelling -7 Sept.

MEDEDELING

NIEUWE RUBRIEK: VRAAG EN ANTWOORD.

Het ligt in de bedoeling een rubriek te vormen, waarin de leden van de Museumdag in de gelegenheid zullen zijn vragen te stellen op het gebied van de museografie, die op deze wijze ter kennis van de collega's gebracht, op deze plaats beantwoord kunnen worden.

Bij deze moge Uw aller medewerking worden ingeroepen om, voor zover het in Uw vermogen ligt, deze uitwisseling van ervaringen te bevorderen.

VACATURE

GEMEENTE FRANEKER

Bij het Gemeentelijk Museum te Franeker vacceert de betrekking van conservator. De echtgenote van de conservator zal volgens de instructie dienst moeten doen als conservatrice.

De bezoldiging bedraagt met inbegrip van de toelagen 10¼ % en 5 %, f 2083.75 per jaar, benevens vrij wonen, vuur en licht. Gedurende 1 dag per week wordt een werkster beschikbaar gesteld.

Sollicitanten dienen enige kennis te hebben van de Engelse taal.

Op zegel (f 0.50) te stellen sollicitaties kunnen worden gezonden aan de Burgemeester van Franeker, binnen 14 dagen na verschijning van dit blad.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

JULI 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Franeker. Het interieur van het fraaie renaissance raadhuis is gerestaureerd. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Stiens. De restauratie van de stoere zadeldak-toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: A. Baart Sr. te Leeuwarden.

DRENTE

Vledder. Met het herstel van de eenvoudige, gotische Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: J. Boelens te Assen.

OVERIJSEL

Olst. De restauratie van het „Huis Westenvoorde” is in voorbereiding. Arch.: Ir. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Aalst. De geheel gepleisterde toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Leiding: Rijksdienst voor Monumentenzorg.

Doesburg. Het 16de eeuwse pand Koepoortstraat 7, voorheen St. Sebastiaansdoelen, is gerestaureerd. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Zutphen. De restauratie van het 17de eeuwse pand Rijkshage 49a is in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— De Walmuur aan de Martinetsingel aansluitend bij de Drogenapstoren, zal worden gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Houten. De oorlogsschade aan de fraaie laat-gothische toren der Ned. Herv. Kerk zal worden hersteld. Leiding: W. Stooker te Utrecht.

Jaarsveld. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk en toren over te gaan. Arch.-bur.: D. Visser te Schoonhoven.

Soest. De uit omstreeks 1400 daterende Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: G. H. Kleinhout en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

Utrecht. De restauratie van de uit het begin der 14de eeuw daterende Geertekerk is in voorbereiding. Arch.: E. A. Canneman en D. Verheus te 's-Gravenhage.

— Het in 1508-1539 gebouwde laat-gothische koor met zijkapellen van de Ned. Herv. St. Janskerk is gerestaureerd. Arch.: W. Chr. de Haan te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. De restauratie van de 16de eeuwse Ned. Herv. Kapelkerk is in voorbereiding. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Amsterdam. De restauratie van het 18de eeuwse pand Korte Prinsengracht 7 is beëindigd. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Enkhuizen. Voorbereidingen worden getroffen om over te gaan tot herstel van de gevel van het uit de eerste helft der 16de eeuw daterende pand Westerstraat 76. Arch.: D. Fledérous te Enkhuizen.

Haarlem. Het pand Spaarne 43, dat een nog geheel origineel 18de eeuwse gevel bezit, zal worden gerestaureerd. Arch.: W. J. Peereboom te Haarlem.

Oude Niedorp. De laat-gothische Ned. Herv. Kerk is thans in restauratie. Arch.: D. Fledérous te Enkhuizen.

Schermerhorn. De twee nabij het Noorder Polderhuis van de Schermer gelegen watermolens worden gerestaureerd.

ZUID-HOLLAND

Alphen. De 18de eeuwse natuurstenen voorgevel van het Museum, Rijnkade 11, zal worden hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Brielle. De gehele Oostgevel van de Ned. Herv. St. Catharinakerk zal worden gerestaureerd. Arch.-bur.: Meischke en Schmidt te Rotterdam.

Delft. Het herstel van de laat-gothische poort van het Begijnhof is in voorbereiding.

— Het pand Oude Delft 241, dat een Lod. XIV gevel bezit, is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Leiden. De restauratie van de vroeg-middeleeuwse kelder in het pand Breestraat 113 is beëindigd. Leiding: Dienst Gemeentewerken en Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

— De restauratie van het pand Hooglandse Kerkgracht 18 is aangevangen. Arch.-bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.

Zwammerdam. De laat-gothische Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch. bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

ZEELAND

Kattendijke. De toren der Ned. Herv. Kerk, die uit de eerste helft der 17de eeuw dateert, is in restauratie. Arch.: Irs A. Rothuizen en P. J. 't Hooft te Goes.

Middelburg. Het herstel van de korenmolen op het Seisbolwerk is in voorbereiding. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg en Molensmakers Gebr. Beyk te Afferden.

Retranchement. Plannen om over te gaan tot herstel van het interieur van de eenvoudige Ned. Herv. Kerk, een zaalkerk, zijn in voorbereiding. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. Met de restauratie van de 14de eeuwse Gevangenpoort is een aanvang gemaakt. Arch.: A. van der Steur te Rotterdam.

Ginneken. De onaanvaardbare wijziging van het dak van het fraai gelegen „Huis Bouvigne” is ongedaan gemaakt.

Lith. Het uit 1686 daterende pand B 46, dat fraai aan de Maasdijk is gelegen, zal worden gerestaureerd.

Nuenen. De v.m. Ned. Herv. Pastorie (Van Goghhuys) is in restauratie. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Rosmalen. Met het herstel van de 15de eeuwse toren der R.K. Kerk is aangevangen. Arch.: H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

LIMBURG

Baarlo. Het herstel van de St. Annakapel is in voorbereiding. Arch.: W. Wijnhoven te Baarlo.

Geisteren. De vermoedelijk uit $\pm$ 1600 daterende H. Willibrordus-kerk is in restauratie. Arch.: Gebr. De Vries te Helmond.

Heer. Tot restauratie van het fraaie 18de eeuwse „Huis Eyll” zal worden overgegaan. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Venlo. De restauratie van de kapel van het v.m. Augustinessen-klooster „Maria Weide”, is in voorbereiding. Arch.: J. Kayser te Venlo.

BOEK BESPREKINGEN*

Het Paleis op de Dam. Eerste deel van de „Paleisreeks”. 6 blz. inleiding door Corneille F. Janssen, 88 afbeeldingen. *Amsterdam, Allert de Lange*, [1953], Prijs ing. f 6.90.

Als eerste deel van de Paleisreeks, die een aantal fotoboeken zal gaan bevatten, waarvan de eerste vier de monumentale kunst in Nederland tot onderwerp zullen hebben, is bovengenoemd deel verschenen. Wij mogen hierbij zeker spreken van het voorzien in een behoefte, juist nu deze zomer dit paleis voor het eerst na vele jaren weer voor het publiek te bezichtigen is. Velen zullen zich immers een blijvende herinnering aan een dergelijk bezoek willen aanschaffen, waarbij de in het Engels, Frans en Duits los toegevoegde vertaling van de inleiding en de onderschriften bij de afbeeldingen de bruikbaarheid van het geheel zeker ten goede komt.

De inleiding, waarin ook een plattegrond van het paleis is opgenomen, geeft een zeer summiere beschouwing over de tijd, waarin het werd gebouwd, de indeling, inrichting en versiering. Het was in dit geval zeker wel praktisch geweest in-

dien de Heer Janssen een beknopte literatuur-opgave had verstrekt om dit alles voor de geïnteresseerde doch niet-vakkundige lezer nog toegankelijker te maken. Voor de meer of ook technisch geïnteresseerden was een korte beschouwing o.a. van het moderne luchtverversings- en verwarmingssysteem wellicht een interessante bijzonderheid geweest.

De afbeeldingen werden vervaardigd naar foto's van Dick de Herder en wij kunnen de keuze van de inleider hier zeer bewonderen. De fraaie close-ups beantwoorden hier wel volkomen aan hun doel om details, die gemakkelijk worden voorbij gelopen, op een voortreffelijke wijze onder de aandacht van de beschouwer te brengen.

Indien de aangekondigde volgende delen van deze reeks op dezelfde wijze verzorgd worden als dit deel, kunnen wij niet anders dan tevreden zijn, daar het Nederlands cultuur- en kunstbezit op deze wijze én in Nederland én in het buitenland meer bekendheid zullen verkrijgen ook onder het touristische publiek.

* Wegens gebrek aan plaatsruimte in het Bulletin opgenomen in het Nieuws-Bulletin.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Stedelijk Gymnasium*. „Friesland in het centrum” -31 Aug.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. „De Zeester” (Zwitserse schilderessen) -19 Aug.
- *Museum Willet Holthuysen*. Naalden werken wonderen. 4 Eeuwen borduurwerk -15 Oct.
- *Het Rembrandt-Huis* (Jodenbreestraat 4-6). Etsen en tekeningen van Rembrandt.
- *Rijksmuseum*. De Venetiaanse Meesters. 4 Eeuwen schilderkunst -12 Oct.
- *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Keur van Venetiaanse tekeningen, houtsneden en gravures uit Nederlands openbaar en particulier bezit -12 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Herdenkingstentoonstelling van Vincent van Gogh -20 Sept.
- 100 tekeningen van Vincent van Gogh

- *Tropenmuseum*. Kon Tiki -14 Sept.
- *Zoölogisch Museum* (Pl. Middenlaan 53). „Dier en Mens” - Oct.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. 17de eeuwse Meesters uit Gelders Bezit -31 Aug.
- *Nederlands Openluchtmuseum*

BEVERWIJK

- *Kennemer Oudheidkamer*. Nederlandse schilderijen (XVI-1ste helft XIX) -15 Sept.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. „Het dier in de beeldende kunst” -1 Sept.

DELFT

- *Museum „Het Steen”* -15 Sept.
- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Oude Kunst- en Antiekbeurs 18 Aug.-7 Sept.

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum*. Schilders schilderen schilderijen.
Werkd. 10-17 u.; Zo. 13-17 u. Ma. gesloten
-eind Aug.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunstschaten uit Vaticaanstad, Italiaanse kerken en musea -20 Sept.
Jubileumtentoonstelling Ouborg
12 Sept.-21 Sept.
- *Het Nederlands Postmuseum*. Nederland gezien door zijn postzegels. Werkd. 10-17 u.; Zo. 13-17 u. Bovendien Do. 19-22 u. -4 Oct.
- *Het Nederlands Costuummuseum* (Prinsegracht 6). Costuums van 1750-1850.
- *Schilderkundig Genootschap Pulchri Studio* Lange Voorhout 15) Haagse Salon -30 Aug.
- *Kunsthandel Loujetzky*. André Petroff
-26 Aug.
- *Kunsthandel P. A. Scheen* (Zeestraat 50). Aanwinsten 17 Aug.-20 Sept.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. „Drie generaties voor de lens”. De ontwikkeling van de fotografie gedurende de periode $\pm$ 1840-1914 (coll. Gregoire) -7 Sept.
- *Vleesbal*. „Des duivels prentenboek”. Speelkaarten uit vijf eeuwen -6 Sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen*. Herdenkingstentoonstelling H. A. Lorentz en H. Kamerlingh Onnes 1853-1953. Werkd. 10-16 u.; Zo. 13-16 u. Ma. gesloten -30 Aug.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*. „Kunstenaars zien Maastricht”. Werkd. 10-12, 14-17 u.; Zo. 14-17 u. Bovendien Do. 20-22 u. -24 Aug.

VACATURE

Gedeputeerde Staten van Drenthe roepen op gegadigden naar de betrekking van Directeur van het Provinciaal Drents Museum.

Salaris f 520,- — f 620,- per maand, exclusief toelagen.

Sollicitatie-brieven op zegel te richten aan de Commissaris der Koningin vóór 1 September 1953.

MUIDEN

- *Muiderslot*. Uit de archieven van het Muider-slot -31 Dec.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. „Grote tijdgenoten van Vincent van Gogh” -7 Sept.

RHENEN

- *Streekmuseum voor Rhenen en Omgeving*. „Hoe leefde de mens 1500 jaar voor Christus” -10 Oct.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. „Rotterdam krijgt een nieuw gezicht”. De wederopbouw fotografisch gezien door Leen van Oudgaarden -20 Sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Negerkunst -eind Aug.
Unescotentoonstelling. Kleurenreproducties kunstenaars voor 1860 -eind Aug.

TEGELEN

- *Gemeentehuis*. Schilderijtentoonstelling -24 Aug.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. De weg van de wol -18 Aug.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Nederlandse Architectuurschilders -28 Sept.
Werkd. 10-17 u.; Zo. 14-17 u. Bovendien Di. 20-22 u.
- *Oud-Katholiek Museum*. „Port Royal” - Aug.

VOORBURG

- *Park Sonnenburgh* (Westende). Beeldhouwwerk van de werkgroep „De nieuwe ploeg” -30 Aug.

IJZENDIJKE

- *Raadhuis*. Het jagen -7 Sept.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

AUGUSTUS 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Formerum (Terschelling). De restauratie van de boerderij aan de Zuidwal is beëindigd. Arch.: C. Feenstra te Arnhem.

Sloten. Het pand Dubbelstraat 211, dat een uit de 17de eeuw daterend trapgeveltje bezit, is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GRONINGEN

Uitwierde. De Ned. Herv. Kerk, die in 1839 werd gebouwd, is gerestaureerd. Arch.: J. Kort te Groningen.

DRENTE

Vledder. De restauratie van de zware, rijk gedetailleerde 14de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-HOLLAND

Castricum. Met de restauratie van het eenbeukige romaanse schip der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

Haarlem. De inwendige verbouwing en de restauratie van de achtergevel van het 16de eeuwse pand Grote Houtstraat 144 (St. Jorisdoelen) is gereed. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Haringhuizen. De Ned. Herv. Kerk, bestaande uit een eenbeukig schip, vermoedelijk uit de 15de eeuw, is gerestaureerd. Arch.: J. Dirkmaat te Alkmaar.

Westzaan. Het herstel van het pand Allanstraat 326-328, dat een zeer fraaie houten Lod. XVI gevel bezit, is in voorbereiding. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

ZUID-HOLLAND

Vianen. Voorbereidingen worden getroffen om tot het herstel van de Lekpoort over te gaan. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

ZEELAND

Kattendijke. De Ned. Herv. Kerk en toren is in restauratie. Arch.: Ir. A. Rothuizen en P. J. 't Hoofd te Goes.

Middelburg. De achter de huizen verscholen Gasthuiskerk met haar schilderachtig torentje wordt gerestaureerd. Arch.: Ir. H. de Lusanet de la Sablonière te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Tongelre (Gemeente Eindhoven). Met de restauratie van de oude waterradmolen, gelegen aan de Dommel naast het Huis te Coll, is een aanvang gemaakt.

MUSEUM-NIEUWS

Bescherming van metalen voorwerpen.

Onlangs bereikte mij van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem het verzoek advies te willen geven omtrent de bescherming van metalen voorwerpen. Het betrof hier de metalen onderdelen aan costuums, waarbij de eis was, dat deze metalen delen na zorgvuldig te zijn gereinigd en gepoetst niet telkens weer zouden moeten worden gereinigd, waarvoor dan de gehele opstelling moest worden gesloopt, vitrines weer geopend, enz. Waar het hier tamelijk goed van de weersinvloeden afgesloten voorwerpen betreft, is een simpele beschermingslaag voldoende. Het advies luidde dan ook de voorwerpen na reinigen en poetsen te bedekken met een dun laagje van een nitrocellulose-lak. Men kan deze heel dun met een kwastje voorzichtig opbrengen of wel met een zeer eenvoudig apparaatje verspuiten en aldus een dun laagje op het voorwerp aanbrengen. Dit type lakken zal mits dun aangebracht niet op den duur zodanig verkleuren, dat dit opvalt, terwijl tevens door afwassen met een op de lak afgestemd oplosmiddel de laklaag op zeer eenvoudige wijze is af te nemen. Bij iedere betrouwbare verffabrikant kan men een dergelijke lak krijgen en men doet er goed aan hun advies te vragen over het aanbrengen en het oplosmiddel voor het verwijderen. Uiteraard is deze raad uitsluitend van toepassing op zuiver metalen voorwerpen. Betreffende ingelegde metalen voorwerpen moet men van geval tot geval de mogelijkheid met een expert van de verffabriek bespreken, die ongetwijfeld van raad zal willen dienen.

R. J. FORBES

AARDENBURG, St. Baafskerk.

Thans zijn de bij opgravingswerkzaamheden in 1948 in het schip van de kerk gevonden gemetselde graven, waarvan de binnenwanden op dezelfde wijze als die te Sluis¹ versierd zijn met religieuze voorstellingen, gerestaureerd. De restauratie is uitgevoerd door de Heer F. A. J. Smoorenburg te Amsterdam. Hoogstwaarschijnlijk zullen deze schilderijen eerlang geplaatst worden in het gerestaureerde Romaanse schip van de kerk.

ALPHEN A/D RIJN, Museum Oud-Alphen.

Voorwerpen afkomstig van proefgravingen onder leiding van Prof. Dr. A. E. van Giffen in het centrum van Alphen vormen de kern van bovenstaand museum, dat in het vorige jaar ge-

opend werd. Reeds in 1947 werd op initiatief van de toenmalige burgemeester Mr. F. M. A. Schokking het Historisch Comité in het leven geroepen, dat een historische vereniging voorbereidde, waaruit het museum is ontstaan.

Het belangrijkste van de vondsten bestaat uit Romeins aardewerk, o.m. een vrijwel gave kruik, scherven terra sigillata, fragmenten wrijfschalen en enkele Romeinse dakpannen. Ook de collectie keizermunten maakt hiervan deel uit.

Behalve deze sporen van een Romeinse nederzetting in deze streken behoren tot de verzameling: topografica van Alphen en omliggende gemeenten, benevens een uit 207 delen bestaand archief van de boerenhofstede Rhijnhart.

Momenteel zijn slechts twee benedenvertrekken ingericht van het pand Rijnkade 11, dat in een der dakbinten het jaartal 1650 dragend, een voorgevel heeft, die van 1780 dateert. De hoop mag worden uitgesproken, dat de collecties in de toekomst grotere uitbreiding zullen ondergaan. Wellicht zal het expositiezaaltje, dat met zijn lichte muurbespanning en vloerbedekking zeer geschikt is voor het houden van tentoonstellingen van moderne kunst — die hier geregeld plaats vinden — blijvend de aandacht op Alphen's museum gevestigd houden.

J. FILZ

BOLSWARD, Martinikerk.

Tijdens de restauratie van deze kerk werden in een tweetal gewelven van de Noordbeuk schilderijen aangetroffen. Deze aan de bijbel ontleende taferelen zijn door de Heer J. T. Halbertsma te Amsterdam geconsolideerd en — waar nodig — gerestaureerd.

Tegen de Noordwand van het koor zijn de reeds in 1846 gevonden schilderijen¹ die waarschijnlijk ontstaan zullen zijn in de 1ste helft van de 16de eeuw en die later zijn overschilderd, opnieuw blootgelegd en door de Heer F. A. J. Smoorenburg gerestaureerd. Weergegeven zijn hier leden van de families Heerema en Frittema uitgebeeld te halven lijve onder een geschilderd baldakijn in gothische stijl.

De zo goed als verdwenen contouren zijn zichtbaar gemaakt door het aanbrengen van stippen in een andere toon. Het voordeel van deze methode is, dat thans kan worden nagegaan wat niet authentiek is en dat toch de voorstellingen te onderscheiden zijn.

¹ Jhr. Mr. M. de Haan Hetteema, „Berigt omtrent eene muurschildering in de Sint Martens-kerk te Bolsward”, *De Vrije Fries*, 1850, blz. 22. G. J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, Dl. I, 1936, afb. op blz. 334.

¹ Zie *Nieuws Bulletin K.N.O.B.*, 6de Serie III (1953) kol. 71, 72.

BEMMEL, N. H. Kerk.

Bij de restauratie werd op de Oostelijke wand van het Zuidelijk transept onder de kalklaag een schildering aangetroffen, voorstellende o.a. de H. Christophorus, de H. Catharina en de H. Barbara. Deze muurschildering is hoogstwaarschijnlijk na het midden van de 16de eeuw in opdracht van Heer Joost van Bommel vervaardigd. Kortgeleden werd deze door de Heer Smoorenburg geconsolideerd en alleen voor zover hoognodig gerestaureerd.

HAARLEM, Frans Halsmuseum.

Aan het op kol. 131 van het Juli-nummer van het Nieuws-Bulletin opgenomen bericht zij nog toegevoegd, dat de Vereniging tot Uitbreiding der Verzameling van Kunst en Oudheden op het Frans Halsmuseum, thans na ± 75 jaar geliquideerd is. Deze vereniging heeft voortreffelijk werk gedaan in de jaren, toen de overheid het initiatief tot aankoop van kunstwerken overliet aan de particulieren. Zestig kunstwerken werden dankzij deze vereniging aangekocht. Ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Frans Halsmuseum in het tegenwoordige gebouw schonk de Vereniging een fraai landschap door Jacob S. van Ruysdael.

Stimulering museum- en tentoonstellingswezen in Noord-Brabant.

Blijkens „Brabantia”, 1953, nr. 3, blz. 100 worden plannen overwogen tot verbouwing van het bestaande gebouwencomplex van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch, waar men behoefte heeft aan een modern museum met geschikte tentoonstellingsruimten, een gehoorzaal van behoorlijke afmetingen en vele utiliteitsruimten. Naast dit project, dat het museum en de bibliotheek in één gebouw wil doen blijven en dat op verbetering van de bestaande toestand gericht is — onder beheer van het Genootschap, met medezeggenschap van de Gemeente 's-Hertogen-

bosch en van de Provincie — heeft men gedacht aan algehele nieuwbouw op een andere plaats in de stad. Men beoogt met deze plannen, waarvan het eerste in ontwerp is gereed gekomen, het museum- en tentoonstellingswezen in Noord-Brabant op een hoger niveau te brengen; in welk streven men behalve 's-Hertogenbosch ook de steden Eindhoven, Tilburg en Breda wil betrekken.

Conservering en opstelling van costuums.

Een verslag van de verschillende meningen, die door de deelnemers aan het Costuumcongres (in de zomer 1952 te Venetië gehouden) te berde werden gebracht over methoden van wassen, stijven, belichten enz. van costuums, vindt men van de hand van Mevr. E. H. Canter Cremers-van der Does in „Uit het Peperhuis”, 1952, December-nummer, blz. 29. Mej. B. Jansen wijst in Mededelingen van de Dienst voor Schone Kunsten der Gemeente 's-Gravenhage, 1952, nr. 5-6, blz. 63 op het grote belang van een costuummuseum, dat met de costuums geholpen door een passende omgeving de sfeer van een bepaalde periode dient op te wekken.

Musea in Overijssel.

In hoeverre samenwerking effectief kan zijn, blijkt wel duidelijk uit de onlangs uitgekomen folder van de musea in Overijssel, waar directeurs en conservatoren reeds enige tijd geleden zijn begonnen zich nauwer aaneen te sluiten. Met vreugde kan van bovenstaande uitgave gewag gemaakt worden. Immers dit aantrekkelijke vouwblad, verlucht met tal van fijne tekeningen in bruin en blauw gehouden, geeft een aardig beeld van het gevarieerde karakter der musea en oudheidkamers in deze provincie. Behalve gegevens over de bezoektijden en toegangsprijs vindt men bij iedere verzameling een beknopt overzicht van de inhoud, en voor zover de gebouwen van historische betekenis zijn, een korte aanduiding van bouwjaar.

VRAAG EN ANTWOORD

Hertengeweien

In enkele van onze stedelijke verzamelingen, gelijk die te Gouda en Leiden, bevinden zich hertengeweien, waarvan het bijzondere is, dat zij gemonteerd zijn op *in hout* gesneden hertenkoppen. Beide zijn afkomstig uit Logementen, maar voor het Leidse exemplaar bestaat de waarschijnlijkheid, dat het evenals een derde voor-

beeld (dat van het huis Dever, thans in de studentensociëteit Minerva te Leiden) afkomstig is van een kasteel. Wie weet nog meer van dergelijke in hout gesneden koppen? Hierbij dient behalve met „oude huizen” en herbergen ook met chirurgijnskamers e.d. rekening te worden gehouden.

E. PELINCK

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. De Grafische -23 Sept.
- *Museum Willet Holthuysen*. Naalden werken wonderen. (4 Eeuwen borduurwerk) -15 Oct.
- *Het Rembrandt huis* (Jodenbreestraat 4-6). Etsen en tekeningen van Rembrandt.
- *Rijksmuseum*. De Venetiaanse Meesters. 4 Eeuwen schilderkunst -12 Oct.
- *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Keur van Venetiaanse tekeningen, houtsneden en gravures uit Nederlands openbaar en particulier bezit -12 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Herdenkingstentoonstelling van Vincent van Gogh -20 Sept.
- Saul Steinberg -20 Sept.
- *Zoölogisch Museum* (Pl. Middenlaan 53). „Dier en Mens” -Oct.
- *Nederlands instituut voor Nijverheid en Techniek*. „Gouden vleugels” -?

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Tentoonstelling Gelderse Kunstenaars Gijs Jacobs van den Hof, Leo Braat, Ab Diekerhof, John Grosman, Annie van der Heide, Fri Heil, Joop Hekman, Johan van Zweden, Dick Ket, Fernhout, Hynckes, Mekkinck, Willink -15 Oct.
- *Nederlands Openluchtmuseum*.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Oude Kunst- en Antiekbeurs -17 Sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Kunsthandel Nieuwenhuizen Segaar (Den Haag) -20 Sept.
- H. Balsink 25 Sept.- 4 Oct.
- L. Schrikkel 10 Oct.-25 Oct.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Schilders schilderen schilderijen -28 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunstschaten uit Vaticaanstad, Italiaanse kerken en musea -21 Sept.
- Jubileumtentoonstelling Ouborg - 5 Oct.
- *Het Nederlands Costuummuseum* (Prinsegracht 6). Costuums van 1750-1850

'S-GRAVENHAGE

- *Het Nederlands Postmuseum*. Tentoonstelling Rode Kruispostzegels -23 Oct.
- *Kunsthandel P. A. Scheen* (Zeestraat 50). Aanwinsten -20 Sept.
- *Kunstzaal Plaats*. Giselle van Essen-Kuster, Will. H. Tweechuyzen, Meindert Zaalberg -25 Sept.

HILVERSUM

- *Gemeentehuis*. Literaire tentoonstelling (Gooise schrijvers van de laatste honderd jaar) -?

MUIDEN

- *Muiderslot*. Uit de archieven van het Muiderslot -31 Dec.

RHENEN

- *Streekmuseum voor Rhenen en Omgeving*. „Hoe leefde de mens 1500 jaar voor Christus” -10 Oct.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. Tentoonstelling werk van de glazenier Joep Nicolaas 15 Sept.-12 Oct.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. „Rotterdam krijgt een nieuw gezicht”. De wederopbouw fotografisch gezien door Leen van Oudgaarden -20 Sept.
- *Plaswijckpaviljoen*. Tentoonstelling werken van Rotterdamse schilders -?

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Tentoonstelling Rik Wouters (onder auspiciën van de Kunstkring-Tilburg met medewerking van het Ministerie van Openbaar Onderwijs van België in het kader van het Belgisch-Nederlands cultureel accord) -19 Oct.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Nederlandse Architectuurschilders. Werkd. 10-17 u.; Zo. 14-17 u. Bovendien Di. 20-22 u. -28 Sept.
- *Oud-Katholiek Museum*. „Port Royal” -21 Sept.
- *Universiteitsmuseum*. Herdenkings-tentoonstelling 100 jaar Sterrewacht op Sonnenborgh 28 Sept.-1 Dec.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

IN MEMORIAM DR. A. P. A. VORENKAMP

Overleden te Groningen 18 Augustus 1953

Alphonse Vorenkamp werd 3 Mei 1898 geboren te Westerlee, waar zijn vader predikant was. Hij bezocht het gymnasium te Leeuwarden en studeerde letteren en kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. In 1926, na beëindiging van zijn studie, vertrok hij naar Northampton (Mass.) om op Smith College kunstgeschiedenis te doceren. Gedurende zijn eerste verlof in 1933 promoveerde hij te Leiden op een proefschrift getiteld: Bijdrage tot de geschiedenis van het Hollandse stillevens van de 17de eeuw.

Toen hij in 1940 opnieuw met verlof in Nederland vertoefde, ontsnapte hij ternauwernood aan de invasie. Toevallig bevond hij zich de 10de Mei in België. Het gelukte hem toen over Frankrijk de Verenigde Staten te bereiken.

In 1942 nam hij dienst in het Amerikaanse leger. Van zijn speciale kundigheden werd al spoedig gebruik gemaakt, toen hem werd opgedragen de door krijgshandelingen bedreigde Nederlandse monumenten in kaart te brengen.

Na de oorlog keerde Vorenkamp naar Nederland terug. Hij kreeg de rang van luitenant-kolonel en hem werd opgedragen in Duitsland de recuperatie van het Nederlandse kunstbezit te organiseren. Hij heeft toen te München — in nauwe en hartelijke samenwerking met zijn Amerikaanse collega's — buitengewoon verdienstelijk werk verricht. Met grote scherpzinnigheid en voortvarendheid heeft hij in uitermate moeilijke omstandigheden de door de Duitsers meegenomen kunstwerken geïdentificeerd, bijeengeza-

meld en teruggestuurd. Het was een triomfante-lijk ogenblik toen hij op een donkere Decemberochtend in 1945 in een Amerikaans legervliegtuig met de eerste zending op Schiphol landde. Dat zijn uitzonderlijke verdiensten door H.M. de Koningin werden erkend door zijn benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, vond unanieme bijval. Talloze vrienden had hij zich gemaakt in dat éne Europese jaar.

In Augustus 1946 keerde Vorenkamp naar de Verenigde Staten terug om zijn colleges te hervatten. Wie, zoals ik, het voorrecht heeft gehad in Northampton zijn gast te zijn, zal getroffen zijn geweest door de enorme populariteit die hij daar genoot. Iedereen kende hem, niet alleen in het College, maar ook daarbuiten. Ontelbare handen moest hij schudden; op straat en in winkels klonk gedurig: Hello Phons. Hij was populair om zijn geestigheid, maar men hield van hem om zijn warme menselijkheid.

Bij de studenten was hij zeer geliefd. Zijn colleges hadden een grote roep en werden druk bezocht. Hij was in de eerste plaats een animator. Hoe vaak heb ik niet in New York, Washington of Parijs de blijde ontmoeting en spontane omhelzing meegemaakt, wanneer hij een oud-„Smith Girl” tegenkwam. Zij allen vertelden mij, dat zij de liefde voor de beeldende kunst aan Phons te danken hadden.

In 1947 begon hij heimwee naar Holland te krijgen. Hij voelde het ook als een bezwaar, zo ver verwijderd te zijn van zijn ouders, die beiden nog leefden. In September volgde toen zijn be-

noeming tot directeur van het Museum Boymans. Hij is dit ruim een jaar geweest, een jaar dat hem geen voldoening heeft geschonken. Het was als of hij in die hem onbekende Rotterdamse omgeving de klankbodem miste, die in Northampton en ook in die cosmopolitische sfeer van de recuperatie zo sterk aanwezig was. Zijn — vaak Amerikaanse — humor sloeg niet aan. Men verweet hem niet serieus genoeg te zijn, want men zag niet, hoeveel ernst, kennis en toewijding achter al die grapjes verborgen lagen.

Toen hij op 15 December 1948 werd benoemd tot directeur van het Museum van Oudheden te Groningen, leefde hij weer op. Hij kwam hier in een vertrouwde omgeving, waarin hij zich thuis voelde en spoedig ook een leidende rol speelde. Hij werd o.m. inspecteur van de Kunstbescherming voor de provincie Groningen, tweede voorzitter van de Raad voor de Kunst en

voorzitter van het Kunstlievend Genootschap Pictura. Aan de reorganisatie van het museum en aan de inrichting van de Menckemaborg kon hij al zijn krachten wijden. Beide instellingen hebben aan zijn kunde en smaak en ook aan zijn scherp en onafhankelijk oordeel ontzaglijk veel te danken.

Als trouw bezoeker van de „Museumdag” en als lid van de Rijkscommissie voor de Musea bleef hij in nauw contact met zijn collega's. Hoevelen hunner zijn in de laatste jaren niet naar Groningen gegaan om het verjongde museum te zien, maar vooral om weer eens de charme te ondergaan van zijn persoon en zich over te geven aan die weldadige gastvrijheid, waarvan hij het geheim bezat.

Zij in de eerste plaats zullen Phons Vorenkamp missen.

D. C. RÖELL

RESTAURATIE-NIEUWS

SEPTEMBER 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Harlingen. Het pand Franekereind 40, dat een 18de eeuwse halsgevel bezit, is in restauratie.
Leenwarden. De restauratie van het uit omstreeks 1660 daterende Princessehof is beëindigd.
Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GRONINGEN

Ter Apel. Herstelwerkzaamheden aan het v.m. Klooster der Kruisheren zijn uitgevoerd. Leiding: Technische Dienst der Stadsbezittingen van Groningen.

DRENTE

Coevorden. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk, een centraalbouw, is voltooid. Arch.: J. Boelens te Assen.
Vries. De 12de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk, de voornaamste romaanse toren van Drente, is in restauratie. Arch.: J. Boelens te Assen.

OVERIJSEL

Dalfsen. De restauratie van de forse toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: Ir. P. C. Knuttel te Deventer.

Rijssen. Het 17de eeuwse pand Wierdensestraat 25 is in restauratie. Arch.: J. Jans te Almelo.

GELDERLAND

Doesburg. De restauratie van het interieur van de vermoedelijk uit de 14de eeuw daterende Lutherse Gasthuiskerk is in voorbereiding. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Elst. Restauratiewerkzaamheden aan de, door het oorlogsgeweld zeer getroffen, monumentale toren der Ned. Herv. Kerk worden uitgevoerd. Arch.: Ir. H. A. Pothoven te Amersfoort.

Groesbeek. De eenvoudige 14de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: A. van der Kloot te Nijmegen.

Persingen. De aantrekkelijk in het landschap gelegen 15de eeuwse v.m. Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Vaassen. Het 18de eeuwse oostelijke bouwhuis van het Kasteel de Cannenburg is in restauratie. Arch.: W. A. Lensvelt te Epe.

Zoelmond. De 16de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd. Arch. bur.: Zaanstra, Giesen en Symons te Amsterdam.

Zutphen. Het herstel van het pand Turfstraat 13, dat een 17de eeuwse trapgevel bezit, is in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Ter Aa. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de Ned. Herv. Kerk over te gaan. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

Bunschoten. Aan de Ned. Herv. Kerk en toren zullen herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Arch.: Ir. T. van Hogeveest te Amersfoort.

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. De 16de eeuwse Ned. Herv. Kapelkerk is in restauratie. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Beets. Plannen voor het herstel van de 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk zijn in voorbereiding. Arch.: J. Dirkmaat te Alkmaar.

Edam. Het pand Spuistraat 17 zal worden gerestaureerd. Arch.: H. Th. Oudejans te Edam.

Vijfhuizen. Het herstel van het 19de eeuwse gemeaal „De Cruquius” is in voorbereiding. Leiding: Technisch Bureau Unie Waterschapsbonden te Haarlem.

Wormer. Aan het 17de eeuwse gemeentehuis met zijn 18de eeuwse interieur worden restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: J. Schipper te Zaandam.

ZUID-HOLLAND

Hoogmade. De Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch. bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

Maasland. De uit de eerste helft der 15de eeuw daterende toren der Ned. Herv. Kerk zal worden hersteld. Arch.: A. Warnaar te Maasland en A. van Essen te Voorburg.

Rijswijk. Het 18de eeuwse orgel in de Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Orgelbouwer: H. W. Flentrop te Zaandam.

Voorburg. Aan het Huis „Hofwijck”, de vroegere buitenplaats van Constantijn Huygens, worden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: Ir. L. H. H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

ZEELAND

Brouwershaven. Aan de raadhuis trap, welke tijdens de Ramp van 1 Februari l.l. gedeeltelijk werd vernield, worden herstelwerkzaamheden

uitgevoerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Technische Dienst Noord-Zeeland.

Haamstede. Het aantrekkelijk op een omgracht terrein gelegen Slot zal worden gerestaureerd. Arch.: B. van den Bergh te Utrecht.

Kapelle. Het herstel van de majestueuze toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

St. Maartensdijk. Het herstel van de rampschade aan het pand „De Gouden Leeuw” op de Markt, dat volgens sierankers in 1592 is gebouwd, wordt voorbereid. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.

Weere. Het pand Kade A 69, dat een in oorsprong 17de eeuwse trapgevel bezit en door de Ramp van 1 Februari l.l. schade heeft geleden, zal worden gerestaureerd.

—. De rampschade van het pand Kade A 83, dat een eenvoudige trapgevel bezit, zal worden hersteld.

Waterlandkerkje. Voorbereidingen worden getroffen tot herstel van de eenvoudige Ned. Herv. Kerk, die een zaalkerk is, over te gaan. Leiding: Centrale Dienst van Zeeuws Vlaanderen-West.

Zierikzee. Het aan de Oude Haven gelegen pand „in de Witte Swaen” dat een rijke pilastergevel uit 1658 bezat en tengevolge van de overstromingsramp is ingestort, zal worden herbouwd, evenals het daarnaast gelegen uit 1643 daterende Vrijpoortje. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.

NOORD-BRABANT

Aalburg. Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van de oorlogsschade der Ned. Herv. Kerk over te gaan. Arch.: B. van Bolderbeek en C. Basters te Dordrecht.

Bergen op Zoom. De restauratie en verbouwing van het raadhuis is beëindigd. Arch.: A. van der Steur te Rotterdam en Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

Bergeyk. De R.K. Kerk, een gothische kruiskerk, zal worden gerestaureerd en uitgebreid. Arch.: J. Strik te Mill.

Boxmeer. Met de restauratie van de, uit de 2de helft der 17de eeuw daterende en door A. van Diepenbeek vervaardigde gebrandschilderde ramen in het Carmelietenklooster, is een aanvang gemaakt. Uitvoering: Atelier Flos te Steyl-Tegelen.

Schijndel. De restauratie van de laat-gothische toren der R.K. Kerk is in voorbereiding. Arch.: J. Strik te Mill.

Wijk. De forse, vlak opgaande 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk die in de oorlog schade heeft geleden, is in restauratie. Arch.: B. van Bilderbeek en C. Basters te Dordrecht.

LIMBURG

Baexem. Met de restauratie van de standermolen is aangevangen. Molenmakers: fa. Adriaens te Weert.

Maastricht. Het herstel van de zeer merkwaardige Lod. XV kooflijst van het pand Kleine Staat 13 is aangevangen. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Roermond. Het pand „de Stenen Trappen” in de Neerstraat, een uit 1666 daterend statig herenhuis, wordt gerestaureerd.

Urmond. De uit 1803 daterende standermolen is gerestaureerd. Molenmakers: fa. Adriaens te Weert.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* op Vrijdag 11 September 1953, des namiddags te 14.45 uur in Hotel „Victory” te Alkmaar. Notulen van de secretaris MR. H. HARDENBERG.

Aanwezig 33 leden. Afwezig met kennisgeving de bestuursleden PROF. DR. A. W. BYVANCK, PROF. DR. A. E. VAN GIFFEN, JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER en JHR. D. C. RÖELL.

De voorzitter JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL neemt het woord voor het uitspreken van de volgende rede:

„Op de vergadering, welke in Mei van dit jaar op het Kasteel Zuylen gehouden werd, is de reden uiteengezet, waarom de Algemene Vergadering van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond in 1953 te Alkmaar zou worden gehouden, een reden, welke U allen duidelijk zal zijn. Immers, het plan om dit jaar naar Zeeland te gaan en o.a. Zierikzee te bezoeken, kan begrijpelijkerwijze geen doorgang hebben. Wij allen hopen, dat het ons binnen niet al te lange tijd gegeven moge zijn ons oorspronkelijk plan uit te voeren; dat wij dan getuigen mogen zijn van een wederopbloei van het schone Zeeuwse landschap, waarin gelukkig de monumenten in de noodlottige stormnacht van 31 Januari niet al te grote schade hebben opgelopen. Misschien is het ook om andere redenen niet ongeschikt een bezoek aan Zeeland nog wat uit te stellen, omdat, naar ons medelid UNGER ons mededeelde, binnen afzienbare tijd de restauraties te Middelburg in zulk een stadium zullen zijn gekomen, dat een bezoek van de leden van onze Bond dan tot een vruchtdragende beschouwing en misschien ook discussie aanleiding kan zijn.

Uit de opkomst tot deze vergadering, welke

ditmaal niet in de met bijeenkomsten overkropte maanden Juni en Juli is vastgesteld, mogen wij de gevolgtrekking maken, dat het Noorderkwartier van Holland met zijn vele gelukkig ongegrepte monumenten nog steeds de belangstelling trekt. U allen, die de tocht naar hier hebt aanvaard, roep ik een hartelijk welkom toe. In het bijzonder moge ik hier begroeten, MR. ROHLING, chef van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, die met MR. HOTKE hier het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vertegenwoordigt. Wij stellen het op hoge prijs, dat Uw belangstelling in onze Bond op zo duidelijke en onverflauwde wijze getoond wordt.

Helaas zijn ook dit jaar wederom enige leden door overlijden aan ons ledental ontvallen. Het zijn de Heren W. H. BITTER, rentmeester van Twickel, MR. L. H. N. F. M. BOSCH RIDDER VAN ROSENTHAL, oud-commissaris der Koningin in Utrecht, MR. A. LE COSQUINO DE BUSSY, oud-archivaris van Amsterdam, W. H. DINGELDEIN te Denekamp, E. C. VAN DISSEL te Goes, J. M. VAN HARDEVELD, architect te Amsterdam, JHR. MR. A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, oud-Rijksarchivaris in Gelderland te Arnhem, R. H. VAN SCHAİK te Wassenaar, DR. MR. J. SMIT, advocaat te Gouda, voorzitter van de Ver. Die Goude, J. A. F. THIEME, conservator van de Oudheidkamer te Wijk bij Duurstede, MR. DR. P. G. VAN TIENHOVEN, voorzitter van de Ver. tot Behoud van Natuurmonumenten, DR. A. A. VAN RIJNBACH te Leiden, MR. E. J. THOMASSEN à THUESINK VAN DER HOOP VAN SLOCHTEREN, bestuurslid van het Oranje-Nassau Museum en IR. W. DE VRIND te 's-Gravenhage. Verscheidene hunner waren geregelde deelnemers aan onze vergaderingen en excursies. Wij danken hen voor hetgeen

zij voor onze Bond gedaan hebben en betreuren het oprecht, dat we hen niet meer in ons midden zullen zien.

Komende tot datgene, wat de Bond direct aangaat, moet ik in de eerste plaats in herinnering brengen, dat op onze vorige Algemene Vergadering een wijziging van de Statuten en het Huis-houdelijk Reglement is aangenomen, welke, zoals U bekend is, de Koninklijke goedkeuring heeft verkregen. De nieuwe regelingen kunnen dus thans in werking treden en als direct gevolg daarvan zullen heden enkele bestuursleden niet meer, althans niet dadelijk, als zodanig, herkozen kunnen worden. Onze oprechte dank gaat uit naar de heren BYVANCK, VAN GIFFEN en VAN RIJCKEVORSEL voor alles, wat zij in het belang van de Bond gedaan hebben en wij hopen, dat zij na de reglementair gedwongen wachttijd wederom in het Bestuur zullen terugkeren.

Een andere gebeurtenis, welke de Bond aangaat, maar van blijder aard, is het verschijnen van het Woordenboek van Bouwkundige Termen. Eindelijk, mag ik wel zeggen. Jarenlang heeft de afwerking ervan, waarvoor een apart fonds was uitgetrokken ten behoeve van de eerste bewerker, wijlen de Heer HOEFER, op zich laten wachten. Uiteindelijk heeft de Heer HASLINGHUIS zijn schouders onder deze zware arbeid gezet en het werk tot zulk een tot voldoening strekkend einde gebracht. Voor hem is hier een woord van grote erkentelijkheid op zijn plaats; onze dank gaat ook uit tot de uitgever, de firma OOSTHOEK te Utrecht, die de uitgave met de geldelijke steun van de Bond op zich genomen heeft en wel in een zo voortreffelijke uitvoering.

Een andere uitgave van de Bond, het Repertorium op tijdschriftartikelen, waarvan het deel over de jaren 1940-1945 thans in bewerking is, vordert langzaam maar zeker. Ik mag hier wel zeggen — vooral langzaam, maar ik kan U de verzekering geven, dat over enige tijd, als mij meer tijd beschikbaar zal staan, de bewerking met kracht weder ter hand zal worden genomen en een volgend deel binnen niet al te lange tijd zal kunnen verschijnen.

Naast deze speciale uitgave van onze Bond zou men het maandelijks verschijnend Bulletin, dat met de regelmaat van een klok in onze brievenbus wordt aangetroffen, licht over het hoofd zien. Dit ware onvergeeflijk; een woord van erkentelijkheid in het bijzonder aan onze hoofd-redacteur, die op zo voortreffelijke wijze het orgaan redigeert, is hier zeker op zijn plaats.

Wanneer wij nagaan, wat de vermelding waard

is met betrekking tot onze monumenten, komt allereerst een vraag op de lippen — een vraag, die ik slechts schuchter vermag te uiten. Ik herinner mij haar vijf jaar geleden tijdens de Algemene Vergadering te Valkenburg te hebben uitgesproken en na zo lange tijd meen ik haar weer eens te mogen herhalen: Waar blijft onze Monumentenwet?

Het is bekend, dat Minister CALS het voor-nemen heeft verscheidene wetten aanhangig te maken. Als het tot een wedloop om de wetten mocht komen, hopen we, dat de Monumentenwet het winnen zal en dat mijn opvolger van deze plaats over vijf jaren deze in gepaste vrijmoedigheid gedane vraag niet behoeft te herhalen.

Met de restauratie onzer monumenten wordt geregeld voortgegaan; het Bulletin licht ons hierover uitvoerig in, evenals over de toestand der Musea. Met eigen ogen hebben de leden kunnen zien, hoe het Kasteel Zuylen als museum is ingericht. Te Maastricht kon de Bonnevanten-kerk als museum zijn poorten openen; hetzelfde was het geval met de musea te Appingedam, Edam, Ede, het Natuurhistorisch Museum te Enschede, te Hardewijk en op Terschelling.

Het Openluchtmuseum herdacht zijn 40-jarig bestaan; het Museum Kam te Nijmegen bestond dit jaar 30 jaar en de Zaanse Oudheidkamer te Zaandijk vierde haar 60-jarig jubileum. Ik moge U voorts in herinnering brengen, dat het vorig jaar een zeer geslaagd en druk bezocht Kunst-historisch Congres in ons land gehouden werd. Belangstelling verdient ook het initiatief van ons medelid MR. STARING, die de enige jaren geleden opgerichte Brantsen van de Zypstichting dienstbaar wil maken aan de bewaring van familie-portretten uit Gelderland, die in musea niet tot hun recht zouden komen, doch die toch waard zijn bewaard te blijven. Reeds is op het Kasteel De Cannenburgh een aantal van dergelijke portretten te bezichtigen.

Komende tot de personalia valt slechts te vermelden, dat in de plaats van ons medelid PELINCK de Heer VAN WESSEM tot Directeur van het Museum de Lakenhal te Leiden is benoemd. En niet lange tijd geleden bereikte ons het ontstellend bericht, dat PROF. VORENKAMP, Directeur van het Gronings Museum, op nog betrekkelijk jeugdige leeftijd is overleden. Zijn heengaan laat bij ons een grote leegte achter.

Rest mij nog onder Uw aandacht te brengen een punt, dat door de Heer VAN LUTTERVELT op een der Museumdagen ter sprake is gebracht, nl. dat archiefstukken in het algemeen niet in een

museum thuis horen. Ik kan deze stelling niet anders dan ten krachtigste toejuichen; archiefstukken zijn in het algemeen bestemd tot bewijs van rechten; het onderbrengen dezer stukken in musea zal op de duur, door het voortdurend bloot gesteld zijn aan daglicht, leiden tot onleesbaarheid, waardoor ze aan hun primair doel niet meer kunnen beantwoorden. Dit sluit niet uit, dat men voor tijdelijke tentoonstellingen geen archiefstukken zou mogen gebruiken, integendeel. De bewering, dat men in een of andere gemeente niet weet, waar ze anders dan in een museum zouden kunnen worden ondergebracht, houdt geen steek, want iedere gemeente is verplicht er een archiefbewaarplaats op na te houden. Deze ontboezeming wordt niet ingegeven door een maniak op archiefgebied, die alles onder zich wil houden, maar louter ter betere conservatie der stukken, die nog langer mede moeten dan heden.

Het ware te wensen, dat men in museumkringen algemeen van deze noodzakelijkheid doordrongen is.

Maar reeds te lang heb ik van Uw aandacht gevergd; veel staat er voor heden nog op ons programma.

Ik hoop, dat U allen op nuttige en aangename wijze de dagen te Alkmaar, Enkhuizen en Hoorn zult doorbrengen en met deze wens open ik thans de Algemene Vergadering."

De notulen van de vorige algemene ledenvergadering (zie Nieuws-Bulletin 1953, kol. 71-92) worden onder dankzegging aan de secretaris goedgekeurd.

De secretaris krijgt het woord voor het uitbrengen van zijn jaarverslag:

„Het afgelopen verenigingsjaar heeft zich niet gekenmerkt door schokkende gebeurtenissen ten aanzien van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Dit op zich zelf verheugenswaardig feit, dat getuigenis aflegt van een stijgend begrip voor het behoud van zodanige monumenten, dwingt Uw secretaris tot een sober relaas van de activiteit van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond in deze sector.

Het wil echter niet zeggen, dat de thans 55 jaar bestaande vereniging op een onvruchtbaar jaar kan terugzien. Wat de interne organisatie van de Bond betreft, mag 1952 ongetwijfeld tot een belangrijk jaar worden gerekend, omdat in dit jaar een besluit tot wijziging van de Statuten en van het Huishoudelijk Reglement is gevallen, waarmee een nieuwe koers werd ingeslagen.

Tijdens de wintervergadering, op 16 Februari

te Rotterdam gehouden, maakte het Bestuur aan de leden bekend met het in zijn boezem gerijpte voorstel om het verschil tussen gewone leden en corresponderende leden op te heffen en door het instellen van een studentenlidmaatschap de jongere generatie aan te trekken. Dit voorstel werd in een uitvoerig prae-advies nader toegelicht. Hierin werd o.a. gewezen op de anomalie tussen de in 1909 vastgestelde Statuten en de ontwikkeling van de Bond in de loop der jaren, ten gevolge waarvan het aantal corresponderende leden steeg tot het viervoud van de gewone leden, d.w.z. van instellingen en personen, die zich krachtens werkzaamheid of ambt daadwerkelijk met de oudheidkunde bezighouden. Volgens artikel 10 van de oude statuten bezaten de corresponderende leden geen stemrecht met uitzondering van de uit hun midden gekozen bestuursleden. Deze bepaling belemmerde een gezonde ontplooiing van het verenigingsleven, dat er op gericht moet zijn, het aankweken van zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen van de maatschappij te bevorderen en daarbij ook ruimte dient te laten aan de stem van de niet-vakman. Ter bevordering van een zekere fluctuatie in het bestuur werd verder voorgesteld de bestuursleden niet terstond herkiesbaar te verklaren, wanneer zij zes jaar achtereenvolgend in functie zijn geweest, waarbij voor de secretaris en de penningmeester evenwel een uitzondering werd gemaakt, om de continuïteit in het zakelijk bestuursbeleid niet onnodig te verbreken. In de Algemene Ledenvergadering, die op 27 Juni te Roermond plaats vond, werden deze voorstellen zonder amendementen met de statutair vereiste meerderheid aangenomen. De op de statutenwijziging aangevraagde Koninklijke bewilliging was aan het einde van het verenigingsjaar nog niet afgekomen. Het betreffende K.B. dateert eerst van 27 Maart 1953.

De beide genoemde vergaderingen werden opgeluisterd door lezingen, van welke naast de lezing van de Heer J. C. MEISCHKE over de restauratie van de Sint Laurenskerk te Rotterdam en de causerie van PROF. DR. J. J. M. TIMMERS over Romaanse beeldhouwkunst in Limburg in het bijzonder de boeiende voordracht van de British Council Representative in the Netherlands, de Heer R. P. HINKS, over "The dutch influence on english architecture" gememoreerd dient te worden.

Op verzoek van de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging betuigde het Bestuur zijn adhaesie met het streven van de te Kaapstad op-

gerichte Commissie tot behoud van het oude Hooggerechtshofgebouw aldaar, een onvervangbaar stuk Kaaps-Hollandse cultuur, dat aan de eisen van het verkeer ten offer dreigde te vallen. Het Bestuur stond insgelijks in de bres voor een lotgenoot in eigen land, de Hoofdwacht te Groningen, door bij het Groningse Gemeentebestuur het behoud van dit op het eind van de vorige eeuw door het Rijk gerestaureerde gebouw te bepleiten. Met bezorgdheid nam het voorts kennis van de voorgenomen schending van het op de Voorlopige Monumentenlijst geplaatste perceel Herengracht 434 te Amsterdam en steunde het protest van de Bond Heemschut daartegen.

Over de financiën van de Bond en het daarmee onafscheidelijk verbonden beleid aangaande de omvang van het Bulletin zal de Penningmeester U zo aanstonds opening van zaken doen. Als Secretaris rest mij alleen nog de taak dit verslag te besluiten met de wens, dat de maatregelen, waartoe in het afgelopen jaar werd besloten, het weliswaar niet onrustbarende teruglopen van het ledental definitief zal kunnen stuiten. Moge de nieuwe koers in de naaste toekomst tastbare resultaten opleveren tot heil van de Bond en mede in het belang van onze historische monumenten!"

Vervolgens doet de secretaris mededeling aangaande een door het Bestuur ontvangen K.B. van 25 Mei 1953 No. 16, beschikkende op het door de Bond en andere instanties ingestelde beroep tegen het in Augustus 1950 genomen besluit van Gedeputeerde Staten van Utrecht tot goedkeuring van het door de raad der gemeente *Amersfoort* op 9 Augustus 1949 vastgestelde plan van uitbreiding voor de stadskern dier gemeente. Hoewel dit K.B. de Bond in zijn beroep niet ontvankelijk heeft verklaard, houdt het de verheugenswaardige vernietiging in van het betreffende besluit van Gedeputeerde Staten, voor zover daarbij goedkeuring was verleend aan de demping van het gedeelte van de buitensingelgracht, voor het behoud waarvan de Bond had gepleit.

Bij afwezigheid van de penningmeester MR. G. J. KALF leest de secretaris diens verslag voor:

„De rekening en verantwoording over het verenigingsjaar 1952 welke U hierbij ingevolge art. 14 van het Huishoudelijk Reglement ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en accoord bevonden door de Kascommissie voor dit jaar bestaande uit de Heren MR. J. WESTERMAN HOLSTIJN en DR. W. S. UNGER.

De jaarrekening werd afgesloten met een voordelig saldo van f 384,26 hetwelk werd toe-

gevoegd aan het kapitaal. Het Fonds Repertorium van Tijdschriften werd gedoteerd met f 858,20. Het Fonds Woordenboek, per 31 December 1952 groot f 3.200,— werd in 1953 gebruikt als bijdrage in de uitgave van het woordenboek „Bouwkundige Termen”.

Een sluitende begroting kon, hoezeer het Bestuur dit ook betreurt, slechts worden verkregen door beperking van het aantal pagina's van het Bulletin. De omvang bedroeg in 1951 202 pagina's, in 1952 210 pagina's. Niettegenstaande deze gedwongen bezuiniging bedroeg het tekort in de exploitatierekening van het Bulletin f 621,08. Ook voor het komende jaar moet met een tekort op deze uitgave rekening worden gehouden, daar verdere inkrimping van ons Bulletin niet verantwoord moet worden geacht.

Het aantal leden liep in 1952 terug van 650 naar 633. Het Bestuur koestert de hoop, dat de leden belangstellenden die zij mochten kennen op de taak van onze Bond zullen wijzen om daardoor tot de noodzakelijke aanvulling van ons ledental te komen.

De begroting voor het jaar 1953 wijst een geraamd tekort aan van f 500,—, hetgeen bij het huidige ledenaantal helaas onvermijdelijk is.

Het kapitaal van de Bond bedroeg per 31 December 1952, f 2.773,35, dat van de verschillende fondsen:

Fonds Repertorium	f 6.200,—
Fonds Woordenboek	f 3.200,—
Fonds Penning	f 1.209,93
Fonds 1949	f 1.317,50”

Na voorlezing van de schriftelijke accoordverklaring van de Kascommissie met de rekening en verantwoording van de penningmeester, die inmiddels in de vergadering is verschenen, wordt hem onder dankzegging voor het gevoerde beheer décharge verleend.

Bij de daarop gehouden schriftelijke stemming worden de aftredende bestuursleden HARDENBERG, TER KUILE en LEEUWENBERG herkozen. In plaats van de heren BYVANCK, VAN GIFFEN en VAN RIJCKEVORSEL worden tot bestuurslid gekozen DR. P. GLAZEMA, PROF. DR. M. D. OZINGA en DR. A. WASSENBERGH. De voorzitter JHR. DR. GRASWINCKEL verklaart, dat hij zich niet herkiesbaar wenst te stellen, waarna PROF. DR. E. H. TER KUILE bij acclamatie tot voorzitter wordt gekozen.

De redactie van het Bulletin van de Bond wordt bij acclamatie herkozen.

In verband met het bepalen van de plaats van

de volgende *zomervergadering* vraagt de heer M. ROEST, of het mogelijk zal zijn het door de watersnood verhinderde plan om in Zeeland te vergaderen het volgende jaar ten uitvoer te brengen. De voorzitter zegt, dat hij dit betwijfelt. De heer ROEST geeft hierop in overweging in de aanstaande zomer naar Friesland te gaan. Mevrouw P. BEYDALS oppert het plan in Rotterdam te vergaderen en hieraan een bezoek aan het nieuwe historische museum aldaar en aan het Huis ten Donck onder Ridderkerk te verbinden. De voorzitter deelt mede, dat het bestuur zijn gedachten heeft laten gaan over een excursie naar het Land van Maas en Waal met Arnhem of Nijmegen als plaats van vergadering. Het bestuur wordt gemachtigd zich nader te beraden over de keuze tussen het Land van Maas en Waal en Friesland voor de zomervergadering en die van Rotterdam voor de wintervergadering.

Als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden benoemd DR. W. S. UNGER en mevrouw P. BEYDALS.

Bij de rondvraag wordt op voorstel van de heer M. J. L. BARON TAETS VAN AMERONGEN besloten een nieuwe ledenlijst in gestencilde vorm te publiceren. DR. R. VAN LUTTERVELT deelt naar aanleiding van de passage in het verslag van de voorzitter over de verhouding musea-archieven mede, dat de Vereniging „Museumdag” een commissie heeft ingesteld, die de archivaris van Schoonhoven onder haar leden telt en over deze kwestie een rapport zal uitbrengen.

Nadat de voorzitter de heren DR. W. C. BRAAT en TH. P. H. WORTEL heeft bedankt voor het fungeren als stembureau sluit hij te 16 uur de vergadering.

In aansluiting op de vergadering bezichtigden de leden de *Sint-Laurenskerk* en verder de „*Nijenburg*” te *Heiloo*, waarvoor de eigenaresse douairière A. D. VAN FOREEST-BEETS een woord van bijzondere dank toekomt. De middag werd besloten met een officiële ontvangst ten stadhuis en een gemeenschappelijke maaltijd in hotel „*Victory*”.

Zaterdag 12 September was gewijd aan een excursie per autobus naar de voornaamste monumenten van *Enkhuizen* en *Hoorn*. Te Enkhuizen werden ondermeer het merkwaardige Zuiderzeemuseum en het fraaie stadhuis bezocht. Het bezoek aan het stadhuis werd opgeluisterd met een ontvangst door het gemeentebestuur. Na de lunch stond een bezichtiging van de indrukwekkende Westerkerk op het programma onder de deskundige voorlichting van de leider der restauratiewerkzaamheden, de heer D. FLEDÉUS, en mevrouw H. M. VAN DEN BERG. Vervolgens werd naar Hoorn gereden, waar de heren T. MULDER en J. C. KERKMEIJER het gezelschap op voortreffelijke wijze rondleidden. Het bezoek aan het ongemeen boeiende Westfries Museum vormde het hoogtepunt van de middag. Met de beste indrukken van deze bekoorlijke oude Zuiderzeestadjes keerden de leden naar Alkmaar terug.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Tropenmuseum. Tentoonstelling Suriname, zoals het leeft en werkt.*

De onmiddellijke confrontatie van de bezoeker met het onderwerp, waaraan bovenstaande expositie gewijd is, geschiedt door middel van een grote, op een tafel geschilderde kaart van Suriname. Aan de „Noordzijde” is loodrecht op de tafel in een halve cirkel een serie kleine diorama's opgesteld. Deze zijn op zeer eenvoudige wijze vervaardigd: als achtergrond dient een in gebogen lijn geplaatste foto. Ontstaat hierdoor reeds een zekere dieptewerking, deze wordt nog versterkt door op enige afstand van de achterste afbeelding een op board geplakte foto op te stellen van een onderdeel van het desbetreffende landschap. Aan de „Zuidzijde” van de kaart bevinden zich opschriften met een drukschakelaar.

Schakelt men de stroom in dan gaat een lampje op de landkaart branden, terwijl tegelijkertijd ook het kleine foto-diorama verlicht wordt.

Deze wijze van exposeren zal m.i. ook elders kunnen worden toegepast, daar aldus met betrekkelijk eenvoudige middelen een goed resultaat bereikt wordt. De bezoekers kunnen zich op deze wijze door zelf te handelen een indruk vormen van de natuurlijke gesteldheid van het gebied, dat hen interesseert.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

DRIEBERGEN. *Nationaal Museum van de Automobiel.*

Kortgeleden werd te Driebergen geopend het Nationaal Museum van de Automobiel, (Bunt-

laan, zijweg van de oude Rijksweg Utrecht-Arnhem).

Het is een voortreffelijk denkbeeld, een museum te stichten gewijd aan de ontwikkeling en de geschiedenis van de automobielen. Hiermede is een museale instelling tot stand gekomen, waar de auto te bezichtigen en te bestuderen valt sinds het oudste stadium. Een grote hal, welke aan twee kanten van zijlicht is voorzien die bovendien ook bovenlicht heeft, dient als museumzaal. Een ruimte voor filmvoorstellingen grenst hieraan. Van de automobielen (waarvan een groot aantal in bruikleen is afgestaan door de A.N.W.B.) mogen worden genoemd o.a. de Dion-Bouton, F.N. (1900), de Spijker (1901), de Darracq (1912) en de Benz (1913). De auto's zijn voorzien van de oorspronkelijke lampen, toeters, enz. Ook onderdelen, als verschillende typen van motoren, benzinepompen enz. zijn hier te bezichtigen. Tegen de wanden zijn foto's gehangen van enkele bekende merken die in de grijze oudheid van de automobielen reeds bestonden en die thans een wereldnaam hebben verworven, zoals de Rolls-Royce en de Ford, en een collectie nummerplaten van de gehele wereld, verzameld door de Heer K. H. Stoel. In het midden bevindt zich een stand van de Shell betreffende de oliewinning, welke alleen deze zomer te bezichtigen was.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

WOUBRUGGE, *Dorpsmuseum*. Op 12 September j.l., werd de oudheidkamer door de burgemeester van Woubrugge in haar nieuwe behuizing voor het publiek geopend. Door toedoen van de burgemeester kon de collectie in een nieuwe ruimte worden geëxposeerd, nl. in een zaal boven de zojuist voltooide brandweerkazerne. Hierdoor heeft het door de gemeenteveldwachter, de heer O. C. van Hemessen, verzamelde een goede huisvesting gekregen.

De verzameling bestaat voornamelijk uit afbeeldingen, gedrukte en geschreven stukken, portretten en voorwerpen die op Woubrugge en omgeving betrekking hebben.

Uit het hier bijeengebrachte kan de bezoeker zich een beeld vormen van het verleden en heden

van deze gemeente. Zoveel mogelijk zijn de objecten tot dezelfde rubriek behorend tezamen geëxposeerd.

Het is jammer, dat in de wijze van expositie niet wat meer rust en eenheid werd gebracht, waardoor het geheel sterk gewonnen zou hebben. Het zou aanbeveling verdienen, wanneer het grootste gedeelte van de op papier gedrukte of geschreven stukken in portefeuille werd bewaard, daar deze op den duur door de inwerking van het licht te gronde zullen gaan.

Van de hand van de Heer L. van Dijk verscheen een keurig verzorgde in stencil uitgegeven catalogus van de verzameling.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Studiereizen naar Amerika.

In „Ons Museum”, Contactorgaan van de Vereniging van Vrienden van het Museum voor het Onderwijs, October-November-nummer 1952, December-Januari-nummer 1952/53 en het Februari-Maart-nummer 1953 geven resp. Mej. A. van Zutphen en Dr. J. W. B. van der Stigchel hun indrukken weer over de plaats, die naar hun ervaring het museum in het algemeen in het leven der Amerikanen inneemt en die van grotere betekenis blijkt te zijn dan in ons land het geval is. Ook Mr. L. J. F. Wijsenbeek trekt in Mededelingen van de Dienst voor Schone Kunsten der Gemeente 's-Gravenhage, 1952, nr. 5-6, blz. 81 parallellen tussen de Amerikaanse en Nederlandse musea. Hierbij worden door de schrijver in het bijzonder ten aanzien van het verzamelprogramma kenmerkende verschillen met het Haagse Gemeentemuseum naar voren gebracht.

Vacantiebezigeden en museumbezoek.

Gaarne wordt op deze plaats melding gemaakt van een in deze zomer te Vlissingen gevolgd systeem, dat ongetwijfeld het museumbezoek aldaar bevordert heeft en wellicht ook voor andere plaatsen navolgenswaardig is.

Men heeft reductiebonnenkaarten samengesteld, die recht geven op toegang tot het bad op het Gemeentelijk Strand, het Stedelijk Museum en de St. Jacobstoren.

CONSERVATIE EN RESTAURATIE

Conservering vlaggen en vaandels.

In zijn openingsrede gehouden ter gelegenheid van de eerste museumdag in dit jaar heeft de voorzitter Dr. A. F. E. van Schendel mededeling

gedaan van het aanbod van het Shell-laboratorium van de B.P.M. om de Nederlandse museumwereld behulpzaam te zijn bij de bestudering van chemische vraagstukken in verband met

restauratie en conservatie van museumvoorwerpen. Thans is een aanvang gemaakt met de studie van dit probleem ten aanzien van vlaggen en Prof. Ir. R. J. Forbes, Dr. R. van Luttervelt, Dr. A. F. E. van Schendel en D. F. Lunsingh

Scheurleer is hiertoe in het leven geroepen; de leiding berust bij Prof. Dr. Ir. J. W. H. Uyttenbogaart, die met zijn assistenten in het laboratorium te Delft de methoden van conservering van genoemde textiel-onderdelen nader onderzoekt.

RESTAURATIE VAN HET GLAS-IN-LOOD VENSTER IN HET CARMELIETENKLOOSTER TE BOXMEER

Naar aanleiding van het artikel van Dr. J. Helbig over de restauratie van de oude glas-in-lood ramen in de St. Gudule te Brussel¹ wil ik hieronder wijzen op de restauratie van een raam, die kortgeleden tot stand is gekomen.

Tijdens de oorlog werden de 17de eeuwse glas-in-lood vensters in de kloostergang van het Carmelietenklooster te Boxmeer² beschadigd. Deze ramen dateren uit de 2de helft van de 17de eeuw en zijn wellicht voorzover het de voorstellingen betreft vervaardigd naar ontwerpen van A. van Diepenbeek (1596-1675). Van de 18 ramen hebben er drie zeer ernstig geleden, twee in mindere mate, terwijl de overige er vrij goed zijn afgekomen.

Ofschoon wel is overwogen de ramen uit te nemen, zijn deze, daar men bevreesd was ze te beschadigen, (gezien de harde cementspecie waarin ze gevat waren), bij het begin van de tweede wereldoorlog ter plaatse gelaten. Waren ze wel verwijderd dan had hoogstwaarschijnlijk alleen het blanke glas-in-lood, dat de compositie omgeeft, geleden. Dit glas echter had zonder veel moeite hersteld kunnen worden. Na de ramp hebben de paters alle stukjes glas, die her en der verspreid lagen, bijeenvergaard.

In opdracht van de eigenaar en in overleg met de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg is door de goede zorgen van het atelier Flos te Steyl een raam gerestaureerd en wel dat met een tafereel uit het leven van de H. Petrus Thomas (zie afbeelding in op. cit., nr. 46). Bij het res-

taurieren van dit venster circa 25 jaar geleden is als naam van de schenker boven de voorstelling aangebracht: Bernhard Graaf Von Sayn-Wittgenstein. Evenals het jaartal 1651 berust dit op een vergissing.

Nadat de paplaag, die zich op het glas bevond, met grote moeite was verwijderd, werden de stukjes glas, die tot dit raam behoren bijeen gezocht, en aan elkaar gepast en tussen 0.9 mm dun glas³ geplaatst. Met behulp van bestaande foto's en diapositieven in kleuren werden tekeningen van de ontbrekende delen vervaardigd. Aan de hand hiervan werd het nieuwe glas beschilderd en vervolgens gebrand. Na veel moeite is men erin geslaagd dezelfde kleuren als van het oude venster te verkrijgen. De toestand van het oorspronkelijke gebrandschilderde glas is over het algemeen goed en vertoont slechts hier en daar kleine vlekjes van verwerking.

Bij de 25 jaar geleden uitgevoerde restauratie zijn vele stukken afgegruisd en door middel van brede loodstrippen aan elkaar gevoegd. De bij die gelegenheid nieuw vervaardigde stukken zijn nu alle verwijderd.

Met een door het atelier Flos vervaardigde tekening is na te gaan, welke stukken vernieuwd en welke oorspronkelijk zijn. Men heeft afgezien van het aanbrengen van stippen op de nieuw gebrandschilderde glazen, daar dit wat storend werkt. Over het verkregen resultaat, zowel wat tekening als kleur betreft, kan men zeer tevreden zijn. Het ligt in de bedoeling, dat de overige vensters door ditzelfde atelier worden gerestaureerd.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

¹ Zie *Bulletin K.N.O.B.*, 6de Serie III (1953) kol. 81 e.v.

² *Verborgene Kunst in een Oude Heerlijkheid*, 71 kunstfoto's met begeleidende toelichting van Dr. V. J. Roefs O. Carm. en I. Rosier O. Carm. N.V. Zuid-Nederlandsche Drukkerij, 's-Hertogenbosch, 1948.

³ Daar het gebrandschilderde glas oneffenheden vertoont, moest het glas waarmede gedoubleerd werd pas-klaar gemaakt worden, wat geschied is door verhitting.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Waaggebouw*. Tentoonstelling 30 Oct.-?

AMERSFOORT

- *'t Oude Wevershuys* (Muurhuizen 227-229)
M. C. Esscher. Lithowonderen -29 Oct.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Nederlandse Kunstenaars
Genootschap -21 Oct.
— *Stedelijk Museum*. Schilderkunst uit Argen-
tinië -2 Nov.
Curaçao schilderend en geschilderd -26 Oct.
Edm. Bellefroid -26 Oct.
Werk van de architect H. Th. Wijdeveld
-2 Nov.
Schilderkunst uit Denemarken -2 Nov.
— *Tropenmuseum*. Suriname zoals het leeft en
werkt -15 Nov.
— *Kunsthandel Santee Landweer N.V.* (Kei-
zersgracht 463) Otto de Kat -22 Oct.

DEVENTER

- *Munttoren*. L. Schrikkel -25 Oct.
Th. Meelis 28 Oct.-11 Nov.
J. Pessink 13 Nov.-22 Nov.

GOUDA

- *De Moriaan*. Tegelttableaux XVII

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Kunstschaten uit Vati-
caanstad, Italiaanse kerken en musea -2 Nov.
De Aesculaapprijs -26 Oct.
Gemma '53 -26 Oct.
Pluche en Plastic -13 Dec.
Paul Arntzenius 16 Oct.-30 Nov.
Amerikaanse grafici 23 Oct.-7 Dec.
— *Het Nederlandse Postmuseum*. Tentoonstel-
ling Rode Kruispostzegels „Van uitvindings-
experiment tot wereldverkeersmiddel”
-23 Oct. voorlopig
„Verve's Pluche en Plastic” Werkd. 10-17;
Zo. 13-17; bovendien Do. 19-22.
16 Oct.-9 Nov.
— Korte Vijverberg 7. „Toen en Nu” (geor-
ganiseerd door de Haagse Kunstkring).
Werkd. 10-17. 17 Oct.-1 Nov.
— *Gemeente-archief* (Rijswijkseplein) Tentoon-
stelling Stadhuisplannen -eind Oct.?
— *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48) Te-
keningen van Herbert Jochums -29 Oct.
Werken van Karel Appel -29 Oct.

('S-GRAVENHAGE)

- *Martinus Liernur* (Zeestraat 63). Werken
van Pieter de Monchy en Kees Andrea
-25 Oct.
— *Museum voor het Onderwijs*. „Op bezoek bij
de P.T.T.” -Dec.
Cacaotentoonstelling -Dec.
— *Nieuwe Stadhuis* (Laan Copes van Catten-
burg 55) Tentoonstelling van alle gemeente-
lijke diensten in verband met de opening van
het Nieuwe Stadhuis 18 Oct.-18 Jan.
— *Panorama Mesdag* (Zeestraat 65B). Werken
van Jan van Holthe 17 Oct.-8 Nov.
— *Kunsthandel Loujetzky*. Tentoonstelling
werken Han Krug en André Petroff -24 Oct.
— *Pulchri Studio*. „Pulchri Studio in Pluche en
Plastic”. Werkd. 10-16; Zo. 14-17 -2 Nov.

HOORN

- *Tekengenootschap Debutade* (Muntstraat)
Reizende tentoonstelling reproducties naar
tekeningen van Leonardo da Vinci -18 Oct.

MUIDEN

- *Muiderslot*. Uit de archieven van het Mui-
derslot -31 Dec.

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Verzameling
Theo van Gogh -eind Oct.

ROTTERDAM

- *Kunstcentrum* (Groot Handelsgebouw). Ten-
toonstelling werken van H. F. Bieling
-15 Nov.
— *Rotterdamse Kunststichting* (Schielandshuis).
Werken van Jan de Cler, Alex de Haas en
Toon Hermans -19 Oct.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Het wondere leven
der bijen -20 Oct.
— *Paleis-Raadhuis*. Tentoonstelling Rik Wou-
ters (onder auspiciën van de Kunstkring-
Tilburg met medewerking van het Ministerie
van Openbaar Onderwijs van België in het
kader van het Belgisch-Nederlands cultureel
accord) -19 Oct.

UTRECHT

- *Universiteitsmuseum*. Herdenkingstentoon-
stelling 100 jaar Sterrewacht op Sonnenborgh
-1 Dec.

TWEEDE MUSEUMDAG 1953

De tweede museumdag, dié gehouden zal worden op 28 Nov. in de aula van het Maritiem Museum „Prins Hendrik”, Burg. 's Jacobplein 8, Rochussenstraat, Rotterdam, zal gewijd zijn aan het belangrijke onderwerp de *brandveiligheid in onze musea*.

Nadere mededelingen betreffende het programma zullen t.z.t. aan de leden worden toegezonden. Het bestuur dringt er op aan deze datum voor deze bijeenkomst te reserveren.

NEDERLANDSCH KUNSTHISTORISCH JAARBOEK

Verschenen is: Nederl. Kunsthistorisch Jaarboek 1952/53, D. A. Daamen's Uitg. Mij. N.V. te 's-Gravenhage, 240 blz., prijs f 27.50. Inhoud: Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta: *Graecia capta en de Romeinse kunst*. J. H. Jongkees: *De „Apotheose van Claudius” in het Haagsche Penningkabinet*. Prof. Dr. E. H. ter Kuile: *De bouwgeschiedenis van de Hervormde Kerk te Elst in de Overbetuwe*. P. T. A. Swillens: *In de spiegel van Jan van Eyck, een studie over „Het Bruidspaar Giovanni Arnolfini en Jeanne de Genami” van Jan van Eyck, in de National Gallery te Londen*. Hans Martin Rotermund: *Rembrandt und der religiösen Laienbewegungen in den Niederlanden seiner Zeit*. L. J. Bol: *Adriaan S. Coorte, Stillevensschilder*.

MEDEDELING

Het comité tot huldiging van JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL, die op 31 October a.s. wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd als Algemeen Rijksarchivaris zal aftreden, maakt bekend, dat de nieuwe voorzitter van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, PROF. DR. E. H. TER KUILE, in het comité van aanbeveling zitting heeft genomen.

VACATURES

HILVERSUM, MUSEUM VOOR HET GOOI EN OMSTREKEN

Het Bestuur van het Gooisch Museum te Hilversum, vraagt een vervanger van de directeur gedurende diens afwezigheid van 1 November 1953 tot 1 November 1954.

Salaris naar de grenzen van f 2400.— — f 3600.—, ongerekend de geldende verhogingen.

Aanmeldingen aan de voorzitter, Mozartlaan 1, Hilversum.

ENKHUIZEN, ZUIDERZEEMUSEUM

Bij het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum” te EnkhuiZEN bestaat gelegenheid tot plaatsing van (adj.) wetenschappelijk ambtenaar.

Sollicitaties vóór 1 December a.s. te richten tot de Directeur van het Museum.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

RESTAURATIE-NIEUWS

OCTOBER 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Workum. De restauratie van het kunsthistorisch belangrijke raadhuis is beëindigd. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

GRONINGEN

Bellingwolde. Met de restauratie van het 16de eeuwse v.m. Rechthuis is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GELDERLAND

Bemmel. Het herstel van de rijzige, romaanse tufstenen toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: J. G. Heineman te Velp.
Groesbeek. De Ned. Herv. Kerk en toren zijn in restauratie. Arch.: A. van der Kloot te Nijmegen.

Kerkwijk. De Ned. Herv. Kerk met haar romaans schip en de 13de eeuwse bijbehorende toren worden gerestaureerd. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

UTRECHT

Eemnes-Binnen. Een aanvang is gemaakt met de restauratie van de uit omstreeks 1500 daterende toren der Ned. Herv. Kerk. Arch.: P. H. N. Briët te Hilversum en P. C. van Uchelen te Laren.

Houten. De door oorlogshandelingen toegebrachte schade aan de kloeke, fraaie laat-gothische toren der Ned. Herv. Kerk wordt

momenteel hersteld. Leiding: W. Stooker te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. Enige herstelwerkzaamheden aan de uit 1658 daterende Remonstrantse Kerk zullen worden uitgevoerd. Arch.: C. D. van Reyendam te Alkmaar.

Amsterdam. Met het herstel van het pand 2de Leliedwarsstraat 14, dat een uit $\pm$ 1725 daterende halsgevel bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

Den Burg (Texel). De restauratie van het uit 1599 daterende pand Kogerstraat 1, dat een bakstenen trapgevel bezit, is voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

— De ruime, laat-gothische driebeukige Ned. Herv. Kerk, die door het oorlogsgeweld zwaar werd geteisterd, is gerestaureerd. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Hoorn. Het pand Noord 104 is in restauratie. Arch.: J. Koorn te Hoorn.

Medemblik. Het perceel „de vier Noorder Koggen”, dat een rijke, goed bewaarde trapgevel van 1613 bezit, is gerestaureerd. Arch.: S. Varwijk te Medemblik.

ZUID-HOLLAND

Den Bommel. De achtkante 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk, welke tengevolge van de watersnood zeer heeft geleden, zal worden hersteld. Arch.: Ir. W. J. G. van Mourik te Velp.

Brielle. Het Stedelijk Museum, gevestigd in het gebouw der v.m. Waag en Gevangenis, daterend uit 1623, zal worden gerestaureerd. Arch.: Ph. Bôlt te 's-Gravenhage.

Hellevoetsluis. Het herstel van de 18de eeuwse poortwachterswoning, welke tengevolge van de ramp van 1 Februari i.l. schade heeft geleden, is in voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Leiden. De restauratie van de v.m. Latijnse School is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Noordwijk. De restauratie van het pand Bronckhorststraat 57 is in uitvoering. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Oude-Tonge. Het herstel van de rampschade aan de 18de eeuwse Hoeve Bouwlust is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

ZEELAND

Kortgene. Het 17de eeuwse meubilair van de Ned. Herv. Kerk zal van de, tengevolge van de ramp van 1 Februari i.l. geleden waterschade, worden gerestaureerd. Arch.: Ir. P. J. 't Hooft te Middelburg.

Middelburg. Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van de Oostkerk, een 17de eeuwse achtkante koepelkerk, over te gaan.

Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

NOORD-BRABANT

Drunen. De grote stenen bergmolen die tengevolge van oorlogshandelingen schade heeft opgelopen, is in restauratie. Molenmakers: Fa. Dirkse te Mijnsheerenland.

Eindhoven. Herstelwerkzaamheden aan de Collse watermolen zijn verricht.

Heusden. De 17de eeuwse gevel van het pand Hoogstraat O 112 is gerestaureerd. Arch.: H. Baayens te Heusden.

Klundert. De restauratie van het in 1621 gebouwde raadhuis is beëindigd. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

St. Michielsgestel. De restauratie van de uit het midden der 15de eeuw daterende toren der v.m. R.K. Kerk, is gereed. Arch. bur.: J. en P. Cuypers te Roermond.

Nuenen. Met de voorgenomen restauratie van de v.m. Ned. Herv. pastorie kan eerst worden aangevangen nadat het gezin, dat dit gebouw bewoont, een andere woning heeft betrokken.

LIMBURG

Venlo. De restauratie van het, uit het midden der 16de eeuw daterende raadhuis is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

BONDS-NIEUWS

Op 23 October 1953 was het 55 jaar geleden, dat het oudbestuurslid van de Koninklijke Oudheidkundige Bond Prof. Dr. W. VOGELSANG tot doctor in de filosofie promoveerde aan de Universiteit te München, ter gelegenheid waarvan hij de bijzondere gelukwensen mocht ontvangen van de deken der Philosophische Faculteit.

MUSEUM-NIEUWS

Protective Display Lighting of Historical Documents.

National Bureau of Standards Circular 538 (Issued April 1, 1953).

(Superintendent of Documents, U.S. Printing Office, Washington 25, D.C. 1953, 8 pags., 5 figs., 6 tabellen, 20 X 26 cm., prijs 15 cents.)

Dit rapport over de conservering van de *Declaration of Independence and Constitution of the United States* tegen de schadelijke invloed van ultra-violet licht en andere stralingen bevat een groot aantal gegevens over de juiste plaatsing van de lichtbron, de photochemische invloed van de straling op papier en inkt, het gebruikte filter en zijn practisch effect. Voor alle instel-

lingen welke belangrijke documenten tentoonstellen en tegen de schadelijke invloeden van kunstlicht en zonlicht willen beschermen is dit geschrift van groot belang om de vele praktische gegevens die het bevat.

R. J. FORBES

AMSTERDAM, *Rijksmuseum.*

Nu de kunstmatige verlichting van het Rijksmuseum, in het bijzonder van de afdelingen beeldhouwkunst en kunstnijverheid bevredigend is te achten en de beperkende bepalingen inzake het stroomverbruik geen belemmeringen meer in de weg leggen, zal het Rijksmuseum met ingang van heden ook des winters tot 5 uur geopend blijven.

ENKHUIZEN

Verzamelprogramma Zuiderzeemuseum

In "Uit het Peperhuis" Juli, 1953, blz. 58, wordt gewezen op een uitbreiding der collecties in een bepaalde richting, die men tot nu toe in Nederland nog niet is ingeslagen, nl. het verzamelen van schepen in oorspronkelijke staat. Naast de scheepsmodellen bevinden zich in het haven- en achter het museum verschillende soorten vaartuigen, waarvan in bovengenoemd tijdschrift een overzicht wordt gegeven.

LEEWARDEN, *Friesch Museum. Gids 1953.*

Kortgeleden is verschenen: een nieuwe (4de druk) van bovenstaande gids, samengesteld door Dr. A. Wassenbergh, die in de beschrijving van het archaeologische gedeelte werd bijgestaan door W. Glasbergen. Deze uitgave, die 72 pagina's telt bevat een 19-tal reproducties. Een belangrijk gedeelte van de inhoud is gewijd aan Friesland tot de 11de eeuw, de afdeling, die in het nieuw ingerichte gedeelte volgens moderne opvattingen is tentoongesteld.

Met behulp van dit boekje, waarin de voornaamste museumstukken worden vermeld, kan de bezoeker een wandeling door het museum maken en zich een uitstekend beeld vormen van de rijke en uiteenlopende verzamelingen.

De tekst is duidelijk en voor ieder begrijpelijk. De gids zou aan overzichtelijkheid hebben gewonnen, wanneer plattegronden van de verschillende zalen waren opgenomen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

LEEWARDEN, *Museum Prinsessehof.*

Op 6 October werd het Museum Prinsessehof te Leeuwarden heropend. De prachtige voor- en achtergevel, welke aan het verzakken was, is op fraaie wijze hersteld. Van deze gelegenheid heeft de Heer N. Ottema, bijgestaan door de Heer K. J. Keikes, gebruik gemaakt om verschillende zalen te moderniseren. In tal van zalen werd de verlichting verbeterd of waar nodig aangebracht; daardoor is thans avondbezoek mogelijk. Allereerst moge worden genoemd: de grote zaal op de 1ste verdieping aan de voorzijde, genoemd naar de verzamelaar Anne Tjibbes v. d. Meulen, waar de ethnografica uit Indonesië zijn tentoongesteld. De ruimte is voorzien van een nieuwe parketvloer en crêmekleurig behangselpapier. De hier geëxposeerde voorwerpen zijn volgens herkomst geplaatst; de stukken van mindere betekenis zijn opgeborgen. Hierdoor heeft deze zaal

sterk gewonnen. Speciale vermelding verdient de opstelling van de prachtige verzameling Martavanen, geplaatst onder een model van een huis, die elektrisch belicht worden.

De grootste verandering is aangebracht in de zaal op de bovenste verdieping, waar oorspronkelijk o.a. de gehele tegelcollectie was opgesteld. Daar het gewicht hiervan te zwaar was voor de vloer, is thans slechts een gedeelte tentoongesteld. Tegenover de ramen zijn nieuwe vitrines geplaatst met Europees porselein en aardewerk. Eveneens voor het publiek te bezichtigen is het studievertrek van de Heer Ottema; voorts is een voormalig depot als expositieruimte ingericht.

Wij mogen het Gemeentebestuur van Leeuwarden, evenals de heren Ottema en Keikes gelukwensen met de modernisering van hun museum.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

SCHAGEN, *Museum Oud Schagen en Omstreken.*

Het is verheugend, dat één der nog overgebleven historische monumenten van Schagen thans huisvesting biedt aan de verzameling van bovenstaand museum. De hoektorens van het voormalige slot van de Heren van Schagen, omtrent 1394 gesticht door een bastaardzoon van Albrecht van Beieren, werden het vorige jaar, na grondige restauratie, door de Gemeente beschikbaar gesteld.

Van de twee torens doet voorlopig één dienst als opslagruimte, terwijl men de andere met eenvoudige middelen voor het exposeren van de collecties heeft geschikt gemaakt; op de eerste verdieping werden tegen de wanden schappen aangebracht, die de rondte van de toren volgende, de ruimte ongebroken laten. Aldus vormen deze „tafels" de enige mogelijkheid voor het exposeren der verzamelingen, die in het bijzonder wat betreft de geologische en archaeologische collecties, veel te weinig plaats bieden. Ook al heeft men slechts een keuze opgesteld, het komt ondergetekende toch wenselijk voor, ook hierin nog een selectie toe te passen en bij voortdurende wisseling de verschillende onderdelen van deze belangrijke collectie van in de omgeving van Schagen gevonden voorwerpen aldus in gedeelten aan het publiek te laten zien. Voorts treft men een aantal gebruiksvoorwerpen aan, alsmede enige schilderijen en topografische prenten, die voor het merendeel door Dr. A. Melchior zijn geschonken. Bouwfragmenten, enige grafstenen en een kaaspers hebben onder in de toren, op de begane grond, een plaats gevonden.

J. FILZ

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Waaggebouw*. Kunstkring De Waag. Oude kunst uit Twents particulier bezit -29 Nov.

AMERSFOORT

- „*t Oude Weversbuys*”. Japans weefsel en brocaat -18 Nov.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum* (Prentenkabinet). Tekeningen en aquarellen van Adriaen van Ostade -15 Dec.
- *Maatschappij Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling -22 Nov.
- *Museum Fodor*. De Onafhankelijken -25 Nov.
- *Stedelijk Museum*. Félicien Bobeldijk -30 Nov.
- Johan Buning -30 Nov.
- Aquarel Benelux -7 Dec.
- *Tropenmuseum*. Suriname, zoals het leeft en werkt -eind Nov.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Tentoonstelling prenten en affiches Toulouse Lautrec -15 Dec.
- Unesco-tentoonstelling Kleurenreproducties Kunstenaars vóór 1860 -30 Nov.

ASSEN

- *Provinciaal Museum van Drenthe*. Reizende tentoonstelling van reproducties naar tekeningen van Leonardo da Vinci -15 Nov.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Stien Eelsingh en Piet Zwierts -22 Nov.
- Twentse Kunstkring 28 Nov.-13 Dec.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Tentoonstelling Kunstenaars helpen t.b.v. het Rampenfonds -24 Nov.

ENSCHDEDE

- *Oudheidkamer Twente* (in Rijksmuseum Twenthe). Geheimen van de Grond -23 Nov.

GOUDA

- *De Moriaan*. Tegelttableaux XVIIde eeuw

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Pluche en Plastic -14 Dec.
- Paul Arntzenius -30 Nov.
- Amerikaanse grafici -7 Dec.
- *Museum voor het Onderwijs*. Op bezoek bij de P.T.T. -Dec.
- Cacaotentoonstelling -Dec.
- *Nieuwe Stadhuis* (Laan Copes van Cattenburg 55). Tentoonstelling van alle gemeentelijke diensten in verband met de opening van het Nieuwe Stadhuis -18 Jan.
- *Kunsthandel Martinus Liernur* (Zeeustr. 63) Paul Citroen -22 Nov.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Tentoonstelling van 15 hedendaagse Gentse kunstenaars (georganiseerd door het comité Gent-Oxford-Leiden) -7 Dec.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* (Kloostee 25). Prenten en gouaches van Harry Disberg. Werkd. 14-17. -21 Nov.

MUIDEN

- *Muiderslot*. Uit de archieven van het Muider-slot -31 Dec.

ROTTERDAM

- *'t Venster* (Gouvernestr. 129). Wim Brusse (drukwerk en vrij werk), Eva Brusse Besnyö (foto's) -21 Nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Utrechtse archieven. Werkd. 10-17; Zo. 14-17. Bovendien Di. 20-22 -29 Nov.
- *Universiteitsmuseum*. Herdenkingstentoonstelling 100 jaar Sterrenwacht op Sonnenborgh -1 Dec.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen : Voor de Nederlandse Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

IN MEMORIAM DR. HANS SCHNEIDER

Overleden te Bazel 7 November 1953

Hans Schneider werd 8 April 1888 te Bazel geboren. Hij bezocht het gymnasium van zijn vaderstad en van 1908 af de universiteit. Zoals in Duitsland en Zwitserland gebruikelijk is, onderbrak hij de studie aan de uitverkoren universiteit door enkele jaren aan andere universiteiten te studeren: München 1909, Rome winter 1909/10 en Berlijn 1910/11. Hij promoveerde in Bazel in 1914 op een proefschrift over de Nederlandse invloed op de Zuidduitse schilderkunst en grafiek¹.

Schneider kwam uit de leerschool van Heinrich Wölfflin, die toen in Berlijn doceerde en van Ernst Heidrich, een Duitse kunsthistoricus, die sinds ca. 1912 de docent voor kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Bazel was. Vooral de colleges van de nog jonge en begaafde Heidrich, die reeds in de winter van 1914 in de oorlog sneuvelde, moeten tot de vorming van de doctorandus veel hebben bijgedragen, getuige Schneiders eigen woorden in de inleiding tot zijn dissertatie. Dit eerste werk kenmerkt Schneiders werkwijze reeds volkomen: zorgvuldig en behoedzaam is hier een moeilijk onderwerp tot in de kleinste details behandeld. De resultaten zijn zakelijk en voorzichtig geformuleerd. Theoretische bespiegelingen en poëtische ontboezemingen komen er niet bij te pas.

Met volharding en toewijding heeft Schneider zijn leven lang bouwstenen verzameld voor eigen

goed gefundeerde studies of om anderen in de gelegenheid te stellen deze te gebruiken. Hij gaf gaarne zijn vondsten en notities weg met een nadrukkelijk geformuleerde gebruiksaanwijzing. Ook al was de Hollandse kunst zijn speciale terrein geworden, toch las hij veel op andere gebieden: geschiedenis, iconografie, kunstnijverheid, en op zijn talrijke reizen verzamelde hij gaarne gegevens ten bate van vrienden in binnen- en buitenland. Deze mededeelzaamheid en hulpvaardigheid had een dubbele wortel in Schneiders geestelijke houding: er leefde in hem een sterk besef, dat ieder mens de verplichting heeft om geërfde en verworven kennis en inzicht door te geven aan een volgende generatie. Aan de andere kant kon Schneider een zekere schroom niet overwinnen om zich in het openbaar te ver-tonen, ook door publicaties op wetenschappelijk gebied. Hij had er niet de minste behoefte aan om tot meerdere glorie van zichzelf of van onze wetenschap een potentiële tegenstander tot een discussie uit te dagen.

Van 1915 tot 1930 was Schneider verbonden aan het Mauritshuis. Tezamen met Willem Martin heeft hij hier de 1001 kunsthistorische vraagstukken, die het museumbeheer met zich brengt, bekeken en besproken. Sinds 1923 was Schneider bovendien privaattoecent aan de Leidse universiteit, een werkzaamheid, die hem eveneens in nauw contact bracht met Martin, hoogleraar in de kunstgeschiedenis aldaar. In Schneiders eigen herinnering behoorden deze jaren van collegiale samenwerking met Martin tot de gelukkigste van zijn leven. Ofschoon zijn naspeuringen voor een

¹ *Beiträge zur Geschichte des niederländischen Einflusses auf die oberdeutsche Malerei und Graphik um 1460-80*, Basel 1915.

groot deel slechts als annotaties voor een herdruk van de uitvoerige Mauritshuiscatalogus bewaard zijn gebleven, was deze periode in zijn leven ook de meest vruchtbare voor wetenschappelijke publicaties. Minder bekende Hollandse schilders en schilderijen werden beschreven², herhaaldelijk werden portretten, ook zelfportretten geïdentificeerd³, Vlaams-Hollandse betrekkingen⁴ en het complex van de Amsterdamse stadhuisdecoraties werden onderzocht in verband met tekeningen, die Schneider onder de anonymi had opgediept⁵. Zijn omvangrijkste studie was de monografie over Jan Lievens, die door Teylers Genootschap bekroond en uitgegeven werd⁶). Het werk, dat hem wellicht zelf het meest heeft ge-

boeid was zijn aandeel aan de commemorative Catalogue van de in 1929/30 te Londen gehouden Hollandse tentoonstelling⁷. Hier kwamen zijn zakelijke formulering en gedegen kennis het best tot hun recht. Zijn oordeel was zeer voorzichtig en onpartijdig. Hofstede de Groot verweet de redacteur(en) zelfs hun terughoudendheid!

Door de dood van Dr. C. Hofstede de Groot kwam het Rijk in het bezit van een unieke wetenschappelijke studiecollectie. Aan Schneider werd toen opgedragen om deze erfenis in een openbare instelling om te zetten. Schenkingen van Frits Lugt en E. A. van Beresteyn werden tezelfder tijd (voor een deel niet zonder Schneiders toedoen) ontvangen. De doop van het Rijksbureau voor Kunsthistorische en Iconografische Documentatie, zoals het in het begin heette, verliep zonder feestelijkheden, toespraken en persberichten. Publiciteit was Schneider een gruwel en luidruchtige aanprijzingen lagen hem niet. Hij had intussen de grondslag gelegd voor een werkzaam „bedrijf”. Het eerste jaarverslag getuigt duidelijk van de taak en opbouw van deze instelling, die thans in wezen nog dezelfde zijn. Met taai volharding heeft Schneider stap voor stap de kinderziekten overwonnen. Het was een punt van eer (nog meer dan van noodzaak) om met een bescheiden begroting rond te komen. Hij wist zijn tijd af te wachten en nam jarenlang met een behuizing op een zolderverdieping genoegen, eer hij het gebouw kon betrekken, dat hem steeds als de enig mogelijke oplossing voor ogen had gestaan. Hij beschikte over een goede dosis mensenkennis, die hem in de omgang met instanties, handelaren, particulieren en medewerkers zeer ten goede kwam, ook al zuchtten de laatsten soms onder zijn eisen van stiptheid en soberheid.

Schneider is steeds Zwitser gebleven. Deze positie van „buitenlander”, die geheel met 's lands gewoonten vertrouwd was geraakt, maakten hem tot de aangewezen mentor van de vele buitenlanders, die hem om raad en introductie kwamen vragen. Toen Hitler's schrikbewind vele collega's in het nabuurland in grote moeilijkheden bracht, werd Schneiders aangeboren hulpvaardigheid als het ware geactiveerd. Voor velen werd

² „Nederlandsche schilderijen in het Museum Czartoryski te Krakau”, in: *Oude Kunst* 3 (1917/8) 1 — „Der Maler Johan van Swieten”, in: *Oud-Holland* 37 (1919) 223 — „Der Maler Jan Tengnagel”, in: *Oud-Holland* 39 (1921) 11 — „Een Oud-Hollandsch schilder te Batavia (Jan Coeman)”, in: *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw* 6 (1921) 191 — „Twee schilderijen van Barth. Maton”, in: *Oude Kunst* 5 (1919/20) 224 — „Een toeschrijving aan Govaert Jansz alias Mijnheer”, in: *Oud-Holland* 43 (1926) 215 — „Een schilderij van P. Rotterdam” in: *Mededelingen van de Dienst v. Kunsten en Wetenschappen 's-Gravenhage*, III (1933/34) 140 — Zie ook Schneiders bijdragen in Thieme-Becker's Künstlerlexikon.

³ „Ein Atelierbild des Michiel van Musscher”, in: *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 12 (1919) 130 — „Jan de Bray's portrait works”, in: *The Burlington Magazine* 39 (1921) 62 — „The portraits of C. Janssens van Ceulen”, in: *The Burlington Magazine* 45 (1924) 295 — „Bildnisse des Adr. Brouwer”, in: *Festschrift für Max J. Friedländer*, Berlin 1924, p. 148 — „Bildnisse des Adr. Brouwer und seiner Freunde” in: *Zeitschrift f. bildende Kunst* 60 (1926/7) 270 — „Hendrik van der Borch en Van der Burch”, in: *Maandblad De Nederlandsche Leeuw* 48 (1930) 347.

⁴ „Theodoor van Thulden in Noord-Nederland”, in: *Oud-Holland* 50 (1928) 1 en 200 — „Een thesis van Abraham van Diepenbeek”, in: *Oude Kunst* 45 (1928) 162 en 236 — „Een prinselijke opdracht aan David Teniers”, in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 4de serie II (1933) 37.

⁵ „Erasmus Quellinus te Amsterdam”, in: *Oud-Holland* 42 (1925) 54 — „Govert Flinck en Jurriaen Ovens in het Stadhuis te Amsterdam”, in: *Oud-Holland* 42 (1925) 215 — „Ferdinand Bol als Monumentalmaler im Amsterdamer Stadthaus”, in: *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen* 47 (1926) 73.

⁶ *Jan Lievens, sein Leben und seine Werke*, Haarlem 1932 — zie ook: „Raffaël und Lievens”, in: *Oud-Holland* 35 (1917) 34 — „Jan Lievens, The preaching of St. John the Baptist”, in: *Old Master Drawings* 1 (1926/7) 10.

⁷ *Commemorative catalogue of the exhibition of Dutch Art, 1930* (Paintings by H. Schneider and W. G. Constable). Schneider had ook aan de voorbereiding van deze tentoonstelling medegewerkt en de voorafgaande Vlaamse tentoonstelling besproken: „Die Ausstellung flämischer und belgischer Kunst in London”, in: *Zeitschrift f. Bildende Kunst* 61 (1927/8) 38.

Schneiders steun op een beslissend ogenblik van onschatbare waarde en een grote troost. Hij deed het nodige zonder ophef, zonder overhaasting, met overleg en toewijding, ook voor toekomstige problemen. Afkerig van de Duitse bezetting verliet Schneider zelf Holland in 1940 om naar de democratische samenleving in zijn vaderstad terug te keren.

Zijn rol van hulpvaardig en vriendelijk gastheer heeft Schneider ook na de oorlog in Bazel op waardige wijze, vooral tegenover zijn Hollandse vrienden en kennissen, voortgezet. Minis-

ter en hoogleraar, collega, student en scholier (en hoevele anderen nog) hebben een bezoek gebracht aan het huis in de Angensteinerstrasse. Ofschoon nu geheel in beslag genomen door de redactie van de Zwitserse monumentenbeschrijving, door commissievergaderingen van universiteit en museum, bleef hij vol belangstelling luisteren naar de berichten uit Holland en in het bijzonder naar het wel en wee van het door hem meer dan twintig jaar geleden opgerichte Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

H. GERSON

RESTAURATIE-NIEUWS

NOVEMBER 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bolsward. De raadzaal in het fraaie Renaissance stadhuis zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Franeke. Het herstel van het in 1498 gestichte Martenahuis, thans raadhuis der gemeente Franekeeradeel, is in voorbereiding. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Harlingen. De restauratie van het pand Franeke-reind 40, dat een 18de eeuwse halsgevel bezit, is beëindigd.

Oosterend. De uit $\pm$ 1300 daterende sacristie der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Ter Haar. De enige overgebleven standerdmolen in de drie Noordelijke provincies is gerestaureerd. Leiding: Fa. Th. Bremer en Zn. te Adorp en Dienst Gemeentewerken te Groningen.

DRENTE

Zuidlaren. Het Huis Laarwoud, een omgracht landhuis uit $\pm$ 1800, zal worden gerestaureerd en tot raadhuis worden ingericht. Arch.: D. J. van Iperen te Voorburg en R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Blokzijl. Een aantal panden in de Kerkstraat, welke het eigendom zijn van de Vereniging „Hendrick de Keyser”, zal worden gerestau-

reerd. Arch.: J. H. de Herder en H. Mastenbroek te Zwolle.

Kampen. Het pand Voorstraat 26, dat uit de 16de eeuw dateert, zal worden gerestaureerd. Arch.: H. Boer te Kampen.

Olst. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de Ned. Herv. Kerk over te gaan; Arch.: Ir. P. C. Knuttel te Deventer.

Urk. Aan de toren der Ned. Herv. Kerk zullen restauratiewerkzaamheden worden verricht. Arch.: Ph. Bolt te 's-Gravenhage.

GELDERLAND

Bemmel. De Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Hengelo. De restauratie van de zeer fraai gelegen, gotische Ned. Herv. Kerk met haar prachtige toren, wordt voorbereid. Arch.: G. Feenstra te Arnhem.

Laag-Elten. De restauratie van de R. K. Kerk en toren is gereed. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Wilp. De romaanse tufstenen toren der Ned. Herv. Kerk, die uit $\pm$ 1100 dateert, is gerestaureerd. Arch.: H. Postel en Ir. F. Sevenhuysen te Delft en Ir. J. J. Terwen te Leiden.

Zutfen. Het herstel van het pand Barlheze 55 is gereed gekomen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— De tegen het einde van de 19de eeuw in de Boterhal aangebrachte vensters, zullen volgens de daarop betrekking hebbende nader ontdekte gegevens, in hun oorspronkelijke vorm worden hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

— Met de restauratie van het in oorsprong 15de eeuwse stadhuis, dat later zeer sterke wijzigingen onderging, is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. A. de Rouville de Meux te 's-Gravenhage.

— Een aanvang is gemaakt met de restauratie van de Walmuur bij de Berkelpoort. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Breukelen. De in 1705 gebouwde toren der Ned. Herv. Kerk zal worden hersteld. Arch.: Chr. de Haan te Utrecht.

Westbroek. Voorbereidingen worden getroffen voor de restauratie van de rijzige, 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk. Arch.: G. Adriaans te Amersfoort.

NOORD-HOLLAND

Abbekerk. Herstelwerkzaamheden aan de laat-gothische Ned. Herv. Kerk zijn uitgevoerd. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.

Amsterdam. De restauratie van het pand Amstel 268, dat een 18de eeuwse halsgevel bezit, is in voorbereiding. Arch.: J. H. Ploeger te Amsterdam.

— De restauratie van het pand Brouwersgracht, 218, eigendom van de Vereniging „Hendrick de Keyser”, wordt voorbereid. Arch.: Ir. J. W. Dinger te Amsterdam.

— Herstelwerkzaamheden aan het pand Damrak 8 zijn verricht. Leiding: S. Visser te Amsterdam.

— Het pand Keizersgracht 465, dat een 17de eeuwse halsgevel bezit, zal worden gerestaureerd. Arch. bur.: Ir. A. Vogel en C. J. Dik te Amsterdam.

— Het herstel van het pand Zandhoek 4, dat in eigendom aan de Vereniging „Hendrick de Keyser” toebehoort, is in voorbereiding. Leiding: Gemeentelijk Monumentenbureau.

Enkhuizen. Het achter het stadhuis gelegen fraaie gevangenisgebouw, dat uit het begin der 17de eeuw dateert, zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Haarlem. Het rijke Lod. XV toegangshek tot het Hofje van Oirschot wordt thans hersteld.

Hoorn. De panden Slapershaven 2 en 3, de z.g. Bossuhuizen, zullen worden gerestaureerd. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

Medemblik. De restauratie van het pand Voor-eiland 11 is in voorbereiding. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Wormer. De restauratie van het 17de eeuwse

Gemeentehuis is voltooid. Arch.: J. Schipper te Zaandam.

Wijk aan Zee. Met het herstel van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: H. Korringa te Haarlem.

ZUID-HOLLAND

Katwijk aan Zee. De herbouw van de spits van de toren der Ned. Herv. Kerk, die op last van de bezettende macht in de oorlogsjaren werd afgebroken, is tot stand gekomen. Arch.: A. P. Smits te Aerdenhout.

Leiden. De restauratie van het pand Hooglandse Kerkgracht 18, dat een eenvoudige 17de eeuwse tuitgevel bezit, is beëindigd. Arch. bur. Van Oerle en Schrama te Leiden.

Vianen. Met het herstel van de 15de eeuwse Lekpoort is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. T. van Hogeveest te Amersfoort.

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom. De restauratie der Noordwest Kapellen van de Ned. Herv. St. Geertruidskerk is begonnen. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Rosmalen. Het herstel van de 15de eeuwse toren der R.K. Kerk is voltooid. Arch.: H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

Someren. De $\pm$ vier eeuwen oude standerdmolen, voorheen Domeinmolen, zal worden gerestaureerd. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

Vlijmen. De torenspits der vlak opgaande, bakstenen toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

LIMBURG

Geisteren. De bakstenen, vermoedelijk uit $\pm$ 1600 daterende H. Willibrorduskapel is gerestaureerd. Arch.: Gebr. de Vries te Helmond.

Oirsbeek. De restauratie van de toren der R.K. Kerk, die uit 1514 dateert, is gereed. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Schimmert. Het riddermatige Huis Obbendorf zal worden gerestaureerd. Arch.: J. Brouwers te Maastricht.

Thorn. Het herstel van het Huis de Kraak is in voorbereiding.

— De restauratie van de Kapel van O.L.V. onder de Linden is beëindigd. Arch.: H. Palmen te Sittard.

Vaals. De restauratie van de Hoeve Mamelis, één der fraaiste hoeven van Zuid-Limburg, wordt voorbereid.

MUSEUMDAG

OVER DE VERHOUDING TUSSEN MUSEA EN ARCHIEVEN

Rapport, uitgebracht door de tot dit doel door het bestuur van de „Museumdag” samengestelde commissie, bestaande uit de heren G. J. Lugard, E. Pelinck en Dr. R. van Luttervelt.

Het is reeds lang geleden dat op initiatief van Victor de Stuers de principiële scheiding tussen musea en archieven tot stand kwam. Over het algemeen heeft dit systeem heel gunstig gewerkt, doch dat neemt niet weg dat, nu omtrent een halve eeuw verlopen is sedert de regeling werd ingevoerd, de wenselijkheid is gebleken zich opnieuw hierover te bezinnen. Immers, geen ordening zo goed, of zij brengt bezwaren met zich mee en zij kan op spontane oudheidkundige belangstelling remmend werken. De vraag dringt zich op, of aan deze bezwaren tegemoet kan worden gekomen, dan wel of zij geheel uit de wereld moeten worden geholpen door veranderingen in de eens gestelde regeling aan te brengen.

Vooropgesteld moet worden dat, sedert de principiële scheiding tussen musea en archieven in ons land een feit is geworden, de verhouding tussen deze twee gewoonlijk goed is geweest. Een van de belangrijkste gronden hiervan was ongetwijfeld het feit, dat beider terreinen in velerlei opzicht scherp waren afgebakend, zodat geen (ongezonde) concurrentie ontstond. Er moet ons veel aan gelegen zijn, dat deze goede verhouding blijft bestaan. Derhalve onderscheide men duidelijk en principieel:

Archieven:

Deze bezitten geschreven en gedrukte documenten, zijnde in het algemeen de codificatie van abstracta: benoemingen, overdrachten, contracten, notulen, correspondentie, enz. Dit zijn bronnen van studie voor weinigen, systematisch gelocaliseerd en geordend en op speciale wijze in expresselijk daartoe ingerichte gebouwen opgeborgen.

Kunst-Musea:

Deze bevatten voorwerpen (waaronder schilderijen) zijnde concreta. Dit zijn bronnen van aesthetisch genieten, bij voorkeur van het grote publiek. De voorwerpen worden daartoe met smaak geselecteerd en geëtaleerd, waarbij een streven naar systematiek tevens aanwezig behoort te zijn. Wetenschappelijke bestudering komt pas hiernà. Om deze reden moeten museumzalen aan

geheel andere eisen beantwoorden dan archiefvertrekken.

Historische Musea:

In Nederland meestal ontstaan uit voorwerpen van nut of sier, welke zich in stadhuizen, schuttersdoelens of andere openbare gebouwen bevonden. Aanvankelijk waren historische musea veelal aanhangsels der plaatselijke archieven; later werden zij daarvan gescheiden, doch bleven vaak, niet ten onrechte, onder één beheerder.

Vervolgens zijn onze historische musea door de concurrentie der later opgekomen kunst-musea dikwijls ernstig uitgedund; de hierna resterende, niet meer voldoende boeiende verzamelingen veelal naar de minst aantrekkelijke zalen verbannen, soms geheel opgeruimd (Haarlem). Het probleem dat hierdoor ontstond is nader onder het oog gezien door de Commissie „De Historie in de Musea” van de „Museumdag”.

Prentenkabinetten:

Deze behoren bij de Kunst-musea (o.a. Amsterdam, Rotterdam).

Historische en topografische atlassen:

Hiervoor bestaat geen vaste regel in Nederland. Ze zijn soms aan de archieven toegevoegd (Amsterdam, 's-Gravenhage, Utrecht), soms aan de musea (Arnhem, Leeuwarden).

TOEVOEGEN AAN ARCHIEVEN?

Voordelen:

Voor historische studiedoeleinden, en praktisch: prenten worden op dezelfde wijze geconserveerd als documenten.

Nadelen:

Prenten en tekeningen hebben ook kunsthistorische en aesthetische waarde.

TOEVOEGEN AAN MUSEA?

Voordelen:

Prenten vormen vaak gewenste aanvullingen bij schilderijen; zij kunnen bovendien aesthetisch en historisch aantrekkelijk voor het grote publiek zijn. Soms hebben „historische” prenten of tekeningen (b.v. de tekeningen van Saenredam in het Gemeentearchief te Utrecht) een evident grotere betekenis als kunstwerk dan als historisch

document. De historicus kan, als het moet, in een archief gemakkelijker met een fotografische reproductie werken dan de aestheet in een museum. *Nadelen:*

Licht tast prenten aan bij exposeren op lange termijn.

Sommige tekeningen, b.v. kadastrale, behoren vaak zo nauw bij archivalische documenten, dat een scheiding daarvan ten enen male ongewenst is.

Het is niet mogelijk in dit geval één regel voor ons hele land te stellen, doordat het Rijk wel in iedere provinciehoofdstad een archief met volledige outillage en personeel heeft ingericht, alsmede het Algemeen Rijksarchief, en bovendien nog een op een desbetreffende wet berustende inspectie over de plaatselijke archieven, doch dat niet als tegenhangers daarvan er elf plus één Rijks-, eventueel Provinciale musea bestaan.

In de archiefwet wordt niet van historische atlassen gerept. In het algemeen kan men de wenselijkheid uiten dat daar, waar een prentenverzameling aanwezig is, ook een leeskamer met verantwoordelijk personeel wordt ingericht, opdat het publiek de collectie kan raadplegen. Verder spreekt het vanzelf dat de plaatselijke historische en topografische atlas altijd in het lokale museum thuis behoort, wanneer geen archiefaccommodatie aanwezig is. Dit houdt uiteraard echter niet in, dat bij het ontbreken van een archief het lokale museum archieven mag aanvaarden, ook niet terwille van wellicht aantrekkelijke topografica. De beheerder heeft in een dergelijk geval tot taak eventuele schenker te bewegen, zijn papieren aan een archief af te staan, desgewenst met de bepaling, dat daartoe geëigende topografica of spectaculaire documenten (met beschikbaarstelling van een foto voor het archief) aan het museum in bruikleen worden gegeven. Omgekeerd mag men van een archivaris verwachten, dat hij hem aangeboden objecten naar het museum verwijst.

Ondanks bovenstaande theoretisch door te voeren en ook inderdaad min of meer consequent doorgevoerde scheiding tussen archieven en musea, kan niet ontkend worden, dat in praktijk een combinatie van voorwerpen uit elk der vier groepen, archieven, kunstmusea, historische musea en prentenkabinetten resp. historische atlassen, dikwijls aantrekkelijk, zelfs (vooral in historische musea) gewenst is, aangezien in het dagelijks leven de mens met een dergelijke scherpe scheiding niet te maken heeft. Men

streeft daarom, waar nodig, naar een synthese in de exposering, waarbij administratief de scheiding archief-museum: document-object, principieel en streng gehandhaafd blijve, opdat beide partijen te allen tijde weten, dat zij niet elkaars concurrenten zijn of worden.

Voor vele musea is het aantrekkelijk de eigen collecties geregeld met stukken uit de archieven aan te vullen en te verlevendigen. Dergelijke stukken zouden door de archieven in bruikleen gegeven kunnen worden (b.v. Tentoonstelling: Vrede van Munster 1948, Delft; De Stadhouder-Koning 1950, Amsterdam; De Nederlandse Letterkunde in 100 Schrijvers 1952-1953, Den Haag en Amsterdam).

Maar ook moet het mogelijk zijn, dat dit uitleenen op meer permanente basis geschiedt, (wederom: mits geen gevaar voor verbleking) en, gelijk reeds gezegd: de atlas kan in een dergelijk geval met een foto volstaan. Het is alleszins begrijpelijk, dat de beheerder van een in een archief berustende atlas er bezwaar tegen kan maken, een nummer, waarvoor hij veel geld uit zijn bescheiden budget heeft betaald, later aan het museum te moeten afstaan, maar ten eerste had dit bij tijdig overleg kunnen worden voorkomen en ten tweede bestaat de mogelijkheid, indien het inderdaad een „gekocht” stuk betreft, het budget van de bruikleengever op enigerlei wijze schadeloos te stellen, want inderdaad: voor wat, hoort wat!

Maar ten slotte: Het gaat in dergelijke gevallen veelal juist om rijks- of gemeentelijke collecties, waar de boven de beheerders staande autoriteiten de ruil zullen kunnen vergemakkelijken.

Op dergelijke wijze, met behulp van de museumuitrustingen en de „loop”, die het museum gewoonlijk in veel groter mate dan het archief heeft, aandacht vragen van het publiek voor stukken die in de archieven zelf gewoonlijk slechts weinigen zien, kan voor de archieven aantrekkelijk zijn (Archieftentoonstelling, Delft 1952). Voor de bevordering van de feitelijke kennis van kunstwerken en kunstenaars, doch wel degelijk ook van archiefstukken (b.v. de stijl van zegels) kan een dergelijke samenwerking heilzaam zijn. Vervreemding tussen archief- en museummensen, tussen historici en kunsthistorici, is in vele gevallen niet heilzaam. Juist tezamen kunnen Archief en Museum „boekenwurm” en „schwärmende aestheet” „evocaties” — historisch zowel als aesthetisch — bereiken, door een combinatie van woord en beeld.

MUSEUM-NIEUWS

SLOT LOEVESTEIN, *Diefstal*.

Blijkens courantenberichten is uit de Ned. Herv. Kerk van het Slot Loevestein een antiek zilveren avondmaalsbeker gestolen.

MUIDEN, *Zeldzame kist*.

Voor het Muiderslot werd een bijzonder middeleeuws meubel verworven. Het betreft een kist van $\pm 1\frac{1}{2}$ meter lengte, geheel gehakt uit een massieve eikenboom, zonder enige versiering, maar wel voorzien van vele ijzeren banden en een slot met geleed hengel. De kist vertoont nog duidelijk de vorm van de boom, zij behoort tot de vroegste meubelen, welke uit de Middeleeuwen bekend zijn. De bewerking van het harde hout geschiedde met uiterst primitieve middelen, daar men de later in zwang komende houtverbindingen nog niet beheerste. In Nederland schijnt van dit type kist geen enkel ander exemplaar bewaard te zijn gebleven. De kist moet vervaardigd zijn in de tijd van overgang van de Romaanse stijl naar de Gothiek en is dus afkomstig uit de periode, dat het stenen Muiderslot gebouwd werd. De kist, welke diende voor het veilig bewaren van kostbare gewaden en voorwerpen, is opgesteld in de z.g. „kapelaanskamer” van het Muiderslot en is met ingang van heden dagelijks te bezichtigen.

NIJMEGEN, *Gemeentemuseum*.

Toen het vorige jaar het koor van het gelijkvloerse gedeelte van de tot museum verbouwde kapel vrij kwam, is hieraan opnieuw de oude museale bestemming gegeven, nu de N.H. Kerk haar kerkdiensten kan gaan hervatten in het gerestaureerde gedeelte van de Stefanskerk.

Om de beschikking te krijgen over meer wandvlakte zijn tegen de absismuren schotten geplaatst. Hierop zijn een grote geschilderde plattegrond van Nijmegen alsmede getekende geaqua-

relleerde stadsgezichten o.a. van het Valkhof gehangen. In het midden van deze ruimte zijn een aantal Karolingische en Romaanse kapitelen opgesteld, afkomstig van het Valkhof. We moeten de Directeur van het museum zeer erkentelijk zijn, dat hij deze voor de geschiedenis en ontwikkeling van onze vroege beeldhouwkunst zo belangrijke stukken hier heeft geëxposeerd, waardoor ze zijn beschermd tegen ondergang.

Voorts zijn hier bijeengebracht een aantal fragmenten van de thans verdwenen Gothische R.K. Kerk in de Broederstraat.

Langs de wanden zijn tenslotte nog opgesteld: fragmenten van bouwwerken, schoorstenen enz. De thans tot stand gekomen zaal vormt een waardevolle aanvulling voor het museum.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

BUITENLANDSE UITGAVEN

Die Museen Österreichs. Vierde druk.

Binnenkort verschijnt de vierde druk van het in 1935 uitgegeven Oostenrijkse museumrepertorium, dat thans opgenomen zal worden in het Jahrbuch der österreichischen Wissenschaft, waarvan de redactie berust bij de Oostenrijkse Akademie der Wissenschaft.

Wanneer er voldoende belangstelling voor deze publicatie bestaat, wordt overwogen de „Museen” afzonderlijk te laten verschijnen. De prijs voor intekening (mogelijk tot 30 Oct.) bedraagt 30 S.

Die Berliner Museen, Berlin. Verl. G. Mann, 1953.

Onlangs is bovenstaand boekwerk verschenen, waarin de lotgevallen der kunstverzameling in de „Staatliche Museen” van Berlijn gedurende en sedert de laatste oorlog beschreven worden. Deze uitgave is behoorlijk bibliografisch gedocumenteerd en bevat een aantal foto's.

MEDEDELING VAN DE REDACTIE

De 6de Serie Jrg. 6 (1953) van het Bulletin van de K.N.O.B. bestaat uit 5 Bulletins en 12 Nieuwsbulletins. Mededelingen over de band zullen in een volgend nummer worden gedaan.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Stedelijk Museum*. Engelse ceramiek en stof-ontwerpen -10 Jan.
- St. Lucas -4 Jan.
- Kinderen uiten zich -11 Jan.
- *Museum Fodor*. Vrije Beelden -22 Dec.
- *Tropenmuseum*. Suriname, zoals het leeft en werkt -1 Jan.

DELFT

- *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. Werken van E. Portheine-Rink en B. Stork-Damen -22 Dec.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe-Museum*. Fototentoonstelling „Nood” -6 Jan.

ENSCHDEDE

- *Natuurhistorisch Museum*. Jubileumtentoonstelling -15 Jan.

GOUDA

- *De Moriaan*. Tegeltabelau XVIIde eeuw

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. August Macke -1 Febr.
- Venetiaans Glas 18 Dec.-22 Febr.
- *Nieuwe Stadhuis* (Laan Copes van Cattenburg 55). Tentoonstelling van alle gemeentelijke diensten in verband met de opening van het Nieuwe Stadhuis -18 Jan.
- *Het Nederlands Postmuseum*. De gebouwen der P.T.T. -voorjaar 1954
- *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48). 100 guldententoonstelling -1 Jan.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21.) Kunstnijverheidtentoonstelling voor huis en kleding -25 Dec.
- *Kunst van onze tijd* (Prins Mauritsplein 21-22.) Werken van André Petroff en Kees Witters 19 Dec.-15 Jan.
- *Martinus Liernur* (Zeestr. 63). Werken van Casper Breugel Douglas en aquarellen van A. B. Neujean -20 Dec.
- *Museum voor het Onderwijs*. Cacaotentoonstelling -1 Febr.

- *Panorama Mesdag*. Tentoonstelling van de Leden Arti et Industriae -3 Jan.
- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15.) Verkooptentoonstelling 24 Dec.-24 Jan.

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Groninger Kunstkring „De Ploeg” 19 Dec.-11 Jan.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Eretentoonstelling Henri Buning -4 Jan.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen*. Eindhoven-tentoonstelling. Kleine tentoonstelling ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum der uitvinding van de snaargalvanometer door Prof. Dr. W. van Eindhoven -10 Jan.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Tentoonstelling van 7 eeuwen calligraphie en schilderkunst (collectie Dr. R. H. van Gulik) 20 Dec.-14 Febr.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Kersttentoonstelling „Tussen Romantiek en Haagse School, Landschappen van 100 jaar geleden”. Bezoek: Werkd. 10-16; Zon -en Feestdagen 13-16; 1 Jan. gesloten. 18 Dec.-25 Jan.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. (Kloksteeg 25). Het landschap in de Noord-Nederlandse prentkunst (1ste helft XVIIde eeuw. Werkd. 2-5u. -30 Jan.

MUIDEN

- *Muiderslot*. Uit de archieven van het Muider-slot -31 Dec.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum. Werken van moderne Akense schilders. 19 Dec.-11 Jan.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Kunstnaaldwerk. Bezoek: Dag. 14-17; 20-22; 24 Dec. gesloten. -28 Dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Unesco-tentoonstelling Kleurenreproducties Kunstenaars vóór 1860. -28 Dec.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWS-BULLETIN 6DE SERIE 6 (1953)

- Aardenburg, St. Baafskerk (muurschilderingen) *147
- Aardewerk, zie: Ceramiek
- Aarhus, Openluchtmuseum „Den gamle by” 29
- Acker, Hans 91, 92, 100
- Adewaard
- Voormalige abdij, thans Hervormde Kerk (restauratie) 176, 176
- Administratie, zie: Museum (-a)
- Aerssen, Cornelis van (hs.) 37
- Aerssen van Beyeren, A. van (hs.) 37
- Aletrino, A. 138, 139
- Alma, Peter (wandschildering) 5
- Alphen a/d Rijn, Museum Oud Alphen *147
- Ambachten 22
- Amerika, Studiereizen naar — *170
- Amersfoort, Carillon 192
- Amsterdam
- Carillons 137, 138, 191
- Herengracht 476 (restauratie gevel) 173, 175
- Keizersgracht 123 (huis met de hoofden) *84
- Paleis op de Dam *141
- Rijksmuseum (Spinola-reliefs) 51
- Stadhuis (carillon) 137
- Stedelijk Museum (tent. gebouw in aanbouw) *69
- Tropenmuseum (tentoonstelling: Suriname zoals het leeft en werkt) *167
- Andenne, Kerk (schrijn St. Begga) 52
- Andlau, Peter Hemmel van 99, 121, 122
- Ankarcrona, Gustav 24
- Antwerpen
- Museum (Rubens „Aanbidding der Koningen”) 54, 57
- St. Michaelskerk 54
- St. Pauluskerk 53
- Voormalig klooster der geschoeide Karmelieten (glazen) 124
- Appingedam, Het gewestelijk historisch museum *27
- Archieven en musea (verhouding) *105, *193
- Arenberg, Hertogen van (hss.) 43, 47
- Arnhem, Gemeentemuseum, Het hernieuwde — 61, 61, (plattegrond) 63/64
- Assendelft, Brevier van Beatrix van 47
- Assisi, S. Francesco, Bovenkerk (glazen) 123
- Aubert, Marcel 90
- Le vitrail en France 109
- Augsburg, S.S. Afra und Ulrich (glasschilderkunst) 93, 99
- Automobiel, Nationaal museum van de — te Driebergen *168
- Aziatische kunst 197
- Baanders, H. A. J. 186
- Baltimore, Walters Art Gallery (hs. W 188) 48
- Beckers, H. J. — Archaeologische collectie *39
- Beek (L.), Museum H. J. Beckers *39
- Beeldhouwkunst, Glasschilderkunst, wisselwerking met — 105
- Beer, Dr. Ellen J. 90, 100, 117
- Beets, Mr. N. 115
- Beheer, zie: Museum (-a)
- Beiaarden, zie: Carillons
- België, glasschilderkunst 124
- Belonje, Mr. J. 169
- Beltjes, Mr. P. J. W. 125
- Bemmel, N.H. Kerk (restauratie muurschildering) *149
- Bencker, Katherine
- The rôle of museums in education (Unesco Seminar) *39
- Berghoef, Prof. Ir. J. F. 2
- Berlijn
- Devotieboek van Maria van Gelder 44
- Kunstgewerbemuseum (glasschilderkunst) 120
- Musea (lotgevallen Staatliche Museen) *198
- Bern
- Het eerste internationale congres voor glasschilderkunst 89
- Münsterkerk (glazen) 89, 90, 91, 96
- Beveiliging, zie: Museum
- Beydals, Mej. P. 159, 164
- Beyeren, Albertine van (hs.) 37
- Bijschriften, zie: Museum (-a)
- Biljoen, Fam. portretten 73
- Birmingham, Museum of science and industry (vitrines) *3
- Bisschop, Christoffel 153, 154, 155
- Blockmans, Dr. F. 51
- Bloemaert, Abraham 56
- Bloeme, De 115
- Blytt, Aslaug
- De rol van de Noorse musea bij de opvoeding van de jeugd *13
- Boch, Gerard (klokkegieter) 190

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Boekaankondigingen 35, 75
 Boekbesprekingen 31, 33, 36, 165, 166, 195, 197, 202, *141
 Boeken †, Ir. A. 169
 Boer, Dirk — Kon. Bazar 4
 Bogaert, Joffrouwe (hs.) 48
 Bolsward, Martinikerk (restauratie) *148
 Bolten, D. 169
 Boom, Dr. A. van der
 Corpus vitrearum medii aevi 127
 Die Meister von Gouda, mittelalterliche Arbeitsmethoden im XVI. Jahrhundert 99
 Het eerste internationale congres voor glasschilderkunst gehouden te Bern 89
 Nieuwe publicaties over glasschilderkunst buiten Nederland verschenen sedert 1945 109
 Boström, 48
 Bottema, Hil
 Negen Scandinavische openluchtmusea bekeken en vergeleken 17
 Volkscultuur in enkele Scandinavische musea, Over bewaring en opstelling 143
 Bouma, S. J. — Het Festival of Britain 1951 *111
 Bouman, Mr. 131
 Bourges, Kathedraal (glazen) 111
 Boxmeer
 Carmelietenklooster (restauratie glas-in-lood) *171
 Brand, zie: Museum (-a), Beveiliging
 Brantsen-Van Limburg Stirum-Stichting, coll. zilver 65
 Brantsen van de Zyp-Stichting 72
 Brederode, Gijsbrecht van 39
 Briët, Ir. P. H. N. 169
 Bronckhorst, Jean van 83
 Brugge, Stadsbibl. (hs. 327) 48
 Brussel
 Centraal Iconografisch Archief voor Nationale kunst 197
 Centraal Laboratorium der Belgische Musea 197
 SS. Michael-et-Gudula (restauratie gebrandschilderd glas) 81, 88
 Koninklijke Bibliotheek (Getijdenboek) 37
 Burgerhuys, Michiel (klokkegieter) 190
 Busch, Valentin 99, 122
 Buurman, D. J. G.
 De Cannenburch weer open 67
 Redding van familieportretten in nood 71
 Bygdøij (Openluchtmuseum Norsk Folkemuseum) 26
 Byvanck, Prof. Dr. A. W.
 Noord-Nederlandse Miniaturen 37
 Caldwell, Samuel 114
 Cambridge
 Bibliotheek (Latijnse Bijbel) 45
 glazen 115
 Canterbury, Kathedraal (glazen) 112
 Cannenburch 67
 Capronnier, Jean-Baptiste 83
 Cardanus, Hieronymus 133, 136
 Carillon(s) 129, 189
 Carli, Dr. Enzo 115
 Ceramiek
 Chinees porselein 62
 Delfts aardewerk 62
 Leeuwarden (Fries Museum) majolica 155, porselein 154
 Rotterdam, Historisch Museum (Rotterdams —) 162
 Zweden 22
 Châlons-sur-Marne, Kathedraal (gebrandschilderd glas) 78, 81
 Chartres
 Die Chorscheiben der Kathedrale von Laon-Scheidung von Helfern, Künstlern und Ateliers, ihre Beziehung zu — 96
 glazen (wisselwerking met beeldhouwkunst) 105
 Kathedraal (Ramen) 104
 Vorlage und Programm in den Ateliers von — 95
 Clarijs, Petra
 Appingedam, Het gewestelijk historisch museum *27
 Cleef, Catharina van (hs.) 43
 Cockerell, S. (getijdenboek) 44
 Conservatie, zie: Museum (-a)
Corpus vitrearum medii aevi 90, 127
 Cronenburg, Adriaen van 158
 Croy, Karel van 55
 Culemborg, luidklokken 190
 Cuypers, P. J. H. 172, 173, 182
 Delaissé, L. M. J. 37, 38
 Delft
 Ethnografische verzameling, Brand in de — *129

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Delft)

- klokkespel 192
 Nieuwe Kerk (consolidatiesysteem) 179, 180
 Prinsenhof *80
 Denemarken (Openluchtmusea) 18, 29
 Denijn, Jef 129, 130, 139, 190, 191, 192
 Deuchler, Florens 96
 Diefstal, zie: Museum (-a), Beveiliging
 Diepenbeek, A. van *171
 Dijkmans van Gunst, Mr. G. H. *23
 Dircx, Pieter 126
 Dixmuiden, St. Nicolaaskerk (Jordaens' „Aanbid-
 ding der Koningen") 54, 57
 Dordrecht, Voorstraat 250 (restauratie gevel) na
 176, 177
 Douai, schilderij „Inzameling van de Manna" 40
 Dreux, Kerk St. Pierre (gebrandschilderd glas)
 78, 81
 Driebergen, Nationaal museum van de automo-
 biel *168
 Duivenvoorde, Wapengeslacht — 46

 Eichstätt, Holbeinscheiben 99
 Elst, Dr. W. van der 193
 Email, Altaar in Klosterneuburg 117
 Engel, Prof. Dr. H.
 Imitatie en evocatie in het Natuurhistorisch
 museum *113
 Engeland
 Festival of Britain 1951 *111, *112, *113
 publicaties over glasschilderkunst in — 112
 Enkhuizen, Zuiderzeemuseum (verzamelprogram-
 ma) *181
 Enschede, Natuurhistorisch museum *28
 Epitaf Matthias Melin 51, 56
 Erffa, Dr. Hans Martin von 93
 Eschauzier, Prof. F. A. 63
 Eucharistie, Iconografie (glasschilderkunst Bel-
 gië) 125
 Eversoën, Antonys 125
 Evocatie, zie: Museum (-a), Opstelling
 Evreux, Kathedraal (venster van Pierre d'Evreux-
 Navarre) 79, 80

 Familieportretten 71
 Filz, J.
 Alphen a/d Rijn, Museum Oud-Alphen *147
 De geheimen van de grond. Een goed voor-
 beeld van een rondreizende tentoonstelling
 75

(Filz, J.)

- Gebruik van oude vitrines in een modern mu-
 seuminterieur, Het — *3
 Museumpropaganda *29
 Schagen, Museum Oud Schagen en Omstreken
 *182
 Fischer, Gerhard
 Norske Kongeborger (rec. J. G. N. Renaud)
 31
 Flos, Atelier — (Steyl) *171
 Floud, Peter *59
 Flower, Bernard 115
 Fockema Andreae, Mr. S. J.
 Poldernamen in Rijnland (rec.) 36
 Forbes, R. J. 202
 Bescherming van metalen voorwerpen *147
 Conservatie documenten (bescherming tegen
 licht) *179
 Fotograferen, zie: Museum (-a)
 Francart 54
 Frankrijk, publicaties over glasschilderkunst in —
 109
 Freiburg, Münster 98
 Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en
 Taalkunde 153
 Frodl, Dr. Walter
 Glasmalerei in Kärnten 97
 Die Aufnahme der Trecentomalerei in Oester-
 reich 97
 Frodl-Kraft, Dr. Eva — Ardagger, ein Fenster
 der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts in seiner
 Beziehung zu den Vorlagen 97
 Fünen, Openluchtmuseum „Den Fynske Lands-
 by" 18

 Ganz, Paul 90
 Gatacre-De Stuers, Mevr. 62
 Gelder, Maria van (getijdenboek) 44
 Gent, Kathedraal St. Bavo (schrijn van St. Ma-
 caire) 52
 Gerson, Dr. H.
 In memoriam Dr. Hans Schneider *185
 Getijdenboek (Brussel, Kon. Bibl.) 36, 37, 37
 Gewichten 202
 Gheyn, Van den (klokkegieters) 190
 Gheyn, P. van den — Monnikendam (carillon)
 140
 Giffen, Hubert van 133, 135
 Giffen, Prof. Dr. A. E. van *147
 Giltner, Gumpolt 99
 Glaser, Antony 104

- Glasschilderkunst
 Boxmeer, Carmelietenklooster (restauratie) *171
 Congres te Bern, eerste internationale 89
Corpus vitrearum medii aevi 127
 Exposities te Rotterdam en Parijs 77
 publicaties over — buiten Nederland sedert 1945 109
 rectificatie 151
 wisselwerking met beeldhouwkunst 105
 wisselwerking met paneelschilderkunst 122, 126
 Goltz geb. Jkvr. Brantsen, Douair. Gravin Von der 72
 Gorham Rice, W. 137
 Gouda
 Glasschilderkunst 99
 Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis” (Coll. Del Monte) *11
 Goudsmeedwerk, Stockholm (Statens Historiska Museet) 149
 Graswinckel, Jhr. Dr. D. P. M. *159, *175
 's-Gravenhage
 Binnenhof *82
 Gem. Museum, Tent. „Vier eeuwen Nederlands zilver” (vitrines) *6
 Kon. Bibl. (hs. 74 G 34) 48
 Postmuseum, Verbouwing Kon. Bazar tot — 1, 4, 5, (plattegrond) 7 8, 9 10; 12, 13
 Grodecki, Louis 102, 114
 A stained glass atelier of the thirteenth century 111
 Les expositions de vitraux anciens à Rotterdam et à Paris 77, 93
 Poitiers, glazen 112
 Vitraux des églises de France 110
 Groningen
 Kijk-in-'t-Jatstraat, provinciehuis (restauratie) na 176, 177
 Universiteitsmuseum (tentoonst. Ziekenhuiswezen) *132
 Gruber, J. J. 79
 Gysin, Dr. F. 104
 Haagen, F. W. van der 62
 Haagen, Mr. J. van der (Unesco Seminar Brooklyn) *13
 Haarlem
 Frans Halsmuseum (herinrichting 2 zalen) *131; (liquidatie Vereniging tot Uitbreiding der Verzameling van Kunst en Oudheden op het —) *149
 Hack, Jean 87
 Hahnloser, Dr. Hans R. 89, 90, 91, 116, 117
 Halbertsma, H. *30
 Halbertsma, J. T. *148
 Handschriften 37 e.v.
 Haslinghuis, E.
 Bouwkundige termen (rec. J. J. Terwen) 165, *161
 Hazelius, Dr. Artur 17, 19, 22
 's-Heerenberg, Huis Bergh (Ital. juridische hss.) 50
 Helbig, Dr. J.
 Glasschilderkunst in België 124
 La peinture sur verre en Belgique à l'époque et à la suite de Rogier van der Weyden 126
 La restauration des anciennes verrières de la collegiale des SS. Michel-et-Gudule à Bruxelles 81
 Les auteurs des Verrières d'Hoogstraten 125
 L'évolution du décor architectural dans le vitrail belge pendant le premier quart du XVIe siècle 126
 L'iconografie Eucharistique dans le Vitrail belge 125
 The craft of the glass-painter in Belgium from the XIIth to the XVIIIth century 125
 Hemessen, O. C. *169
 Hemony's (klokkegieters) 189, 190, 194
 Hemony, Francois 131
 Hemony, Pierre 131
 Herck, Charles van 51
 Herford, glasschilderkunst 122
 's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant (verbouwingsplannen) *149
 Heylens, Helena 51
 Hoefer, F. A. *161
 Hoet, Gerard 56
 Holbein de J., Hans 104
 Holbein de O., Hans 99
 Hone, Galyon 115
 Honnecourt, zie: Villard de —
 Hoog, J. de
 Delft, De brand in de Ethnografische verzameling *129
 Hoogewerff, G. J. 40
 Hoogstraten, St. Catharinakerk (glazen) 125
 Houten, Marius Cornelius van (In Memoriam) *17
 Hoyneck van Papendrecht, A. 160, 162
 Huysens 54

- ICOM (International council of museum) *45
 Iconografie, Eucharistie (glasschilderkunst België) 125
 IJkwezen 202
 IJsselstein
 Hervormde Kerk (restauratie toren) 181, 185
 Imitatie, zie: Museum (-a), Opstelling
 In memoriam
 Houten, M. C. van *17
 Schneider, Dr. H. *185
 Thieme, J. A. F. *129
 Vorenkamp, Dr. A. P. A. *153
 Isendoorn à Blois, Fred. Joh. van 69
 Italië, publicaties over glasschilderkunst in — 115

 Jacht 22
 Jaffé, H. L. C.
 Amsterdam, Sted. Mus. (Tentoonstellingsbouw in aanbouw) *69
 Janssen, Corneille F.
 Het Paleis op de Dam (rec.) *141
 Janssens, Mayken 52
 Jordaens, Jac. „Aanbidding der Koningen” 54, 57

 Kalf, Dr. Jan 169, 189, 193
 Carillons zijn monumenten 129
 Karlstad
 Värmland's museum 150
 Kastelen, Stichting „Vrienden der Geldersche —” 67, 73
 Keulen, Kerk van St. Kunibert (glasschilderingen) 120
 Kleiweg de Zwaan, Prof. Dr. J. P. 40
 Klerk, M. de 186
 Kleurenreproducties (op Rondreizende Unesco-tent.) *53
 Klokkegieters 190
 Klokken- en orgelraad, Nederlandse — 129, 189
 Klokkenspelvereniging, Nederlandse — 129, 138
 Klokketon 136
 Klosterneuburg, altaar 117
 K.N.O.B. *71
 Statutenwijziging *101
 Verslag alg. ledenvergadering (11 Sept. 1953) *159
 Königsfelden, Kloosterkerk (glazen) 100, 101, na 108, 116, 117
 Kopenhagen
 Konst- og Industrimuseet 143, 144, 145, 146 (Kopenhagen)
 National Museet (Boerencultuur) 143; (textiel) 144, 145, 146
 tentoonstelling hss. 47
 Kramer, H. 154
 Kruiningen, Wapen geslacht — 46
 Kuile, Prof. Dr. E. H. ter 169
 Kuiler, Kees 13
 Kunsthistorisch Jaarboek, Nederlands — *175

 Lafond, Jean
 The stained glass decoration of Lincoln cathedral in the thirteenth century 112, 151
 Landsberg, Holbeinscheiben 99
 Lane, Arthur 115
 Laon, Kathedraal (gebrandschilderde ramen) 96
 Lausanne, Kathedraal (roosvenster) 117, 119
 Leeuw, Prof. Dr. G. van der 189
 Leeuwarden
 Friesch museum (herinrichting) 153, (pl. gr.) 95, 155, 156, 157, Gids 1953 *181
 Museum Prinsessehof (heropening) *181
 Leiden, Gravensteen (restauratie) 175
 Leydecker, Charlotte Maria 74
 Lichfield, Kathedraal (glazen) 124
 Lier, St. Gummarus kerk (glazen) 109, 126
 Lillehammer (Openluchtmuseum Maihaugen, Scandvigske Samlinger) 27
 Lincoln, Kathedraal (glazen) 112
 Linge, Abraham van 115
 Loevestein, Slot (diefstal) *197
 Londen, Festival of Britain 1951 *111, *112, *113
 St. Joriskerk (glazen) 125
 Lorin, J. 78
 Lorm, A. J. de 63
 Lotharingen, Prins Karel van (standbeeld door P. A. Verschaaffelt) 58
 Luik, Bibliotheek (getijdenboek) 44, 45
 Lund (Zweden), Kulturhistoriska Museet „Kulturen” 21, 145, 150
 Lunsingh Scheurleer, D. F. (*Secretaris Museumdag*) *11
 Amsterdam, Tropenmuseum (Tentoonstelling Suriname, zoals het leeft en werkt) *167
 Arnhem, Het hernieuwde Gemeentemuseum te — 61
 Boxmeer, (Restauratie van het Glas-in-lood venster in het Carmelietenklooster te —) *171

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

(Lunsingh Scheurleer D. F.)

- Driebergen, Nationaal museum van de Automobiel *168
 Leeuwarden (Herinrichting zalen in het Friesch Museum te —) 153
 Leeuwarden, Friesch Museum (Gids 1953) *181
 Leeuwarden, Museum Prinsessehof (heropening) *181
 Maastricht, Bonnevantenkazerne als museum geopend *123
 Nijmegen, Gemeentemuseum *197
 Utrecht, Nederlands Klokken museum *132
 Woubrugge, Dorpsmuseum *169
 Lussanet de la Sablonière, Ir. H. de 169
 Luttervelt, Dr. R. van
 Matthias Melin en zijn epitaaf 51
 Monumenten van Geschiedenis *72

Maastricht

- Bonnevantenkazerne als museum geopend *123, (plattegrond) *127
 Museum van het Bisdom Roermond *128, *129
 Provinciaal museum *128, *129
 St. Servaaskerk (restauratie) 172, 172
 Magerfritz, Niklaus 91
 Magius, Hieronymus — *De tintinnabulis* 131, 133
 Maire, Octave le 87
 Mechelen
 St. Janskerk (preekstoel) 57
 Meer, Prof. Dr. F. van der
 Atlas van de Westerse Beschaving (rec.) 195
 Meester Bernard 91
 Meester van Guillebert de Mets 46
 Meester van Maria van Bourgondië 45
 Meester van het Passionaal te London 38
 Meester van Zweder van Culemborg 48
 Melchior, Dr. A. *182
 Melijn, Abraham 51, 53
 Melijn, Magdalena 52
 Melin, Matthias (epitaaf) 51, 56
 Mertens, Nicolas 83, 87
 Meubilair, zie: Museum (-a)
 Meyer, Franz 95
 Middelburg, Abdijgebouwen (restauratie) 175
 Miner, Dorothy 48
 Miniaturen (Noord-Nederlandse) 37
 Moer, Jan Jasper (klokkegieter) 190
 Monnikendam, speeltoren 140
 Monte, Del (Collectie —) *11

MONUMENTENZORG

Voor Restauraties zie op de desbetreffende plaatsnamen, alsmede onder het hoofd Restauratie-nieuws in de Inhoud.

- Carillons 189
 Restaureren
 Gebrandschilderd glas 78
 Historische monumenten 169
 Orgels 131
 Rijkscommissie voor de — 169
 Slagvelden, historische *87
 Watersnood. Schade aan de monumenten *35
 ———
 Mora (Openluchtmuseum Zorn's Gammelgård) 25
 Moser, Lucas 92, 98
 Münchenbuchsee, Kerk (Passionsfenster) 90, 108
 Muiden, Slot *83, *197

MUSEUM (-a)

(zie ook op namen van landen of plaatsen waar de musea zijn gevestigd) en de trefwoorden:

- ICOM
 Openlucht museum (-a)
 Penningkabinet
 Tentoonstelling
 Verzamelingen (particulieren)
 Administratie
Richtlijnen en wenken voor het administratief beheer van museumverzamelingen *69, *106
 Archieven. Musea en — *105, *193
 Atlassen, historische en topografische *194
 Beveiliging
 Brand (Delft, Ethnogr. verz.) *129
 Diefstal (Slot Loevestein) *197
 's-Gravenhage (Postmuseum) 12
 Noodgebieden, Musea in de — (Voorzorgen) *21
 Bijschriften
 Bordjes in Scandinavische openluchtmusea 20
 Overmaat van — (Unesco Seminar) *59
 Conservatie
 chemische vraagstukken *105
 houtwormbestrijding *106
 licht, bescherming van documenten tegen — *179
 metaal *147
 Scandinavische musea voor volkskunde 143
Studies in Conservation *40
 textiel (costuums) *150; (vlaggen en vaandels) *169

(Museum (-a))

Electrische geleidingen, 's-Gravenhage Postmuseum 11

Fotograferen in Musea *23, *55

Meubilair

's Gravenhage, Postmuseum 12

Vitrines (verbouwing oude —) *3, *5, *6

Wissellijsten 12

Opstelling

Imitatie en evocatie in het Natuurhistorisch museum *113

Imitatie of evocatie in de museumopstelling *119

Opvoeding

De functie van de tentoonstelling bij de — (Unesco Seminar) *39

De rol van de Noorse musea bij de — van de jeugd *13

Propaganda *30

— musea in Overijssel (folder) *150

Publicaties, Museum- *91, *198

Reproductie, rechten bij het fotograferen in musea *23, *106

Salarisschalen voor museumambtenaren *105

Tentoonstellen

Functie van de tentoonstelling bij de opvoeding (Unesco Seminar) *39

Problemen ten aanzien van jeugdige bezoekers; overmaat van bijschriften (Unesco Seminar) *59

Vacantiebezigheden en museumbezoek *170

Verbouwing

's-Hertogenbosch (Prov. Gen. van K. en W. in Noord-Brabant) -splannen *149

's-Gravenhage (Kon. Bazar tot Postmuseum) 1

Verlichting

's-Gravenhage, Postmuseum 6

Lund (Zweden) Mus. Kulturen 22

Verwarming, Plaatsing radiatoren, 's-Gravenhage, Postmuseum 10

Verzamelprogramma

Enkhuizen (Zuiderzeemuseum) *181

Muurschilderingen, Aardenburg (St. Baafskerk) *147

New York, Pierpont Morgan Library (getijdenboek van Catharina van Cleef) 44, 45

Nijmegen

Gemeentemuseum *198

(Nijmegen)

R.K. Kerk Broederstraat (fragmenten van verdwenen —) *198

Valkhof (restauratie, kapel) 180

Nijvel (Belg.)

St. Nicolaaskerk (schrijn St. Marie d'Oignies) 52

Noorwegen (Openluchtmusea) 18, 25

Nordenfalk, Dr. Carl 47

Oostenrijk

museumrepertorium *198

Openluchtmusea in Scandinavie 17, 143

Opstelling, zie: Museum (-a)

Opvoeding, zie: Museum (-a)

Orgels, restauratie oude — 131

Ortkens, Aerdt 124

Ottema, Nanne (rec.) 197, *29

Oudenaarde, carillon 136

Outshoorn, Cornelis 61

Overijssel, musea in — (folder) *150

Paneelschilderkunst, Wisselwerking — met glasschilderkunst 122, 126

Parijs

Musée des arts décoratifs (expositie glasschilderkunst) 77

Musée du Louvre *39

Palais de la découverte *28

Parmentier, R. A. 48

Pasqualini, Alexander 186

Pelínck, E.

De nieuwe inrichting van het Historisch Museum te Rotterdam 159

Hertegeweien (in rubriek vraag en antwoord) *149

Pelínck, E. & Dr. R. E. J. Weber

Fotograferen in Musea. Waarom wensen de musea het fotograferen in hun collecties te regelen? *55

Welke regelen kunnen gesteld worden ten aanzien van het fotograferen in musea en van de reproductie-rechten *23

Penningkabinet

als museum, Stockholm (Statens Historiska Museet) 59, 149

Percier, Charles 94, 97

Peutz, Ir. F. P. J. 169

Poitiers, glazen 112

Polygoon Haarlem, kleurendiapos. 80

- Porselein, zie: Ceramiek
 Potholt 137
 Preekstoel (Mechelen, St. Janskerk) 57
Primitifs Flamands, Les (rec.) 195
 Propaganda, zie: Museum (-a)
 Publicaties, zie: Museum (-a)
- Quiévreux, François
 Les vitraux du XIIIe siècle de l'abside de la
 cathédrale de Bourges 111
- Rackham, Bernard
 The ancient glass of Canterbury cathedral 112,
 114, 151
 Reigersberg Versluys, Jhr. L. M. van 73
 Renaud, J. G. N. rec.: 31, 33
 Renesse van Elderen, Anna Marg. Jos. gravin
 van 69
 Reproductierecht, zie: Museum (-a)
 Restaureren, zie: Monumentenzorg, Restaureren;
 Museum (-a), Conservatie
 Riebeeck, Johan van 74
 Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodem-
 onderzoek te Amersfoort 75
 Röell, D. C.
 In memoriam Dr. A. P. A. Vorenkamp *153
 Roermond
 Gem. Mus. (Ital. juridische hss.) 50
 Munsterkerk (restauratie) 180, 182, 183
 Museum van het Bisdom — *128, *129
 Rombouts, Theodore 55
 Roosval, Johnny 92
 Rosmalen, Klooster Annenberg 45
 Rossetti, Dante Gabriël 137
 Rotterdam
 Historisch museum (herinrichting) 141, 159
 (gids) 168
 Museum Boymans (expositie Glasschilder-
 kunst) 77
 St. Laurenskerk (klokkespel) 194
 Royaards, C. W. 169
 Rubens, P. P. „Aanbidding der koningen” 54,
 57
 Runenstenen, Stockholm (Statens Historiska Mu-
 seet) 147
 Rym, Karel 132
- Saint-Denis, glazen (iconografisch program en
 uitvoering) 94, 97
 Sandvig, Anders 18, 19
 Santeuil, Jean Baptiste 129
- Scandinavië
 Openluchtmusea 17
 musea (volkscultuur) 143
 Schagen
 Museum Oud Schagen en Omstreken (huis-
 vesting) *182
 Schapiro, Prof. Meyer 43
 Scheidegger, Alfred 104
 Schendel, Dr. A. F. E. van
 Rede, uitgesproken op de museum dag *103
 Schmarsow, August 102, 116
 Schneider, Dr. Hans (In Memoriam) *185
 Schrijn
 St. Begga (Andenne) 52
 St. Macaire (Gent, St. Bavo) 52
 St. Marie d'Oignies (Nijvel, St. Nicolaas-
 kerk) 52
 Schwaz (Tirol) 99
 Sempy, Pierre de 83
 Sens, Willem van 113
 Siebers, Ir. A. (restauratie Wouw) 183
 Siena, glasschilderkunst in — 115
 Slagvelden, historische *87
 Sluis, Oudheidkamer (St. Janskerk restauratie
 grafschilderingen) *72
 Smits van Waesberghe (muziekhandschriften)
 *57
 Smoorenburg, F. A. J.
 Aardenburg (restauratie muurschilderingen)
 *147
 Bemmelen (restauratie muurschilderingen) *149
 Bolsward (restauratie gewelfschilderingen)
 *148
 Sluis, St. Janskerk (restauratie grafschilder-
 ington) *72
 Soest (Dtsl.), glasschilderkunst 122
 Somerset, gebrandschilderd glas 114
 „Sorgenfri” Kon. Landgoed bij Kopenhagen
 (Openluchtmuseum Frilandsmuseet) 20
 Soudenbalch, Evert van (hs.) 39
 Spaen, Van (Fam. portretten) 73
 Spaen geb. van Riebeeck, Elisabeth A. M. van
 74
 St. Begga (schrijn te Andenne) 52
 St. Macaire (schrijn te Gent) 52
 St. Marie d'Oignies (schrijn te Nijvel) 52
 St. Sebastiaan 47
 Stettler, Dr. Michael 102, 116, 117
 Stigchel, Dr. J. W. B. van der (UNESCO Seminar
 Brooklyn) *13

Stockholm

- Nat. Mus. (hs. B 1640) 47, 49
- Nordiska Museet 145, 147
- Penningkabinet 59, 60
- Skansen (Openluchtmuseum) 22
- Statens Historiska Museet 147

Straubing, Holbeinscheiben 99

Studiereizen naar Amerika *170

Stuers, Victor de 62

Suger, Abt 94

Suriname, Amsterdam, Tentoonstelling — zoals het leeft en werkt *167

Sweertius, Franciscus 134, 136

Tällberg (Openluchtmuseum Holen, Gustav Ankarcrona's Gammalgård) 24

Tempesta, Antonio 55

Tentoonstellen, zie: Museum (-a)

Tentoonstelling

Geheimen van de grond 75, 76, 77

glasschilderkunst 77

Rondreizende UNESCO — *53

Tentoonstellingswezen in Noord-Brabant *149

Terwen, Ir. J. J.

Het fotograferen door particulieren in musea en andere openbare verzamelingen *55 (rec.) 165

Textiel

Kopenhagen, National Museet (studieverzameling) 144

Lund, Kulturhistoriska Museet „Kulturen” (studieverzameling) 150

Textiel, conservatie en restauratie

Costuums *150

vlaggen en vaandels *169

Thiem, Dr. Günther

Hans Holbein der ältere und die Augsburger Glasmalerei 99

Thieme, J. A. F. (In memoriam) *129

Tietz, J. L. 70

Tijdmeetkunde, zie: Utrecht, Nederlands Klokkenmuseum *132

Timmermans, Ferdinand 140

Carillons zijn monumenten 189

Tolhuys, Jan (klokkegieter) 190

Tonckens, N.

Groningen, Universiteitsmuseum (Tent. Ziekenhuiswezen) *132

Trap 3, 13

Tuulse, Armin

Borgar i västerlandet (rec. J. G. N. Renaud) 33

Uitermeeren, Wapen geslacht — 47

Ulm, Münster (glazen) 98, 105, 123

UNESCO

Rondreizende tentoonstellingen *53

— Seminar, The rôle of museums in education *39, *59

Utrecht

Carillon 192

Domkerk (kapittelzaal) *79

Nederlands Klokkenmuseum *132

Vaandels, Conservatie en restauratie *169

Vacatures *15, *135, *143, *175

Vegter, Ir. J. J. M. 153

Ven, W. A. M. van der 63

Venetië (Nederlands getijdenboek) 46

Verbouwing, zie: Museum (-a)

Verhaegen, Theodoor 57

VerHuell, Alexander 61

Verlichting, zie: Museum (-a)

Verrier, Jean

La cathédrale de Bourges et ses vitraux 111

Verschaffelt, Pierre Antoine (standbeeld van Prins Karel van Lotharingen) 58

Verschuur, Baron van 62

Vervoermiddelen 22

Verwarming, zie: Museum (-a)

Verzamelingen, Particuliere toegankelijk gestelde *43

Verzamelprogramma, zie: Museum (-a)

Vigne, Hugo de la (schrijn St. Macaire) 52

Villard de Honnecourt 118, 119

Vinci, Leonardo da (reproducties) *54

Visser, N. F. E.

Asiatic art in private collections of Holland and Belgium (rec. Nanne Ottema) 197

Visserij 22, afd. — Stockholm, Nordiska Museet 147

Vitrarius (= glasschilder en glazenmaker) 122

Vitrine, zie: Museum (-a), Meubilaire

Vlaggen, Conservatie en restauratie *169

Vogelsang, Prof. Dr. W. *179

Vorenkamp, Prof. Dr. A. P. A.

Reis naar Portorico *103

In memoriam — *135

Vraag en antwoord (rubriek) *135

Hertengeweien *149

- Vronesteyn, Mary van (hs.) 37
 Vroom, Dr. N. 63
- Waal, Prof. Dr. H. van de
 Imitatie of evocatie in de museumopstelling *119
 rec.: 195
 UNESCO Seminar Brooklyn *13
- Waghevens, Jacob (klokkegieter) 190
- Wandschildering
 Alma, Peter 5
 zie: muurschildering
- Wassenbergh, Dr. A. B. 153
- Watersnood (Schade aan de monumenten in de door de — getroffen gebieden) *35
- Weber, Dr. R. E. J. *11
 De verbouwing van de voormalige Koninklijke bazar te 's-Gravenhage tot Postmuseum, 1950-1952 1
 —, E. Pelinck & —. Waarom wensen de musea het fotograferen in collecties te regelen? *55
 Welke regelen kunnen gesteld worden ten aanzien van het fotograferen in musea en van de reproductie-rechten *23
- Wells, Kathedraal (glazen) 114
- Wenen, bijbel van Evert van Soudenbalch 44
- Wenteltrap 3, 12
- Wentzel, Prof. Dr. Hans 92, 93, 120
 Das Ratsfenster von 1480 im Chor des Ulmer Münsters und sein Meister Peter Hemmel von Andlau 123
 Die ältesten Farbfenster in der Oberkirche von S. Francesco zu Assisi und die Deutsche Glasmalerei des XIII. Jahrhunderts 123
 Die mittelalterlichen Glasmalereien Westfalens 122
 Glasmaler und Maler im Mittelalter 122
 Hans Acker und die Ulmer Glasmalerei des XV. Jahrhunderts 97
 Westfalen, glasschilderkunst 122
- Wettinger, Voormalige Cisterciënser-abdij 103
- Weyden, Rogier van der 126
- Wijk bij Duurstede
 Kantonnaal en Stedelijk Oudheidkundig museum *129
 Slot (restauratie ronde toren) 177, 180
- Wijsenbeek, Mr. L. J. F. (UNESCO Seminar Brooklyn) *13
- Wilton, St. Nicolaaskerk (glazen) 124
- Wissellijsten zie: Museum (-a), Meubilair
- Wittop Koning, Dr. D. A. —, K. M. C. Zevenboom en —
 Nederlandsche gewichten, stelsels ijkwezen, vormen, makers en merken (rec.) 202
- Woodforde, Christopher 114
- Wou, Gerard van (klokkegieter) 190
- Woubrugge, Dorpsmuseum *169
- Wouw, R.K. Kerk (restauratie) 183
- Ypey, Mr. A. Looxma 153
- Zadoks-Josephus Jitta, Dr. A. N.
 Het Penningkabinet als Museum 59
- Zegers, Gerard 55
- Zevenbergen, K. M. C. — en Dr. D. A. Wittop Koning
 Nederlandsche gewichten, stelsels, ijkwezen, vormen, makers en merken (rec.) 202
- Ziekenhuiswezen (Groningen tentoontst. —) *132
- Zilver 65
- Zofingen, Voormalige koorherenkerk (ramen) 100, *na* 108
- Zorn, Anders 19, 25
- Zschokke, Dr. Fridtjof 116
- Zutten, Zaadmarkt 109 (restauratie) 176, *na* 176, 177
- Zuylen, slot- *78
- Zweden (Openluchtmusea) 18, 20
- Zwitserland, publicaties over glasschilderkunst in — 116